

İSAQ MƏMMƏDOV, ÇİNGİZ MƏMMƏDOV

SİYASİ TARİX

XX əsr

Azərbaycan Respublikasının Təhsil
Nazirliyi tərəfindən dərslik kimi təs-
diq olunmuşdur (26 mart 2004-cü il,
246 sayılı əmr)

3878

Çıraq nəşriyyatı
Bakı – 2006

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

ÖN SÖZ

Elmi redaktor: t.e.d., professor B.M.Abdullayev

Rəyçilər t.e.d., professor *H.C.ASLANOV*
t.e.d., professor *H.Ə.HACIYEV*

Məmmədov İ.M., Məmmədov Ç.İ. **Siyasi tarix** XX əsr.Dərslik,
Bakı- Çıraq 2006, 352 səh.

Dərslikdə XX əsrdə baş verən ümumdünya ictimai-siyasi proseslər: XX əsrin əvvəllərində dünyada cərəyan edən hadisələr, demokratik və milli-azadlıq hərəkatları, XX əsrin dünya müharibələri, sovet cəmiyyətinin bərqərar olması və süqutu, faşizmin meydana gəlməsi və iflası, "soyuq müharibə" və onun sona yetməsi, müstəmləkə sisteminin dağılması, dünya sosializm sisteminin yaranması və iflası, XX əsrdə iri iqtisadi böhranlar, XX əsrin ikinci yarısında dünyanın inkişafında başlıca meyllər və onların nəticələri: zamanəmizin global problemləri və s. kimi məsələlər şərh olunmuşdur. Dərslikdə Azərbaycanın XX əsr tarixinə aid də müvafiq materiallar verilmişdir.

Dərslik XX əsrin siyasi tarixini öyrədənlər və öyrənənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

M $\frac{4319129072}{067}$ 2006

©İ.Məmmədov
Ç.Məmmədov

XX əsr artıq tarixə dönmüşdür. Lakin o, dünya tarixində analoqu olmayan dərin, şərəfli və faciəli izlər qoymuşdur. XX əsr bəşəriyyət tarixinə on milyonlarla insan tələfatına səbəb olan iki dünya müharibəsi və totalitar sovet, faşist və nasist rejimləri əsri kimi daxil olmuşdur. XX əsr dünyanın qabaqcıl ölkələrində sənaye inqilabının başa çatması, elmi-texniki və informasiya inqilabının baş verməsi əsri kimi seçiyələnir.

XX əsrdə dünya çox böyük dəyişikliklərə düçar olmuşdur. Dünya birliyi kapitalizm və sosializm sistemlərinə parçalanmış, bir neçə onillik ərzində beynəlxalq münasibətlər "soyuq müharibə" siyasəti əsasında qurulmuşdu.

XX əsr millilik ideyalarının tənənəsi mərhələsi olmuşdur. Bu yüzillikdə çoxmillətli imperiyalar və böyük müstəmləkə dövlətləri dağılmış, çoxlu müstəqil milli dövlətlər meydana gəlmişdir. Dünyanın siyasi mənzərəsi dəyişmişdir. Dünyanın əksər hissəsində respublika quruluşu bərqərar olmuş, monarxiyalar xarakterini dəyişmişdir: çox monarxlar ölkəni idarə etməklə deyil, ona padşahlıq etməklə məşğul olmuşlar.

Münaqişələr güclənmiş, silahlanma sahəsində rəqabət artmış, tamamilə yeni silahlar: atom-nüvə, güclü raketlər, kimyəvi, binar və s. kütləvi qırğın silahları meydana gəlmişdir.

XX əsr faşizm və nasizmin məhv edilməsi, sosializmin iflası əsridir.

XX əsr dünya birliyini bərpa etmək meylinin güclənməsi, bu yolda çox böyük addımların atılması əsridir.

XX yüzillik bəşəriyyətin varlığını təhlükə altında qoyan global problemlərin toplanıb yığıldığı əsridir.

XX əsr XXI yüzillikdə, üçüncü minillikdə dünyanın yeni məcrada inkişaf etdirilməsinə möhkəm maddi-texniki, sosial-siyasi, elmi və mədəni zəmin yaradan əsrdir. Məhz bu zəmin əsasında bəşəriyyət yeni məcra ilə inkişaf edərək sivilizasiyanın daha yüksək mərhələsinə qalxacaqdır.

Təqdim olunan dərslər yuxarıda bəhs edilən məsələləri özündə ehtiva etmişdir. Fikrimizcə o, XX əsrdə baş vermiş ümumdünya ictimai-siyasi proseslərini öyrənənlər və öyrədənələr üçün dəyərli material verəcəkdir.

Dərslər barədə rəy və qeydlərinə görə mütəxəssislərə və oxuculara əvvəlcədən səmimi təşəkkürümüzü və minnətdarlığımızı bildiririk.

Dərslərin ön sözü ,I,II,III,IX,X mövzuları və nəticəsi prof. İ. M. Məmmədov, IV, V, VI, VII, VIII və XI mövzuları isə dos. Ç. İ. Məmmədov tərəfindən yazılmışdır.

I mövzu

XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ DÜNYANIN İCTİMAİ-SİYASİ MƏNZƏRƏSİ

§1. Avromərkəz dünyasının formalaşmasının başla çatması.

Avromərkəz dünyasının formalaşması prosesi hələ XV əsrdə böyük coğrafi kəşflərlə başlanmışdır. Coğrafi kəşflər dünya birliyinin formalaşmasının, bazar iqtisadiyyatının, demokratik durumların, dünyəvi dövlətlərin yaranmasının əsasını qoydu. Avropa dünyaya qabaqcıl elmi fikir və humanizm ideyaları verməyə başladı. "Qərb" adı altında birləşən bir qrup dövlətlərin zəminində (Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Rusiya, İtaliya, İspaniya, ABŞ və b.) avromərkəz və ya avroamerikan mərkəz dünyası formalaşdırıldı. Habelə coğrafi kəşflər sayəsində Avropanın qabaqcıl dövlətləri (İngiltərə, Fransa, Portuqaliya, İspaniya, İtaliya və b.) Latın Amerikasına, Asiyaya, Afrikaya, Okeaniyaya torpaqlarını öz malikanələrinə çevirdilər. Avropalılar yeni ərazilərə, xüsusən Şimali Amerikaya, Avstraliyaya, Yeni Zelandiyaya, habelə Cənubi Amerikaya köçərək yerli əhalini sıxışdırmaq və fiziki cəhətdən məhv etmək yolu ilə onlara yiyələndilər. Həmin yerlərdə bu və ya digər dərəcədə avropasayağı mədəniyyət və cəmiyyət formalaşdırdılar.

Beləliklə, Avromərkəz və ya avroamerikan dünyası formalaşdı. Qərb Şərqi təsirindən çıxdı. Avromərkəz dünyası Asiyaya, Afrikaya və Latın Amerikasına ağalığa keçməyə, onların inkişafına ton verməyə başladı, öz növbəsində, həmin ölkələrdə kapitalizm münasibətləri bərqərar oldu.

Kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü prosesi hələ XIV-XV əsrlərdə İtaliya və Niderlandın şəhərlərində başlamış və XVI əsrdə geniş miqyas almışdı. Qərbdə baş verən burjuva inqilabları liberal demokratizmi özündə ehtiva edən kapitalist münasibətlərinin inkişafına yeni təkan verdi. XVI əsrin sonunda Niderlandda, XVII əsrdə İngiltərədə, XVIII əsrdə ABŞ-da, Fransada, XIX-XX əsrlərdə Almaniyada, Rusiyada və Avropanın digər ölkələrində baş vermiş burjuva inqilabları Qərbdə liberal demokratizm istehsal münasibətlərini daha da sürətləndirdi. Sonradan qabaqcıl kapitalist ölkələrində baş verən sənaye çevrilişləri nəticəsində bu proses daha da gücləndi.

Maşınlı istehsal mərhələsinə keçid məhsuldar qüvvələrin inkişafına, yeni sahələrin yaranmasına və təsərrüfat dövriyyəsinə yeni ehtiyatların cəlb olunmasına, şəhər əhalisinin sürətlə artmasına və xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə səbəb oldu. Texniki tərəqqinin yeni nailiyyətləri (buxarın, barıtın, elektrotexnikanın, radionun və s. kəşfləri) XIX əsrin axırında rübündə sənayenin inkişafını daha da sürətləndirdi. Polad əritmə və elektrotexnika, habelə neft və kimya sənayesinin inkişafı daha da gücləndi. 1900-cü ildə dünyada neft istehsalı 1870-ci ildəki 0,8 milyon tondan 20 milyon tona yüksəldi. Ümumiyyətlə, XIX əsrin axırı üçün sənaye istehsalının həcmi 3 dəfə artdı.

Bu dövrdə iqtisadiyyatın inkişafında baş verən başlıca dəyişikliklərdən biri də təsərrüfat sahələri üzrə artım sürətləri arasında fərqi dərinləşməsi idi. Belə ki, yüngül sənayeye nisbətən ağır sənaye daha sürətlə inkişaf etdi, kənd təsərrüfatı isə ümumən sənayedən çox geri qalmağa başladı. 1875-1895-ci illərdə kənd təsərrüfatı istehsalı təkcə İngiltərədə iki dəfə azalmışdı.

Sənayenin sürətli inkişafı üçün çox mühüm əhəmiyyəti olan nəqliyyatın, xüsusən dəmiryolu və dəniz nəqliyyatının yüksəlişində də dönüş baş verdi. XIX əsrin son 40 ili ərzində dünyada dəmiryolu xətti təqribən 4 dəfə artdı. ABŞ-da və Rusiyada dəmiryolu xəttinin çəkilişi daha geniş miqyas aldı. Dəniz nəqliyyatında texniki tərəqqi baş verdi. Yelkənli gəmiləri buxarla

işləyən gəmilər əvəz etdi. 1900-cü il üçün yelkənli gəmilərin yük tutumu 1871-ci ildəki 15 milyon tondan 8,2 milyon tona enmiş, buxar gəmilərinki isə 2,5 milyon tondan 13,85 milyon tona qalxmışdı. Rabitədə də texniki tərəqqi baş verdi. Telefon xətlərinin uzunluğu 1880-cı ildəki 1,5 milyon km-dən əsrin sonu üçün 4,3 milyon km-ə çatdı.

XIX əsrin axırı üçün dünyanın sosial-siyasi və iqtisadi mənzərəsində də kəskin rəngarənglik özünü daha qabarıq göstərdi. Avromərkəz ölkələri (İngiltərə, Fransa, Belçika və b.) sürətlə inkişaf edən kapitalizm mərhələsində idilərse, Şərqi dünyasının, Asiya və Afrikanın bezi ölkələri hələ tarixi inkişafın feodal-patriarxal, quldarlıq, hətta ibtidai icma quruluşu pillələrində yaşayırdılar. Bu da, təbii olaraq dünya birliyinin iqtisadi və siyasi mənzərəsində kəskin parçalanmanın və iri müstəmləkəçi imperiyaların təşəkkülü üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Bu zəmində də Böyük Britaniya, Fransa, Rusiya, ABŞ, İspaniya, Portuqaliya və b. kimi geniş müstəmləkələrə malik dövlətlər yaranmışdı. XIX əsrin axırı üçün Böyük Britaniya 345 milyon əhali yaşayan 30 milyon kv.km, Fransa isə 56,4 milyon əhali yaşayan 3,7 milyon kv.km sahəsi olan müstəmləkə torpaqlarına malik idilər. Bu rəngarənglik dünyanın siyasi mənzərəsində də özünü biruzə vermişdi. Ölkələrin bəziləri hələ qəbilə, tayfa ənənələri ilə yaşayırdı, bir çoxlarında isə mütləq monarxiya, konstitusiyalı monarxiya, respublika, parlamentli respublika bərqərar olmuşdu. Kapitalizm inkişaf yoluna qədəm qoymuş İngiltərədə konstitusiyalı monarxiya, Almaniyada və Rusiyada mütləq monarxiya, ABŞ-da demokratik respublika, Fransada respublika üsul-idarəsi mövcud idi.

XIX əsrin axırlarında özünü çox qabarıq şəkildə göstərən mühüm nəticələrdən biri də Avromərkəz dünyası ölkələrində məhsuldar qüvvələrin qeyri-bərabər inkişafının güclənməsi idi. Belə ki, kapitalist münasibətlərinə erkən keçmiş ölkələrdə (İngiltərədə, Fransada, Niderlandda, İtaliyada və b.) sənayenin inkişaf sürəti azalmağa başlamış, ABŞ və Almaniya isə tezliklə

ağır sənaye məhsulları istehsalında "köhnə" kapitalizm ölkələrini (İngiltərəni, Fransanı və b.) ötüb keçmişdilər. 1871-1900-cü illərdə İngiltərədə çuğun əridilməsi 0,3 dəfə artmışdısa, ABŞ-da 8 dəfədən çox, Almaniyada 5,5 dəfə artmışdı. 1870-ci ildə dünya sənaye məhsulları istehsalında İngiltərənin payı 32%, ABŞ-ın payı 23%, Almaniyanınkı 13%, Fransanınkı 10% idisə, 1900-cü ildə ABŞ-ın payı 31%-ə, Almaniyanınkı 16%-ə qalxmış, İngiltərənin payı 18%-ə və Fransanınkı isə 7%-ə enmişdi. Sənaye istehsalında ABŞ dünyada birinci yərə çıxmış, Almaniya İngiltərə səviyyəsinə yaxınlaşmış, hətta XX əsrin əvvəli üçün sənaye istehsalına görə Avropada birinci yərə çıxmışdı. Fransa isə tamamilə geriləmişdi. Şərqdə Yaponiya sənaye ölkələri sırasına qoşulmuşdu. 1861-cı islahatından sonra sənayenin sürətlə inkişaf etməsinə baxmayaraq Rusiya qabaqcıl ölkələrdən hələ çox geri qalırdı.

ABŞ iqtisadiyyatının çox sürətli artmasının, onun tezliklə dünyanın ən qabaqcıl və demokratik ölkəsinə çevrilməsinin əsas səbəbi: vətəndaş müharibəsindən sonra onun müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymasından, sənayesinin orta əsr sex sistemindən yan keçməsindən, quldarlıq istehsal münasibətlərinin və plantasiya təsərrüfat sisteminin aradan qaldırılması sayəsində kapital yığımının sürətlənməsindən, kənddə fermer-təsərrüfat sisteminin bərqərar olması nəticəsində sənaye üçün bazarın genişlənməsindən, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə, əlverişli təbii şəraitə malik olmasından, xarici investisiyadan, qabaqcıl ölkələrin təcrübəsindən və yeni texniki kəşflərdən geniş istifadə edilməsindən, Qərb ölkələrindən kütləvi mühacirət nəticəsində bilikli, qabiliyyətli, zəngin təcrübəli iş adamlarının toplanmasından (1860-1890-cı illərdə ABŞ-a 14 milyon nəfər mühacir gəlmişdi), biliklə yüksək iş qabiliyyətinin birləşməsi sayəsində amerikan işgüzarlığının formalaşmasından və s. ibarət idi. XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəllərində Almaniyanın iqtisadi inkişafına, xüsusən sənayesinin inkişafının sürətlənməsinə ölkənin vahid federativ dövlət halında birləşməsinin başa çatması (o, 1871-ci ilin aprelində federativ dövlət elan edilmişdi. Onun tərkibində 22 monarxiyalı

dövlət və 3 azad şəhər birləşmişdi), Fransa-Prussiya müharibəsində qələbə nəticəsində Almaniya keçmiş Elzas və Şərqi Lotaringiyanın zəngin dəmir filizi ehtiyatlarından istifadə edilməsi, məğlub Fransadan çoxlu (5 milyard frank həcmində) təzminat alınması, kansler Bismarkın dövlət kapitalizmini inkişaf etdirmək tədbirlərindən istifadə etməsi, elm və texnika sahəsində ixtiralarından səmərəli istifadə etmək əsasında hələ 70-ci illərdə sənaye çevrilişini başa çatdırması, möhkəm dəqiqlik və əmək intizamının olması, əməyin səmərəli təşkili, rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək yolu ilə milli sənayeni xarici rəqabətdən mühafizə etməyi bacarması və s. səbəb olmuşdu.

Avromərkəz dünyasının ən iri ölkələrindən biri olan Rusiyada kapitalizm özünəməxsus yolla inkişaf etmişdi. 1861-ci il kəndli islahatından sonra Rusiya kapitalist istehsal üsulunun bərqərar olması mərhələsinə daxil olmuşdu. İslahatdan sonrakı 1866-1879-cu illərdə iri sənaye müəssisələrinin sayı iki dəfə, istehsalın həcmi isə üç dəfə artmışdı. 1861-1880-cı illərdə Rusiyada kapitalist sənayesi məhsulunun artım sürəti İngiltərədə, Fransada, Almaniyada olduğundan yüksək və ABŞ səviyyəsində idi. 80-cı illərdə Rusiyada sənaye çevrilişi başa çatmışdı. 1877-1893-cü illərdə mədən sənayesində buxar maşınlarının sayı Uralda 2,5 dəfə, cənubda isə 6 dəfə artmışdı. Bu illərdə Rusiya sənayesində xarici kapital qoyuluşu daha da yüksəlmişdi. Rus səhmidar kompaniyalarında xarici kapitalın məbləği 1880-cı ildəki 97,2 milyon rubldan 1900-cü ildə 975 milyon rubla çatmışdı. Yəni, 10 dəfədən çox artmışdı. Rusiyaya kapital idxalında əsas yeri Fransa, İngiltərə və Almaniya tuturdu. Xarici kapital qoyuluşu yanacaq və metalurgiya sənaye sahələrində daha güclü idi. İslahatdan sonra kapitalizm Rusiyanın kənd təsərrüfatına da yol açmışdı. Ləng də olsa, kapitalizm burada da inkişaf edirdi. Kənddə mülkədar torpaq sahibliyi dağılmağa və təcridən kapitalist münasibətləri güclənməyə başlamışdı. Kənd təsərrüfatında texnikadan istifadə güclənmiş və ixtisaslaşma genişlənməyə başlamışdı. Kapitalist münasibətlərinin inkişafı kənddə

təbəqələşməni də gücləndirmişdi. Lakin feodal-təhkimçilik qalıqlarının hələ çox güclü olması üzündən burada kapitalizm ləng irəliləyirdi.

§ 2. Kapitalizmin inkişafında yeni mərhələ.

XIX əsrin sonu üçün qabaqcıl ölkələrin sosial-iqtisadi və siyasi yüksəlişinin başlıca nəticələrindən biri də onların kapitalizmin inkişafının yeni mərhələsinə-inhisarçı kapitalizm mərhələsinə daxil olmaları idi. Bu proses həmin ölkələrdə sənaye çevrilişinin başa çatmasından sonra, 80-90-cı illərdən etibarən başlanmışdı. Qərbin qabaqcıl kapitalist ölkələri arasında kapitalizmin yeni mərhələsinə ən erkən keçən ölkə İngiltərə olmuşdur. Artıq XIX əsrin 70-90-cı illərində İngiltərənin imperializm mərhələsinə keçməsi başa çatmışdı. Rusiya bu mərhələyə XIX əsrin axırlarında qədəm qoymuşdu. Tarixə İngiltərə müstəmləkəçi, Fransa sələmçi və Rusiya hərbi-feodal imperializm kimi daxil olmuşdu.

Kapitalizmin yeni mərhələsi-imperializm istehsalın və kapitalın təmərküzləşməsi əsasında iri inhisar birliklərin-sindikaların, kartellərin, trestlərin, konsernlərin yaranması, bank kapitalı ilə sənaye kapitalının qovuşması zəminində maliyyə oliqarxiyasının yaranması, əmtəə ixracından fərqli olaraq kapital ixracının böyük əhəmiyyət kəsb etməsi, beynəlxalq inhisar ittifaqlarının emələ gəlməsi ilə səciyyələnirdi. İmperializm istehsalın görünməmiş dərəcədə təmərküzləşməsi, səhmdar mülkiyyət formasının təşəkkül tapması, səhmlərin toplanması ilə fərqlənirdi. Səhmdar mülkiyyəti sənayenin və kapitalın təmərküzləşməsi və bu zəmində inhisarların yaranması, bank kapitalının sənaye kapitalına qovuşması üçün vacib ilkin şərt olmuşdu. İlk səhmdar kompaniyası İngiltərədə yaradılmışdı. 1885-ci ildə Almaniyada 90, 1900-cü ildə isə 210 kartel və sindikat fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrdə Almaniyada kredit əməliyyatlarının əsas hissəsi 6 iri bankın əlində cəmləşmişdi. XIX əsrin axırı üçün

ABŞ-da 20 milyard dollar kapitala malik 445 sənaye və nəqliyyat trestləri fəaliyyət göstərirdi. 1900-1905-ci illərdə Rusiyada da sindikatlar və kartellər meydana çıxmışdı. 1906-cı ildə Rusiyada 30-a qədər aşkar və bir o qədər də gizli və ya heç yerdə qeydə alınmamış inhisar birlikləri var idi. Onlardan paravozqayıрма zavodlarını, Bakı ağneft zavod sahiblərini, "Produqol", "Nobelmazut" kartellərini, "Truboprodaja", "Prodamet", "Prodvaqon", "Qvozd", "Krovlya" sindikatlarını göstərmək olar. 1900-1905-ci illərdə Rusiyada inhisar birliklərinin üstün forması sindikatlar idi. Onlar adi səhmdar şirkətləri, fabriklər və zavod sahiblərinin "qurultayları" və cəmiyyətləri, əmtəə satışı kontorları və s. formalarında yaradılmışdı.

Rusiyada banklarla qovuşan inhisarlar da yaranmışdı. Rusiya sənayesində hökmranlıq onların əlində idi. Şimal və Rus-Çin bankları, beynəlxalq Peterburq bankı, Azov-Don bankı, Rus-ticarət-sənaye bankı, xarici ticarət üçün rus bankı belə banklardan idi. Artıq XX əsrin əvvəllərində banklar metallurqiya sənayesi kapitalının 50 faizinə, kömür sənayesi kapitalının 60 faizinə, elektrotexnika sənayesi kapitalının 80 faizinə nəzarət edirdilər.

Sindikat – əmtəələrin birgə satılması üçün yaradılan inhisar birliyi; Kartel- xammal bazarlarını bölüşdürmək, istehsalın, satışın həcmi, qiymətlərin səviyyəsini müəyyən etmək məqsədilə yaradılan inhisar birliyi; Trest-sənayenin bir sahəsinin müəssisələrində istehsalı, təchizatı və satışı vahid rəhbərlikdə cəmləşdirən inhisar forması; Konsern-sənayenin müxtəlif sahələri üzrə müəssisələrin və trestlərin formal olaraq müstəqil qalması şərti ilə hər hansı inhisar qruplarından ümumi maliyyə asılılığı zəminində yaradılan inhisar birliyi idi.

Kapitalizmin inkişafının imperializm mərhələsi siyasi tarix ədəbiyyatında müxtəlif cür mənalandırılırdı. Burjuva tarixşünaslığında o, kapitalizmin inkişafının qanunauyğun davamı, onun yeni məzmun və keyfiyyət kəsb etməsi, beynəlmilləşməsi və demokratikləşməsi kimi qiymətləndirilmiş və qiymətləndirilir.

İkinci İnternasional (1889-1914) partiyaları və onların liderləri imperializmi kapitalizmin inkişafında ən yüksək mərhələ sayırdılar. Onlar göstərdilər ki, bu mərhələ xalqların sosial-iqtisadi həyatında dönüş yaradacaq, onların rifahının yaxşılaşmasına kömək edəcək mərhələdir. İkinci İnternasionalın ideoloqlarından biri olan R.Hilferdinq imperializmi “mütəşəkkil kapitalizm” kimi mənalandırırdı. O, hesab edirdi ki, imperializm mərhələsində fəhlə sinfi ilə burjuaziya arasındakı məhsul bölgüsü sahəsində əkslikləri çıxmaq şərti ilə digər ziddiyyətlər aradan götürüləcəkdir, onun inkişaf perspektivi ümumdünya tresti yaratmağa doğru aparmaqdır. O dövrün ideoloqlarından bir çoxu, o cümlədən Rusiyada N.Buxarin də bu fikrə, xüsusən “mütəşəkkil kapitalizm” konsepsiyasına tərəfdar çıxırdı. N.Buxarin 1915-ci ildə yazdığı “Dünya təsərrüfatı və imperializm” (ilk dəfə 1917-ci ildə nəşr edilmişdir) əsərində göstərdi ki, inkişafda ümumdünya meylinin üstünlük təşkil etdiyi imperializm dövründə təsərrüfatlararası rəqabət yox olacaq və zəhmətkeşlərin çox problemləri həll olunacaqdır. N.Buxarin sonralar rəqabəti yox edəcək imperializmi əlahiddə ictimai-iqtisadi uklad kimi qiymətləndirmişdi.

İkinci İnternasionalın liderlərindən olan K. Kautski də imperializmi iri, vahid trestlər cəmiyyəti kimi qiymətləndirmiş, bu zəmində özünün məşhur “ultra imperializm” konsepsiyasını yaratmışdı. O, hesab edirdi ki, imperializm mərhələsində dövlətlərarası sazişlər bağlanması, onların iri ittifaqlarının yaranması yolu ilə həmin ölkələr arasında rəqabəti yumşaltmaq, dinc yolla ziddiyyətləri və qarşıdurmaları aradan qaldırmaq imkanı əldə ediləcəkdir. Onun fikrincə imperializm mərhələsində sosial-iqtisadi ziddiyyətləri və milli zülmü yox etmək üçün marksistlərin düşündüyü kimi, sosial qarşıdurma yaratmaq, inqilab etmək heç də vacib deyildir. Deməli, bu problemləri islahatlar yolu ilə, təkamül yolu ilə həll etmək mümkündür.

Tarixi inkişafın müasir həqiqətləri bu nəzəriyyə və təlimlərin həyatiliyini sübut etmişdir. Bir sıra qabaqcıl kapitalist

ölkələrində, baş verən köklü sosial dəyişikliklər, zəhmətkeşlərin həyat və yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsi bunu təsdiq edir.

Burjua ideoloqlarından və İkinci İnternasional liderlərindən, habelə N. Buxarin və onun tərəfdarlarından fərqli olaraq V.İ.Lenin imperializmi kapitalizmin son, özü də xüsusi tarixi mərhələsi hesab edir, onu tüfeyli və ya çürüməkdə, ölməkdə olan kapitalizm kimi, sosialist inqilabının ərəfəsi kimi qiymətləndirirdi. Məhz bu təlim əsasında da sosialist inqilabının Lenin nəzəriyyəsi yaradılmışdı.

Lakin tarixi inkişaf sübut etmişdir ki, imperializm barədə Lenin müddəaları artıq köhnəlmişdir. Öz məzmun və mahiyyətini dəyişmiş müasir kapitalizm nəinki ölməkdə və çürüməkdədir, o, getdikcə inkişaf etməkdə, dünya birliyinin iqtisadi və ictimai-siyasi inkişafının əsas istiqamətini təşkil etməkdədir.

Kapitalizm cəmiyyətinin yaranması və sənaye çevrilişinin baş verməsi nəticəsində XIX əsrin axırı üçün qabaqcıl ölkələrin sinfi strukturunda da köklü dəyişikliklər baş vermişdi: təbəqələşmə güclənmiş, mizdlü əmək adamlarının sayı artmış, burjuaziya özü ilə bərabər proletariati-fəhlə sinfini yaratmışdı. Sənayecə qabaqcıl ölkələrdə (İngiltərə, Fransa, ABŞ və s.) burjuaziya və fəhlə sinfi cəmiyyətin cəmiyyət və keyfiyyətə əsas siniflərinə çevrilmişdilər. Kapitalizm quruluşunun təkamül yolu ilə inkişaf etdiyi Almaniyada və ona oxşar ölkələrdə cəmiyyət və keyfiyyətə orta təbəqələrin rolu artmışdı. Feodal-patriarxal qalıqlarının hələ hökm sürdüyü Rusiya kimi ölkələrdə isə cəmiyyətin əsas sinifləri kəndlilər və mülkədarlar idi. Burjua inqilablarının sınaqlarından çıxmış fəhlə kütlələrinin sinfi şüuru yüksəlmiş, o özünü müstəqil sinif kimi dərk etməyə başlamışdı. Burjuaziya və fəhlə sinfi dünyanın inkişafının mütərəqqi qüvvələri kimi çıxış etməyə başlamışdılar. XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəli tarixinin təlatümlü hadisələri-demokratik inqilablar bunu təsdiq etmişdir.

§ 3. İctimai-hərəkətlər, siyasi partiya və təşkilatlar.

Kapitalizmin bərqərar olması ilə cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında da köklü dəyişikliklər yarandı. Onun sosial-sınıf strukturunda, siyasi quruluşunda yeniliklər baş verdi. Cəmiyyətdə siyasiləşmə gücləndi. Siyasiləşməni ehtiva edən ideyalar, cərəyanlar, prinsip və konsepsiyalar, hərəkatlar, partiya və təşkilatlar formalaşmağa başladı. Böyük Fransa inqilabından sonra bu proses daha da gücləndi. Müxtəlif istiqamətli siyasi partiya və təşkilatlar meydana gəlməyə başladı. ABŞ-da, İngiltərə və İtaliyada ilk burjuva partiyaları yarandı. 1828-ci ildə ABŞ-da Demokratlar partiyası, 1832-ci ildə İngiltərədə Liberallar və İtaliyada Respublikaçılar partiyaları yaradıldı. XIX əsrin ortaları və ikinci yarısında Belçikada Liberallar (1846), İsveçrədə Radikal-demokratlar (1848), Kolumbiyada mühafizəkarlar (1848) və Liberallar (1849), ABŞ-da Respublikaçılar (1854), Kanadada mütərəqqi mühafizəkarlar (1854) və Liberallar (1873), İngiltərədə mühafizəkarlar (1867) və Leyboristlər (1900), Fransada Radikal və Respublikaçılar (1868), Danimarkada Liberallar (1878), Niderlandda Əksinqilabçılar (1828), Yaponiyada Liberallar (Dzuyuto) (1881) və İslahatçılar (Kaysinto) (1882), Hindistanda «Milli Konqres» (1885), Çində «Çini yenidən qurmaq ittifaqı» (1894) və b. burjuva partiyaları formalaşdı.

Ümumən, XIX əsrin sonu üçün dünyanın 11 ölkəsində 20-yə qədər burjuva partiyası fəaliyyət göstərirdi.

XIX əsr fəhlə və sosialist hərəkatının meydana gəlməsi və inkişafı ilə də səciyyələnir. Fəhlə və sosialist hərəkatının formalaşması XIX əsrin 30-70-ci illərinə təsadüf edir. Bu dövrdə fəhlə və sosialist hərəkatında prudonizm¹, anarxizm², utopik

¹ Prudonizm (fransız sosialisti Pyer Jozef Prudonun (1809 - 1865) adı ilə bağlıdır) kapitalizm cəmiyyətini islahatlar və sınıf əməkdaşlığı yolu ilə dəyişdirməyi təklif edirdi.

² Anarxizm (baniləri M.A.Bakunin, A.Klats, M.Ştiner, P.Krapatkin və b. olmuşdur) hər cür dövlət qurumunun əleyhinə çıxır, onun ləğv olunması ideyasını yayırdı.

sosializm³, blankizm⁴, marksizm⁵ və b. ideya cərəyanları meydana gəlmişdi.

Fəhlə, sosialist və sosial-demokratiya partiya və təşkilatlarının yaranması da XIX əsrdə baş vermişdir. İlk fəhlə təşkilatı ABŞ-da 1828-ci ildə yaranmışdır. 30-cu illərin ortalarında Parisdə «Səfillər ittifaqı» (1834-1837) və «Ədalətliyə ittifaqı» (1838-1847) fəhlə təşkilatları fəaliyyət göstərmişdi. 1840-cı ildə İngiltərədə «Çartistlər» təşkilatı yaranmışdı.

XIX əsrin 40-cı illərində fəhlə hərəkatında yeni bir cərəyan marksizm cərəyanı təşükkül tapır. 1847-ci ildə «Ədalətliyə ittifaqının» zəminində K.Marks və F.Engels tərəfindən «Kommunistlər ittifaqı» (1847-1852) yaradılır. Bu ilk kommunist təşkilatı idi. Bu təşkilat sosialist, kommunist hərəkatının sonrakı inkişafına çox ciddi təsir göstərmişdi. Onun təsiri ilə 1852-ci ildə alman mühacirləri tərəfindən ABŞ-da ilk marksist fəhlə təşkilatı yaradılmışdı. Fəhlə təşkilatının beynəlmiləl xarakter alması ilə əlaqədar 1864-cü ildə K.Marks və F.Engelsin təşəbbüsü ilə Londonda proletariatin ilk kütləvi beynəlmiləl təşkilatı «Fəhlələrin Beynəlmiləl Birliyi» (Birinci İnternasional) yaradılmışdı. O, 1876-cı ilə kimi fəaliyyət göstərmişdi. 1889-cu ildə fəhlə partiya və təşkilatlarının beynəlxalq birliyi olan İkinci İnternasional təsis olunmuşdu. O, Birinci dünya müharibəsi dövründə beynəlmiləl təşkilat kimi iflas etmişdi.

XIX əsrin 60-90-cı illərində milli fəhlə, sosialist və sosial-demokratik təşkilatların formalaşması geniş miqyas alır. 1863-cü ildə F.Lassal (1815-1864) başda olmaqla «Ümumalmaniya fəhlə ittifaqı», 1869-cu ildə onun sol qanadı əsasında Avropada ilk milli sosial-demokratiya təşkilatı – Almaniya sosial-demokratiya

³ Utopik sosializm nümayəndələri Y.Hus, T.Münser, T.Mor, T.Kampenella (XVI əsr), Melye, Mabli, Merelli, C.Lilberi, Uinstenli (XVIII əsr), Sen Simon, Ş.Furye, R.Ouen (XIX əsr) elmi əsasları olmayan ideal cəmiyyət qurmağı irəli sürürdülər.

⁴ Blankizm (banisi Lui Oqustt Blankı olmuşdu (1805 - 1881) inqilabi mübarizələrdə sui-qəsdçiliyi əsas forma hesab edirdi.

⁵ Marksizm (baniləri K.Marks (1818 - 1883) və F.Engels (1820 - 1895) olmuşdu) sınıf mübarizəni ictimai ziddiyyətin həllinin əsas forması, cəbrə söykənən inqilabi işə tarixin lokomotivi hesab edirdi.

partiyası yaradılır. Onun əsas liderləri A.Bebel (1840-1913) və V.Libknext (1826-1900) olmuşdu. 1875-ci ildə Almaniya sosial-demokratiya təşkilatları (eyzenaxçılar və lassalçılar) birləşərək vahid Almaniya sosialist fəhlə partiyasını təşkil etmişdilər. O, 1900-cü ildən Almaniya sosial-demokratiya partiyası adlanmışdı. 1867-ci ildə Çexiyada ilk fəhlə maarifçilik cəmiyyəti yaradılmışdı. 1874-cü ildə vahid Avstriya, Macarıstan və Çexiya sosial-demokratiya partiyasının yaradıldığı elan olunur. Lakin o, 1878-ci ildə öz fəaliyyətini dayandırır. 1878-ci ildə müstəqil Çexiya sosial-demokratiya partiyası təşkil olunur. 1880-ci ildə isə Macarıstan ümumfəhlə partiyası yaradılır. 1887-ci ildə Çexoslovakiyada sosial-demokratiya partiyası təşəkkül tapır. 1882-1885-ci illərdə Polşada «Proletariat» adlı fəhlə partiyası fəaliyyət göstərmişdi.

Amerikada ilk sosialist təşkilatı 1865-ci ildə meydana çıxmışdı. 1876-cı ildə Amerika fəhlə partiyası yaradılmışdı. Bir ildən sonra o, sosialist fəhlə partiyası adlandırılmışdı. 1889-cu ildə ABŞ-da «Əmək cəngavərləri ordeni» fəhlə təşkilatı yaradılır, sonradan o, Amerika Əmək federasiyası adlanır. ABŞ-da 1891-ci ildə «Populistlər» (Xalq partiyası), 1896-cı ildə isə sosial-demokratiya təşkilatları fəaliyyətə başlayır.

1879-cu ildə Fransada fəhlə partiyasının əsası qoyulur. Lakin 1882-ci ildə o, parçalanır. Ondan ayrılan radikal qanadın əsasında A.Milyeran başda olmaqla müstəqil sosialist partiyası təşkil olunur. 1881-ci ildə Londonda Hayndman başda olmaqla «Demokratik federasiya» təşkilatı yaradılır. 1884-cü ildən o, «Sosial-demokratiya» federasiyası adlandırılır. Elə həmin ildə həmin partiyadan ayrılan qrup zəminində Ü.Marris başda olmaqla «Sosialist liqası» adlanan təşkilat formalaşır. 1883-cü ildə İngiltərədə K.Hardi başda olmaqla «Müstəqil fəhlə partiyası» yaradılır.

XIX əsrin II yarısında İsveçrədə (1870), Danimarkada (1871), Niderlandda (1882), İsveçdə (1889), Bolqarıstanda (1891), Rumıniyada (1892-1893), Polşada (1893) sosial-demokratiya, İspaniyada (1879), Belçikada (1879), İtaliyada (1892), Polşada

(1893), Argentinada (1887) sosialist, Norveçdə (1887), Polşada (1882, 1888) fəhlə, Bolqarıstanda «Xalq əkinçilər» (1900), Serbiyada «Sənətkarlar ittifaqı» partiyaları yaradılmışdı.

Ümumən XIX əsrin sonu üçün dünyanın 21 ölkəsində 30-a qədər fəhlə, sosialist və sosial-demokratiya partiyaları təşəkkül tapmışdı. XX əsrin əvvəllərində onların sıralarında 30 minə yaxın adam birləşmişdi.

Bu dövrdə Rusiyada da müxtəlif ictimai hərəkatlar, partiya və təşkilatlar meydana gəlmişdi. Onlardan birinci olaraq inqilabçı zadəganlar hərəkatını (1825-1861) göstərmək olar. Onlar tərəfindən 1816-cı ildə «Nicat ittifaqı», 1818-ci ildə isə «Səadət ittifaqı» yaradılmışdı. Onlar buraxıldıqdan sonra dekabristlərin Şimal və Cənub cəmiyyətləri formalaşmışdı. Onlar çara qarşı uğursuz üsyan təşkil etmişdilər. Ziyalı hərbiçi zadəganlar Rusiyada ilk burjua inqilabı ideologiyasının müjdəçiləri olmuşdular. Onlar Rusiyada azadlıq mübarizəsinin sonrakı mərhələsi üçün inqilabi ideya zəmini yaratmışdılar. Bu zəmin əsasında azadlıq hərəkatının burjua-demokratik mərhələsi (1861-1895) başlamışdı. Bu mərhələyə raznoçin inqilabçılar mərhələsi də deyilir. Onun başlıca nümayəndələri A.İ.Gertsen, V.G.Belinski, N.G.Çernışevski, N.A.Dobrolyubov, N.V.Şelqunov, N.P.Oqoryov və b. idilər.

Bu ictimai hərəkatın qollarından birini xalqçılıq təşkil edirdi. O, təşkilatca XIX əsrin 60-90-cı illərində formalaşmışdı. Xalqçılığın inqilabı və liberal istiqamətləri var idi. İnqilabçı xalqçılar təhkimçi Rusiyasını inqilabı yolla dəyişdirməyi təklif edirdilər. Onların ideologiyasında radikal burjua-demokratik islahatlar, utopik kəndli sosializm ideyaları çulğalaşmışdı. Onlar kəndli icmalarını sosializmin ruşeymi hesab edirdilər. İnqilabçı xalqçılıq üç qrupa bölünürdü: qiyamçılar (Bakunin); təbliğatçılar (Lavrov) və sui-qəsdçilər (Tkaçov).

XIX əsrin 80-90-cı illərində xalqçılıq hərəkatında liberalizm üstünlük təşkil edirdi. Liberal xalqçılar çarizm ilə sazişə getmək, dinc yolla, islahatlar yolu ilə cəmiyyətə düzəlişlər vermək taktikası yürüdürlər.

Rusiyada xalqçıların «Zemlya i volya» (1876), «Narodnaya volya» və «Çorniy peredel» (1879) kimi təşkilatları var idi.

XIX əsrin son rübündə Rusiyada marksizm ideyaları yayılmağa başlayır. Bu sahədə keçmiş xalqçı K.P.Plexanov və onun 1883-cü ildə xaricdə (Cenevrədə) yaratdığı «Əmək azadlığı» qrupunun müstəsna rolu olmuşdu.

Bu dövrdə Rusiyada fəhlə hərəkatı da başlayır. 1875-ci ildə Odessada və 1878-ci ildə Peterburqda ilk fəhlə təşkilatları yaradılır. 1898-ci ildə Peterburqda Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyası – (RSDFP) yaradılır. 1902-ci ildə «sosialist inqilabçılar» (eserlər), 1904-cü ildə «Azadlıq ittifaqı» partiyaları təşəkkül tapır. 1903-cü ildə RSDFP iki yerə – bolşeviklərə və menşeviklərə parçalanır. 1912-ci ildən onlar müstəqil partiya kimi fəaliyyət göstərməyə başlayırlar.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Rusiyada milli partiyalar da meydana çıxmağa başlayır. 1887-ci ildə erməni «Qnçaq» (Zəng), 1890-cı ildə «Daşnakstyun» (Mübarizə ittifaqı), 1896-cı ildə Litva Sosial-demokratiya, 1897-ci ildə yəhudi Bund (ittifaq), 1901-ci ildə Latış sosial-demokratiya, 1904-cü ildə müsəlman Sosial-demokratiya (Hümmət), 1905-ci ilin əvvəllərində Gürcüstanda «Sosialist federalistlər», Belorusiyada «Sosialist partiyası» və b. təşkilatlar formalaşır.

1905-ci il 17 oktyabr «Manifəsti» Rusiyanın siyasi həyatında da dönüş yaradır. «Manifəst»dən sonra Rusiyada partiyaların sayı 50-yə çatır. Onlardan «Rus xalqının ittifaqı»nı, «Kadetlər»i (Konstitusion demokratlar), «Oktyabristlər»i (17 oktyabr ittifaqı), «Dinc yeniləşmə», «Demokratik islahatçılar», «Enesləri» (Xalq sosialistləri), «Trudoviklər»i və b. göstərmək olar.

Qeyd etmək ki, Qərbdən fərqli olaraq Rusiyada burjuva partiyaları fəhlə, sosialist və sosial-demokratiya partiyalarından sonra meydana gəlmişdilər.

Artıq XX əsrin əvvəlləri üçün dünyada təqribən 150-yə kimi siyasi partiya və təşkilat fəaliyyət göstərirdi. Onlar müxtəlif ideya-siyasi istiqamətli ictimai hərəkatlarda qruplaşmışdılar.

Liberalizm Liberalizm monarxiyaya qarşı mübarizə dövründə sənaye burjuaziyasının mənafeyini güdən ictimai-siyasi cərəyan idi. Onun məqsədi azad sahibkarlığa əsaslanan liberal-demokratizm-kapitalizm cəmiyyəti qurmaq idi. Artıq XIX əsrin son rübü üçün ABŞ-da və Qərbin bir sıra ölkələrində azad sahibkarlıq, kapitalizm cəmiyyəti tam təşəkkül tapmışdı.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində azad sahibkarlıq kapitalizmi özünün qeyri həyatiliyini, tələblərə cavab vermədiyini biruzə verdi. Belə bir şəraitdə korporasiyaların özbaşınalığının məhdudlaşdırılması və zəhmətkeşlərin, əhalinin yoxsul təbəqələrinin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi məqsədi güdən islahat proqramları ilə çıxış edən alimlər və siyasi xadimlər nəslə peyda oldu. Bu cəhətdən ingilis siyasi mütəfəkkirləri C.Qobson, T.Qrin, L.Hobhauz, Almaniyada protestant keşiş F.Nauman, iqtisadçı V.Repke, V.Oyken, İtaliyada B.Kroçe, ABŞ-da L.Uord, C.Krouli, Ç.Bird, C.Dyui böyük rol oynamışdılar. Onlar liberalizmin “yeni liberalizm” və ya “sosial liberalizm” adlandırılan bir sıra mühüm yeni prinsiplərini hazırlamışdılar.

Onlar ilk növbədə azad bazar və azad rəqabət ideyalarını araşdırmışdılar. Onlar liberalizmə xas olan fərdiyyətçilik, cəmiyyətin həyatında dövlətin müsbət rolunu qəbul etmək, liberal dəyərləri həyata keçirmək, insan haqlarını və azadlıqlarını qorumaq, dövlətin iqtisadiyyatda tənзимedicini rolunu gücləndirmək ideyalarını irəli sürmüşdülər. “Mühafizəçi” dövlət konsepsiyasının əksinə olaraq “rifah dövləti” ideyasını təklif etmişdilər. Bu konsepsiyada əsas yeri əhalinin imkansız təbəqələrinə, işsizlərə, xəstələrə, əlillərə sosial yardım, dövlətin sahibkarlarla fəhlələr arasında meydana çıxan mübahisəli məsələlərin həll edilməsinə müdaxilə etmək, təhsil, səhiyyə sisteminə, mənzil tikintisinə kömək etmək proqramı mərkəzi yer tuturdu.

Bu ideyalar XX əsrin ilk onilliklərində qabaqcıl kapitalist ölkələrində həyata keçirilən islahatların əsasını təşkil etmişdi. Onlar ABŞ-da mütərəqqiçilik, İtaliyada colittizm (o zamankı baş nazir C.Colittinin soyadı ilə), Böyük Britaniyada Lloyd-Corcizm (baş nazir D.Lloyd Corcun soyadı ilə) kimi islahatçılıq hərəkatının proqramlarında öz əməli təzahürünü tapmışdı.

İslahatçılığın bütün milli variantları üçün məşhur ingilis iqtisadçısı D.M.Keynsin işləyib hazırladığı ideya və prinsiplərin çox mühüm əhəmiyyəti olmuşdu. Bu ideya və prinsiplər ümumilikdə "Keynsçilik" adını almışdı. Onun mahiyyəti liberalizm üçün ənənəvi olan fərdiyyətçiliyə, azad rəqabət və azad bazar prinsiplərinə dövlətin iqtisadi və sosial sahələri tənzim etmək prinsiplərinin əlavə olunmasının zəruriliyi haqqında tezis əsaslandırılmasından ibarət idi. Bu tezisə görə dövlət öz vətəndaşlarının zəruri maddi rifah səviyyəsini təmin etməlidir. Dövlətin fəaliyyətində başlıca yeri maddi nemətləri zəhmətkeşlərin və əhalinin kasıb təbəqələri xeyrinə yenidən bölüşdürmək proqramları tutmalıdır. Keyns fəhlələrin əmək haqlarının və əhalinin işləməyən təbəqələrinin, təqaüdcülərin, uşaqlı anaların, əlillərin, işsizlərin və b. gəlirlərinin artırılmasını təklif edirdi. O, iqtisadiyyatın, xüsusən iri korporasiyaların, trestlərin və b. inhisarların fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzim edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. 30-cu illərdə, habelə müharibədən sonrakı dövrdə kapitalizmin təsərrüfat və sosial inkişaf təcrübəsi Keyns və onun tərəfdarlarının haqlı olduqlarını təsdiq etmişdir.

XX əsrin 30-cu illərində (1929-1933-cü illərdə) böyük iqtisadi böhran yeni ictimai-siyasi fikrin, yaxud sosial liberalizmin ən mühüm islahatçı istiqamət kimi oturuşmasında dönüş həddi olmuşdur. Kapitalizmin tarixində ən dərin və uzun çəkən bu böhranın dəhşətli nəticələrinin aradan qaldırılması gedişində məlum oldu ki, iqtisadi və sosial sahələrdə dövlətin geniş və daimi müdaxiləsi mütləq zəruridir. Bu cəhətdən 1933-cü ildə hakimiyyətə gəlmiş ABŞ prezidenti F.Ruzveltin işləyib hazırladığı

və həyata keçirdiyi "Yeni xətt" siyasəti adlandırılan kompleks proqramının müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. ABŞ-da başlayan bu proses bu və ya digər formada və ölçüdə demək olar ki, bütün sənayecə inkişaf etmiş ölkələri də bürümüşdü.

Sosial demokratiya Sosial demokratiya bir siyasi cərəyan kimi XIX əsrin 60-70-ci illərində meydana çıxmışdır. O, fəhlə hərəkatının məqsəd və ideallarının daşıyıcısı olmaqla yanaşı əhalinin digər maddəli işçilərinin – ziyalıların, fermerlərin, kiçik və orta qulluqçuların da maraq və diləklərini əks etdirmişdi.

Sosial demokratiya kapitalizmə alternativ olan ictimai siyasi hərəkat kimi meydana çıxmışdı. O, əvvəllər marksizmin kapitalizmi ləğv edərək proletariyat diktaturası yaratmaq, istehsal vasitələrini ictimailəşdirmək, ümumi bərabərliyi bərqərar edən cəmiyyət qurmaq təliminə tərəfdar çıxmışdı. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində sosial-demokratiya partiyalarının əksəriyyəti sosializmi kapitalizmə alternativ cəmiyyət hesab edirdi. Onlar artıq qabaqcıl burjuva partiyaları ilə rəqabətə girmək qabiliyyəti olan real siyasi qüvvəyə çevrilmişdilər. 1990-cı ildə sıralarında 20 milyondan çox üzvü olan 70-ə qədər sosial-demokratiya partiyası fəaliyyət göstərirdi. Onlardan 27-si hakimiyyətdə təmsil olunmuşdular. Demək olar ki, bütün sosialist və sosial demokratiya partiyalarını özündə birləşdirən, 1951-ci ildə təsis olunan Sosialist İnternasionalı bu sahədə az rol oynamamışdı.

XIX əsrin 90-cı illərindən etibarən ümumən sosial-demokratiya hərəkatı marksizmdən tədricən uzaqlaşmağa başlamışdı. Real vəziyyət cəmiyyətin inqilabi yolla dəyişdirilməsi təliminin tələblərinə cavab vermirdi. Sosial-demokratiyanın sol qolu (Rusiyada bolşeviklər, İtaliya, Serbiyada sosialistlər, Almaniyada Spartakçılar və b.) istisna olmaqla əksər sosial-demokratiya partiyaları mövcud quruluşa qaynayıb-qaşırmaq, onun bir hissəsi olmaq, onun bir çox cəhətini, dəyərlərini, qayda və prinsiplərini qəbul etməyin zəruri olduğunu dərk etməyə

başlamışdılar. Onlar demokratik sosializm ideyalarına üstünlük verirdilər.

Bu ideyaların işlənib hazırlanması və yayılmasında R.Hilferdingin, F.Lassalın, K.Kautskinin, O.Bauerin, M.Adlerin, K.Rennerin və b. böyük xidmətləri olmuşdu. Demokratik sosializmin əsas ideyalarının işlənib hazırlanmasında Almaniya sosial-demokratik partiyasının rəhbəri və ideoloqlarından biri olan E.Bernşteynin müstəsna rolu olmuşdu. O, marksistlərin köhnə cəmiyyəti köklərinə qədər məhv etmək, proletariat diktaturası, barışmaz sinfi mübarizə, məqsədə çatmaqda sosial inqilabın əsas olması təlimlərindən imtina etmiş, "sosial demokratiyanın parlament fəaliyyəti, xalq nümayəndəliyi və xalq qanunvericiliyi əsaslarına" keçməsinin zəruriliyini əsaslandırmışdı.

Bununla yanaşı, Bernşteyn hesab etmişdi ki, alman fəhlə sinfi Almaniyanın milli mənafeyini müdafiə etməlidir. O, Almaniya sosial-demokratiya partiyasının müharibəyə münasibət taktikasını hazırlamışdı. 1914-cü il avqustun 4-də alman sosial-demokratlarının Reyxstaqda hərbi kreditlər barədə qanunun qəbul olunmasına səs vermələri onların ümumi milli vəzifələri dərk etmələrinə dəlalət edirdi. Fransa, Böyük Britaniya, Belçika sosialistləri də belə hərəkət etmişdilər.

XX əsrdə bir sıra sosial-demokratiya partiyaları, o cümlədən Böyük Britaniyanın Leyborist partiyası, Avstraliyanın, Fransanın, Almaniyanın, Skandinaviya ölkələrinin sosialist, sosial-demokratiya və xalq partiyaları demokratik sosializmin ideyalarının gerçəkləşməsinə, dünyanın müasir ictimai-siyasi mənzərəsinin formalaşdırılmasına öz əhəmiyyətli töhfələrini vermişdilər.

Birinci dünya müharibəsi bir çox sosialist və sosial-demokrat partiyalarının mövqelərinin təshih edilməsinə öz təsirini göstərmişdi. 1915 – 1916-cı illərdə bir sıra sosialist və sosial-demokratiya partiyalarının nümayəndələri, o cümlədən Belçikada E.Vandervelde, Böyük Britaniyada A.Henderson, Fransada J.Ged və M.Samba, Almaniya Şeydeman, Rusiyada Kerenski öz

müharibə edən hökumətlərinin tərkibinə daxil olmuşdular. Böyük Britaniya leyboristlərindən bir nəfəri İloyd-Corcun hərbi kabinetinin tərkibinə daxil edilmiş, iki nəfəri isə əmək və pensiya naziri vəzifələrini tutmuşdular. Alman sosial-demokratları və ingilis leyboristləri milli dövlət çərçivəsində, fəhlə sinfi ilə burjuaziyanın qarşılıqlı çəkişməsi və əməkdaşlığı prosesində öz məqsədlərinə nail olan tam birtərəf siyasi qüvvəyə çevrildiklərini nümayiş etdirmişdilər. Cəmiyyətin inqilabi yolla dəyişdirilməsinin fəlakətliyini nümayiş etdirən Rusiyada 1917-ci il silahlı bolşevik inqilabından dərs alan digər sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin sosial-demokratiya partiyaları da yuxarıda sözügedən yolla hərəkət etmişdilər. Beləliklə, XX əsrin ilk onillikləri fəhlə və sosial-demokratiya hərəkatında böyük parçalanma baş verməsi ilə səciyyələnmişdi. O, islahatçı sosial-demokratiyaya və inqilabi kommunist hərəkatına parçalanmışdı. Onlar döyüş cəbhəsinin müxtəlif tərəflərində yerləşmişdilər.

Mühafizəkarlıq Mühafizəkarlıq ictimai inkişafın obyektiv meyillərinin daim təhlükə vəziyyətində saxladığı imtiyazlı siniflərin, sosial təbəqə və qrupların mənafeyini əks etdirən ideya-siyasi cərəyandır. Əvvəllər bunlar dvoryanlardan, mülkədarlardan, adi məmurlardan, iri sahibkarlardan və maliyyəçilərdən ibarət olmuşdular. Zəmanəmizdə mühafizəkarlar çox vaxt gələcək qarşısında vahimələnən orta və xırda sahibkarların, kəndlilərin, xırda alverçilərin, sənətkarların müdafiəçisi rolunu oynayırlar. Mühafizəkarlıqda mühüm yeri əhalinin çox təbəqələrinin psixologiyası üçün xas olan ənənəvi dəyərlərə, qayda və qanunlara meyillik tutur.

Ümumən mühafizəkarlıq mövcud qayda-qanunları qoruyub saxlamaq tərəfdarıdır. Lakin XX əsrdə onun əsas təlim və prinsipləri köklü dəyişikliklərə düşər olmuşdur. Mühafizəkarlığa görə ictimai-siyasi proseslər ikili təbiətə malikdir. O, bir tərəfdən təkamül, inkişaf və köhnəni inkar etmək, keçmişlə əlaqəni kəsmək

və yenini yaratmaq xarakteri daşıyır, digər tərəfdən, o, keçmişdən bütün yaşamağa qabil olanları, ümumbəşəriyyəti və dəyişməyənləri indi və gələcək üçün qoruyub saxlayır. Bu da, varisliyi saxlamaq şərtilə bütün sahələrdə daim yeniləşən və inkişaf edən ictimai-siyasi proseslərə uyğun gəlir. Məlumdur ki, tarix ancaq yeniliklə varisliyin qarşılıqlı əlaqəsi və sıx sürətdə çulğalaşması prosesi əsasında irəliləyir.

Hər bir millətin, tarixin müəyyən dövründə əldə edilmişlərin müdafiə olunmasını və gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin edən adamlara ehtiyacı vardır. Çünki keçmiş barədə yaddaşı olmayan xalqın gələcəyi də yoxdur. Burada şərq zərb məsəllərindən birini yada salmaq yerinə düşərdi: "Kim keçmişinə tapançadan atəş açırsa, gələcəyini topla güllələyəcəkdir".

Deməli, tarixdə ictimai-siyasi proseslər belə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir və etməlidir. Dünya daim inkişafda olduğundan və dəyişikliklərə məruz qaldığından mühafizəkarlıq bu dəyişiklikləri qəbul etməyə bilməz. Məhz, azad-bazar münasibətlərinin, konstitusiyaçılığın, nümayəndəlik və hakimiyyət orqanlarının seçilməsi sisteminin, parlamentarizmin, siyasi və ideoloji plyuralizmin bərqərar olması sayəsində mühafizəkarlar öz ideoloji görüşlərini əsaslı sürətdə dəyişdirmişlər. Onlar da dünyada gedən dəyişiklikləri qəbul etməyə məcbur olmuşlar. Onlar dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın tənzim edilməsi, sosial islahatlar, rifah dövləti, keynsiançılıq və b. kimi ideyaları qəbul etmişlər.

§ 4. Burjua-demokratik və milli-azadlıq inqilablarının yeni dalğası.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində kapitalizm yeni inkişaf mərhələsinə-inhisarçı dövlət kapitalizm mərhələsinə daxil oldu. Yeni mərhələdə dövlətlərarası və siniflərarası ziddiyyətlər, habelə metropoliyalarla müstəmləkələrarası qarşıdurmalar daha da kəskinləşdi. Sözügedən ziddiyyətlərin cəmləşdiyi ölkələrdə

ümummillə böran meylləri gücləndi. Onlarda sosial inqilab günün vəzifəsinə çevrildi.

Siyasi cəhətdən feodal patriarxal münasibətlərlə yaşayan ölkələrdə, o cümlədən Rusiyada, Almaniyada, Avstriya-Macarıstanda, Osmanlı Türkiyəsində, Çində və b. ölkələrdə bu ziddiyyətlər daha kəskin hal almışdı.

Rusiyada 1905 – 1907-ci illər inqilabı Rusiyada vəziyyət daha dözülməz idi. Burada ümumdünya kapitalizminin bütün ziddiyyətləri; əməklə kapital, yeni ərazilər zəbt etmək uğrunda dövlətlərarası və müstəmləkələrlə metropoliya arasında ziddiyyətləri cəmləşmişdi. Rusiyada zəhmətkeşlər olmanın dərəcədə əziyyət çəkirdilər. İş günü 12-14 saata çatırdı. Feodal zülmündən əziyyət çəkən kəndlilərin vəziyyəti daha ağır idi.

Rusiya Uzaq Şərq uğrunda Yaponiya, Balkan əraziləri və boğazlar uğrunda Avstriya-Macarıstan və Türkiyə ilə kəskin rəqabət aparırdı. Hətta 1904-1905-ci illərdə rus-yapon müharibəsi baş vermişdi. Müharibədə Rusiya biabırçı şəkildə ağır məğlubiyyətə uğramışdı. Yüzdən çox millət və xalqın müstəmləkə əsarətinə alındığı Rusiya imperiyasında milli zülm də son dərəcə artmışdı. Buna cavab olaraq ölkədə, xüsusən milli ucqarlarda – Polşada, Finlyandiya, Ukraynada, Qafqazda, Mərkəzi Asiyada, Volqaboyunda, Kırmda və b. yerlərdə milli-azadlıq hərəkatı güclənmişdi. O, çarizmə qarşı demokratik hərəkatla çulğalaşmışdı.

Bütün bunlar Rusiyada sosial partlayışın olacağından xəbər verirdi. 1905-ci il 9 yanvar "Qanlı bazar" hadisəsi Rusiyada sosial inqilabın başlanması üçün bəhanə rolunu oynadı.

Yanvarın 9-da səhər kişi, qadın və uşaqlardan ibarət 150 minlik insan axını əllərində ikonalar, kilsə bayraqları, zəburdan surələr yazılmış plakatlar "Allah, çarı qoru!" duasını oxuya-oxuya hələ onun yanvarın 6-dan tərək etdiyi Qış sarayına yollanmışdılar. Lakin onlar ordu və polis tərəfindən gülləboranla qarşılanmışdılar. Bu gün, Rusiya tarixinə Qanlı bazar günü kimi daxil olmuşdur. Bu

gün ərzində kütlələr böyük vətəndaş müharibəsi keçdilər. Onların inqilabi mübarizə tərbiyəsi bir gündə adi və sönük həyatın aylar və illəri ərzindəkindən olmazın dərəcədə irəlilədi.

Qanlı bazar hadisəsi kütlələrdə çar haqqında “xalqın mühafizəçisi” və “himayəçisi” kimi ənənəvi təsəvvürləri alt-üst etdi. Çara olan inam məhv oldu. “Pravda” qəzetinin o zaman yazdığı kimi, fəhlələr həqiqət və ədalətin canlı mənbəyinə olan inamı özləri ilə bərabər qardaş qəbrinə apardılar.

Beləliklə, Rusiya tarixinə 1905-1907-ci illər inqilabi kimi daxil olmuş sosial partlayış baş verdi. 1905-1907-ci illər inqilabi öz xarakteri və vəzifələrinə görə burjua inqilabi idi. Onun məqsədi çar monarxiyasını devirmək və təhkimçiliyin qalıqlarını ləğv etmək idi. Lakin bu inqilab bir sıra cəhətlərinə görə Qərbi Avropadakı burjua inqilablarından fərqlənirdi. Belə ki, yetkinləşməməsi və zəifliyi üzündən Rusiya burjuaziyası inqilaba rəhbərlik etmək iqtidarında deyildi. Üstəlik çarı devirməkdə də onun marağı yox idi. O, ancaq çarın hakimiyyətini məhdudlaşdırmağa və çarizmlə sazişə girməyə çalışırdı. Məhz buna görə Qərbdəki burjua inqilablarından fərqli olaraq bu inqilabın başlıca hərəkətverici qüvvəsi fəhlə sinfi, onun müttəfiqi isə kəndlilər idi. Onlar demokratik dəyişikliklər tələbləri ilə çıxış edirdilər. Məhz bu səbəbdən bu inqilab burjua-demokratik xarakter almışdı.

1905-ci ilin yanvarından oktyabrına kimi mövcud quruluşa qarşı etiraz hərəkəti paralel olaraq iki istiqamətdə inkişaf etmişdi. Cəmiyyətin orta təbəqələri, ziyalılar və yuxarı təbəqələrin nümayəndələri liberal islahatlar yolunu seçmişdilər. Onlar Rusiyada Qərbi Avropa ölkələrinin siyasi modelini yaratmağı nəzərdə tutur və inqilabın dinc yolla aparılması niyyətində idilər. Bu da mütləqiyyətin konstitusiyalı monarxiya ilə əvəz olunmasına gətirib çıxarmalıydı. İkinci yolu təklif edənlər müxtəlif sosial təbəqələrin nümayəndələrinin birləşdiyi qüvvələr idi. Onlar mövcud hakimiyyətə qarşı, mülkədarlar əleyhinə kəndli

qiyamlarından tutmuş, silahlı üsyanlara kimi mübarizə formaları təklif edirdilər.

Liberalların “xalq arasına getmək” sahəsində ləng, cəsarətsiz cəhdlərinə və kəndlilər arasında esərlərin müəyyən nailiyyətlərinə baxmayaraq çarizmə qarşı bu qüvvələrin vahid cəbhəsi yaradıla bilməmişdi. Buna baxmayaraq inqilabı coşğunluq bütün zəhinləri bürümüşdü; əgər inqilab başlandıktan bir neçə ay əvvəl ümumi seçkilər, Müəssisələr Məclisi çağırmaq, şəxsi azadlıqları təmin etmək ideyaları ancaq bezi siyasi xadimlərə məxsus idisə, indi onlar ictimaiyyətin ən geniş dairələrini əhatə etmişdi. Bu zəhinlərdə inqilab idi. Bu ideyalar, əslində 1905-ci il hadisələrinin əsas istiqamətini müəyyən etmişdi.

Qanlı bazar hadisəsindən sonra bütün ölkəni, xüsusən əksər şəhərləri tətil hərəkəti bürümüşdü. İri şəhərlərdə tətil edənlərin sayı bir milyon nəfərə çatmışdı. Onların çoxu siyasi xarakter almışdı. Tətilərdə fəhlə sinfi daha çox fəallıq göstərirdi. Bu da fəhlələrdə sinfi şüurun formalaşdığından xəbər verirdi. Fəhlə tətillərində siyasi şüurlarla yanaşı əmək haqqının yüksəldilməsi, iş saatlarının azaldılması və b. tələblər də irəli sürülürdü.

1905-ci ilin yazında şəhər və kəndlərdə xalq hərəkəti daha da güclənmişdi. Kursk, Çerniqov, Voronej, Oryol, Penza və Saratov quberniyalarını kəndli hərəkəti bürümüşdü. May-iyun aylarında fəhlələrin tətil hərəkətinin yeni dalğası başladı. “Potyomkin” zirehlisində, İvanovo-Voznesenskədə ilk fəhlə deputatları Sovetləri meydana çıxdı. Bir neçə həftə sonra Kostromada da sovetlər qurumu yaradıldı.

Sosial-demokratiya təşkilatından menşeviklər (siyasi cərəyan kimi 1903-cü ildə meydana çıxmışdı) Sovetlərə proletariatin siyasi şüurunun yüksəlməsini sürətləndirməyə xidmət edən “fəhlə özünüidarə orqanları” kimi baxırdılar. Bolşeviklər (o, da siyasi cərəyan kimi 1903-cü ildə meydana çıxmışdı) isə əvvəllər Sovetlərə inamsızlıqla yanaşırdılar. Onlar qorxurdular ki, kortəbii olaraq “aşağıdan” meydana çıxan bu təşkilat partiya ilə rəqabət etsin və onun inqilabi hərəkətdə rəhbərliyinə mane olsun.

Lakin V.İ.Leninin xidməti sayəsində bolşeviklər 1905-ci ilin noyabr-dekabrında Sovetlərə münasibətlərini dəyişdilər. Onu boykot etmək taktikasını geri götürdülər.

1905-ci ilin yayında narazılıq həyəcanları ordunu xüsusən, Rusiya donanmasının dənizçilərini də əhatə etdi. İyunun 15-də Qara dəniz donanmasının “Knyaz Potyomkin-Tavriçeski” zirehli gəmisində üsyan baş verdi. Bu, Rusiya ordusunun da ciddi böhran keçirdiyindən soraq verirdi.

Ölkəni bürüyən həyəcanları sakitləşdirmək məqsədilə 1905-ci il avqustun 6-da çar II Nikolay Dövlət dumasının təsis edilməsi barədə fərman imzaladı. O, Rusiya tarixinə Buligin duması kimi daxil olmuşdur. Çünki onun layihəsi hələ 1905-ci ilin fevralında Daxili İşlər Naziri olan A.Buligin tərəfindən hazırlanıb çara təqdim olunmuşdu. Fərmana görə çağırılacaq Dövlət duması məşvərətçi orqan olmalı idi. Onun vəzifəsi ancaq imperiyanın əsas qanunlarına toxunmadan “nəzərdə tutulan qanunvericilik aktlarını hazırlamaq və müzakirə etmək idi”. O, qanunvericilik təşəbbüsündən məhrum edilmiş və budcə məsələləri üzrə səsvermə hüququna da malik deyildi.

Liberal qəzetlər bu fərmanı “çarın bir əli ilə verdiyini digər əli ilə geri alması” kimi qiymətləndirirdilər.

Dumaya seçkilər 1906-cı ilin yanvarında keçirilməli idi. Lakin əsas müxalif siyasi qüvvələr, o cümlədən liberalların radikal cinahi olan eserlər, sosial-demokratlar, habelə bolşeviklər Dövlət dumasına seçkiləri boykot etdilər. Duma çağırılmalı idi.

1905-ci ilin payızından fəhlə hərəkatı yenidən gücləndi. Sentyabrın 19-da ölkədə, ona kimi görünməmiş ən iri ümumi tətillər başladı. İlk dəfə Moskvanın mətbəə işçiləri tərəfindən başlanan tətillər bütün ölkəni bürüdü. O, bütün sahələri: sənaye, xidmət, bank, nəqliyyat, sığorta cəmiyyətləri, ticarət və b. əhatə etmişdi. Oktyabrın 12-də tətillər sayı milyon yarıma çatmışdı. Tətillər gedişində, oktyabrın 13-də Sankt-Peterburqda fəhlə deputatları Sovetləri qurumu yaradıldı. Sovetlərin icraiyyə

komitələrinin tərkibinə eserlərin, menşeviklərin və bolşeviklərin nümayəndələri daxil idi.

Vəziyyətin çox kəskinləşdiyini gören II Nikolay və qazanmaq məqsədilə 1905-ci il oktyabrın 17-də Manifest verdi. O, Rusiya tarixinə 17 oktyabr Manifesti adı ilə daxil olmuşdur. Ona “azadlıqlar Manifesti” də deyilirdi. Manifestdə şəxsiyyətin toxunmazlığı, vicdan, söz, yığınaq və təşkilatlanmaq azadlıqları, Duma çağırılması; Dumanın razılığı olmadan heç bir qanunun qüvvəyə minməməsi kimi vədlər verildi.

Siyasi qüvvələrin Manifestə münasibəti bir mənalı deyildi. Fransa, Britaniya və Almaniya hökumətləri Manifesti Rusiyaya nəhayət parlamentarizm yoluna çıxaracaq konstitusiyaya rejiminin rəhni kimi alqışlayırdılar; Liberalların mülayim hissəsi onu qeyd-şərtsiz ilk qələbə kimi müdafiə edirdi; Liberalların radikal hissəsi-kadetlər Manifestə ehtiyatla yanaşırdı; sosialist inqilabçılar və sosial-demokratlar mütləqiyyətlə heç bir sazişə getməyərək Manifesti boş vəd hesab edirdilər.

Əslində müxalifət qüvvələri parçalanmışdı: Liberallar siyasi mübarizəyə, liberal müxalifətdən uzaqlaşan fəhlələr isə sosial inqilaba üstünlük verirdilər. İki odun - çara güzəştə getmək və zor təhlükəsi törədən sosial inqilabın arasında qalan liberallar çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdülər. Onlar nə baş alıb gedən hərəkatın qarşısını almaq, nə də xalq inqilabına başçılıq etmək iqtidarında deyildilər. Məcburən güzəştə getmiş çar hökuməti də bundan istifadə edərək “Manifest”də verdiyi əksər vədləri yerinə yetirmədi.

17 oktyabr Manifesti inqilabı çıxışları sənətmədi və gərginlik şəraitini də aradan qaldırmadı. Sankt-Peterburqda və Moskvada (oktyabrın 21-də) ümumi tətillər qurtarıqdan sonra oktyabrın 26-27-də Kronştadt hərbi dəniz bazasında qiyam qalxdı, onun ardınca Sevastopol hərbi-dəniz bazasında açıq çıxışlar baş verdi.

1905-ci ilin dekabrında (12-18-də) baş vermiş Moskva silahlı üsyanı 1905-1907-ci illər inqilabının ən yüksək zirvəsi

olmuşdu. Üsyan bolşeviklərin çoxluq təşkil etdiyi Moskva Soveti tərəfindən təşkil edilmişdi. O, dörd gün ərzində (dekabrın 15-18-də) admiral Dubasovun komandanlığı altında olan ordu tərəfindən yatırıldı. Lakin bu üsyan fəhlələrin sinfi şüurunun yüksəlməsində çox mühüm rol oynamışdı. O, fəhlələrin çara kortəbii, patriarxal inamını tamamilə məhv etdi.

Moskva üsyanının məğlubiyyətindən sonra inqilab dalğası tənəzzülə uğramağa başladı. Sosial inqilaba qarşı mübarizədə güclü çıxan hakimiyyət 17 oktyabrda verdiyi vədlərə yenidən baxmağa başladı. Artıq bir neçə ay ərzində vətəndaşlara vəd edilmiş azadlıqlar əl çatmaz boş xəyala çevrildilər. Təkcə 1905-ci ilin dekabrında iki min nəfərə qədər adam həbs olundu. 1906-cı ilin yazında həbs və sürqün olunanların ümumi sayı 50 min nəfəri ötdü.

Kəskin təqiblərə və cəza tədbirlərinə baxmayaraq inqilab dalğası 1907-ci ilə kimi davam etmişdi.

1905-1907-ci illər inqilabının təsiri ilə Çar hökuməti məşvərətçi Duma çağırmaq məcburiyyətində qaldı. 1906-cı ilin mart-aprelində Vitte Dumasına (birinci) seçkilər keçirildi. Bu Rusiya tarixində ilk seçki idi. Sosialist partiyaları Dumaya seçkiləri boykot etmək taktikası yeridirdilər. Bu cəhətdən bolşeviklər xüsusən ardıcıl idilər. Onlar Dumaya bir nəfər də olsun namizəd irəli sürməmişdilər.

Seçkilərdə hökumət partiyaları – qatı sağ partiyalar və oktyabristlər əsasən məğlubiyyətə uğradılar. Onlar səslerin ancaq 10%-ni toplaya bildilər. Bununla seçkilər, mütləqiyyətin “çarla xalqın möhkəm birliyi” ehkamına kəskin zərbə vurdu.

Seçkilərdə kadetlər (konstitusion demokratlar) partiyası qələbə qazandı. Onlar deputat yerlərinin üçdə birindən çoxunu əldə etdilər.

Birinci Dumanın təntənəli açılışından bir həftə keçməmiş (mayın 5-də) onun nümayəndələri Çara ünvanlanmış tələblər irəli sürdülər. Bunlara liberalların vaxtı ilə irəli sürdükleri: ümumi seçkilər keçirmək, Dumanın qanunvericilik fəaliyyətinə qoyulmuş

bütün məhdudiyyətləri ləğv etmək, vətəndaş azadlıqlarını qorumaq, ölüm cəzasını ləğv etmək, aqrar islahatı hazırlamaq, verqi sisteminə yenidən baxmaq, ümumi və pulsuz təhsilə keçmək, milli azlıqların tələblərini ödəmək, tam siyasi əfv etmə keçirmək və b. kimi tələblər daxil idi. Çara itaətkar hökumət bu tələbləri rədd etdi. Nəhayət, 1906-cı il iyulun 8-da birinci Duma buraxıldı. Əsas bəhanə aqrar məsələsi oldu.

1907-ci ilin fevralında İkinci Duma çağırıldı. Bu Duma birinciden də radikal idi. Onun tərkibinə 100 sosialist (37-eser, 66 sosial- demokrat), 100 nəfərə yaxın trudovik, 100 kadet və 80 nəfər milli azlıqların nümayəndələri daxil idi. Dumaya oktyabristlərdən cəmi 19, monarxistlərdən isə 33 deputat seçilmişdi.

1907-ci il iyunun 3-də çar II Nikolay İkinci Dumanı da buraxdı və həmin il noyabrın 1-də növbəti Duma çağırmağı elan etdi. Çarın fərmanında Dumaya seçkilər qanununda kökündən dəyişikliklər edildi. Bu qanun III Dövlət dumasında mülkədarların və iri monarxist burjuaziyanın şəksiz hakimiyyətinin təmin edilməsinə xidmət edirdi. Bu seçki qanununa görə bir mülkədarın səsi 7 şəhərlinin, 30 kəndlilin və ya 60 fəhlənin səsinə bərabər idi.

Bu fərman Rusiya tarixinə 3 iyun dövlət çevrilişi kimi daxil olmuşdur.

Beləliklə, iki il yarıma kimi davam etmiş Birinci rus inqilabı məğlub oldu; inqilabı qüvvələrin çarizmi devirməyə gücü çatmadı. Onun başlıca səbəblərindən biri də Rusiya burjuaziyasının zəifliyi, inqilaba rəhbərlik iqtidarında olmaması və qeyri ardıcılığı idi.

1905-1907-ci illər inqilabına müxtəlif mənalı qiymət verilirdi. Bolşeviklər müstəsna olmaqla liberallar və menşeviklər onu burjua inqilabı kimi qiymətləndirirdilər. Onların fikrincə inqilaba burjuaziya rəhbərlik etməli və qalib gəldikdə burjuaziyanın hakimiyyəti qurulmalıdır. Onun təkamül yolu ilə baş verməsini əsas götürürdülər. Digər siyasi qüvvə və partiyalardan fərqli olaraq bolşeviklər bu inqilabı burjua-demokratik inqilabı

kimi qiymətləndirir, inqilabda silahlı üsyanı ön plana çəkirdilər. Onlar tələsərək inqilabın böyüyüb sosialist inqilabına keçməsi ideyalarını da təbliğ edirdilər.

Beləliklə, 1905-1907-ci illər inqilabı məğlubiyyətlə qurtardı. Lakin Rusiya üçün onun böyük əhəmiyyətli nəticələri oldu. Əvvəla, xalq kütlələrinin, xüsusən kəndlilərin çar babaya inamı sarsıldı, mütləqiyyətə ilk böyük zərbə dəydi. İkinci, Rusiyada kapitalizmin inkişafında yeni mərhələ açdı. Üçüncü, İstismar olunan kütlələr qısa müddətə olsa da, müəyyən azadlıqlar əldə etdilər. Kütlələrin siyasiləşməsi gücləndi. Geniş sürətdə ictimai təşkilatlar və siyasi partiyalar yarandı; Dördüncü, Rusiyada məşvərətçi səlahiyyətlərə malik ilk parlament –Dövlət duması meydana çıxdı. Rusiya formal olsa da, parlamentli monarxiya inkişaf yoluna qədəm qoydu.

Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində

Bu hadisələr Rusiya İmperiyasının tərkibində olan Şimali Azərbaycanda da öz əks-sədasını tapmışdı. Burada da ictimai-siyasi canlanma özünü göstərirdi. Rusiyanın Cənubi Qafqazda ən iri müstəmləkə sənaye mərkəzi olan Bakıda bu canlanma daha güclü idi. Müxtəlif millətlərdən olan sənaye sahibkarlarının və fəhlələrin cəmləşdiyi Bakı Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi qarşıdurmalar meydanına çevrilmişdi. XX əsrin əvvəllərində siyasi qüvvə və hərəkatlar, əsası hələ XIX əsrin ikinci yarısında qoyulmuş dörd istiqamətdə cəmləşmişdi. Onlardan biri «maarifçi demokratlar» hərəkatı idi. Bu hərəkatın formalaşmasında «Əkinçi» (1875-1877), «Ziya» (1879-1881) və «Qafqazın ziyası»(1881-1894) qəzetlərinin və «Kəşkül» (1887-1894) jurnalının mühüm rolu olmuşdu. Bu hərəkatın görkəmli nümayəndələri M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, N.Nərimanov, S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi, H.Mahmudbəyov, R.Əfəndiyev, S.M. Qənizadə və b. idi.

İkinci ictimai hərəkat inqilabçı demokratlar idi. Bu hərəkatın formalaşmasında «Molla Nəsrəddin», «Dəbistan» jurnallarının, M.Ə.Sabir poeziyasının müstəsna əhəmiyyəti olmuşdu.

Azərbaycanda milli-demokratik hərəkatın formalaşması da bu dövrə aiddir. Milli-demokratik fikrin əsasları hələ XIX əsrin ikinci yarısında verilmişdi. Bu cəhətdən M.F.Axundovun fəlsəfi və dram əsərləri, H.B.Zərdabinin «Əkinçi» qəzeti və s. müstəsna əhəmiyyətə malik idilər. Ümumən milli demokratik fikrin formalaşdırılmasında Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Ə.M.Topçubaşov və b. böyük xidmət göstərmişdilər. Bu ideyaların təbliğində «Həyat», «Fyuzat», «İrşad», «Təzə həyat», «Şəlalə», «Açıq söz», «İqbal» və b. mətbu orqanların müstəsna rolu olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, xüsusən Bakıda geniş yayılan ictimai-siyasi hərəkatlardan biri də sosialist-demokratiya hərəkatı idi. O, fəhlə ideologiyasını təmsil edirdi. Bu hərəkatın başında əsasən qeyri-azərbaycanlılar dururdular. Onlardan P.Toçiykini, A.Yenukidzeni, S.Avetisyanı, İ.Krasini, A.Begzadyanı, B.Knunyantsi, İ.Sturuanı, V.Ketsxovelini və b. göstərmək olar. Bu hərəkata azərbaycanlılardan da qoşulanlar var idi. Ə.Axundov, N.Nərimanov, M.Əzizbəyov, S.M.Əfəndiyev, M.Məmmədyarov, M.B.Qasimov və b. bu qəbildən idilər. Əvvəllər M.H.Hacinski, M.Ə.Rəsulzadə də bu hərəkatda iştirak etmişdilər. Lakin sonralar onlar bu hərəkatdan uzaqlaşmışdılar.

Əslində bu hərəkat Azərbaycanda Ümumrusiya sosialist və sosial-demokratiya hərəkatının tərkib hissəsi, onun filialları kimi fəaliyyət göstərirdi.

Sözgedən ictimai hərəkatların hərəsinin özünəməxsus qayəsi var idi. Birincilər Azərbaycanın səadətini maariflənməkdə, mədəniyyətin inkişafında, ikincilər cəmiyyətin nöqsanlarını, yaramazlıqlarını kəskin tənqid etməkdə, üçüncülər milli azadlıq, heç olmasa, demokratik Rusiya tərkibində milli muxtariyyət əldə etməkdə və nəhayət, dördüncülər mövcud cəmiyyəti radikal yolla

dəyişdirməkdə görürdülər. Dördüncülər, xüsusən inqilabi sosial-demokratiya (bolşeviklər) milli parçalanma, vətəndaş müharibəsi yolu ilə cəmiyyəti dəyişdirməyə üstünlük verirdilər.

Beləliklə, bu dövrdə Azərbaycanda qarşı sosial ədalət və milli azadlıq uğrunda mübarizə aparən qüvvə üç istiqamətdə qruplaşmışdı: birinci, sosialist və sosial-demokratik qüvvələrin başçılıq etdiyi fəhlələrin, əsasən rus dilli fəhlələrin istismara qarşı mübarizəsi, ikinci milli demokratiyanın nüfuzu altında olan qüvvələrin müstəmləkəçiliyə qarşı milli-azadlıq mübarizəsi və üçüncü, mövcud quruluşla barışmağa hazır olan liberal burjuaziyanın nüfuz dairəsində olan qüvvələrin barişdırıcılıq mübarizəsi. Millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ barədə şüarını proqramına daxil etmiş sosial-demokratiyanın mübarizəsi çox vaxt milli-azadlıq uğrunda mübarizə aparən milli demokratiyanın məqsədləri ilə üst-üstə düşürdü. Məhz buna görə də milli vilayətlərdə sosial-demokratiyanın başçılıq etdiyi fəhlə çıxışları milli-azadlıq mübarizəsi kimi də səciyyələnirdi.

XIX – XX əsrlərin hüduqları Azərbaycanda da islamçılıq (panislamizm) və türkçülük (pantürkizm) ideya cərəyanlarının formalaşması ilə də səciyyələnir. Azərbaycanlılarda özynəderketmənin inkişafında bu ideya cərəyanlarının çox mühüm rolu olmuşdu. Tanınmış Azərbaycan ziyalılarında Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, Ə.M.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə və b. Azərbaycanda türkçülüyn əsasını qoymuş, islamçılıqla yanaşı, türkçülük ideyalarının formalaşdırılması və yayılmasında fəal iştirak etmişdilər. Onlar dil, etnik və milli fərqlərdən asılı olmayaraq islam dininə itaət edənləri islamçılıq ideyaları əsasında birləşməyə çağırmışdılar.

Çarizmə qarşı fəhlə hərəkatı tarixində Bakı proletariyatının 1903-cü il iyul və 1904-cü il dekabr tətillərinin xüsusi yeri olmuşdur.

Bakı fəhlələrinin 1903-cü iyul tətili iyulun 1-də (14-də) erməni Xatisovun zavodunda başlayaraq tezliklə Bakının Qara və

Ağ şəhərlərini, Bibiheybət, Balaxanı-Sabunçu neft sənaye rayonunu əhatə etmişdi. O, kütləvi xarakter almışdı. Tətildə 40 mindən çox adam iştirak etmişdi. Bu tətildə azərbaycanlı fəhlələr də iştirak edirdilər. Əvvəlki tətillərdən fərqli olaraq bu tətildə tətillər, mətbuat, yığıncaq azadlıqları kimi siyasi tələblər də irəli sürülmüşdü.

Güclü təqib və təzyiqlərə baxmayaraq tətillər hərəkatı iyulun 22-nə kimi davam etmişdi. Cüzi tələblərin ödənilməsi istisna olmaqla, ümumən tətillərin əsas tələbləri yerinə yetirilməmiş qalmışdı.

Bakı fəhlələrinin 1903-cü il iyul tətili Rusiyada fəhlə çıxışlarının yüksəlməsinə böyük təsir göstərmişdi. Onun təsiri ilə Tiflisdə, Batumidə, Odessada, Kiyevdə, Yekaterinoslavda, Novorossiyskdə və b. şəhərlərdə tətillər baş vermişdi.

Bu tətillər nəinki Rusiyada, habelə Avropa ölkələrində müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Alman sosial-demokratı A.Bebel onu alman sosial-demokratlarının reyxstaq seçkilərindəki böyük qələbəsinə bərabər mühüm hadisə kimi qiymətləndirmişdi.

Bakı fəhlələrinin ən əzəmətli inqilabi çıxışlarından biri də 1904-cü il dekabr tətilidir. O, birinci olaraq «Balaxanı və Bibiheybət fəhlələri təşkilatının» dekabrın 12-dəki çağırışına qoşulan «Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti» fəhlələrinin tətili ilə başlamışdı. Dekabrın 14-17-də sənaye fəhlələri ilə yanaşı ticarət, nəqliyyat və kiçik emalatxanaların işçiləri də tətillərə qoşulmuşdular. O, kütləvi xarakter almışdı. Tətildə 50 mindək adam iştirak etmişdi. Tətillə hələ dekabrın 13-də yaradılmış tətillər komitəsi rəhbərlik edirdi. Komitənin tərkibinə A.Çaparidze, İ.Fioletov, A.Stopani daxil idi. Neft sahibkarlarına təqdim olunmaq üçün tətillər komitəsi tərəfindən 34 maddədən ibarət tələbname hazırlanmışdı. Onların əksəriyyəti iqtisadi tələblər idi. Onlar tələbnaməyə şendrekovçular tərəfindən daxil edilmişdi. Tətillər hərəkatının ara verməyib gücləndiyini görənlər neft sahibkarları verilən tələblər əsasında danışıqlara getməyə məcbur olmuşdular. Tətillər və neft sahibkarları tərəfindən seçilmiş 15 nəfərlik komissiyanın

dekabrın 15-dən etibarən apardıqları müştərək danışıqlar dekabrın 30-da uğurla başa çatmışdı. Hər iki tərəfin nümayəndələri tərəfindən müştərək müqavilə imzalanmışdı. Bu müqavilə Bakı fəhlələrinin mübarizə tarixinə «Mazut Konstitusiyası» adı ilə daxil olmuşdur. Fəhlələr onu belə adlandırırdılar. Bu fəhlə tətıl hərəkətinin böyük qələbəsi idi.

Bakıda 1904-cü ildə dekabr fəhlə tətili tarix ədəbiyyatında Rusiyada 1905-ci ilin yanvar-fevral aylarında başlanan fəhlə çıxışları üçün signal hadisəsi və 1905 – 1907-ci illər inqilabının müjdəçisi kimi qiymətləndirilmişdi.

Doğrudan da, bu tətildən cəmi 9 gün sonra, 1905-ci il yanvarın 9-da Rusiyada 1905 – 1907-ci illər inqilabı başlamışdı.

1905 – 1907-ci illər inqilabı dövründə də Azərbaycanda fəhlə çıxışları davam edirdi. 1905-ci ilin yaz-yayında Azərbaycanı fəhlə tətilləri və kəndli çıxışları bürümüşdü. Bakıda, Gəncədə, Ağstafada, Yevlax və Hacıqabulda dəmiryolçular tətıl etmişdilər. Yayda Bakının bütün sənaye müəssisələrinin dördü üçün tətıl hərəkəti əhatə etmişdi. Kəndli hərəkəti geniş miqyas almışdı. Kəndlərdə qaçaqçılıq geniş yayılmışdı. Təkcə Yelizavetpol quberniyasında Qandal Nağının, Əli Məhərrəm oğlunun, Kərbəlayı Əskərin başçılığı ilə qaçaqçılıq hərəkəti başlamışdı.

1905-ci il dekabr Moskva silahlı üsyanının məğlubiyyətindən sonra Rusiyada fəhlə çıxışlarının getdikcə zəifləməsinə baxmayaraq 1905 – 1907-ci illərdə Azərbaycanda fəhlə tətilləri və kəndli çıxışları davam edirdi. 1906-cı ildə hərbcilərin, məktəblilərin çıxışları baş vermişdi. Nuxa, Qazax, Cavanşir, Quba, Göyçay qəzalarında və Zaqatala dairəsində kəndlilərin qaçaqçılıq hərəkəti fəallaşmışdı. Təkcə Nuxa qəzasında 10 qaçaq dəstəsi fəaliyyət göstərirdi. 1907-ci ilin yanvarında Bakıda 7000-dən çox sənaye fəhləsini əhatə edən 32 tətıl baş vermişdi. 1907-ci ilin ikinci yarısında 91 tətıl keçirilmişdi. 1907-ci il noyabrın 22-də keçirilən birgünlük siyasi tətildə 50 min adam iştirak etmişdi.

Qatı müstəsələkəçilik siyasəti yürüdən Çar hökuməti fəhlə və kəndli çıxışlarının qarşısını almaq üçün 1905 – 1907-ci illərdə

Azərbaycanda milli qırğın – erməni-müsəlman qırğını təşkil etmişdi. Ermənilərin «Böyük Ermənistan» xülyasını coşduraraq azərbaycanlılara qarşı soyqırımı təşkil edilmişdi. 1905-ci il fevralın 6 – 9-da Bakıda, may-iyun aylarında İrəvan, Naxçıvan, Şuşa, Cəbrayıl, Qaryağın (indiki Füzuli), Zəngəzur qəzalarında azərbaycanlıların kütləvi qırğınları törədilmişdi. 1905-ci ilin sentyabrında Qazax şəhəri ermənilər tərəfindən yandırılmışdı. 1905-ci il noyabrın 15 – 18-də Gəncədə, 20 – 24-də Tiflisdə azərbaycanlılar qırğına məruz qalmışdılar. Bu qırğınlar zamanı görkəmli Azərbaycan yazıçısı M.S.Ordubadi bu hadisələri «Qanlı illər» əsərində sənədlər əsasında genişliyi ilə məlumatlandırmışdı.

Azərbaycan tarixinin XX əsrin əvvəlləri dövrü siyasi partiya və təşkilatların meydana gəlməsi ilə də səciyyələnir. Bu da Azərbaycan cəmiyyətində də siyasi fəallaşmanın yüksəlməsi ilə əlaqədar idi. Azərbaycanda ilk siyasi təşkilat hələ XIX əsrin 90-cı illərində meydana gəlmiş ilk sosial-demokrat dərnəklərin birləşdirilməsi əsasında 1901-ci ildə yaradılan RSDFP-nin Bakı Komitəsi olmuşdu. O, Azərbaycanın milli adət-ənənələrindən xəbəri olmayan, kənardan gəlmiş və əsasən rus dilli adamlar tərəfindən yaradılmışdı. Həmin təşkilatda da başlıca olaraq rus dilli fəhlələr birləşmişdi. Ona görə də onun təsiri Bakıdan kənara çox yayıla bilməmişdi.

Azərbaycanda ilk milli partiya M.Ə.Rəsulzadənin hələ 17 yaşında ikən yaratdığı «Müsəlman gənclik təşkilatı» olmuşdu. Bir az sonra o, «Müsəlman demokratik «Müsəvat» Cəmiyyəti» adı ilə gizli fəaliyyət göstərmişdi. Bu təşkilatın bir qolu da Güney Azərbaycanda yaradılmışdı. 1904-cü ilin oktyabrında bir qrup müsəlman socialistləri: M.Mövsumov, M.Ə.Rəsulzadə, M.H.Hacınski və b. tərəfindən həmin cəmiyyətin əsasında müsəlman sosial-demokrat təşkilatı – «Hümmət» yaradılmışdı. O, «El bir olsa, dağı oynadar yerindən» devizi ilə eyni adlı qəzet nəşr etdirmişdi. Sonralar bu təşkilata N.Nərimanov, M.Əzizbəyov, S.M.Əfəndiyev də daxil olmuşdu.

«Hümmət»in yerlərdə şöbələri də yaradılmışdı. O cümlədən Tiflisdə də menşevik istiqamətli «Hümmət» təşkilatı yaradılmışdı. Əvvəllər təşkilata A.Yüzbaşov, Ə.Bayramov, Ə.H.Qarayev, M.Mirheydərzadə və b. daxil idi. Sonralar ona İ.Əbilov, Ə.Şeyxülislamov, S.Ağamalı oğlu da daxil olmuşdu. Onun əsas lideri S.Ağamalı oğlu olmuşdu.

1905-ci ilin noyabrında eser partiyasının hələ 1903-cü ildə yaradılmış Bakı təşkilatı «İttifaq» adı ilə müstəqil partiya çevrilmişdi.

1904-cü ildə Bakıda Şendrikov qardaşları tərəfindən «Balaxanı və Bibiheybət fəhlələri İttifaqı» adlanan menşevik təşkilatı yaradılmışdı. Sonralar o, «Bakı fəhlələri ittifaqı» adını almışdı.

1905-ci ilin fevralında Gəncədə «Sosial-federalistlərin türk inqilabı komitəsi» yaradılmışdı. O, Azərbaycana muxtariyyət verilməsi, federativ Rusiya yaradılması ideyasını irəli sürmüşdü.

1905-ci ilin yayında Gəncədə Şəfi bəy Rüstəmbəyovun başçılığı ilə «Qeyrət» adlı qrup yaradılmışdı. O, sonradan «Qeyrət» partiyasına çevrilmişdi. Onun yaradılmasında Ələkbər bəy Rəfibəyli və Adil bəy Xasməmmədli fəal iştirak etmişdilər. Bu partiya 1908-ci ilədək fəaliyyət göstərmişdi. 1917-ci il fevral inqilabından sonra «Qeyrət» partiyası «Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyası» adı ilə yenidən fəaliyyətə başlamışdı. Onun yaradıcısı Nəsim bəy Yusifbəyli olmuşdu.

Çarın 1905-ci il oktyabrın 17-də Manifest verməsi ölkənin ictimai-siyasi həyatında canlanma yaratdı. Azərbaycanda da siyasiləşmə yüksəldi. Siyasi partiyaların yaradılması prosesi genişləndi.

1905-ci il dekabrın əvvəllərində Konstitusion demokratlar partiyasının Bakı şöbəsi yaradıldı. Onun yaradılmasında İ.Hacinski, İ.Hacıyev, Ə.M.Topçubaşov, K.Səfərəliyev mühüm rol oynamışdılar. O, 1906-cı ilin yanvarında «Müsəlman Konstitusiyası partiyası»na çevrilmişdi.

1905-ci ilin payızında «Müsəlman əyanları, ziyalıları və yuxarı təbəqələrin ittifaqı və müdafiə cəmiyyəti» meydana çıxdı.

1905-ci ilin noyabrında tələbə-gənclərin inqilabi-demokratik «Üxüvvət» («Qardaşlıq») təşkilatı yaradılmışdı. 1905-ci ildə Bakıda və Təbrizdə «Mücahid» partiyası yaradılmışdı.

1906-cı ilin avqust-sentyabr aylarında Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında «Difai» partiyası meydana çıxdı. Partiyanın başlıca məqsədi Azərbaycan xalqını erməni terrorundan müdafiə etmək idi. «Difai» partiyasının Bakıda, Gəncədə, Şuşada, Ağdamda, Bərdədə, Yevlaxda, Tərtərdə, Qarsda, Naxçıvanda, Vladiqafqazda və b. yerlərdə şöbələri fəaliyyət göstərirdi. Partiyanın Bakı şöbəsinə Ə.Ağayev başçılıq edirdi.

Partiyanın ən iri şöbəsi «Qarabağ birlik məclisi» idi. Onun fəaliyyəti bütün Qarabağı əhatə edirdi. Məclisin baş komitəsi Şuşada yerləşirdi. Onun sədri Kərim bəy Mehmandarov idi.

1906-cı ildə Dağıstandan olan fəhlələr arasında iş aparmaq üçün başda Q.M.Ağasiyev və M.Aydınbəyov olmaqla sosial-demokrat «Faruq» qrupu yaradılmışdı.

Azərbaycanda həmkarlar ittifaqlarının formalaşması da bu dövrə təsadüf edir. 1906-cı ilin noyabrında Azərbaycanda həmkarlar ittifaqları təşəkkül tapmışdı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda «Müsəlman», «Nəşr maarif», «Nicat», «Səadət» və b. xeyriyyə cəmiyyətləri fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Onların yaradılmasında böyük xeyriyyəçi Z.A.Tağıyevin müstəsna xidmətləri olmuşdu.

Bu dövrdə Azərbaycanda erməni «Daşnaksütyun», «Qnçaq» partiyaları da fəaliyyət göstərmişdi.

«Müsavət» partiyasının yaradılması bu dövr Azərbaycan tarixinin çox mühüm hadisəsi idi. O, 1911-ci ildə Bakıda keçmiş hümmətçilərdən Məmməd Əli Rəsulzadə, Tağı Nağıyev, Abbasqulu Kazımzadə, Kərbəlayi Vəli Mikayılzadə və Qulamrza Şərifzadə tərəfindən yaradılmışdı. 1913-cü ildə mühacirətdən qayıdan Məmməd Əmin Rəsulzadə «Müsavət»a daxil olmuş və onun əvəzsiz liderinə çevrilmişdi.

1917-ci ilin yazında Nəsib bəy Yusifbəyli tərəfindən Gəncədə yaradılmış «Türk ədəmi-mərkəziyyət» partiyası həmin ilin iyununda «Müsavət» partiyası ilə birləşmişdi.

1917-ci ilin martında bolşevik «Hümmət» təşkilatı öz fəaliyyətini bərpa etdi. Onun başında N.Nərimanov dururdu.

1917-ci ilin sentyabrında «Rusiyada müsəlmançılıq» partiyası yaradıldı. O, Gəncədəki «İttihadi islam» partiyası ilə birləşərək «Rusiyada müsəlmançılıq-ittihad» birliyini təşkil etmişdi.

Nəhayət, 1920-ci ilin fevralında bolşevik «Hümmət», «Ədalət» və RSDFP-nin Bakı Komitəsi zəminində Azərbaycan Kommunist partiyası təşkil edildi. Bununla da Azərbaycanda da təkpartiyalılığın əsası qoyuldu.

Azərbaycanda gedən siyasi fəallaşmanın təzahürlərindən biri də çarın yanında məsləhətçi orqan olan Dövlət Dumasına seçkilərdə iştirak etmək idi. Bu seçkilərdə (1906-cı ilin mayında) birinci Dövlət Dumasına Azərbaycandan Məmmədağlı Əliyev, Ə.Haqverdiyev, İ.Ə.Ziyadxanov, Ə.Muradxanov və Ə.M.Topçubaşov deputat seçilmişdilər. Onlar Dumada yaradılmış Müsəlman fraksiyasına daxil idilər.

Azərbaycanlı deputatlar Dumanın işində fəal iştirak edirdilər. Dumada İ.Ziyadxanovun və Ə.M.Topçubaşovun çıxışları daha kəskin idi. İ.Ziyadxanov İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında millətlərarası toqquşmalardan, inzibati orqanların özbaşınalığından bəhs etmiş, hökumətin köçürmə siyasətinə qarşı çıxmışdı. O, Duma tribunasından demişdi: «Biz bir əsr bundan əvvəl işğal edilmişik. Bizə heç bir hüquq və haqq verilməmişdir. Kölə halına salınmışıq. Milli varlığımıza təcavüz edilmişdir. Bir sıra ali məktəblərə qəbul olunmağımıza qadağa qoyulmuşdur. Dövlət idarələrində türk məmurlarına rast gəlmək mümkün deyildir. Torpaq azlığından əziyyət çəkirik. Lakin buraya Rusiyadan axın-axın kəndlilər köçürülür. Bilavasitə dövlətin əli ilə törədilən milli qirğın zəminində qana boyanmış bu torpaqlarda rus kəndliləri üçün planlaşdırdığımız yaşayış məntəqələrini qurursunuz. Bu hökumətin

gizli surətdə hazırlayıb həyata keçirdiyi “parçala və hökm sür” idarə tərzidir. İki ildən bəri qan içində üzən Vətənimdə cəsədlərin üstündən keçirik. Artıq səbrimiz tükənib”.

Rus deputatlar çıxışı “rədd olun gedin Türkiyəyə” qışqırığı ilə qarşılaşmışdılar.

Sərt çıxışlarına görə Ə.M.Topçubaşov və İ.Ziyadxanov Dövlət Dumasının tərkibinə seçilmək hüququndan məhrum edilmişdilər.

Azərbaycandan II Dövlət Dumasına F.İ.Xoyski, X.Xasməmmədov, İ.Z.Tağiyev, M.M.Şahtaxtinski, M.H.Mahmudov, Z.E.Zeynalov deputat seçilmişdilər.

Bakı, Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının müsəlman əhalisindən III Dövlət Dumasına Xəlil bəy Xasməmmədov deputat seçilmişdi. O, da Dumada öz kəskin çıxışları ilə fərqlənirdi. X.Xasməmmədov öz çıxışlarında dəfələrlə hökumətin milli ayrı-seçkilik siyasəti, vətəndaş azadlıqları və siyasi hüquqlar verilməsi, köçürmə siyasəti, təhsil və məhkəmənin ana dilində aparılması və s. vacib məsələlərə toxunmuşdu.

Azərbaycandan IV Dövlət Dumasına M.Y.Cəfərov deputat seçilmişdi. O zaman onun cəmi 27 yaşı var idi. Moskva Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi.

M.Y.Cəfərov Dumadakı çıxışlarından birində çar Rusiyasının milli əyalətlərdəki ruslaşdırma siyasətini ifşa edərək demişdi: «Biz xalq maarifinə, ilk baxışda siyasətə heç bir yer olmadığı bu müqəddəs işə hökumətin qərəzli münasibətini acı təəssüflə qeyd edirik. İndiyədək hökumət müsəlmanların maarifləndirilməsi adı altında onların ruslaşdırılmasına yönələn tədbirləri həyata keçirməyə çalışmışdır».

Sinxay inqilabı Yarımfeodal ölkə olan Çində XX əsrin əvvəllərində sosial-iqtisadi ziddiyyətlər kəskinləşmişdi. Çin xalqı həm də iri xarici

dövlətlərin müstəmləkə zülmündən də əziyyət çəkirdi.

Bütün bunlar, Çində vətənpərvər qüvvələrin formalaşmasına və baş qaldırmasına səbəb olurdu. Artıq XX əsrin əvvəllərində Çin xalqının mancur əsarətinə və müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizə şəraiti yaranmışdı. 1903-1905-ci illərdə Çinin bir sıra şəhərlərində inqilabi təşkilatlar və cəmiyyətlər meydana çıxmışdı. Onlardan biri də Sun Yatsenin başçılıq etdiyi “Çinin dirçəliş ittifaqı” idi. Onun Çində və başqa ölkələrdə 40-a qədər təşkilatı fəaliyyət göstərirdi. 1905-ci ilin sentyabrında Tokioda onlar birləşərək «Çin inqilabı birlik İttifaqı» (Cjiyu Temin Tunminxuey) yaratdılar. Onun prezidenti Sun Yatsen, vitseprezidenti isə Xuan Sin seçildilər. «İttifaq»ın proqramının əsasını liberal demokratizm prinsipləri təşkil edirdi. O, Sun Yatsenin «üç xalq prinsipinə-«millətçilik, demokratiya və xoşbəxtlik» prinsiplərinə əsaslanırdı. O, «Minbao» (Xalq) qəzeti nəşr etdirirdi.

1906-cı ilin sonunda “İttifaqın” başçılıqı ilə Pinsyan şaxtacılarının böyük üsyanı oldu. Üsyanda 300-dən çox şaxtaçı iştirak edirdi. 1907 və 1908-ci illərdə Quandun, Quansu, Yunan və Anxoy vilayətlərində kəndlilərin, sənətkarların və xırda burjuva nümayəndəsinin üsyanları baş vermişdi. Lakin onların hamısı yatırılmışdı. 1905-1911-ci illərdə baş vermiş üsyanlar sırasında 1910-cı ilin aprel-mayında olan “düyü qiyamı” və Şandun vilayətindəki üsyan xüsusilə fərqlənmişdi.

1911-ci il oktabrın 10-da Uçanda “inqilabı birlik İttifaqı”nın təsirində olan “yeni ordu”nun batalyonu üsyan etdi. O, Sinxay (Çin vaxtı ilə 1911-ci il oktyabrın 10-u “Sinxay” ili hesab olunurdu) inqilabının başlanğıcı oldu. Noyabrın axırı üçün ölkənin 15 vilayəti mancur ağalığından xilas olduqlarını bildirdilər.

Üsyançılar inqilabı əhval-ruhiyyəli əsgərlərin köməyi ilə şəhəri tutdular. Oktyabrın 12-də Xanyan şəhəri və iri sənaye mərkəzi olan Xanko da üsyançıların əlinə keçdi. Xubey vilayəti respublika elan olundu.

1911-ci ilin sonu üçün Çinin bütün cənubi və mərkəzi vilayətləri mancur əsarətindən azad edildi. Hakimiyyət üsyançıların əlinə keçdi.

Ölkənin idarə edilməsinin nəzarətdən çıxdığını görə İmperator istifadə olan irticaçı general Yuan Şikayi hakimiyyətə dəvət etdi. O, mərkəzi vilayətlərin general-qubernatoru təyin olundu. Az sonra o, baş nazir və silahlı qüvvələrin komandanı təyin edildi. Yuan Şikay feodalların və komprador burjuaziyanın rəğbət bəslədiyi adam idi. Yuan Şikay konstitusiyalı monarxiya tərəfdarı idi.

O, ölkədə vəziyyəti sabitləşdirmək məqsədilə respublika yaradılmasını təklif edənlərlə danışıqlara başladı. Çində marağı olan xarici dövlətlər də danışıqlarda saziş əldə edilməsinə çalışırdılar. Danışıqlar gedişində inqilabçılar mərkəzi hökuməti və inqilabı müdafiə edən silahlı qüvvələri birləşdirmək sahəsində ciddi iş aparırdılar. Noyabrın axırlarında onlar vahid baş komandanlıq yaratdılar.

1911-ci il dekabrın 25-də Sun Yatsen ABŞ-dan Şanxaya qayıtdı. Nankində toplaşan konfransda Sun Yatsen respublikanın müvəqqəti prezidenti seçildi və 1912-ci il yanvarın 1-də öz vəzifəsini icra etməyə başladı.

1912-ci il fevralın 12-də Tsin monarxiyası ləğv olundu. Hökumətin təşkili Yuan Şikaya tapşırıldı.

İrticaçı qüvvələri müdafiə edən dövlətlərin respublikçılara təzyiği getdikcə artdı. Onlar Sun Yatsenin başçılıq etdiyi respublikanı tanımaq istəmirdilər. Nəhayət, 1912-ci il aprelin 1-də Sun Yatsen prezidentlikdən istefa verməyə məcbur oldu. Yuan Şikay respublikanın prezidenti seçildi. O, inqilabçı qoşunları tərkisilah etməyə başladı. Sun Yatsen və onun tərəfdarları repressiyaya məruz qaldılar.

1912-ci ilin avqustunda “Birləşmiş ittifaq” və bir sıra liberal təşkilatlar zəminində Homindan partiyası (Milli partiya) yaradıldı. Sun Yatsen onun sədri seçildi. Tezliklə o, ölkənin ən nüfuzlu siyasi təşkilatına çevrildi. İlk parlament seçkilərində əksər yerləri qazandı.

Bundan qorxan Yuan Şikay ABŞ-ın köməyindən istifadə edərək Homindan partiyasının buraxılması və homindançı deputatların parlamentdən çıxarılması barədə fərman verdi.

Sun Yatsen və onun tərəfdarları Yuan Şikay diktaturasına qarşı etiraz çıxışlarına başladılar. Onların çağırışı ilə ölkənin cənubunda Yuan Şikay rejiminə qarşı “ikinci inqilab” adlandırılan üsyanlar başladı. Lakin xarici qoşunların köməyi ilə Yuan Şikay bu üsyanları darmadağın etdi: “İkinci inqilab” da məğlub oldu. Sun Yatsen yenidən xaricə getməyə məcbur oldu.

1913-cü ilin oktyabrında terror və hərbi diktatura şəraitində keçirilən seçkilərdə Yuan Şikay özünün prezident seçilməsinə nail oldu. Beləliklə, məşhur Çin ədibi Lu Sinin yazdığı kimi, Yuan Şikay “xalqın axıtdığı qanla dolu dərjada üzə-üzə prezident taxtına çıxdı”.

1910-1913-cü illərin Çin (Sinxay) inqilabı qarşısında duran vəzifələrindən yalnız birini –monarxiyanı devirmək vəzifəsini yerinə yetirə bildi.

Gənc Türklər İnqilabı

Gənc türklər hərəkatının rüşələri XVIII əsrin sonları və XIX əsrə gedib çıxır. O, öz başlanğıcını Böyük Fransa inqilabının təsiri ilə Türkiyədə meydana çıxan Tənzimat hərəkatından götürmüşdür.

Avropadakı burjua hərəkatı ilə tanış olan türk ziyalıları və tələbə gənclər Türkiyədə də konstitusiyalı quruluşa keçilməsini zəruri hesab edirdilər. Onlar 1865-ci ildə «Yeni osmanlılar cəmiyyəti» yaratdılar. Onun yaradıcıları görkəmli ədib olan İbrahim Sinasi və yazıçı-dramaturq Namiq Kamal olmuşdu. Lakin tezliklə «Yeni osmanlılar» cəmiyyətinin fəaliyyətinə son qoyuldu. Təşkilatın bir çox üzvləri həbs edildi, qalanları isə xaricə getməyə məcbur oldular.

1871-ci ildə onlar mühacirətdən ölkəyə qayıtmağa dəvət olundular. «Yeni osmanlılar» cəmiyyəti yenidən fəaliyyətə

başladı. 1871-ci ilin mayında onlar Sultan sarayı qarşısında 40 minlik mitinq təşkil etdilər. Xalqın coşmaqda olan qəzəbindən qorxuya düşən hakim dairələr 1876-cı il mayın 30-da saray çevrilişi etdilər. Sultan Əbdüləzizin yerini V Murad, sonra isə II Əbdülhəmid tutdu. O, “Yeni osmanlılar”ın liderlərindən biri olan Midhət Paşanı baş vəzir təyin etdi. Ona Konstitusiyaya layihəsi hazırlamaq tapşırıldı.

Sultan II Əbdülhəmid Midhət Paşanın hazırladığı Konstitusiyaya layihəsini qəbul etməyə razılıq verdi. Bu Konstitusiyaya görə Türkiyə konstitusiyalı monarxiya elan edilirdi.

Konstitusiyaya görə İmperiya ərazisində yaşayan bütün əhali osmanlı adlanır, əhalinin etnik və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq qanun qarşısında bərabər idilər.

Öz qəddarlığı ilə çox məşhur olan II Əbdülhəmid rejimi şəraitində Konstitusiyanın icrası qeyri mümkün idi. Konstitusiyaya qəbul edildikdən bir az sonra, 1877-ci ilin fevralında Midhət Paşa həbs olunub sürgünə göndərildi, 1883-cü ildə isə öldürüldü.

“Yeni osmanlılar”ın mütərəqqi addımları hədəf getmədi. Onlardan sonrakı mütərəqqi ziyalılar Sultan ağalığına qarşı mübarizəni davam etdirdilər. 1889-cu ildə İstanbuldakı hərbi tibb məktəbinin bir qrup tələbəsi İbrahim Tema, Çərkəz Mehmet Rəşid, Abdulla Cövdət və İshaq Sükuti “İttihad və tərəqqi” adlı gizli cəmiyyət yaratdılar. Bu, Türkiyədə burjua-demokratik hərəkatın başlanğıcı hesab edilirdi. XIX əsrin 90-cı illərində xaricdə –Cenevrədə, Misirdə bu cəmiyyətin qrupları fəaliyyət göstərirdilər. “İttihad və tərəqqi” cəmiyyətinin üzvlərini və onun tərəfdarlarını “Gənc türklər” adlandırırdılar. Onlar 1876-cı il Midhət Paşa konstitusiyasının bərpasını tələb edirdilər.

1907-ci ilin sonlarında Parisdə “İttihad və tərəqqi” cəmiyyətinin və ona qoşulmuş təşkilatların birləşmiş qurultayı çağırıldı. Qurultay, mövcud rejimi silahlı üsyan yolu ilə devirmək və 1876-cı il konstitusiyasını bərpa etmək qərarını qəbul etdi.

“Gənc türklər” Rusiya və İngiltərənin Türkiyəni öz aralarında bölüşdürmək niyyətlərinin qarşısını almaq məqsədilə

üsyana müəyyən olunmuş vaxtdan əvvəl başlamağı qərara aldılar. İlk çıxış Makedoniyanın Resne şəhərində başlandı. Şəhərin komendantı leytenant Niyazi bəy 1908-ci il iyulun 3-də üsyan bayrağı qaldıraraq, öz dəstəsi ilə dağlara çəkildi. İyulun 6-da Ənvər bəyin komandanlığı altında olan digər hərbi dəstə də üsyançılara qoşuldu. Üsyan Ədimədəki hərbi hissələri də əhatə etdi. Hökumətin üsyançıları rəqib etmək söyləri boşə çıxdı. Əhali və bütün ordu üsyançıları tərəfinə keçdilər.

“İttihad və tərəqqi” cəmiyyətinin Mərkəzi Komitəsi 1908-ci il iyulun 23-də Makedoniyanın Solonik, Monastir və başqa iri şəhərlərində təşkil etdiyi izdihamlı mitinqdə konstitusiyanın bərpa edilməsi barədə ultimatum qəbul etdi: Sultana göndərilən ultimatumda bildirilirdi ki, əgər üç günə qədər konstitusiya bərpa olunmazca, İstanbul üzərinə hərbi hücum təşkil olunacaqdır.

Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu gören II Əbdülhəmid həmin gün 1876-cı il Konstitusiyasının bərpası və tezliklə parlament seçkiləri kənçirilməsi barədə fərman imzaladı. Türkiyə konstitusiyalı monarxiya elan olundu. Bu hadisə Türkiyə tarixinə qənc türklər inqilabı və ya 23 iyul inqilabı kimi daxil olmuşdur. “Gənc türklər” öz təəssübkeşlərindən ibarət hökumət təşkil etdilər. 1908-1909-cü illərdə bu hökumətlərə Səid Paşa, Kamil Paşa və Süleyman Paşa başçılıq etmişdilər.

1908-ci il noyabrın 2-də parlamentin ilk iclası çağırıldı. Parlamentə seçilmiş deputatların (250 nəfər) yarısından çoxu (150 nəfəri) “Gənc türklər” dən idi.

“Gənc türklər”in hakimiyyəti uzun çəkmədi. II Əbdülhəmid inglislərin himayə etdiyi “Əhrar (Liberallar) partiyası və ruhanilərin “İttihadı müsəlman” (Musəlman cəmiyyəti) təşkilatı ilə birlikdə İstanbul hərbi qarnizonu komandanlığının köməyi ilə çevrilis edərək hakimiyyəti tamamilə öz əlində topladı. “Qənc türklər” İstanbulu tərək etməli oldular. Lakin çevrilis xalqın əksəriyyəti tərəfindən rəğbətlə qarşılanmadı.

“Gənc türklər” 1909-cü il aprelin 23-də Makedoniya ordusunu Mahmud Şovkət Paşanın komandanlığı altında İstanbul

üzərinə yeridilər. Sultan II Əbdülhəmid hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı. Onun iradəsiz qardaşı V Mehmet Rəşad sultan elan edildi.

Bu da, “Gənc türklər” inqilabının yarımçıqlığından, köklü inqilabı dəyişikliklər etmək iqtidarında olmadığından xəbər verirdi.

İtaliya-Türkiyə (1911-1912), Birinci (1912-1913) və İkinci (1913) Balkan müharibələri Türkiyədə daxili ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirdi. Belə bir şəraitdə “İttihad və tərəqqi” partiyasının tərəfdarları 1913-cü il yanvarın 23-də hökumət sarayına hücum etdilər. Dövlət çevrilişi etdilər.

1914-cü ilin əvvəlində “Gənc türklər” “üçlüyünün diktaturası quruldu”. “Üçlüyə” hərbi məzir və ordu qərargah rəisi Ənvər Paşa, “İttihad və tərəqqi” partiyası Mərkəzi Komitəsinin sədri, Daxili İşlər Naziri Tələt Paşa və İstanbul şəhərinin valisi Camal Paşa daxil idi.

Inqilabın yarımçıqlığına baxmayaraq “Gənc türklər”in hakimiyyəti dövründə ölkədə bir sıra mütərəqqi islahat və tədbirlər həyata keçirildi. 1914-cü ildə iqtisadi təslimçilik rejimi ləğv olundu. “Gənc türklər” hökuməti, ordunu yenidən qurmaq və iqtisadiyyatı inkisaf etdirmək sahəsində mühüm addımlar atdılar.

İranda “Məşrutə” inqilabı

XX əsrin əvvəllərində İranda da sosial ziddiyyətlər kəskinləşmişdi. O, feodal və yarım müstəmləkə zülmündən əziyyət çəkirdi. Əhali, xüsusən mülkədarlar, tacirlər və sələmçilər Şah hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasını, mülküyyətlərinin toxunulmazlığının təmin olunmasını, valilərin və xanların özbaşınalığına son qoyulmasını, İranlı sahibkarlara xarici sahibkarlarla bərabər hüquqlar verilməsini tələb edirdilər. Onların bu tələbləri ruhanilər tərəfindən də müdafiə olunurdu.

Ölkənin ağır vəziyyəti əhalini cana doydurmuşdu. O, mövcud rejimə qarşı çıxmağa başlamışdı. 1905-cü ilin dekabrında Tehran və ölkənin digər şəhərlərini bürüyən kütləvi nümayişlər

inqilabın başlanmasından soraq verirdi. Dekabrın 14-də ali ruhanilərin çağırışı ilə beş mindən artıq nümayişçi Tehranın Şah Əbdüləzim məscidində bəstdə oturmuşdular. Şahın söylərinə baxmayaraq ruhanilərin bəsti dayandırılmadı.

İxtişaşların geniş miqyas aldığı görən Şah güzəştə getməyə məcbur oldu. 1906-cı il yanvarın 10-da bəstçilərin bir sıra tələbləri qəbul olundu. Bəst dağıldı. Bəstçilərə qarşı repressiyalar başladı. Şahın ikiüzlü siyasətini görən əhali 1906-cı ilin iyulunda Tehrandə və digər iri şəhərlərdə küçə nümayişləri və mitinqlər keçirməyə başladılar. Ümumi tətillər elan olundu, bazarlar və dükənlər bağlandı. Nümayişçilər baş nazirin dərhal istefası, məclisin çağırılması, konstitusiyaya qəbul edilməsi, İran gömrük idarələrində yuva salmış xaricilərin qovulması tələblərini irəli sürdülər. Ordu da açıqcasına nümayişçilərlə həmrəy olduğunu bildirdi. Bütün bunlar, Şahı güzəştə getməyə məcbur etdi. 1906-cı il iyulun 29-da baş nazir öz vəzifəsindən kənarlaşdırıldı. Bu vəzifəyə liberal fikirli Nəsrulla xan təyin edildi. Avqustun 5-də Şah konstitusiyaya haqqında fərman verdi. Lakin bu vədlər həyata keçirilmədi.

Xalq hərəkatı yenidən coşdu. Yerlərdə ilk əncümənlər (inqilab komitələri) meydana çıxdı.

Xalqın təzyiqi ilə Şah sentyabrın 9-da Məclisə seçkilər haqqında əsasnamə imzaladı. 1906-cı il oktyabr-noyabr aylarında Məclisə seçkilər keçirildi. Deputatlar əsasən feodal aristokratiyasını, iri tacirləri, orta burjuaziyanı, ruhaniləri, mülkədarları, nüfuzlu məmurları və sənətkarların ali təbəqəsini təmsil edirdilər. Məclis Konstitusiyaya layihəsini müzakirə və qəbul etdi. Onun birinci hissəsi 1906-cı il dekabrın 30-da Müzəffərəddin Şah tərəfindən təsdiq olundu.

1907-ci ilin yanvarında vəfat etmiş Müzəffərəddin Şahın oğlu Məhəmmədəli Şah əvəz etdi. O, 1907-ci ilin oktyabrında "əsas qanuna əlavələr" adı altında Konstitusiyanın ikinci hissəsini təsdiq etdi.

Konstitusiyanın qəbul edilməsilə inqilabın birinci mərhələsi başa çatdı. Liberallar inqilabdan uzaqlaşdılar. Onlar irticaçı

qüvvələrlə birləşərək inqilabın dərinləşməsinə mane olmağa başladılar.

Məşrutə (Konstitusiyaya) hərəkatı tərəfdarları arasındakı narazılıqdan istifadə edən Şah qatı irticaçı Əmin-əş-Sultanı baş nazir təyin etdi.

Onun dövründə bir çox şəhərlərdə demokratik hərəkata qarşı feodalların qiyamları təşkil olundu. Əmin-əş-Sultanın mürtəcə siyasəti xalqı daha da hiddətləndirdi. O, 1907-ci ilin avqustunda fədai dəstələri tərəfindən qətlə yetirildi.

İranda genişlənən demokratik hərəkat İngiltərə və Rusiya hakim dairələrini ciddi narahat etməyə başladı. 1907-ci il avqustun 31-də İran, Əfqanıstan və Tibetin nüfuz dairələrinə bölünməsi barədə ingilis-rus sazişi imzalandı. İranın şimal hissəsi Rusiyanın, cənubi isə İngiltərənin nüfuz dairəsi elan edildi.

Xalqın hiddəti artdı. Təbriz, Rəşt, Məşhəd, Qəzvin, Kirman və Şiraz əncümənləri Şahın devrilməsini tələb etdilər. Məclisin liberal qanadı ilə sazişə gedən Şah, hökuməti istefaya göndərməyə məcbur oldu. Rusiya və İngiltərənin köməyinə arxalanan Şah 1908-ci ilin iyununda Tehrandə hərbi vəziyyət elan etdi. Konstitusiyaya müdafiəçilərinə divan tutuldu. İyunun 23-də Məclis və Məscid bombardman edildi. Əksinqilabi çevriliş baş verdi. Əncümənlər və Məclis buraxıldı, demokratik qəzetlərin nəşri dayandırıldı.

Əksinqilabi çevriliş vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. Təbrizdə üsyan baş verdi. Gilanda yaradılmış Cəngəlliklər respublikasının fədailəri və bəxtiyarı dəstələri Tehrana daxil oldular. Şah Rusiya səfirliyində sığınacaq tapmağa məcbur oldu.

1909-cu il iyulun 16-da fədailərin, ali ruhanilərin, keçmiş nazirlərin və deputatların iştirakı ilə Milli Şuranın fəvqəladə iclası oldu. İclas Məhəmmədəli Şahın devrilməsi və onun 14 yaşlı oğlu Əhmədin Şah elan olunması barədə qərar çıxardı. İclas müvəqqəti hökumətin yaradılması, Konstitusiyanın bərpası və ikinci Məclisə seçkilər keçirilməsi barədə də qərarlar verdi.

1909-cu il noyabrın 19-da İkinci Məclisin ilk iclası keçirildi. İkinci Məclis daha demokratik idi. Onda əksəriyyət təşkil edən mülkədarlar və ruhanilərlə yanaşı aşağı təbəqələrin də təmsilçiləri var idi.

Əksinqilab yenə də hücumla keçdi. Devrilmiş Məhəmmədəli Şahı müdafiə edən Rusiya ölkənin şimalına, İngiltərə isə cənuba qoşun çıxardılar. Müdaxiləçilərin yardımından istifadə edən Şah tərəfdarları 1911-ci ilin dekabrında çevriliş edərək Məhəmmədəli Şahı yenidən hakimiyyətə gətirdilər. Beləliklə, İranda antifeodal xalq inqilabı boğuldu.

*Cənubi Azərbaycan
demokratik və milli
azadlıq hərəkatı*

İran əsarətində olan Cənubi Azərbaycan türkləri "məşrutə" inqilabının ön sıralarında gedirdilər. 1905-ci ilin dekabrında demokratik ruhlu ruhanilər daxil olmaqla kütlələrin izdihamlı çıxışları Cənubi Azərbaycanın şəhərlərində öz əks-sədasını tapdı. Təbrizdə, Ərdəbildə, Xoyda, Zəncanda və b. şəhərlərdə etiraz nümayişləri başlandı, bazar və dükanlar bağlandı. 1906-cı il sentyabrın 20-də bir dəstə ruhani Təbrizdə İngilis konsulluğunda bəstə oturdu. Fəhlələr, sənətkarlar, tacirlər, milli burjuaziya nümayəndələri, xırda və orta ruhanilər, şəhər yoxsulları, müəllim və şagirdlərdən ibarət minlərlə adam isə Təbrizin "Samsam xan" məscidində bəstə oturdu. Şəhərdə tətil, mitinq və etiraz çıxışlarının ardı-arası kəsilmirdi. Onlar məşrutə (Konstitusiya) qəbul edilməsi, Məclis çağırılması, xarici məmurların tutduğu vəzifələrindən azad edilməsi və ölkədən çıxarılması və s. tələblər irəli sürürdülər. Sentyabrın 29-da Şah güzəştə qətməyə məcbur oldu. Şah sarayının Təbrizə göndərdiyi cavab məlumatında Azərbaycandan Məclisə nümayəndələr seçilməsi məqsədilə tezliklə seçkilər keçiriləcəyi vəd olunurdu. Bu, küçələrə çıxan və bəstə oturan narazı kütlələrin çox mühüm qələbəsi idi. Təbrizdəki sentyabr hadisələri İranda Konstitusiya qəbul olunmasına və məclisin çağırılmasına təkan verdi. İnqilabın gedişində yerli inqilabı idarə orqanları olan əncumənlər meydana çıxdı. Cənub Azərbaycanın Urmiya, Ərdəbil,

Marağa, Səlmas, Maki, Zəncan, Xalxal və b. şəhərlərində hakimiyyət orqanları olan şuralar seçildi. Habelə "Azərbaycan əyalət şurası" yaradıldı. Azərbaycan əyalət şurası "Gizli Mərkəz" deyilən orqanla birlikdə mücahid dəstələri təşkil etməyə başladı.

Hələ 1906-cı il dekabrın 30-da Müzəffərəddin Şahın ölüm yatağındaikən imzaladığı Konstitusiyasının taxta çıxmış Məhəmmədəli Şah tərəfindən tanınmaması xəbəri Təbrizdə inqilabi hərəkatın yeni vüsət almasına səbəb oldu. 1907-ci il fevralın 8-də Təbrizdə "Gizli Mərkəzin" başçılığı ilə ilk silahlı üsyan baş verdi. Üsyançılar qalib gəldilər. Şəhərdə hakimiyyət əyalət Şurasının əlinə keçdi.

Azərbaycan nümayəndələri İran Məclisində də geniş fəaliyyət göstərirdilər. Onların təqdim etdiyi tələblər Məclisdə müzakirə olunaraq Şaha ultimatum kimi göndərilmişdi.

Şah sarayı əvvəl bu tələbləri rədd etdi. Lakin inqilabi çıxışların güclənməsi Şahı bu tələbləri qəbul etməyə məcbur etdi.

Bütün bunlar göstərirdi ki, Cənubi Azərbaycan, onun mərkəzi Təbriz İran məşrutə inqilabında çox mühüm və həlledici mövqeyə malik idi. Həqiqətən, 1907-ci ilin fevralında mətbuatda verilən məlumatlarda göstərilirdi ki, "İranda inqilabın mərkəzi, hətta öz şərtlərini Tehran parlamentinə diktə edən Təbrizdir". Əslində də 1907-ci ilin yazından etibarən İran inqilabının əgriqlıq mərkəzi Təbrizə keçməyə başlamışdı. Artıq 1907-ci ildə Təbriz silahlı inqilabçılar qərargahına çevrilmişdi. Azərbaycan əyalət Şurası bölgədə hakimiyyət orqanı kimi fəaliyyət göstərirdi. O, öz nümayəndələrini Cənubi Azərbaycanın vilayət və mahallarına göndərmişdi. Ərdəbildə, Marağada, Makuda onun nümayəndələri çalışırdı.

Məhz demokratik qüvvələrin, o cümlədən Təbrizlilərin təsiri ilə 1907-ci il oktyabrın 7-də Məhəmmədəli Şah Konstitusiyaya əlavələri imzalamağa məcbur oldu. Lakin öz irticaçı xilqətindən əl çəkməyən Şah 1908-ci ilin may-iyun aylarında yenidən inqilabçı qüvvələrə qarşı hücumla keçdi. 1908-ci il iyunun 23-də Şahın göstərişi ilə İrandaqı kazak briqadasının komandiri, rus polkovniki

Lyaxov Tehrandə məclisin və Azərbaycan şurasının paytaxtdakı binalarını top atəşinə tutdu. Məclis dağıldı və inqilabçılara divan tutuldu.

İrticanın hücumlarına baxmayaraq Cənubi Azərbaycanda demokratik və milli-azadlıq hərəkatı daha da yüksəldi. Təbrizi iki hissəyə bölən Meydan çayının sol sahilindəki Əmirəxz məhəlləsi inqilabı qalaya çevrildi. Burada cəmləşən fədayi dəstələrinə Səttarxan və Bağırxan başçılıq edirdilər. Onlar öz silahdaşları ilə birlikdə Təbrizi on bir ay əksinqilabı qüvvələrin hücumlarından müdafiə etmişdilər. 1908-ci il iyulun 18-də Səttarxan böyük fədakarlıq göstərərək öz dəstəsi ilə hücumu keçib Təbrizin mərkəzi hissəsində təslimçilik rəmzi olan bütün ağ bayraqları götürərək onların yerinə qalib qırmızı bayraqlar asmışdı.

Bu hadisə Təbriz inqilabında dönüş nöqtəsi oldu. Bundan sonra üsyançıların sıraları artmağa başladı. Üsyana rəhbərlik etmək üçün Səttarxan başda olmaqla "Hərbi Şura" yaradıldı. Şuranın tərkibinə Bağırxan, Əli Müsyə, Hacı Əli Dovafuruş və Mir Həşim daxil idilər. Üsyançı qüvvələr Təbrizi dörd ay müdafiə etdilər. Onlar 20 minlik qoşunla Şahın Təbriz üzərinə yeritdiyi 40 minlik ordusunu darmadağın etdilər. Şəhər əksinqilabçılardan tamamilə təmizləndi.

Xalq bu qələbənin əldə edilməsində böyük xidmətləri olan Səttarxana "Sərdare-milli", Bağırxana isə "Savare-milli" ləqəblərini verdi. Az sonra Azərbaycan inqilabi əyalət Şurası bu adları rəsmiləşdirdi.

İnqilabçıların sentyabr-oktyabr aylarında Təbrizdə əldə etdikləri Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatına yeni vüsət verdi. O, 1908-ci ilin noyabr-dekabr və 1909-cu ilin yanvar ərzində Maku istisna olmaqla Cənubi Azərbaycanın bütün qərb vilayətlərini bürüdü. Həmin vilayətlərdə demokratik hakimiyyət bərqərar oldu.

Cənubi Azərbaycanda demokratik və milli-azadlıq hərəkatın böyük vüsət almasında xarici ölkələrdən, xüsusən Qafqazdan, Mərkəzi Asiyadan olan həmvətənlilərin ardıcıl köməyi çox

mühüm rol oynamışdı. Bu sahədə Bakıda və Tiflisdə yaradılmış xüsusi yardım komitələri, "ictimaiyyəne-amiiyyun" təşkilatları yüksək fəallıq göstərmişdilər.

Cənubi Azərbaycandakı inqilabi döyüşlərdə Qafqazdan yüzlərlə adam iştirak etmişdi. Təkcə Təbriz bərrikadalarında Qafqazdan 800 nəfər döyüşmüşdü. Bakıdan məşhur xeyriyyəçi H.Z. Tağıyev, Teymurxanşuradan N. Mütəllibov inqilaba kömək üçün böyük miqdarda vəsait və silah göndərmişdilər. İstanbulda təşkil olunan "Əncüməne-səadətə İraniyan" (iranlıların səadət şurası), Londonda, Parisdə və Avropanın digər şəhərlərində yaradılmış "Məşrutətəban" (məşrutə tələb edən) komitələri də Təbriz üsyançılarına pul və silahla yardım göstərmişdilər.

Bu illərdə Bakıda çıxan "İrşad", "Həyat", "Təzə həyat" və b. qəzetlər, "Molla Nəsrəddin" jurnalı Güney Azərbaycandakı demokratik hərəkata böyük mənəvi dayaq vermişdilər.

Cənubi Azərbaycandakı demokratik və milli-azadlıq hərəkatından vahiməyə düşən əksinqilab, Şah rejimi ona qarşı mübarizəni bütün vasitələrlə gücləndirirdi. 1909-cu il yanvarın sonunda Təbriz şəhəri yenidən mühasirəyə alındı. İnqilabı boğmaqda şah rejiminə İranda marağı olan İngiltərə və çar Rusiyası da biləvasitə kömək edirdilər. Onlar guya Təbrizdəki xarici təbəələri qorumaq bəhanəsilə 1909-cu il aprelin 25-də Cənubi Azərbaycana qoşun yeritdilər. Hiylə nəticəsində silahlı müqavimətə rast gəlməyən çar qoşunları Təbrizə daxil olub mücahidləri tərkisilah etməyə başladılar. Səttarxanın və Bağırxanın güney azərbaycanlılar arasındakı nüfuzundan xoqlanan şah rejimi onların Təbrizdə qalması ilə razılaşa bilmirdi. 1910-cu il martın 11-də Səttarxan və Bağırxan Tehrana dəvət olundular. Onlar aprelin 15-də 100 nəfər fədainin müşaiyətində Tehrana gəldilər. Böyük izdiham onları təntənə ilə qarşıladı. Az sonra Səttarxanın dəstəsinə və ona qoşulmuş fədailərə xaincəsinə basqın təşkil edildi. Avqustun 7-də fədailərin toplaşdığı yer daşnaq Yefremin başçılıq etdiyi silahlı qüvvələr tərəfindən atəşə tutuldu. Atışma zamanı fədailərdən 18 nəfər öldürüldü, 40 nəfər, o cümlədən Səttarxan

yaralandı, 30 nəfərə yaxın fədai həbs olundu. Şah hökuməti Səttarxan və Bağırxanın Təbrizə qayıtmalarına icazə vermədi. Bir müddətdən sonra, 1914-cü ilin noyabrın 9-da Səttarxan atışmada aldığı yaradan həlak oldu.

Səttarxan və Bağırxan Tehrana çağırıldıqdan sonra da Təbrizə əksinqilabçı qüvvələrin hücumları səngimirdi. 1911-ci il dekabrın 20-də çar qoşunları Təbrizə hücum etdilər. Onlar dekabrın 28-də Təbrizi tamamilə öz əllərinə keçirdilər. Bununla da, Cənubi Azərbaycanda 1905-1911-ci illər demokratik və milli-azadlıq hərəkatı məğlubiyətə uğradı. Hərəkatın başçalarına divan tutuldu. Yüzlərlə inqilabçı, o cümlədən Səttarxanın qardaşı oğlanları edam edildilər.

Bu inqilab Azərbaycan tarixində silinməz iz qoymuşdur. O, tariximizə qəhrəmanlıq, cəsarətlik səhifələri yazmışdır. Bu inqilab Azərbaycan xalqının sonrakı nəsilləri üçün unudulmaz örnək olan inqilabı mübarizə ənənələri vermişdir.

Meksika inqilabı

XX əsrin əvvəllərində dünyanın təlatümlü bölgələrindən biri də Latın Amerikasını idi. Bu dövrdə Latın Amerikasını ölkələrində azadlıq hərəkatında yeni mərhələ başlamışdı. Bu mərhələdə başlıca səciyyəvi cəhət azadlıq hərəkatında xalqın bütün zümrələrinin iştirak etməsi idi. Azadlıq hərəkatı siyasi hakimiyyətdə və iqtisadiyyatda hakim mövqə tutan mülkədar latifundiyaçılarla xalqın ağır istismarında iştirak edən xarici inhisarların ittifaqına qarşı çevrilmişdi. Bu mübarizədə milli iqtisadiyyatın inkişafında marağı olan yerli burjuaziya və daha çox istismara məruz qalan fəhlə və kəndlilər aparıcı rol oynayırdılar.

XX əsrin əvvəllərində Latın Amerikasında başlanmış azadlıq hərəkatında 1910-1917-ci illər Meksika inqilabının özünəməxsus yeri olmuşdur.

Bu dövrdə hələ əqrar ölkə olaraq qalan Meksikada əhalinin dördde üçü kənd təsərrüfatında çalışırdı. Ölkə ərazisinin dördde birinə qədəri xarici şirkətlərin əlində cəmləşmişdi. Kəndlilərin 96 faizinin torpaq payı yox idi. Onlar iri torpaq sahiblərinin-

latifundiyaçıların mülklərində işləyirdilər. Ölkənin bütün sərvətlərinin 70 faizi əcnəbilərin əlində idi. Prezident Porfirqo Diasın diktatura rejimi də bir tərəfdən əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini ağırlaşdırmış, dözülməz siyasi şərait yaratmışdı.

Beləliklə, əqrar məsələdə gərginlik, ölkənin xarici kapitaldan asılı vəziyyətə düşməsi, xalqın hüquqlarının tapdalanması Meksikada burjuva-demokratik inqilabın başlanmasını günün zəruri vəzifəsinə çevirmişdi. İnqilabın əsas qüvvəsini kəndlilər, fəhlələr, şəhərlərin xırda burjuaziyası, vətənpərvər ziyalılar, tələbələr, diktatura və xarici inhisarlarla bağlı olmayan milli burjuaziya və torpaq sahibləri təşkil edirdi. Mübarizənin başında məşhur siyasi xadim, iri torpaq sahibi və fabrikant Fransisko Madero dururdu. Ölkədə başlamış kəndli hərəkatına cənubda E. Sapata, Şimalda F.Vilya başçılıq edirdilər.

E.Sapata ölkənin cənubunda partizan dəstəsi, sonra isə kəndli azadlıq ordusu yaratmışdı. Onun 1911-ci ildə hazırladığı "Ayyola planı" adlı əqrar proqramda kəndlilərin əlindən alınmış torpaqların qeri qaytarılması, gunahkarların cəzalandırması, latifundiyaçıların mülklərinin üçdə birinin müsadirə edilməsi və kəndlilərə paylanması, inqilab düşmənlərinin mülküyyətinin milliləşdirilməsi tələbləri irəli sürülürdü. Torpaq uğrunda mübarizənin əsas vasitəsi silahlı üsyan hesab olunurdu.

Torpaqsız kəndli (peon) oğlu olan F.Vilya ölkənin şimal hissəsində əvvəl partizan dəstəsi, sonra azadlıq ordusu yaratmışdı. O, 1912-ci ildə general rütbəsi almışdı. F.Vilya Meksikanı yaxşı hökumət tərəfindən idarə olunan ölkəyə çevirmək uğrunda mübarizə aparırdı. Razılaşmaya əsasən Dias diktaturasına qarşı üsyan 1910-cu il noyabrın 10-a təyin edilmişdi.

1911-ci ilin mayına kimi P.Diasın orduları darmadağın edildi. Diktator P.Dias hakimiyyətdən əl çəkərək, gizlincə ölkədən qaçdı. F.Madero prezident seçildi.

Lakin Dias diktaturasının tərəfdarları Madero hakimiyyətinə qarşı qiyamlar təşkil etdilər. ABŞ da qiyamçılara kömək edirdi. Bu

qiyamlar nəticəsində F.Madero hakimiyyətdən salınıb öldürüldü. Hakimiyyətə əksinqilabı qüvvələr gəldilər.

Əksinqilaba qarşı general V.Karransa başda olmaqla milli burjuaziyanın mübarizəsi başlandı. Lakin inqilabı mübarizədə Y.Sapata və F.Vilyanın azadlıq orduları əsas qüvvə olaraq qalmaqla idi. Onlar V.Karransa ilə birgə əksinqilabı qüvvələrə qarşı hücumu keçdilər.

İnqilabı qüvvələrin nailiyyətlərindən narahat olan ABŞ-ın hərbi-dəniz orduları 1914-cü ilin aprelində Meksikanın Verakrus limanını işğal etdilər. ABŞ-ın silahlı müdaxiləsi ölkənin vətənpərvər qüvvələrinin böyük narazılığına səbəb oldu. Azadlıq hərəkatı yenidən yüksəldi. ABŞ silahlı qüvvələrini Meksikadan çıxarmağa məcbur oldu.

Əksinqilabçılar ələcsiz qalıb 1914-cü ilin noyabrında təslim oldular. İrtica hökuməti süqut etdi. Bundan sonra inqilabı qüvvələrin sıralarında parçalanma başladı. Karransa, Sapata və Vilya başqa-başqa yollar tutdular.

Karransa milli burjuaziya və liberal mülkədarlar birliyinin mənafeyini müdafiə edirdi. 1914-cü ilin noyabrında Karransa öz siyasi rəqiblərinə – Sapata və Vilyaya qarşı silahlı mübarizəyə başladı. Ölkədə vətəndaş müharibəsi başlandı. Bu müharibədə Karransa qalib gəldi: 1916-cı ilin axırında Müəssislər Məclisi Konstitusiyaya qəbul etdi. O, 1917-ci ilin mayında qüvvəyə mindi. Konstitusiyada latifundiyaların və xaricilərin mülkiyyətinin ləğv olunması, fəhlələrin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər görülməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin hakimiyyətdə möhkəmlənmiş milli burjuaziya və liberal mülkədarlar bloku Konstitusiyanın həyata keçirilməsini ləngidirdilər.

Bunlara baxmayaraq 1910-1917-ci illər Meksika burjuademokratik inqilabı ölkənin həyatında əhəmiyyətli hadisə kimi qalmışdı. O, ölkənin süverenliyinin möhkəmləndirilməsində və kapitalist münasibətlərinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında çox mühüm rol oynamışdı.

XX əsrin əvvəllərində Hindistanda, Koreyada, Əfqanıstanda, Vyetnamda, Afrika və Ərəb ölkələrində də milli-azadlıq hərəkatı baş vermişdi.

Hindistanda müstəmləkə zülmünə qarşı ən kütləvi mübarizə formalarından biri boykot hərəkatı olmuşdu. Bu, Hindistan tarixində ilk ümumxalq hərəkatı idi. Bu hərəkat zamanı müstəmləkəçilərin özbaşnalığına etiraz əlaməti olaraq ingilis malları boykot edilirdi. Bu hərəkat kütlələrin siyasi mübarizə ruhunda maarifləndirilməsində mühüm rol oynamışdı. 1907-ci ildə Şərqi Benqalıda, Pəncab əyalətinin Loyalpur-Ravalpindi bölgələrində, Amritsar və Lahorda kütləvi ixtişaşlar və kəndli üsyanları baş vermişdi. Üsyançılar Ravalpindi şəhərini tutaraq onu bir neçə gün əllərində saxlamışdılar. İnqilislər böyük çətinliklə üsyanı yatıra bilmişdilər.

1908-ci ilin yayında Hindistan Milli Konqres partiyasının sol cənabının başçısı, ifrat inqilabçı B.Tilakin həbs edilib mühakimə olunması Bombay fəhlələrinin kütləvi etiraz çıxışlarına səbəb olmuşdu. 100 mindən çox fəhlə 6 günlük siyasi tətillə başlamışdı. Hətta onların polis ilə toqquşmaları da baş vermişdi. Kütləvi etiraz hərəkatı Punu, Mədrəs və başqa şəhərləri də əhatə etmişdi. Lakin bu hərəkatlar ingilis müstəmləkəçiləri tərəfindən amansızlıqla yatırılmışdı.

XX əsrin əvvəllərində Hollandiyanın müstəmləkəsi olan İndoneziyada da milli-azadlıq hərəkatı baş qaldırmışdı. İlk dəfə 1908-ci ilin may ayında həkim Vaxidin, Sudiro Xusornun təbliğatı ilə Yava adasında “Budi Utemo (Yüksək məqsəd) mədəni-maarif cəmiyyəti təşkil edilmişdi.

Bu dövrdə İndoneziyada yaradılmış “Sarekat islam (“İslam ittifaqı”), “Hindistan partiyası” kimi təşkilatlar müstəmləkəçilikdən azad olmaq uğrunda mübarizə ideyalarını yayırdılar.

XX əsrin əvvəllərində Cənub-Qərbi Afrikada, Şərqi Afrikanın cənubunda (Tanqanikada) və mərkəzi hissəsində, Misirdə, Əlcəzirdə, Tunisdə, Sudanda, Suriyada, İraqda, Mərakeşdə və b. bölgələrdə müstəmləkə zülmünə qarşı etiraz çıxışları və üsyanlar baş vermişdi. Bu çıxışlara yeni formalaşmağa başlayan milli burjuaziya mümayəndələri, onların yaratdıqları

təşkilat və cəmiyyətlər başçılıq edirdilər. Onlardan, 1905 – 1906-cı illərdə Əlcəzairdə yaradılmış “Gənc əlcəzairilər”, 1907-ci ildə Misirdə yaradılan “Hizbul Vətən” (Vətən partiyası) partiyasını, Tunisdə Əbdüləziz Səalibinin başçılığı ilə yaradılan “Tunis” partiyasını, 1911-ci ildə Suriyada Şükrü Qüvvətlinin başçılığı ilə yaradılmış “Gənc ərəblər cəmiyyəti”ni, 1912-ci ildə İraqda yaradılan “Vətənpərvər cəmiyyət” və b. göstərmək olar.

Bunlar göstərdi ki, XX əsrin əvvəllərində Afrika və ərəb ölkələrində də milli-azadlıq hərəkatı mütəşəkkil hal almışdı.

II mövzu

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ ONUN İCTİMAİ-GEOSİYASİ NƏTİCƏLƏRİ

§1. Birinci dünya müharibəsinin başlanması

Müharibənin hazırlanması XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Fransa və Almaniya arasında ziddiyyətlər kəskin miqyas almışdı. Bu ən çox 1870-1871-ci illər Fransa-Prussiya müharibəsinin nəticələri ilə əlaqədar idi. Fransa müharibə nəticəsində itirdiyi Elzas-Lotaringiya torpaqlarını geri almaq niyyətində idi. Almaniya isə öz növbəsində hər vəchlə Fransanın Avropada güclənməsinə imkan verməmək, onu təkləmək, real müttəfiqlərindən, xüsusən Böyük Britaniya və Rusiyadan ayırmağa çalışırdı. Fransa ilə Almaniya arasında müstəmləkə məsələsi üzrə də ziddiyyət var idi. Müstəmləkə bölgüsündə çox gec iştirak etməyə başlayan Almaniya XIX əsrin 80-90-cı illərində Afrikada və Sakit okeanda bir sıra yerləri (Cənub-Qərbi və Cənub-Şərqi Afrikanı, Karolin, Marian, Marşall adalarını, Yeni Qvineyanın bir hissəsini) ələ keçirmişdi. 1898-ci ildə Almaniyanın İran körfəzinədək uzanan Berlin-Bağdad dəmir yolu çəkilişini konsessiyaya götürmək razılığını alması ingilis-alman münasibətlərini daha da kəskinləşdirmişdi.

Fransanın da Afrikada və Cənub-Şərqi Asiyada müstəmləkəçilik siyasətini gücləndirməsi bu ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi.

XIX əsrin axırlarında İngiltərə də Afrikada və Cənubi Asiyada mövqelərini möhkəmləndirdi. O, Cənubi Afrikanı tutmağa başladı. Şimali və Cənubi Rodeziyanı öz müstəmləkəsinə çevirdi. Uqandanı, Keniyanı, Nigeriyanı, Somalının bir hissəsini ələ keçirdi. Sudanın zəbt edilməsini başa çatdırdı. İngiltərə Okeaniya adalarında möhkəmləndi.

ABŞ-ın hakim dairələri Mərkəzi və Cənubi Amerikada, Sakit okeanda və Şərqi Asiyada nüfuzlarını artırmaq siyasətini gücləndirdilər. ABŞ 80-ci illərdə Havay adalarını ələ keçirdi. 1887-ci ildə burada Perl-Harbor hərbi bazasını yaratdı.

Müstəmləkə dövlətləri sırasına Yaponiya da daxil oldu. O, hələ XIX əsrin 70-ci illərində Uzaq Şərqdə müstəmləkə əldə etmək yoluna qədəm qoymuşdu. 1894-cü il Yapon-Çin müharibəsində qələbə çalan Yaponiya Lyaodun yarımadasını, Tayvan və Penxuledao adalarını ələ keçirdi. 1899-cu ildə o, Avropa ölkələri və ABŞ tərəfindən qəbul etdirilmiş qeyri bərabər hüquqlu müqavilələrin ləğv olunmasına nail oldu. O, 1904-1905-ci illər Rus-Yapon müharibəsində qələbə çalaraq Lyaodun yarımadasının bir hissəsini, Cənubi Mançuriya dəmir yolunu və Cənubi Saxalini ələ keçirdi, Koreya üzərində xüsusi hüquqa malik oldu, 1910-cu ildə isə onu öz müstəmləkəsinə çevirdi.

Beləliklə, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində dünyanın iri dövlətlər arasında bölüşdürülməsi başa çatdırıldı. Bundan sonra bölünmüş dünyanı yenidən bölüşdürmək uğrunda mübarizə başlandı.

Bu məqsədlə ilk növbədə hərbi siyasi bloklar yaradıldı. 1879-cu ildə Almaniya Avstriya-Macaristanla Rusiya əleyhinə çevrilmiş gizli müqavilə imzaladı. Fransa ilə münasibətləri pisləmiş İtaliya 1882-ci ildə sözügedən müqaviləyə qoşuldu. Beləliklə, Rusiya və Fransaya qarşı çevrilmiş Üçlər ittifaqı formalaşdı.

Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, Üçlər ittifaqının yaradılması birinci dünya müharibəsinin hazırlanmasından xəbər verən əlamətlərdən biri idi. Bu, həm də Fransa və Rusiyanın iqtisadi və siyasi cəhətdən yaxınlaşması üçün marağı artırdı. 1891-1893-cü illərdə sözügedən ölkələrin nümayəndələri Almaniya və Avstriya-Macaristanın ola biləcək hücumlarına qarşı hərbi-siyasi ittifaq bağlamaq barədə danışıqları başa çatdırdılar. Onlar razılığa gəldilər ki, imzalanacaq saziş Üçlük ittifaqının mövcudluğu müddətində öz qüvvəsini saxlayacaqdır.

Almaniyanın müstəmləkəçiliyi genişləndirmək sahəsində fəallığının artmasından qorxan Böyük Britaniya Fransa ilə yaxınlaşmağa başladı. O, 1904-cü ildə Fransa ilə hərbi müqavilə bağladı. Həmin ildə Böyük Britaniya ilə Rusiya arasında münasibətlər qaydaya salındı. Nəticədə, 1907-ci ildə onlar arasında da hərbi saziş imzalandı. Beləliklə, sözügedən sazişlər əsasında üç dövlətin "Antanta" (məna "razılışma", fransız "ententi" sözüdəndir) ittifaqı formalaşdı. Nəticədə, dünyanı birinci cahan müharibəsinə sürükləyən iki-Üçlər ittifaqı və Antanta (razılıq) adlanan hərbi bloklar yaradıldı.

XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlərdə gərginlik meyli daha da gücləndi. Bu da, öz növbəsində qabaqcıl ölkələrdə silahlanmanı və iqtisadiyyatın hərbişdirilməsini artırdı. Bunların arasında Almaniya və Yaponiya xüsusi ilə fərqlənirdilər. 1905-1914-cü illərdə hərbi xərclərin ümumi miqdarı dəfələrlə artdı. 1914-cü il üçün Avropanın iri ölkələrində silahlı qüvvələrin sayı 4,5 milyona nəfərə çatdı.

Müharibənin başlanması

Beynəlxalq siyasi şəraitin olduqca kəskinləşməsi dünya müharibəsi təhlükəsinin yaxınlaşdığından xəbər verirdi. Onun başlanması üçün əsas bəhanə 1914-cü il iyunun 15(28)-də Avstriya-Macaristan taxt-tacının varisi Frans Ferdinandın Bosniyanın paytaxtı Sarayevo şəhərində "Gənc Bosniya" millətçi təşkilatının üzvü Qavrilo Prinsip tərəfindən qətlə yetirilməsi oldu. Almaniya kəzəri II Vilhelmin dəstəyi ilə Avstriya-Macaristan iyulun 10(23)-də Serbiyaya, onun daxili işlərinə qarışmaq hüququ verilməsi tələbilə ultimatum verdi. Serbiya tərəfindən ultimatumun qəbul olunması onun milli suverenlikdən imtina etməsi demək olardı. Serbiyanın ultimatumda göstərilən bir sıra tələbləri yerinə yetirməyə razılıq verməsinə baxmayaraq Avstriya-Macaristan 1914-cü il iyulun 15(28)-də ona müharibə elan etdi. Bu, Balkanlarda böyük marağı olan Antanta dövlətlərini narahat etməyə bilməzdi. Buna görə də ertəsi gün

Rusiya ölkədə qismən səfərbərlik elan etdi. İyulun 19(avqustun 1-də)-da Almaniya Rusiyaya, iyulun 21(avqustun 3-də)-də onun müttəfiqi Fransaya müharibə elan etdi. İyulun 22(avqustun 4-də)-də Almaniya Belçikanın ərazisindən Fransaya hücum etmək məqsədilə onun bitərəfliyini pozdu. Bunu gören İngiltərə iyulun 23(avqustun 5-də)-də Almaniya müharibə elan etdi. Bir az sonra Almaniya və Avstriya-Macaristan tərəfdən Türkiyə və Bolqarıstan müharibəyə girdilər. 1917-ci ilin aprelinde Antanta ölkələri tərəfdən ABŞ müharibəyə daxil oldu.

Beləliklə, 1914-cü il avqustun 1-də ümumən 1,5 milyard nəfər əhalisi olan (bu planet əhalisinin 87%-i demək idi) 38 ölkənin iştirak etdiyi birinci dünya müharibəsi başlandı. Müharibə dövründə 73,5 milyon nəfər adam hərbi səfərbərliyə alınmışdı. Öz səbəb və xarakterinə görə bu müharibə Avropa qitəsində hökmlənlik, bölünmüş dünyanı yenidən bölüşdürmək, müstəmləkələri, nüfuz və kapital qoyuluşu dairələrini yenidən paylaşdırmaq, ucuz xammal bazarları və öz mallarını satmaq üçün bazarlar əldə etmək uğrunda iki dövlətlər qrupu –Üçlər ittifaqı və Antanta arasında hərbi münaqişə idi. Müharibə XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində kapitalist dünyasının inkişafının nəticəsi idi. O, elə bir dönüş dövründə baş vermişdi ki, artıq bu vaxt azad-sahibkarlıq kapitalizminin klassik nümunəsinin imkanları tükənmişdi. Cəmiyyət həyatının iqtisadi, sosial, mənəvi sahələrini əhatə edən böhran əlamətləri özünü biruzə verməyə başlamışdı.

Müharibə tez bir zamanda Belçika və Fransanı, Şərqi Prussiya və Qalisiyanı, Serbiya və Fələstini, Cənubi Qafqaz və Afrikanı, bütün okeanları əhatə etmişdi.

§ 2. Siyasi partiyaların müharibəyə münasibətləri

Müharibə bütün siyasi qüvvələri sınağa çəkdi. Onlardan bəziləri vətən uğrunda xalqı, milləti birliyə çağırır, digərləri

müharibədən öz mənafeləri üçün istifadə etməyə çalışır, üçüncülər, “nə qələbə, nə məğlubiyyət şüarı altında“ barışdırıcı, bitərəf mövqe tutur, dördüncülər isə sülh naminə hər cür müharibənin əleyhinə çıxırdılar.

Burjua partiyaları müxtəlif dəlillərlə müharibəyə haq qazandırır, ölkəni birləşməyə, daxili çekişmələrə və qarşıdurmalara son qoymağa çağırırdılar. Məsələn, Rusiyada müxalifətdə olan Kadetlər və Oktyabristlər partiyaları müxalifətdən əl çəkərək hökumətləri ilə həmrəy olduqlarını elan etmişdilər. Onlar bildirdilər ki, “hazırda nə sağ, nə sol, nə hökumət və nə də cəmiyyət var, ancaq vahid rus xalqı və onun ordusu var. Vəzifə vətəni qoruyub saxlamaqdan ibarətdir.” Hətta, onlar müharibə vaxtı yaratdıqları “Mütərəqqi blok“ adlanan təşkilatın proqramında “daxili əmin-amanlığı saxlamaq, millətlər və siniflər arasında ədavəti aradan qaldırmaq, vətəndaşlıq sülhü bərqərar etməyi təmin etmək kimi» vərifələr irəli sürmüşdülər.

Sosialist, sosial-demokratik və milli partiyalara gəldikdə, onların müharibəyə münasibətləri bir mənalı deyildi. Bu məsələdə də onlar arasında fikir ayrılığı var idi. Hələ müharibə başlamamışdan II İnternasionalda birləşmiş sosialist və sosial-demokratiya partiyaları müharibə əleyhinə çıxmışdılar. Hətta onlar II İnternationalın Ştutqart (1907-ci il), Kopenhagen (1910-ci il) və Bazel (1912-ci il) konqreslərində müharibə əleyhinə qətnamələr qəbul etmişdilər. Lakin müharibə başlandıqdan sonra bolşeviklər, İtaliya, Serbiya sosialistləri, Almaniya və Hollandiyada “sol“ qruplar, Amerikada N.Debe, Ç.Rutenberq başda olmaqla sosialist partiyası, Bolqarıstanda “Tesnyak“lar, İşveçrədə“ gənc sosialistlər, “İsveçdə sosialist internasionalçılar istisna olunmaqla əksər sosialist partiyaları milli birlik, vətəni müdafiyyə naminə müharibəyə tərəfdar çıxmışdılar. Onların çoxu öz parlamentlərində hökumətin hərbi kreditlər buraxılması təklifinə səs vermişdilər. Antanta blokuna daxil olan ölkələrin sosialistləri, o cümlədən eserlər, menşeviklər 1915-ci ildə Londonda çağırılmış konfransda, üçlük ittifaqının tərkibindəki dövlətlərin sosialist partiyaları isə

Vyana konfransında Vətəni müdafiə xəttini bəyənmişdilər. Hətta Almaniyada, Fransada, İngiltərədə. Belçikada onların nümayəndələri öz hökumətlərinin tərkibinə daxil olmuşdular. Almaniyada sosialist Şeydeman, Fransada J.Ged, M.Samba, A.Toma, İngiltərədə A.Henderson, Belçikada E.Vandervalde. Rusiyada A.Kerenski belə addım atmışdılar Bolşeviklər, əksər sosialist partiyalarının milli birlik, vətəni müdafiə naminə öz ölkələrinin müharibə siyasətinə tərəfdar çıxmalarını xəyanət və II İnternasionalın siyasi və təşkilati cəhətdən iflas etməsi kimi qiymətləndirmişdilər.

Beləliklə, birinci dünya müharibəsi dövründə müharibəyə münasibət məsələsinə görə beynəlxalq sosialist hərəkatı sağ, sol və mərkəz qütblərinə parçalanmışdı. Sağlar müharibəyə tərəfdar, sollar onun əleyhinə çıxır, mərkəzçilər (sentrizm) isə barışdırıcı siyasət yürüdükdülər. Siyasi qüvvələr arasında pasifistlər deyilən qrup da formalaşmışdı. Onlar hər cür müharibənin əleyhinə çıxırdılar.

Sağlar cəbhəsinə Bernşteyn, Vandervalde başda olmaqla II İnternasionalın Avropa və Amerikadan olan əksər sosialist partiyaları, sollar qrupuna isə Rusiyadan bolşeviklər, sol esərlər. Almaniyadan başda K.Libknext, R.Lyuxsenburq olmaqla "Spartak"çılar, Bremenin "sol radikal" və "sosialist beynəlmiləçilər" qrupu, Bolqarıstandan D. Blaqoyev, G. Kirkov, V.Kolarov başda olmaqla "Tesnyaklar", İsveçrədən Z.Hellunda başda olmaqla "Gənc sosialistlər", Serbiyadan Katsleroviç, Fillipoviç, Popoviç başda olmaqla sol qrup. Hollandiyadan D.Vaynkop başda olmaqla sollar, İngiltərədən Britaniya sosialist partiyası, Sosialist fəhlə partiyası və onun liderləri A.İnklin, F.Rotşteyn, R.Bella, İtaliyadan "Avanti" qəzeti ətrafında toplaşan sollar, İsveçdən F.Plattton başda olmaqla sosialist beynəlmiləçilər, N.Debe, Ç.Rutenberq başda olmaqla Amerikanın sosialist partiyası daxil idilər.

K.Kautski, Maqdonald, Roland-Helts, L.Trotski və s. başda olmaqla sosialistlərin mərkəzçi qrupu dünya müharibəsində vətəni

müdafiə şüarına tərəfdar çıxmaqla yanaşı, hərbi kreditlərə səs verməkdə bitərəf qalmaq siyasətini təbliğ edirdilər. Onlar müharibəyə münasibətdə sosialist hərəkatındakı sağlarla solları, hökumətlə zəhmətkeşləri barışdırmaq mövqeyindən çıxış edirdilər. Vətəni müdafiə, bitərəfik, "nə qələbə, nə məğlubiyyət!" müharibəyə münasibət məsələsində mərkəzçilərin başlıca şüarları idi.

Müharibəyə münasibətdə V.Lenin başda olmaqla bolşeviklərin özünə məxsus taktikası vər idi. Onlar "İmperialist müharibəsinə vətəndaş müharibəsinə çevirmək", "Müharibədə öz hökumətlərinin məğlubiyyətinə çalışmaq" şüarlarını irəli sürüdükdülər. Bunlarla onlar millətin, xalqın birliyini parçalayır vətəndaş qarşudurması şəraiti yaradırdılar. Onların bu taktikası əslində milli birlikdən, vətəndaş sülhündən imtina etmək siyasəti idi.

Bu şüarlarla çıxış etməklə V.Lenin, bolşeviklər Rusiyada hakimiyyətə yiyələnmək, onu ələ almaq məqsədini güdüdükdülər. Hətta bunun üçün sosialist inqilabının yeni nəzəriyyəsini, Lenin nəzəriyyəsini yaratmışdılar.

Məlumdur ki, Marks, Engels sosialist inqilabının bütün qabaqcıl kapitalist ölkələrində və ya onların əksəriyyətində eyni zamanda qələbə çalacağı müddəasını irəli sürmüşdülər. V.Lenin 1915-cı ildə kapitalizmin inkişafının yeni mərhələsində bu müddəanın tələblərə cavab vermədiyini fikrini irəli sürdü. O, göstərdi ki, sosializm Avropanın qabaqcıl ölkələrində eyni zamanda qalib gələ bilməz, onun əvvəlcə ayrılıqda götürülmüş bir və ya bir neçə ölkədə qələbəsi mümkündür. Marks və Engelsdən, II İnternasional liderlərindən və onların həmfikirilərindən fərqli olaraq V.Lenin belə nəticəyə gəldi ki, sosializm təkə ən çox inkişaf etmiş kapitalizm ölkəsində deyil, kapitalizmin inkişaf səviyyəsi aşağı olan Rusiyada da qələbə çala bilər.

Artıq Rusiyada və digər sosialist ölkələrində sosializmin uğursuzluqları bu müddəaların əsassızlığını sübut etmişdir.

Birinci dünya müharibəsi dövründə V.Lenin başda olmaqla bolşeviklər II İnternasionalla tamamilə əlaqəni kəsmək taktiki

şuarını da irəli sürmüşdülər. Hətta 1916-cı ildə II İnternasionalda Simmvervald solları adlanan qrupu yaratmışdılar. Bu müharibə dövründə dünya sosialist hərəkatının siyasi, ideoloji və təşkilati cəhətdən parçalanmasına gətirib çıxarmışdı. Bu da siyasi partiyaların əməkdaşlığı və birliyinə möhkəm zərər vurmuşdu.

Bolşeviklər, V.Lenin II İnternasionalı sinfi mübarizə işinə xəyanətdə, opporrtunizmə və sosial şovinizmə yuvarlanmaqda təqsirləndirirdilər.

Əslində II İnternasioanl partiyaları müharibə dövründə vətəndaş həmrəyliyinin, vətəndaş əməkdaşlığının mümkünlüyü nümunəsi göstərmişdilər. XX əsrin 90-cı illərində gedən tarixi proseslər, sosialist inqilabının Lenin nəzəriyyəsinin uğursuzluqları II İnternasional liderlərinin “Vətəndaş sülhü yaratmaq, ictimai inkişafın təkamül və islahatlar yolu ilə getməsi” barədə ideyalarının həyatiliyini sübuta yetirmişdir.

Milli burjuva və sosialist partiyaları da müharibəyə öz münasibətlərini bildirmişdilər. Onların əksəriyyəti “Vahid Rusiya” naminə müharibəyə tərəfdar çıxır, “Vətəni müdafiə” şuarı altında öz hökumətlərinin müharibədə qələbəsini təbliğ edirdilər. Məsələn, başda S.Petlyura olmaqla Ukrayna sosial-demokratları və başda N.Jordaniya olmaqla gürcü menşevikləri Rusiyanın müharibə siyasətinə tərəfdar çıxmışdılar. Rus imperiyasına nökrçilik edən və ona öz xilaskarı kimi baxan erməni “Daşnaksütyun” partiyası da müharibədən “Böyük Ermənistan” uğrunda mübarizə üçün istifadə etmək məqsədini güdüdü. Daşnaklar Qafqaz cəbhəsində Rusiyaya arxalanaraq türklərə qarşı təxribat, xəyanətlilər təşkil etmişdilər.

Hələ müharibənin başlanğıcında erməni milli bürosu çarizm ilə könüllü erməni dəstələri yaratmaq barədə razılığa gəlmişdi. Cənubi Qafqaz canişini Voronov-Daşkovun Tiflisdə doktor Zafriyan, yepiskop Mesrop, S.Arutyunov və A.Xatisovla apardığı danışıqlar zamanı türklərə qarşı hərəsi 400 nəfərdən ibarət 4 könüllü erməni drujinası yaratmaq razılaşdırılmışdı. 1915-ci ilin yanvarında isə Vardanın və Avçaryanın başçılığı ilə əlavə 2 yeni

drujina təşkil edilmişdi. 1914-cü ilin payızından 1915-ci ilin sonuna kimi “Daşnaksütyun” partiyası tərəfindən 10 min nəfərdən çox könüllü səfərbər edilərək türklərə qarşı müharibəyə göndərilmişdi. Ermənilər 1915-ci ilin əvvəllərində Zeytun, Diyarbəkir, Ərzincan, Bitlz, Van, Muş və Samsun bölgələrində minlərlə şəhər və kəndi dağıdıb yandırmış, əhalisini isə vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdilər. 1915-ci ilin aprelinde Vanda Türkiyə təbəəli ermənilər qiyam təşkil etmişdilər. Hətta, qiyamçılar rusların himayəsi altında erməni hökuməti təşkil etmişdilər. Tezliklə erməni qiyamları bütün Şərgi Anadolunu bürümüşdü. Yüz minlərlə türk əhalisi vəhşicəsinə əzabla məhv edilmişdi.

Bunlara cavab olaraq Osmanlı hökuməti tədbirlər görməyə – ermənilərin hərbi xidmətə cəlb etməməyə, erməni komite mərkəzlərini ləğv etməyə, onların başçılarını həbs etməyə başladı. 1915-ci il aprelin 24-də İstanbulda 2345 nəfər erməni həbs olundu. İndi ermənilər bu günü – 24 apreli qondarma erməni soyqırımını kimi qeyd edirlər və bunun digər ölkələr tərəfindən tanınması üçün dəri və qabıqdan çıxırlar.

Erməni təxribat və qətlərinin qarşısını almaq məqsədilə Türkiyə dövləti onları (erməniləri) cənub-qərb vilayətlərinə, Mesopotamiyaya köçürməyə başladı. Ermənilərin təqsiri üzündən həyata keçirilən köçürülmə zamanı hesablamalara görə, bir neçə yüz min (300min) erməni tələf olmuşdu. Bu rəqəm indi ermənilər tərəfindən iki milyona çatdırılmışdır.

Rusiya imperiyasının tərkibində olan türk mənşəli müsəlman burjuaziyası da müharibə siyasətinə tərəfdar çıxmışdı. O, 1914-cü il avqustun 21-də qəbul etdiyi “Rusiya müsəlmanlarına müraciətində “rus əhalisi ilə birlikdə Rusiyanın birliyi naminə tələfata, ölümə hazır ol!” şuarını irəli sürmüşdü.

Milli partiyalardan ancaq “Musavat” dünya müharibəsi əleyhinə olmuş, müharibədə Rusiyanın məğlubiyyətinə tərəfdar çıxmışdı. Onun lideri M.Ə.Rəsulzadə bildirmişdi ki, çarizm

Rusiyada yaşayan qeyri-rus xalqları üçün jandarm rolunu oynayır. O, müharibədə ölümə məhkumdur.

§3. Müharibənin gedişi

Almaniya 1914-cü il avqustun 2-də Luksemburqa hücum etdi. İki günə Belçika ərazisinə daxil oldu. 1914-cü il hərbi kampaniyasında alman komandanlığının başlıca məqsədi Fransanı diz çökdürmək idi. "Şliffen planına" (general Şliffenin adı ilə bağlı idi) əsasən alman orduları sözügedən bitərəf ölkələrin müdafiə olunmayan sərhədlərindən keçərək Paris istiqamətində irəliləməli, Fransa ordusunun çox hissəsini mühasirəyə almalı və onu təslim olmağa məcbur etməli idilər. Avqustun 3-də bu plan həyata keçirilməyə başladı. Alman hərbi hissələri Belçikanı işğal edib Fransa ərazisinə daxil oldular. Bir aydan sonra onlar Paris ətrafına çatdılar. Fransızların Elzas və Lotaringiyada cavab hücumları uğursuzluğa düşərək oldu.

Avqustun 17-də rus qoşunlarının Şərqi Prussiyaya hücumları Almaniyanın Qərb cəbhəsindəki irəliləyişinə mane oldu. O, qoşunlarının müəyyən hissəsini Şərq cəbhəsinə atmalı oldu. Sayca üstünlük təşkil etmələrinə baxmayaraq rus hərbi hissələri Şərqi Prussiyada ağır məğlubiyyətə uğradılar. Onlar Mazur gölü rayonunda darmadağın edildilər və qalan hissələri isə Neman çayına sıxışdırıldılar.

Şərqi Prussiyadakı məğlubiyyətinə baxmayaraq rus orduları avqustun axırlarında Cənub-Qərb cəbhəsində Qalisiya strateji əməliyyatına başladılar. İki qat üstünlüklərindən istifadə edən rus qoşunları burada avstriya-macar orduları üzərində qələbə çaldılar. Düşmən 400 minə qədər qüvvə itirdi. Habsburqlar imperiyasının hərbi qüdrəti sarsındıldı. Bundan sonra onun Almaniyanın dəstəyi olmadan müstəqil əməliyyat keçirmək imkanı olmadı. Bu döyüşdə Rusiya tərəfi də 230 min nəfər itki verdi.

1914-cü ilin payızında Şərq cəbhəsində döyüşlər dəyişkən uğurlar şəraitində baş verirdi. Artıq dekabrda bu cəbhədə vəziyyət sabitləşdi. Hərbi əməliyyatlar uzun sürən, mövqe saxlamaq xarakteri aldı.

Şərq cəbhəsindəki belə vəziyyət Almaniya komandanlığına qərb cəbhəsində fəallığı artırmağa imkan verdi. Alman qoşunları Fransa paytaxtı istiqamətində hücumla keçməyə başladı. Ən böyük və həlledici döyüşlərdən biri Marna çayı ətrafında baş verdi. Bu döyüşdə hər iki tərəfdən iki milyona qədər əsgər iştirak edirdi. Sentyabrın 9-da Antanta qoşunları almanları geri oturtmağa nail oldular. Alman komandanlığı Parisə hücumu dayandırmaq məcburiyyətində qaldı. Bu döyüşdə fransızlar tarixdə ilk dəfə taksit avtomobillərindən hərbi məqsəd üçün istifadə etmək təcrübəsini tətbiq etdilər.

Marna məğlubiyyətindən sonra alman ordusu Belçika ərazilərinə çəkildilər. Beləliklə, 1914-cü ilin axırı üçün Flandiriyadan İsveçrəyə qədər uzanan 700 kilometrlik Qərb cəbhəsində də mövqe döyüşləri vəziyyəti yarandı. Hər iki tərəf mövqeləri saxlamaq uğrunda döyüşlər aparmağa başladılar. Almanların "İldırım sürətli müharibə" planı iflasa uğradı.

1914-cü ildə digər cəbhələrdə də üstünlük Antanta və onun müttəfiqlərinin tərəfində idi. Yaponiya Almaniyanın Sakit Okeandakı bütün müstəmləkələrini öz əlinə keçirdi. İngilis-fransız qoşunları Almaniyanın Afrikadakı müstəmləkələrində də hücumlarını genişləndirdilər. Balkanlarda Serb hərbi hissələri hücumla keçərək avstriya-macar ordularını öz ərazilərindən qovub çıxardılar. Qafqaz cəbhəsində rus qoşunları yaranmış şəraitdən istifadə edərək Sarıqamış döyüşündə üstünlük əldə etdilər. Dəniz döyüşlərində də Antanta qüvvələri almanları tez-tez məğlubiyyətə uğradırdılar. Beləliklə, 1914-cü il döyüş kampaniyası ümumən Antantanın üstünlüyü ilə başa çatdı. Alman komandanlığının ilk strateji planları pozuldu. Eyni zamanda müharibə edən tərəflərdən heç biri həlledici üstünlük əldə edə bilmədi. Hərbi əməliyyatlar uzanmağa başladı.

Müharibənin ikinci ilində Qərb cəbhəsində vəziyyət əvvəlki kimi sabit qalırdı. Hər iki tərəf mövqe döyüşləri aparırdılar. Şərq cəbhəsində isə fəallaşma başlamışdı. Alman komandanlığı tezliklə Rusiyayı məğlubiyyətə uğratmaq, onu birtərəfli sülh imzalamağa məcbur etmək niyyətində idi. Bu məqsədlə də o, 1915-ci ilin fevralında bütün Şərq cəbhəsi boyu hücum keçdi. Rus ordusunun müqaviməti qırıldı. O, bütün cəbhələrdə müdafiə mövqeyinə keçdi. Əvvəllər zəbt edilmiş Qalisiya, habelə Polşa və Litva almanların əlinə keçdi. Lakin Almaniya 1915-ci ildə nəzərdə tutduğu strateji məqsədə-Rusiyayı müharibədən çıxarmağa nail ola bilmədi.

Almaniyanın Şərq cəbhəsində uğurları Bolqarıstanı Üçlər ittifaqına qoşulmağa təhrik etdi. Yarım milyonluq orduya malik Bolqarıstan 1915-ci ilin oktyabrında Üçlər ittifaqına girdi. Bolqarıstanın və Avstriya-Macaristanın orduları serb hərbi hissələrini darmadağın etdilər.

Almaniya psixoloji üstünlük qazanmaq məqsədilə 1915-ci ildə kimyəvi silahdan istifadə etdi. O, 1915-ci il aprelin 22-də tarixdə ilk dəfə İpra ətrafında ingilis mövqelərinə zəhərli xlor qazı buraxdı. 15 min nəfər zəhərləndi. Onlardan 5 minə tələf oldu. 1915-ci ildəki ziddiyyətli hadisələr, Avstriya-Macaristanla fikir ayrılıqları və Antantanın Tirolu, Triyesti, hətta Adriatikin şərq sahillərini İtaliyaya vermək vədləri onun Üçlər ittifaqını tərk etməsinə gətirib çıxardı. 1915-ci il aprelin 26-da İtaliya Üçlər ittifaqından çıxdı, bir aydan sonra isə o, Antanta tərəfdən müharibəyə başladı. İtaliyanın Antanta tərəfinə keçməsi, Bolqarıstanın və Osmanlı imperiyasının Almaniya və Avstriya-Macaristanla ittifaqa girməsi ilə Üçlər ittifaqı Dördlər ittifaqına çevrildi.

Beləliklə, 1915-ci il hərbi kompaniyası nəinki cəbhələrdə vəziyyəti səhmana saldı, hətta Almaniya koalisiyasının strateji təşəbbüsü ələ alması ilə nəticələndi.

1916-cı il ildə Almaniya və onun müttəfiqləri qazanılmış strateji təşəbbüsü əldə saxlamağa və Qərb cəbhəsində sarsıdıcı

zərbələr endirməyə cəhdlər göstərdilər. Fransanın Verden qalası ətrafındakı döyüşü buna misal göstərmək olar. 1916-cı il fevralın 21-dən başlayıb bir neçə ay davam edən bu döyüşlərdə 125 alman diviziyasından 50-si və 95 fransız diviziyasından 65-i iştirak etmişdi. Həmin döyüşlərdə ilk dəfə tanklardan, od saçan silahlardan, yüngül pulemyotlardan istifadə edilmiş, kimyəvi silahlar geniş tətbiq olunmuşdu. Qoşunların şəxsi heyətinin itkisi 70-100%-ə çatmışdı. Alman hissələri olsa-olsa 5-6 km irəliləyə bilmişdilər. Bu döyüş əslində mənasız qantökmə simvolu olmuşdu. Verden kəşfi Almaniyasının hərbi iflasının yaxınlaşdığından xəbər verirdi.

Verden döyüşlərinin ən gərgin vaxtında Antanta Qərb cəbhəsində Somma çayı rayonunda geniş cavab hücumuna başladı. O, 1916-cı ilin noyabrına kimi davam etdirildi.

Verden və Somma əməliyyatları Birinci Dünya müharibəsində ən çox kütləvi qırğın döyüşləri olmuşdu. Həmin döyüşlərdə hər iki tərəfdən iki milyon adam tələf olmuşdu.

1916-cı ilin yayında Rusiya cəbhəsində fəallaşma baş verdi. Rus komandanlığı almanların Verden döyüşlərindən diqqətini yayındırmaq məqsədilə Baltikadan Rumuniyaya qədər cəbhədə hücum keçmək planı hazırladı. General A.A.Brusilovun komandanlıq etdiyi Cənub-Qərb cəbhəsinin qoşunları düşmən cəbhəsini yarıya 11 gün ərzində 70-75 km irəlilədilər. Bu döyüş zamanı Rusiya tərəfdən yarım milyona qədər, Avstriya-Macaristan tərəfdən 1,5 milyona qədər adam tələf oldu. Avstriya-Macaristan ordularına ciddi zərbə vuruldu. Bu, əməli olaraq İtalyan ordularını darmadağın edilməkdən xilas etdi və Rumuniyanı Antanta tərəfdən müharibəyə girməyə məcbur etdi.

1915-1916-cı illərdəki hərbi kompaniyaların başlıca yekunu dördlüyün zəifləməyə başlaması və Antantanın xeyrinə dönüşün yaranmasından ibarət idi.

Belə bir şəraitdə müharibənin 1917-ci il döyüş kompaniyası başladı. O, Antantanın üstünlüyü şəraitində gedirdi. Antanta artıq canlı qüvvə etibarını ilə dördlər ittifaqından təqribən 40% üstünü idi.

1917-ci ilin apreliyində ABŞ-ın Antanta tərəfdən müharibəyə girməsi bu üstünlüyü daha da artırdı.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada baş verən inqilab Şərqi cəbhəsində vəziyyəti kökündən dəyişirdi. Orduda intizam aşağı düşdü, fərarilik artdı. Cəbhədə qaradaşlaşma başladı. Bundan istifadə edən Almaniyaya sentyabrda əks hücum keçdi. Hücum nəticəsində almanlar Riqa şəhərini tutdular. 1917-ci il oktyabrın 25-i Rusiyada hakimiyyətə gələn bolşeviklər dekabrın 15-də cəbhədə atəşkəsə nail oldular. Şərqi cəbhəsində tam sakitlik yarandı. 1917-ci ildə Çin və Braziliya da Dördlük ittifaqına müharibə elan etdilər.

Rusiyada hakimiyyəti ələ almış bolşeviklər 1918-ci il martın 3-də Brest-Litovskdə Almaniyaya ilə birtərəfli sülh imzaladılar. Həmin sülhə görə Finlandiya, Baltıqyanı ölkələr, Ukrayna, Don və Qara dəniz əraziləri, Cənubi Qafqaz Rusiyadan qoparıldılar.

Rusiyanın müharibədən çıxmasından istifadə edən Almaniyaya Qərbi cəbhəsində hərbi əməliyyatları gücləndirdi. Strateji təşəbbüs Almaniyaya əlinə keçdi. 14 gün ərzində alman qoşunları qərbi istiqamətində 84 km irəlilədilər, 90 min əsir götürdülər. Lakin 1918-ci ilin yayında vəziyyət dəyişdi. ABŞ cəbhəyə yeni qüvvələr gətirdi. ABŞ-ın maddi köməyi müttəfiqlərin qəddini düzəltməyə imkan verdi. İyunda Avstriya-Macarıstanın İtaliyaya qarşı hücumu pozuldu. 1918-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında Antanta orduları Şimal dənizindən İtaliyaya qədər olan cəbhədə hücum keçdilər. Oktyabrın ortalarında alınmaz sayılan "Ziqfird" müdafiə xətti yarıldı. Almaniyaya məhv olmaq vəziyyətinə düşdü. Noyabrın 3-də Avstriya-Macarıstan təslim oldu. Almaniyaya hökuməti ABŞ prezidenti V. Vilsona hərbi əməliyyatları dayandırmaq barədə müraciət etdi. 1918-ci il noyabrın 11-də Paris yaxınlığında olan Kompyen meşəsində alman komandanlığı və Antanta nümayəndələri sülh sazişi imzaladılar. Bununla birinci dünya müharibəsi bitdi.

*Azərbaycan
müharibə
illərində*

Özündən asılı olmayaraq Azərbaycan da Birinci dünya müharibəsinə cəlb olunmuşdu. Bu Şimali Azərbaycanın müharibə edən Rusiya imperiyasının tərkibində olması və müharibə edən dövlətlərin ona dair planları ilə əlaqədar idi. Belə ki, çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən və öz yeraltı, yerüstü sərvətləri ilə seçilən Azərbaycan iri dövlətlərin marağı dairəsində idi. Burada alman, rus, ingilis rəqabəti daha qabarıq özünü göstərirdi. Almaniyaya tərəfdən müharibədə iştirak edən Türkiyənin də müsəlman Qafqazına, xüsusən Azərbaycana böyük marağı var idi.

Etibarsızlıq üzündən çarizm Rusiyada yaşayan müsəlmanlardan, o cümlədən azərbaycanlılardan orduya rəsmən adam çağırırdı. Lakin onların ali silkindən könüllü olaraq çar ordusu sıralarına gedənlər də var idi. Bunlardan 200 nəfər azərbaycanlı zabiti I Dünya müharibəsi cəbhələrində vuruşan rus ordusunda xidmət etmişdi. Artilneriya generalı Səməd bəy Mehmandarovu, Əliağa Şıxlinskini, general Hüseynxan Naxçıvanskini, general İbrahim ağa Vəkilovu, onun oğlu polkovnik Qalib Vəkilovu, ilk azərbaycanlı təyyarəçi Fərrux ağa Qayıbovu və b. bu qəbildən idilər. General leytenant rütbəsinə qədər yüksəlmiş Əliağa Şıxlinski müharibə illərində bir sıra məsul ali komandanlıq vəzifələrini yerinə yetirmiş, Qərbi cəbhəsi artilneriya qoşunlarının rəisi, sonra isə onuncu ordunun komandanı olmuşdu.

General-leytenant Səməd ağa Mehmandarov I dünya müharibəsi dövründə 21-ci diviziya komandanlığı etmişdi. O, Lodz (Polşa) əməliyyatı zamanı göstərdiyi sərkərdəlik məharəti və şəxsi igidliyinə görə artilneriya generalı rütbəsinə layiq görülmüşdü. 1915-ci ildə o, 2-ci Qafqaz ordu korpusunun komandanı təyin edilmişdi.

General-leytenant Hüseynxan Naxçıvanski Qərbi cəbhəsində süvari diviziya komandanlığı etmişdi.

General İbrahim ağa Vəkilov ordu qərargahında qulluq etmişdi. Onun oğlu polkovnik Qalib Vəkilov Qərb cəbhəsində mühəndis polkunda göstərdiyi igidliyə görə Müqəddəs Georgi ordeni ilə təltif olunmuşdu. Nijeqorod alayında rotmistr olan Teymur Novruzov qeyri-adi igidliyinə görə Müqəddəs Georgi ordeninin dörd dərəcəsi ilə təltif edilmişdi. Kapitan Tərhan Əliyarovbəyov da döyüşlərdə göstərdiyi rəşadətə görə, o zaman çox adama nəsib olmayan Müqəddəs Georgi ordeninin dörd dərəcəsinə layiq görülmüşdü.

İlk azərbaycanlı hərbi təyyarəçi Fərrux ağa Qaibov müharibə dövründə «İlya Müromets –16» təyyarəsi ilə dəfələrlə döyüşlərdə iştirak etmişdi. O, Neman çayı üzərindəki körpünü dağıtmaqda böyük şücaət göstərmişdi. F.A.Qaibov 1916-cı ilin sentyabrında Vilnyus səmasında qarşılaşdığı dörd düşmən təyyarəsindən üçünə məhv olmuş və özü də qəhrəmancasına həlak olmuşdu. O, ölümündən sonra Müqəddəs Georgi ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Müharibə illərində Azərbaycanlı gənclərdən «Tatar süvari alayı» təşkil edilmişdi. Qorxmaz döyüşçülərdən ibarət olan bu alayı ruslar həqarətlə «vəhşi diviziya» adlandırmışdılar.

Müharibə dövründə Azərbaycanın da iqtisadiyyatı imperiyanın müharibə siyasəti tələblərinə uyğunlaşdırılmışdı. İqtisadiyyat tənəzzül etmişdi. Rusiyanın əsas duru yanacaq bazası olan Bakıda neft istehsalı geriləmişdi. Neft hasilatı 1914-cü ildəki 431,7 min puddan 1917-ci ildə 402 min puda enmişdi, 1916-cı ildə Bakıdakı 15 neft-yağ zavodundan 2-si işləyirdi. 1917-ci ildə cəbhə üçün 50 min pud partlayıcı toluol və 90 min pud benzin istehsal olunmuşdu. Neft sənayesində işçi qüvvəsi azalmışdı. 13 min işçi cəbhəyə göndərilmişdi. Gədəbəydəkt mis zavodu, mahlıç istehsalı, ipək və tütün emalı müharibə tələblərini ödəmək üçün işləməyə başlamışdılar. 1915-ci ildə H.Z.Tağıyevin toxuculuq fabriki cəbhəyə 4 milyon arşın bez və 300 min arşın parusın göndərmişdi.

Müharibə Azərbaycanın kənd təsərrüfatına da zərər vurmuşdu. Əkin sahələri müharibədən əvvəlki 910 min desyatindən 1918-ci ildə 620 min desyatınə enmişdi. Taxıl istehsalı

50% azalmışdı. Pambıq əkini sahələri 1916-cı ildəki 105 min desyatindən 1917-ci ildə 37 min desyatınə enmişdi. İribuynuzlu heyvanların sayı 480 min baş, davarların sayı 500 min azalmışdı. Arxa cəbhədə yardımçı təsərrüfatlarda işləmək üçün Azərbaycandan 50 min gənc səfərbərliyə alınmışdı.

Sosial vəziyyət də pisləşmişdi. Ərzaq qıtlığı, bahalıq baş vermişdi. Müharibə dövrü ərzəğın qiyməti 300 – 500 faiz yüksəlmişdi. Bakıya taxıl və digər məhsulların gətirilməsi yarıbayarı azalmışdı. Kütlələrin vəziyyəti olmazın dərəcədə pisləşmişdi.

Bütün bunlar əhali arasında sosial gərginliyi artırmışdı. Bakıda, Şəkiddə, Tovuzda fəhlə tətilləri başlamışdı. 1916-cı ildə 80-dan çox tətillə olmuşdu. 1915–1916-cı illərdə Lənkəran, Ərəş, Quba qəzalarında kəndli həyəcanları da baş vermişdi.

§ 4. Birinci dünya müharibəsinin iqtisadi və ictimai-geosiyasi nəticələri

Birinci dünya müharibəsi nəticəsində təqribən 10 milyon insan tələf olmuşdu, 20 milyon adam yaralanmışdı. Müharibə aparan ölkələrin təsərrüfatı olmazın dərəcədə dağılmışdı. ABŞ istisna olmaqla müharibə aparan ölkələrin milli sərvətinin orta hesabla 1/3 hissəsi tələf olmuşdu.

Birinci dünya müharibəsi XX əsr tarixinə öz mahiyyət və nəticələrinə görə dərin iz qoyan hadisə kimi daxil olmuşdur. O, ictimai-siyasi əhəmiyyət və nəticələrinə görə Böyük Fransa İnkılabına (XVIII əsr) bərabər hadisə idi. O, dünyanın inkişafına çox güclü təsir göstərmişdi. Dünyada köklü dəyişikliklər baş vermişdi.

Müharibə milyonlarla adamın tələf olmasına bəis olmaqla yanaşı müharibə aparan ölkələrdə sosial-siyasi və iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirmişdi. Həmin ölkələrdə sosial ziddiyyətlər və qarşıdurmalar, siyasi çəkişmələr güclənmişdi və təsərrüfat

dağıntıları artmışdı. Təbəqələşmə daha da dərinləşmişdi: bir qrup adamlar olmanın dərəcədə varlanmış, geniş xalq kütlələri isə getdikcə var-yoxdan çıxmış, dilənçi vəziyyətinə düşmüşdü. Müharibə xərclərinin getdikcə artması vəziyyəti daha da pisləşdirmişdi. Müharibə dövründə gündəlik hərbi xərclər təkcə Almaniyada 146 milyon, Fransada 120 milyon marka təşkil etmişdi. Müharibə edən ölkələrdə ağır sənayenin 70% və yüngül sənayenin isə 50% hərbi məqsədlər üçün işləmişdi. 1917-ci ilin mart ayı üçün təkcə Rusiyada müharibəyə çəkilən xərc 30 milyard rubldan çox olmuşdu.

Müharibə sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının 20-25 faiz azalmasına səbəb olmuşdu. Cəbhəyə gedən fəhlələri qadınlar və yeniyetmələr əvəz etmişdilər. İş şəraiti də pisləşmişdi. İş vaxtından çox, istirahət günləri və gecələr işləmək qanuni hala çevrilmişdi. Kənddə də vəziyyət ağırlaşmışdı.

Əhalinin sosial vəziyyəti də çox pisləşmişdi. Əvvəl Almaniyada, sonra isə İngiltərə istisna olmaqla digər müharibə edən ölkələrdə ərzaq və çox işlənən sənaye malları üzrə kartoçka sistemi tətbiq edilmişdi.

Müharibə edən ölkələrdə sosial-ziddiyyətlər də kəskinləşmişdi. Müharibə əleyhinə kütləvi etiraz çıxışları başlamışdı. Cəbhədə qardaşlaşma və arxada möhtəkirlərə qarşı zəhmətkeşlərin "aclar qiyamı" deyilən hərəkat geniş yayılmışdı. 1915-ci ildə Almaniyada, İngiltərə və Rusiyada 1.5 milyon, bir ildən sonra 2 milyon adam tətillik olmuşdu. Həmin ölkələri ümummilli böhran bürümüşdü.

Rusiyada və Avropada İnqilablar

Rusiyada sosial ziddiyyətlər daha çox kəskinləşmiş, siyasi böhran daha da dərinləşmişdi. 1915 – 1916-cı illərdə Rusiyada iki milyona yaxın adam tətillik olmuşdu. Tətillik hərəkatına qarşı görülən tədbirlər heç bir fayda vermişdi. IV Dövlət Dumasının sədri M.V.Rodziyankonun ifadəsi ilə vəziyyət dərin faciəyə qarşısında idi. Artıq 1917-ci ilin əvvəli üçün Rusiya demokratik inqilab astanasında dayanmışdı.

Rusiyada siyasi böhranın başlıca məsələsi olan hakimiyyət problemini əsasən üç siyasi cəbhənin: çar mülkəşvətçiliyinin, liberal burjuaziyasının və demokratik qüvvələrin mübarizəsi həll edirdi. Mülkəşvətçilik cəbhəsinə dvoryan-mülkədarlar, ali məmurlar bürokratiyası, yüksək səviyyəli zabitlər daxil idi. Bu cəbhədən olanlar hakimiyyəti dəyişdirmək fikrində olmasalar da dərin böhran və tənəzzül vəziyyətindən çıxmaq üçün canfəşanlıqla yol axtarırdılar.

Kadetlər partiyasının başçılıq etdiyi liberal burjuaziya cəbhəsi hakimiyyətə can atan qüvvələrdən idi. O, çarizmi ləğv etmədən, konstitusiyalı monarxiyaya keçmək yolu ilə mülkədar-burjua quruluşunu möhkəmləndirmək fikrində idi. Onlar 1915-ci ilin yay-payız böhranı gedişində öz konstitusiyaya programından müəyyən dərəcə geri çəkilməmişdilər: Duma qarşısında məsuliyyət daşıyan hökumət yaratmaq tələbindən əl çəkib onu "ictimai etimad hökuməti" tələbi ilə əvəz etmişdilər. Bununla kadetlər mülkəşvətçilikə güzəştə getmişdilər. Belə ki, "ictimai etimad hökuməti" Duma tərəfindən deyil, çar tərəfindən təyin edilməli idi. Kadetlərin fikrincə, mülkəşvətçilikə bu güzəşt çar II Nikolayı real hakimiyyətdən əl çəkməyə və onu burjuaziyaya verməyə şübhələndirməli idi. Lakin çar dairələrinin burjua müxalifətinə qarşı hücumları iri burjua nümayəndələrinin qəti əməli addımlar atmağa məcbur etdi. Çarın ətrafındakı bəzi şəxslərin Almaniyaya birtərəfli sülh bağlamaq cəhdləri və inqilab təhlükəsi liberal burjuaziyanı saray çevrilişi ilə məsələni həll etməyə yönəltdi. Bu işdə ona birtərəfli sülh bağlanmasından ehtiyat edən İngilis-fransız imperialistləri də kömək edirdilər. İri burjua dairələri II Nikolayın yerinə onun azyaşlı oğlu Alekseyi taxt-taca oturtmaq, çarın qardaşı Mixaili isə onun qəyyumu təyin etmək fikrində düşmüşdülər. Lakin 1917-ci il fevral inqilabı nə saray çevrilişinə, nə də burjua-mülkədar qəsdinin həyata keçirilməsinə imkan vermədi.

Xırdı burjua mövqeyindən çıxış edən eser-mənşeviklər də əsasən iri burjuaziyasının siyasətini, "ictimai etimad hökuməti" yaratmaq xəttini müdafiə edirdilər.

Demokratik cəbhədən olan qüvvələr öz qarşılarında tamamilə başqa vəzifələr qoymuşdular. Onlar demokratik respublika, 8 saatlıq iş günü, mülkədar torpaqlarının müsadirə edilməsi və s. tələblər irəli sürüdürlər. Bu cəbhəyə proletariat, kəndlilər, şəhərin orta təbəqələri və tələbələr də daxil olmaqla demokratik ziyalılar daxil idi. Bu cəbhədə eser və menşeviklərin sol cinahından olan hissələri, "mejranyonçular" adlanan qrup və bolşeviklər böyük fəallıq göstərirdilər.

1917-ci ilin əvvəllərində Rusiyada inqilabi demokratik hərəkət daha da gücləndi. "Rədd olsun müharibə!", "Rədd olsun çar!" şüarları altında tətillər bütün ölkəni bürüdü. Təkcə Petroqradda "Qanlı bazar" gününün 12-ci ildönümü münasibətilə 9 (22) yanvarda keçirilən tətildə 150 min adam iştirak etmişdi.

Bütün bu etiraz çıxışları göstərirdi ki, Rusiyada artıq ümummilli böhran ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Artıq çarizm ilə sazişə girməyə çalışan bürjua dairələri də çarın və onun hökumətinin qətiyyətsiz hərəkətlərindən narazılığa başlamışdılar. Dövlət Dumasının sədri M.V.Rodzyankonun Dumanın səlahiyyətini uzatmaq və hökumətin heyətində dəyişikliklər etmək barədəki 1917-ci il fevralın 10-dakı xahişinə cavab olaraq fevralın 13-də çar II Nikolay Dövlət Dumasının buraxılması haqqında fərman imzaladı (Fərman fevralın 26-da elan edilmişdi).

1917-ci il fevralın ortalarında böhran daha da dərinləşdi. Fevralın 14-də Petroqradda "Rədd olsun müharibə!", "Rədd olsun çar hökuməti!", "Yaşasın ikinci rus inqilabı" şüarları altında böyük tətil keçirildi. Bundan on gün sonra, fevralın 24-də tətil kütləvi xarakter aldı. Həmin gün təkcə Petroqradda tətilçilərin sayı 200 mindən çox idi. Hətta fevralın 25-də bir sıra müəssisələrdə fəhlələr Petroqrad Sovetinə nümayəndələr seçdilər. Tətil ümumsiyasi tətilə çevrildi. Bəzi yerlərdə polis ilə toqquşmalar da baş verdi. Fevralın 26-da çarın, Ali Baş Komandanın əmri ilə tətilçilər qoşunlar tərəfindən güllə-boran edildilər. Sonrakı gün ümumsiyasi tətil silahlı üsyana çevrilməyə başladı. Fevralın 27-də 67 min əsgər üsyançılar tərəfinə keçdi. Artıq fevralın 28-də

üsyançılar tərəfinə keçən əsgərlərin sayı 127 minə çatmışdı. Martın 1-də isə onların sayı 170 min idi. Fevralın 27-də axşam artıq paytaxtın əksər hissəsi üsyançıların əlinə keçmişdi. Lakin həmin günlərdə mütləqiyyət üsyana qalxan xalqla mübarizə aparmaq üçün hələ real qüvvəyə malik idi. Ordunun ali rütbəli zabitləri, polis, jandarm onun tərəfində idilər. Mülkədarlar, sənaye-ticarət burjuaziyasının yuxarı təbəqələri də çarı müdafiə edirdilər. Fevralın 27-də, hələ bir gün qabaq çar tərəfindən buraxılması elan edilən Dövlət Dumasının iclasında Petroqradda qayda yaratmaq üçün başda M.V.Rodzyanko olmaqla 12 nəfərdən ibarət Müvəqqəti Komitə yaradılmışdı. Komitənin tərkibinə 6 kadet, 1 nəfər kadetlərə yaxın olan, 2 oktyabrist, 1 menşevik, 1 trudovik və 1 mütərəqqi millətçi daxil idi. Elə həmin gün menşeviklərin, eserlərin və trudoviklərin liderləri menşevik Çxeidze başda olmaqla Petroqrad fəhlə deputatları Sovetinin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsini yaratdılar. Eser-menşeviklərin rəhbərlik etdikləri Petroqrad Soveti İcraiyyə Komitəsinin razılığı ilə 1917-ci il martın 1-dən 2-nə keçən gecə Dövlət Dumasının Müvəqqəti Komitəsi knyaz Q.Y.Lvov başda olmaqla Müvəqqəti hökumət təşkil etdi. Beləliklə, 1917-ci il martın 1-də çar mütləqiyyəti devrildi, martın 2-nə keçən gecə Romanovlar sülaləsindən olan axırıncı çar II Nikolay tac-taxtdan əl çəkmək haqqında akta imza etmək məcburiyyətində qaldı. Rusiyada Fevral inqilabı baş verdi.

Fevral inqilabı Rusiya tarixində böyük əhəmiyyət kəsb edən hadisələrdən idi. O, Rusiya monarxiyasını dağıtdı. O Rusiyanın azad demokratiya, liberal-demokratizm yolu ilə inkişafı üçün imkanlar açdı. Liberal burjua nümayəndələri bu inqilabi Rusiyanı respublika və demokratiya yoluna, saf kapitalizm yoluna çıxaran zəmin hesab edirdilər. Onların fikrincə, Rusiya məhz həmin zəmin əsasında Qərb demokratiyasına qoşulmalı idi.

Leninin, bolşeviklərin fikrincə isə bu inqilab sinfi qüvvələrin yenidən qruplaşması zəminində, şəraitə müvafiq olaraq ya dinc, ya da silahlı üsyan yolu ilə gözləmədən böyüyüb proletar-sosialist

inqilabına keçməli idi. Burada marksistlərin “cəmiyyətin inkişafının lokomotivi” sayılan sinfi mübarizə, sinfi qarşıdurma əsas rol oynamalı idi.

Sosialistlərdən bir qrupunun, o cümlədən menşeviklərin, habelə bolşeviklərin müəyyən hissəsinin (Kamenev, Zinovyev, Rıkov və b.) fikrincə Rusiya sosialist inqilabı üçün hələ yetişməmişdi. Fevral inqilabından keçən 85 illik tarixi dövrün yekunları və bu dövr ərzində Rusiyada bərqərar olmuş sosializmin dərin uğursuzluqları bu fikri təsdiq etmişdir.

Doğrudur, Fevral inqilabı bir neçə ay ərzində Rusiyanı siyasi cəhətdən ən qabaqcıl ölkələr səviyyəsinə çatdırdı. Lakin bu siyasi uğurların sosial-iqtisadi cəhətdən möhkəmləndirilməməsi, daxili və xarici siyasətdəki uğursuzluqlar, sinfi qarşıdurmaların daha da kəskinləşməsi həmin nailiyyətləri əldə saxlamağa imkan vermədi.

Dünya müharibəsi şəraitində baş vermiş sosial-iqtisadi böhranın təqsirkarı hesab edilən mütləqiyyət devrilsə də, fevral inqilabından sonra da Rusiyada bu proses davam etməkdə idi. Mütləqiyyətin daxili və xarici siyasətini kor-koranə davam etdirən Müvəqqəti hökumət və onu müdafiə edən qüvvələr böhrandan çıxmaq üçün hələ ciddi sosial-iqtisadi tədbirlər görə bilmirdilər. Fevral inqilabı demokratiya və aşkarlıq şəraiti yaratmaq zəminində bütün təbəqələrin sosial-siyasi fəallığına güc verən, təkən versə də, dövlət quruculuğu, iqtisadi dirçəliş, müharibə və sülh məsələləri, sosial təminat və s. vacib problemlər həll edilməmiş qalırdı: Xalq təsərrüfatının dağılması davam edir, sənaye müəssisələri bağlanır, təsərrüfatsızlıq baş alıb gedir, işsizlik artır, ərzaq böhranı dərinləşir, sosial təminat heç dərəcəsinə enmişdi. Siyasi qüvvələr, ictimai hərəkətlər, siyasi partiyalar və təşkilatlar, sosial qruplar arasında konsensusun olmaması da ölkədəki bu vəziyyəti daha kəskinləşdirirdi.

Fevral inqilabından sonra da Rusiyada ictimai-siyasi qüvvələr üç cəbhədə qruplaşmışdı: burjuaziya və mülkədarlar, xırda burjuaziya (kəndlilər, şəhərin orta təbəqələri) və fəhlə sinfi və kəndin yoxsul təbəqələri. Rusiyanın gələcək inkişafı barədə

onların hər birinin özünəməxsus proqramı və məqsədi var idi. Bu dövrdə Rusiyada sinflərin və sosial qrupların mənafeyini təmsil edən 90-a qədər siyasi partiya və təşkilat fəaliyyət göstərirdi. Onlardan ən fəalları kadetlər, eserlər və menşeviklər idi. Bolşeviklərin də fəallığı artmışdı.

1917-ci ilin yayında “Xalq azadlığı (kadetlər) partiyasının sıralarında 80 minə qədər, eserlərin sıralarında 500 mindən çox, menşeviklərin sıralarında 200 minə qədər, bolşeviklərin sıralarında 220 mindən çox adam birləşmişdi (Fevral inqilabı üçün bolşeviklərin sıralarında 23.6 min adam var idi).

Burjua-mülkədar partiyaları qrupuna daxil olan Oktyabristlər (liberal respublikaçılar) Fevral inqilabından əvvəl olduğu kimi hakimiyyəti mülkədarların və iri burjuaziyanın əlində saxlanmasını, konstitusiyalı monarxiya yaradılmasını, sonralar respublika qurulmasını, müharibənin son qələbəyə qədər davam etdirilməsini, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin saxlanılmasını, mülkədar torpaq sahibliyinin toxunulmazlığını təklif edirdilər. Həmin qrupdan olan kadetlər (“xalq azadlığı”) Fevral inqilabından sonra konstitusiyalı monarxiya ideyasından əl çəkərək respublika strukturlu quruluş yaratmağı müdafiə edirdilər. Bu partiyanın proqramında 8 saatlıq iş günü, kilsə və dövlət torpaqlarının paylanması, azad həmkarlar ittifaqlarının yaradılması tələbləri irəli sürülürdü. Bu partiya inqilabın burjua mərhələsində saxlanılmasına, Müvəqqəti hökumət timsalında tək hakimiyyətliliyin yaradılmasına çalışır, müharibənin davam etdirilməsinə tərəfdar çıxır, bölünməz Rusiya uğrunda mübarizə edirdi. Onların fikrincə, Fevral inqilabı ölkənin uzunmüddətli, sabit kapitalizm inkişaf mərhələsinin başlanğıcıdır.

Ölkə əhalisinin əksəriyyətini təmsil edən xırda burjua partiyaları (bu zaman Rusiyada 30-a yaxın belə partiya var idi), o cümlədən eserlər və menşeviklər ölkəni islahatlar yolu ilə burjua-demokratik respublikasına çevirmək niyyətində idilər. Onlar milli burjuaziya ilə ingilis-fransız kapitalistləri arasında saziş əsasında müharibəyə son qoymağı, təsərrüfatı bərpa etmək, fəhlə, torpaq və

milli münasibət problemlərini həll etmək üçün Müəssislər Məclisini çağırmağı, ölkədə burjuva-demokratik qaydaları bərqərar etməyi təklif edirdilər. Onların siyasi-strateji xəttinin mahiyyəti “orta yol” olan sazişçilikdən, Sovetlərin köməyinə arxalanan burjuva-demokratik respublikası yaratmaqdan ibarət idi.

Proletariatın adından çıxış edən bolşeviklər və onlara qoşulan qrup və təşkilatlı burjuva demokratik inqilabının gözləmədən böyüyüb sosialist inqilabına keçməsi xəttini irəli sürürdülər. Bu keçid onların fikrincə kəskin sinfi mübarizə və qarşılıqlı şərətdə baş verməli idi. Bolşeviklərin fikrincə, Rusiyada guya sosialist inqilabı üçün tam obyektiv və subyektiv şərait var idi; şəraitə uyğun olaraq dinc və ya silahlı üsyan yolu ilə sosialist inqilabı edib sovetlər formasında proletariat diktaturası yaratmaq və sənaye sahəsində – ictimai istehsal və məhsulların bölgüsü üzərində nəzarət qoyulması; ölkənin bütün banklarının vahid milli bank halında dərhal birləşdirilməsi; aqrar sahədə – mülkədar torpaqlarının müsadirə olunması və bunun əsasında ölkədəki bütün torpaqların milliləşdirilməsi kimi sosialist tədbirlərini həyata keçirmək lazım idi. Bolşeviklər müharibəni demokratik sülhlə başa çatdırmaq vəzifəsini irəli sürməklə yanaşı, onu hakimiyyət məsələsi ilə sıx əlaqələndirirdilər.

Siyasi partiyalar 1917-ci ilin apreldən oktyabrınadək həmin strateji məqsədlər uğrunda mübarizə aparırdılar. Liberal və xırda burjuva partiyaları Müvəqqəti hökuməti saxlayıb möhkəmləndirməyə, ölkədə etibarlı sabitlik yaratmağa çalışırdılar. Esermenşevik sovetləri də bu işdə onlara kömək edirdilər. Sol siyasi partiyalar, xüsusilə bolşeviklər hakimiyyətin fəhlə və əsgər deputatları sovetlərinə verilməsi uğrunda mübarizə aparırdılar. Müəyyən dövrlərdə müxtəlif mənə kəsb edən (1917-ci ilin apreldən iyuluna kimi, avqustun 30-dan sentyabrın 1-nə kimi dinc, sentyabrın əvvəllərindən oktyabrın 25-dək silahlı yolla) “Bütün hakimiyyət sovetlərə!” taktiki şüarını irəli sürürdülər.

1917-ci il aprel, iyun və iyul siyasi böhranlarından sonra iyulun 8-də Kerenski başda olmaqla burjuaziyanın təkhakimiyyəti

yaradıldı. Lakin bu da Rusiyada başlanmış siyasi və iqtisadi böhranı aradan qaldırmadı. Ölkədə iqtisadi tənəzzül gücləndi. Sənaye və nəqliyyatın getdikcə dağılması, ərzaq çətinliyi davam edirdi. Ümumməhsul istehsalı 36.4 faiz azaldı. Ölkədə siyasi böhran da kəskinləşdi. Siniflər, siyasi qüvvələr və partiyalar arasında qarşılıqlı daha da gücləndi. Siyasi qüvvələr və siyasi partiyalar ölkəni çıxılmaz vəziyyətdə qoyan fəlakətə qarşı mübarizə etmək üçün, ölkəni böhrandan çıxarmaq üçün yollar axtarmağa başladılar. Burjuaziya və onu müdafiə edən qüvvələr ölkəni fəlakətli böhrandan çıxarmağın başlıca yolunu hərbi diktatura yaratmaqda görürdülər. ABŞ-ın, İngiltərənin və Fransanın hakim dairələri də bu xətti müdafiə edirdilər. 1917-ci il avqustun 12 – 15-də Moskvada keçirilən Dövlət Müşavirəsi bu məqsədi güdüdü. Hərbi diktaturaya hələ iyulun 18-də Baş Komandan təyin edilmiş general Kornilov başçılıq etməli idi.

Fəhlə və kəndlilər adından çıxış edən bolşeviklər və onların tərəfdarları iri burjuaziyanın diktaturasına qarşı inqilabi çevriliş nəticəsində yaradılacaq proletariat diktaturası alternativini irəli sürürdülər.

Beləliklə, 1917-ci ilin payızında inqilabi burjuva-demokratiyası mövqeyindən siyasət yürüdən, lakin ölkəni iqtisadi və siyasi böhrandan qurtarmaq iqtidarında olmayan Müvəqqəti hökumətə qarşı iki siyasi alternativ yaranmışdı: hərbi diktatura və proletariat diktaturası.

Artıq avqustun axırı üçün Rusiyada hərbi diktatura yaratmaq təhlükəsi sovuşmuşdu. Kornilovçuluq ləğv olunmuşdu. Qiyam ləğv edildikdən sonra kütlələr arasında bolşeviklərin və onların tərəfdarlarının nüfuzu artmışdı. Onların güclü hökumət yaradılması, hakimiyyətin sosialist partiyalarını təmsil edən Sovetlərə verilməsi təklifləri geniş yayılmışdı.

İmperialist müharibəsi və Müvəqqəti hökumətin qətiyyətsiz daxili siyasəti ölkəni getdikcə uçuruma aparırdı. Ölkədə yaranmış ümummillət böhranı getdikcə dərinləşirdi. “Sülh, torpaq və çörək” tələblərinin həllinin sonu görünmürdü. Bundan istifadə edən

Lenin, bolşeviklər hakimiyyətin hər vasitə ilə bolşevikləşmiş Sovetlərə verilməsini tələb edirdilər. 1917-ci il sentyabrın əvvəllərindən etibarən onlar silahlı üsyan yolu ilə dövlət çevrilişi etməyə hazırlaşdılar. Nəhayət, 1917-ci il oktyabrın 25-də partiya daxilindəki fikir ayrılıqlarına baxmayaraq bolşeviklər kütlələrin Müvəqqəti hökumətin daxili və xarici siyasətdə qətiyyətsiz fəaliyyətindən narazı hissələrinə arxalanaraq “sülh, torpaq və çörək” şüarı altında dövlət çevrilişi etdilər. Həmin çevriliş nəticəsində burjuva diktaturası devrildi və bolşeviklər başda olmaqla proletariat diktaturası – Sovet hökuməti yaradıldı.

Oktyabr inqilabı, doğrudan da, XX əsrin tarixində çox böyük hadisə olmuşdu. Əvvəla, o, dünya miqyasında birinci olaraq yalnız Qərbi Avropada dolaşan “kommunizm kabusunun” dünyanın bütün qitələrində dolaşmasına zəmin vermişdi; ikinci o, dünya birliyini iki cəbhəyə – kapitalizm və sosializm cəbhəsinə parçalamış, yer kürəsinin altıda bir hissəsini təşkil edən Rusiya imperiyasında sovet rejimi bərqərar etmişdi; üçüncü, Oktyabr çevrilişi vahid, bölünməz kapitalizm dünyasını parçalayaraq hələ XIX əsrin ortalarında meydana çıxan ideya (burjuva və sosialist) qarşıdurmasını ictimai sistemləri müxtəlif olan dövlətlərin yetmiş ildən çox müddət ərzində əməli qarşıdurmasına gətirib çıxarmışdı.

Oktyabr inqilabı Rusiyada ictimai-siyasi inkişafın qanunauyğun nəticəsi deyil, 1917-ci ilin payızında Rusiyada yaranmış ümummilli böhran şəraitindən Leninin, bolşeviklərin istifadə etmək məharətlərinin, hərbi diktatura təhlükəsinə qarşı proletariat diktaturası alternativini irəli sürməyin zəruriliyini gecikmədən qiymətləndirmələrinin, müharibədən, böhran və çətinliklərdən səbri tükənmiş xalq kütlələrinin ümidlərinə cavab verəcək çevik taktika yürütmələrinin nəticəsi idi. O, marksizmi təftiş etmək nümunələrindən olan sosialist inqilabı haqqında Lenin nəzəriyyəsinin kapitalizmin inkişaf səviyyəsi cəhətdən orta səviyyədən də aşağı olan Rusiyada əməli tətbiqinin təzahürü idi.

Oktyabr çevrilişi bölünməz, toxunulmaz və tənqid olunmaz vahid ideyalı, vahid siyasi partiyalı totalitar sosializm

yaradılmasının başlanğıcını qoymuşdu. Habelə o, “xalqlar həbsxanası” adlandırılan keçmiş çar Rusiyası imperiyasının beynəlmiləçilik şüarı altında mexaniki olaraq Sovet imperiyasına çevrilməsinə təminat vermişdi.

İctimai-siyasi və iqtisadi münasibətlər, habelə millətlərarası münasibətlər sahəsində Oktyabrdan keçən 74 ildən sonra özünü kəskin göstərmiş dərin böhran halları, sosial və milli qarşıdurmalar bu çevrilişin uğursuz taleyinin nəticələridir.

Birinci dünya müharibəsi dövründə Avropa ölkələrində də başlamış ümummilli böhran ictimai-siyasi dəyişikliklərlə nəticələndi. 1918-ci il noyabrın əvvəllərində Almaniyada monarxiyaya və militarizmə qarşı etiraz çıxışları başlandı. II Vilhelmin taxtı-tacdan əl çəkdiyi elan olundu. İnqilabdan canını qurtarmaq üçün o, noyabrın 10-da Hollandiyaya qaçdı. Beləliklə, Almaniyada noyabr inqilabı qalib gəldi. Burjuva demokratik xarakter daşıyan bu inqilab nəticəsində Almaniyada Veymar Respublikası yaradıldı.

İngiltərədə də azadlıq hərəkatı gücləndi. 1918-ci ilin parlament seçkilərində qələbə çalan Şinnfeyn (“biz özümüz”) partiyası 1919-cu ilin əvvəllərində İrlandiyanı respublika elan etdi.

1918-ci il oktyabrın axırlarında keçmiş reyxsratin Avstriya bölgəsinin deputatlarının yığınağı özünü müvəqqəti milli məclis elan etdi. ASDP, XSP və AMP nümayəndələrindən ibarət Dövlət Şurası yaradıldı. Sosial demokrat K.Renner dövlət kansleri seçildi. Noyabrın 12-də Avstriya respublika elan olundu. 1919-cu ilin fevralında Milli Məclisi Müəssisənə keçirilən seçkilərdən sonra Avstriyada koalision hökumət yaradıldı. Hökumətdə mühüm dövlət vəzifələri ASDP-nin liderlərinə – K.Rennerə (kansler), Y.Deyçə (hərbi nazir), O.Bauerə (xarici işlər naziri) həvalə edildi.

Ümummilli böhran Macarıstanda da sosial-siyasi dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Avstriyada inqilab olduğundan xəbər tutan silahlı fəhlə və əsgərlər Budapeştin küçələrinə çıxdılar və 1918-ci il oktyabrın 30-dan 31-nə keçən gecə paytaxtın strateji

nöqtələrini zəbt etdilər. Hakimiyyət burjua və sosial-demokratiya partiyaları nümayəndələrindən təşkil olunmuş Milli Şuranın əlinə keçdi. 1918-ci il noyabrın 16-da Macarıstan respublika elan edildi. Beləliklə, Macarıstanda baş vermiş burjua demokratik inqilabı Habsburqlar monarxiyasının devrilməsi və Macarıstanın Avstriyadan ayrılması ilə nəticələndi.

1918-ci ildə Çexoslovakiyada da milli-azadlıq hərəkatı gücləndi. İyul ayında çex siyasi partiyaları, o zaman Parisdə T.Masarikin başçılığı altında fəaliyyət göstərən Çexoslovakiya Milli Şurası ilə əlaqədə olan Milli Komitə yaratdılar. Oktyabrın 30-da Slovakiya Milli Şurası onun Macarıstandan ayrılıb Çexiya ilə birləşdiyini elan etdi. Nəhayət, 1918-ci il noyabrın 14-də Çexoslovakiya müstəqil respublika elan edildi. T.Masarik onun ilk prezidenti seçildi.

Bu dövrdə Polşada da milli azadlıq hərəkatı yeni vüsət aldı. 1918-ci ilin noyabrında Polşa xalqının 120 illik istiqlal uğrunda azadlıq mübarizəsi qələbə ilə nəticələndi. Noyabrın 11-də Pilsudski başda olmaqla müstəqil Polşa Respublikası yaradıldı.

Dünya müharibəsi illərində Yuqoslaviya xalqlarının da milli-azadlıq uğrunda hərəkatı gücləndi. 1918-ci il sentyabrın axırı – oktyabrın əvvəllərində ölkənin çox yerlərində milli komitələr yaradılmağa başladı. Oktyabrın 5-də Zaqrebdə (Xorvatiya) slovenlərin, xorvatların və serblərin tərkibinə Yuqoslaviyanın müxtəlif partiyalarının nümayəndələri daxil olan Xalq Veçəsi yaradıldı. O, 1918-ci il oktyabrın 29-da serb-xorvat və sloven dövlətinin yaradıldığını elan etdi. Dekabrın 1-də Belqradada Xalq Veçesinin Serbiya hökuməti ilə razılığı əsasında başda Qarageorgiyevçilər sülaləsi olmaqla serb, xorvat və sloven krallığının yaradıldığı elan edildi.

1918-ci ilin payızında “Dördlər ittifaqının” iştirakçısı olan Bolqarıstanda da hökumət əleyhinə çıxışlar genişləndi. Sentyabrın 27-də üsyançılar başda A.Stamboliyski olmaqla Bolqarıstanı respublika elan etdilər. Lakin sentyabrın 30-da üsyançılar Sofiya altındakı döyüşdə məğlubiyyətə uğradılar. Xalqın mübarizəsi

“Dördlər ittifaqı” ölkələrindən birinci olaraq Bolqarıstanın müharibədən çıxmasına gətirib çıxardı. Çar Ferdinand, III Boris adı ilə çar elan edilən 24 yaşlı oğlunun nəfinə taxt-tacdan əl çəkdi və Almaniya qaçdı.

Müharibə nəticəsində Avstriya-Macarıstan, Almaniya, Osmanlı və Rusiya imperiyaları dağıldılar. Milli dövlətlər meydana gəldi. Müharibədən əvvəl Avropa xəritəsində 3 respublika var idisə, indi onların sayı 13-ə çatdı. Keçmiş Rusiya imperiyasının ərazisində bir sıra müstəqil milli dövlətlər meydana gəldi, o cümlədən müstəqil Azərbaycan Cumhuriyyəti yaradıldı.

Petroqradda baş verən dəyişikliklər Rusiyanın müstəmləkə ucqarlarında, o cümlədən Cənubi Qafqazda da öz əks-sədasını verdi. 1917-ci il martın 5-də bölgənin ən iri sənaye şəhəri Bakıda yeni hökuməti müdafiə edən İctimai Təşkilatlar Şurası və onun Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil olundu. Martın 7-də Bakı fəhlə deputatları Soveti yaradıldı.

Fevral inqilabından sonra leqal fəaliyyətə başlayan «Müsavət» partiyasının əhali arasında nüfuzu artmaqda idi. 1917-ci ilin oktyabrında Bakı sovetinə keçirilən seçkilərdə o, bolşeviklərə nisbətən 2,5, daşnaqlara nisbətən isə 18 dəfə çox səs almışdı. Bundan qışqanan digər partiyalar, xüsusən bolşeviklər və daşnaqlar «Müsavət»ə qarşı vahid cəbhə yaratdılar.

Rusiyada oktyabr çevrilişindən sonra Bakı Sovetində çoxluq təşkil edən bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldılar. Onlar Bakını cənub Qafqazda inqilabla əksinqilab arasında mübarizə dayağı elan etdilər. Başda Stepan Şaumyan olmaqla Bakı Soveti Qırmızı Qvardiya dəstələri yaratdı. Dünya müharibəsi cəbhələrindən qayıdan 5 min əskəri qvardiya sıralarına götürdülər. Beləliklə, 10-12 minlik ordu təşkil edildi. Onların da 70 faizini ermənilər təşkil edirdi.

Bütün bu qüvvələr «əksinqilabi qüvvə» kimi qələmə verilən «Müsavət»ə, müsəlmanlara, azərbaycanlılara qarşı çevrilmişdi. Erməni bolşevik N.Əsriyans sonralar öz xatirələrində yazmışdı:

«...Şaumyan əvvəlcədən bizə xəbər vermişdi ki, biz hücum edib «Müsavat»ın qərargahını tutaq və belə də oldu!

Bunun üçün bəhanə olaraq Evelina münafişəsi törədildi. Bakı soveti min cür şayiələrə əsaslanaraq müsəlman alayı zabitlərini Lənkərana apararı «Evelina» gəmisini tərksilah olunmasını tələb etdi və onu həyata keçirdi. Bu şəhərin müsəlman əhalisini həyəcana gətirdi. Onlar silahların qaytarılmasını tələb etdilər. Bax bu, 1918-ci il martın 30 – aprelin 1-də Bakıda azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımı üçün siqnal oldu. Soyqırım nəticəsində təkcə Bakıda 12 mindən çox azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi.

Aprel ayının ilk günlərindən etibarən Şamaxıda, Qubada, Xaçmazda, Göyçayda, Kürdəmirdə, Salyanda, Lənkəranda və b. ərazilərdə də azərbaycanlılara qarşı soyqırımı təşkil olundu, 20 mindən çox adam öldürüldü. Yüzlərlə azərbaycan kəndi dağıdılıb yandırıldı.

Sovet mətbuatında bu «müsavatçıların antisovet qiyamına qarşı mübarizə» kimi qələmə verilmişdi. Əslində isə bu bolşeviklərin daşnaqlarla birlikdə azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş soyqırımı idi. Soyqırımın təşkilatçılarından olan S.Şaumyan 1918-ci il aprelin 13-də RSFSR XKS-nə göndərdiyi hesabatında yazmışdı: «Üç gün ərzində – 30, 31 mart və 1 apreldə Bakı şəhərində şiddətli vuruşma olmuşdur. Biz süvari dəstəmizə birinci silahlı hücum cəhdindən bəhanə kimi istifadə etdik və bütün cəbhə boyu hücum keçdik..., bizim 6 min nəfərə yaxın silahlı qüvvələrimiz var idi... «Daşnaksütyun»un da 3-4 min nəfərlik milli hissələri var idi ki, bunlar da bizim ixtiyarımızda idi. Milli hissələrin (daşnak hissələrinin) iştirakı vətəndaş müharibəsinə qismən milli qırğın xarakteri vermişdi, lakin buna yol verməmək mümkün deyildi, biz bilərəkdən buna yol verirdik».

Bolşevik – daşnak güruhu mart soyqırımını «inqilabın əksinqilab üzərində qələbəsi» kimi mənalandırırdı.

Mart hadisələrindən sonra müvəqqəti üstünlük əldə edən Bakı Soveti şəhərdə idarəçiliyi öz əlinə aldı. O, antiazərbaycan

siyasətini gücləndirdi. V.Avakyan Bakı və ətraf rayonların yeni komendantı təyin edildi. Erməni Milli Şurasından başqa bütün digər Milli Şuralar qadağan olundu. «Şəhər Duması» buraxıldı. 1918-ci il aprelin 25-də tarix ədəbiyyatında Bakı Kommunası adlandırılan Bakı Xalq Komissarları Soveti (BXKS) yaradıldı. Onun tərkibində əsas yeri qeyri millətlərin, xüsusən ermənilərin nümayəndələri tuturdu. Sədri və xarici işlər Komissarı Şaumyan, Xalq hərbi və dəniz Komissarı Korqanov (Korqanyan), Ədliyyə Komissarı A.B.Korenyan (Qabrielyan) və b. idilər. BXKS-nin rəhbərliyinə Z.Avetisyan, Ter-Qabrielyan, Kostandyan, Osipyanyan, Əmiryan, Ter-Saakyan, Nuricanyan və b. da daxil idilər. Məhz buna görə də daşnak Ermənistanının o zamankı liderlərindən olan A.Xatisov (Xatisyan) BXKS-ni «erməni sovet hökuməti» adlandırmışdı.

BXKS-nin tərkibinə azərbaycanlılardan ancaq N.Nərimanov, M.H.Vəzirov və M.Əzizbəyov daxil edilmişdi.

BXKS-i 1918-ci il aprelin 28-də mart soyqırımında mühüm rol oynamış erməni hərbi hissələrini «Beynəlmiləl dəstələr» adı altında Qırmızı Qvardiyanın tərkibinə daxil etmişdi. 18 minlik Kommuna ordusunun 13 minini, zabitlərin isə demək olar ki, əksəriyyətini ermənilər təşkil edirdi.

Deməli, BXKS Azərbaycan üçün yad bir siyasi qurum idi. O, tamamilə antiazərbaycan siyasəti yürüdürdü. BXKS, o zaman fəaliyyətdə olan əsil milli hökumət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini ləğv etmək, Bakını, Azərbaycanı Sovet Rusiyasının tərkibinə qatmaq siyasəti yürüdürdü. Onun azərbaycan milli sosial bazası yox idi. Ona görə də o, uzun müddət yaşaya bilmədi. 1918-ci il iyulun axırlarında (31-də) süqut etdi. 1918-ci il avqustun 1-də Bakıda «Mərkəzi Xəzər» diktaturası təşkil olundu. Sentyabrın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakı komissarlarından 26 nəfəri Ağcaqum çöllərində güllələndilər. Beləliklə, Azərbaycan tarixinə qara ləkə kimi daxil olan Bakı Kommunasına son qoyuldu.

Rusiya imperiyanın dağılması ilə milli ucaqlarda, o cümlədən Azərbaycanda da azadlıq mübarizəsi gücləndi. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. Müstəqilliyi Tiflis şəhərində elan olunmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk paytaxtı qədim Gəncə şəhəri olmuşdu. Çünki o zaman Bakıda Moskvanın iradəsi ilə yaradılmış Bakı Xalq Komissarları Soveti (BXKS) – Bakı Kommunası hökumətini idarə edirdi. Onun əsas özəyini daşnakpərəst bolşeviklər təşkil edirdi. Bakı Kommunasının süqutundan sonra Bakıda ağalığ menşevik və eserlərin Mərkəzi Xəzər diktaturasının əlinə keçmişdi.

1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı Türkiyə və Xalq Cümhuriyyəti qoşunları tərəfindən azad edildi. Sentyabrın 17-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyətinin Bakı dövrü başladı. Xalq Cümhuriyyəti bütün Azərbaycan ərazisində bərqərar oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay fəaliyyət göstərmişdi. Buna baxmayaraq o, istiqlal naminə əsrə bərabər iş görmüşdür.

Əvvəla, o Azərbaycanda çox sivil Avropa nümunəli dövlət idarəçiliyi yaratmışdı. Azərbaycanı Milli Məclis (Parlament) tərəfindən təşkil olunan və onun qarşısında məsul olan hökumət kabinəsi idarə edirdi. Deməli, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlament respublikası idi.

Müstəqillik elan olunandan 1918-ci il iyunun 18-nə kimi parlament rolunu hələ 1918-ci il mayın 27-də yaradılmış Müvəqqəti Milli Şura icra etmişdi. Onun sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə seçilmişdi.

İlk parlament 1918-ci il dekabrın 7-də çağırılmışdı. Onun sədri Ə.M.Topçubaşov müavini H.B.Ağayev və katibi Rəhim Vəkilov seçilmişdi.

Məmməd Əmin Ağa oğlu Rəsulzadə 1884-cü ildə Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. Əvvəl «rus-tatar», sonra isə Bakı texniki

məktəbində oxumuşdur. O, əvvəllər sosial-demokratiya hərəkatına qoşulmuş, 1904-cü ildə müsəlman sosial-demokrat «Hümmət» təşkilatının yaradıcılarından olmuşdur. 1913-cü ildə «Müsavət» partiyasına daxil olmuş və tezliklə onun liderinə çevrilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından biri, parlamentdə «Müsavət» fraksiyasının lideri olmuşdur. 1922 – 1955-ci illərdə mühacirətdə yaşamışdır. Mühacirətdə olarkən «Əsrimizin Səyavuşu», «Azərbaycan Cümhuriyyəti»nin keçmişi, təşəkkül və indiki vəziyyəti» (1923), «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» (1950), «Çağdaş Azərbaycan tarixi» (1951) və b. kitablarını yazmışdı.

1955-ci il martın 6-da Ankarada vəfat etmişdir

Parlamentin əsas heyətini keçmiş Milli Şuranın 44 üzvü təşkil edirdi. Bundan başqa parlamentə keçmiş milli komitələrin xətti ilə şəhər və qəzalardan 36 müsəlman deputatı seçilmişdi. Cəmi 17 ay fəaliyyət göstərən Azərbaycan Parlamentinin 145 iclası olmuşdu. Onun 121 iclasına Həsən bəy Ağayev, 23 iclasına isə Məmməd Yusif Cəfərov sədrlik etmişdir. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi təqdim edilmiş, ondan 230-a yaxını müzakirə olunub qəbul edilmişdi. Parlamentdə 11 komissiya fəaliyyət göstərmişdi. Parlamentdə ən böyük fraksiya M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi «Müsavət» fraksiyası olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti müddətində 5 dəfə hökumət kabinəsi təşkil edilmişdi. Onun 3-nə F.X.Xoyski və 2-nə isə N.B.Yusifbəyli başçılıq etmişdi.

Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin dövlət quruculuğundakı mühüm addımlarından biri Dövlət rəmzlərinin qəbul edilməsi idi. 1918-ci il iyunun 24-də üzərində aypara və səkkizgüşəli ulduz olan al bayraq barədə qərar qəbul edilmişdi. Noyabrın 9-da isə həmin bayraq, üzərində aypara və səkkizgüşəli ulduz olan üç rəngli (mavi, yaşıl və qırmızı) bayraqla əvəz olunmuşdu. Görkəmli Azərbaycan yazıçısı C.Cabbarlı hələ o zaman yazdığı «Azərbaycan bayrağına» şerində Cümhuriyyət bayrağının mənasını belə tərənnüm etmişdi:

Bu ay, ulduz boyaların qurultayı, nə demək;

Bizcə böylə söyləmək:
Bu göy boya moğoldan qalmış bir türk nişanı,
Bir türk oğlu olmalı.
Yaşıl boya islamlığın sarsılmayan inamı,
Ürəklərə dolmalı.
Şu al boya azadlığın təcəddüdün fərmanı,
Mədəniyyət bulmalı.
Səkkiz uclu şü yıldız da səkkiz hərfli

Od yurdu (ərəb qrafikində).

Sözləri şair Əhməd Cavad, musiqisi Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən yazılmış dövlət himninin qəbul edilməsi, milli ordunun yaradılması və türk dilinin dövlət dili elan edilməsi də milli dövlət quruculuğu yolunda mühüm addımlar idi.

Dövlət quruculuğu sahəsində Xalq Cümhuriyyətinin atdığı mühüm addımlardan biri də milli ordunun yaradılması idi. Dost Türkiyə bu sahədə Azərbaycana yaxından kömək etmişdi. Nuru Paşanın başçılığı ilə Gəncədə az müddətdə «xüsusi Azərbaycan korpusu» yaradılmışdı. Artıq 1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan ordusunun sıralarında 40 min nəfər əskər var idi. Ondan 10 min süvari ordu idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk hərbi naziri Xosrov Paşa bəy Sultanov, sonra general Səməd ağa Mehmandarov olmuşdu. Onun müavini general Əliağa Şıxlinski idi.

Xalq Cümhuriyyəti sosial-iqtisadi və mədəni quruculuq sahələrində də mühüm tədbirlər həyata keçirmişdi. Neft sənayesini bərpa etməyə başlamış, Bakı-Batım neft kəmərinə bərpa etmişdi. Bakı-Culfa dəmir yolunun çəkilişini başa çatdırmışdı. Milli Dövlət Bankını və Teleqraf agentliyini təsis etmişdi.

Hökumət respublika sərvətlərinin xaricə daşınmasının qarşısını almışdı. Milli valyutanın (Bakı bonununun) möhkəmlənməsi üçün tədbirlər görmüşdü.

Əmək birjalrı yaratmış, səhiyyənin qaydaya salınması üçün tədbirlər görmüşdü. Səhiyyə və sosial təminat nazirlikləri yaratmışdı.

Aqrar məsələnin həlli sahəsində səylər göstərmişdi. Bu məqsədlə S.Ağamalıoğlu başda olmaqda xüsusi komissiya yaratmışdı.

Mədəni quruculuq sahəsində də tədbirlər həyata keçirmişdi. Hökumətin tərkibində Azərbaycan Xalq Maarifi Nazirliyi yaradılmışdı. Bütün ibtidai məktəblərdə təhsilin ana dilində – türk (azərbaycan) dilində aparılmasına keçilmişdi.

Dərslər rus dilində aparılan siniflərdə məcburi surətdə həftədə 3-4 saat türk dilinin keçilməsinə başlanılmışdı. Əlifba islahatının keçirilməsinə cəhdlər göstərilmişdi. Qızların məktəblərə cəlb olunması genişləndirilmişdi.

İbtidai və orta ixtisas məktəblərinin şəbəkəsi genişlənmişdi. Artıq 1919-cu ilin əvvəllərində respublikada 637 ibtidai və 23 orta ixtisas məktəbi fəaliyyət göstərirdi.

Müəllim kadrlarının hazırlanmasına diqqət artırılmışdı. Kişi və qadın pedaqoji məktəbləri açılmışdı. Qori müəllimlər seminariyasının müsəlman şöbəsi Qazax şəhərinə köçürülmüş və müstəqil seminariyaya çevrilmişdi. 1919-cu ilin sentyabrında Bakıda da kişi seminariyası açılmışdı. Respublika məktəblərində işləmək üçün Türkiyədən müəllim kadrları dəvət olunmuşdu. Dərsliklərin hazırlanması və nəşri sahəsində tədbirlər həyata keçirilmişdi.

1919-cu ildə Bakı Dövlət Universiteti yaradılmışdı. O, həmin il noyabrın 15-dən fəaliyyətə başlamışdı. Oxumaq üçün xaricə 100 nəfər gənc göndərilmişdi.

1919-cu ilin dekabrında «Müsəlman Şərqi öyrənən cəmiyyət» yaradılmışdı. 1919-cu il oktyabrın 15-də Azərbaycan parlamenti «Mətbuat haqqında» qanun qəbul etmişdi. 1919-cu ildə Azərbaycanda 80 qəzet və jurnal nəşr olunurdu. Onlardan 39-u milli dildə idi.

Teatr, klub və mədəniyyət evlərinin şəbəkəsi genişlənmişdi. Nazirlər kabinetinin 1919-cu il 17 noyabr qərarı ilə teatr dövlət inhisarına keçirilmişdi.

Kitabxanaların şəbəkəsi artırılmışdı. 1920-ci ildə Azərbaycanda ümumi fondu 95 min nüsxə kitab olan 11 kitabxana fəaliyyət göstərirdi.

Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq uğrunda da ardıcıl mübarizə aparmışdı. O, dünyanın 20-dən çox dövləti ilə diplomatik əlaqə yaratmışdı.

Müstəqilliyin ilk dövründə (1918-ci il may-oktyabr) Türkiyə Azərbaycan istiqlalının möhkəm qarantı olmuşdu. Lakin 1918-ci il oktyabrın 30-da Böyük Britaniya və Osmanlı Türkiyəsi arasında bağlanmış Mudros sazişi Azərbaycan – Türkiyə dostluq münasibətlərinə böyük xələl gətirmişdi. Bu sazişə əsasən Türkiyə Cənub Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan qoşunlarını çıxarmalı olmuşdu.

AXC hökumətinin Böyük Britaniyanın Bakıdakı nümayəndəliyi ilə də münasibətləri qaydaya salınmışdı. General Tomson və ondan sonra Bakıya gələn Balkanlarda və Qafqazda ingilis qoşunlarının baş komandanı C.Mili AXC hökumətini tanımışdılar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qonşu dövlətlərlə də münasibətləri qaydaya salmağı vacib saymışdı. Gürcüstan, Dağlılar Respublikaları və İranla münasibətlərin dinc yolla qaydaya salınması belə addımlardan idi. O, Sovet Rusiyası və Ermənistanla da qonşuluq münasibətləri yaratmağa çalışmışdı. Lakin burada ciddi çətinliklərlə rastlaşmışdı. Belə ki, Rusiya Azərbaycana qarşı yenə də müstəmləkəçilik ambisiyalarından əl çəkmir, Ermənistan isə ərazi iddialarını davam etdirirdi.

AXC hökumətinin səyi və cəhdlərinə baxmayaraq həmin dövlətlərlə münasibətlər qaydaya düşmürdü. Bolşevik Rusiyası millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək barədə bəyannamə verməsinə baxmayaraq onların müstəqil olmaları ilə barışa bilmirdi.

Azərbaycan hökuməti hələ yarandığı ilk gündən Ermənistanla (Ararat Respublikası) mübahisəli sərhəd

məsələlərini siyasi yolla həll etmək niyyətində idi. Azərbaycan Milli Şurası yenicə müstəqilliyini elan etmiş erməni dövlətinə yardım etmək məqsədilə 1918-ci il mayın 29-da əzəli torpağı olan İrəvan şəhərini Ermənistan Respublikasının paytaxtı kimi tanımışdı. Buna baxmayaraq bədxah qonşumuz yenə də Azərbaycana ərazi iddialarından əl çəkmirdi. O, Naxçıvanı, Qarabağı, Zəngəzuru və b. əraziləri özünə birləşdirmək siyasəti yeridirdi. O, bu ərazilərdə etnik təmizləmə aparır, azərbaycanlılar yaşayan kəndləri dağıdıb yandırır. Erməni qanıçənləri 1918-ci ilin payızında təkçə Zəngəzurda 52 azərbaycan kəndini dağıtmış, 987 evi viran edib yandırmış, 2254 nəfər adamı öldürmüş, 304 nəfəri isə diri-diri yandırmışdılar. Qanıçən Andronikin quldur dəstələri Naxçıvan və Zəngəzurda tuğyan edirdilər. Onlar azərbaycanlılara olmanın əzab və əziyyət verirdilər: azərbaycanlıları diri-diri oda atır, uşaqları süngüyə keçirir, hamilə qadınların qarınlarını yarırdılar. Andronik öz anti-azərbaycan siyasətində Rusiyaya güvənirdi. O, 1918-ci ilin yayında Culfanı zəbt edib yandırdıqdan sonra Naxçıvanı Sovet Rusiyanın ayrılmaz hissəsi elan etmişdi. Andronik 1918-ci il iyunun 4-də daşnakpərest bolşeviklərin təşkil etdikləri Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (BXKS) sədri S.Şaumyana göndərdiyi teleqramda öz dəstəsi ilə birlikdə Rusiya Mərkəzi hökumətinin sərəncamına keçməyə və Bakı Kommunasına yardım etməyə hazır olduğunu bildirmişdi. S.Şaumyan isə öz növbəsində ona ünvanladığı teleqramda quldur Androniki «xalq qəhrəmanı» adlandırmışdı.

Andronik Zəngəzurun azərbaycanlılardan təmizlədiyi hissəsində Mərkəzi Gorus şəhəri olmaqla erməni qubernatorluğu təşkil etmişdi. O, bundan sonra paytaxtı Şuşa şəhəri olmaqla «Kiçik Ermənistan» dövləti yaratmaq məqsədilə Qarabağın dağlıq hissəsində başlamış «separatizm» hərəkatına kömək üçün oraya keçmək cəhdləri göstərmişdi. Lakin Laçında Sultanov qardaşlarının (Sultan və Xosrov) səyi nəticəsində onun qarşısı alınmışdı.

Mudros sazişinə (1918-ci il 30 oktyabr) əsasən Türkiyə qoşunları Azərbaycanı tərk etdikdən sonra ermənilər Zəngəzura, Dağlıq Qarabağa və Naxçıvana iddialarını artırdılar. 1919-cu ilin yanvarında Naxçıvana hücum etdilər. Lakin Şərurda böyük məğlubiyyətə uğradılar. Ermənilər 1919-cu ilin payızında Zəngəzurda yeni vəhşiliklər törətdilər. 110 azərbaycan kəndini yandırdılar. 60 minə qədər azərbaycanlı qaçqın vəziyyətinə düşdü.

Azərbaycan hökuməti buna cavab olaraq 1919-cu ilin oktyabrında general C.Şıxlınskinin komandanlığı altında bölgəyə qoşun hissəsi göndərməyə məcbur oldu.

Naxçıvana erməni təcüvüzünün qarşısını almaq məqsədilə Türkiyənin, xüsusən Kazım Qara Bəkir Paşanın təşəbbüsü və vətənpərvər qüvvələrin səyi ilə 1918-ci ilin payızında Araz-Türk Respublikası yaradıldı (O, 1919-cu ilin aprelinə kimi fəaliyyət göstərmişdi). Onun tərkibinə Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz və Ordubad qəzaları, Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Mehri və b. bölgələr daxil idi. Paytaxtı Naxçıvan şəhəri idi. Bu Naxçıvanın ermənilər tərəfindən zəbt edilməsinin qarşısını aldı.

Zəngəzur və Qarabağda erməni özbaşınalığına qarşı 1919-cu ilin yanvarında AXC hökuməti tərəfindən Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarını əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı. General-qubernator vəzifəsinə Xosrov Paşa bəy Sultanov təyin edildi.

Qarşıdurmanı söndürmək üçün 1919-cu ilin noyabrında Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan hökumət başçılarının ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə görüşü oldu. Tərəflər mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə həll etmək barədə öhdəliklər olan saziş imzaladılar. Lakin Ermənistan yenə də xəyanət edərək Zəngəzurda hərbi əməliyyatlara başladı, 40-dək kəndi talan edib, əhalisini qırdı.

Azərbaycan hökumətinin sülh yolu təşəbbüsünə baxmayaraq Ermənistan 1920-ci ilin əvvəllərində hərbi əməliyyatları gücləndirdi. Ermənilər Novruz bayramı gecəsi Şuşada, Xankəndində, Əskəranda, Xocalı və Tərtərdə yerləşən

Azərbaycan qoşun hissələrinə hücum etdilər. Ermənistan tərəfdən də Qarabağa erməni silahlı qüvvələri irəliləməyə başladı.

Ərazi butövlüyünü bərpa etmək üçün Azərbaycan hökuməti də öz növbəsində tədbirlər görməli oldu. General H.Səlimovun başçılığı ilə Azərbaycan hərbi qüvvələri 1920-ci il aprel sonu üçün Qarabağda baş qaldıran erməni separatçılarının müqavimətini qırdı.

Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətində Müstəqil Azərbaycanı dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvünə çevirmək, iri dövlətlər tərəfindən onun tanınmasını təmin etmək missiyası çox mühüm yer tuturdu. Azərbaycan Parlamenti qalib dövlətlərin Paris Konfransında iştirak etmək üçün başda görkəmli diplomat Ə.M.Topçubaşov olmaqla nümayəndəlik təsdiq etmişdi 1919-cu ilin yanvarında İstanbula yola düşən nümayəndə heyəti həmin il may ayının ortalarında Parisə gəlib çıxdı.

Nümayəndə heyətinin, xüsusən Ə.M.Topçubaşovun diplomatik səyləri sayəsində 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müttəfiq dövlətlər tərəfindən de-facto tanındı. O, dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvünə çevrildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ömrü uzun çəkmədi. 1920-ci ilin əvvəllərində onun beynəlxalq və daxili vəziyyətində, ictimai-siyasi həyatında böhran meylləri daha da dərinləşdi.

Xarici və daxili təzyiqlər də hökumətin vəziyyətini gərginləşdirirdi. Cümhuriyyət qonşu Ermənistanla müharibə vəziyyətində idi. Sovet Rusiyası da imper ambisiyasından əl çəkmirdi. Hər zaman Azərbaycanı işğal etməyə hazır idi. Sovet hökumətinin başçısı Lenin 1920-ci il martın 17-də Qafqaz cəbhəsi hərbi inqilab Şurası üzvləri N.Q.Smilqaya və Q.K.Orconikidzeyə göndərdiyi teleqramda «Bakını tutmaq bizə son dərəcə zəruridir. Bütün səyinizi buna verin» tapşırığını vermişdi. Mudros sazişindən sonra Azərbaycan dost Türkiyənin də bilavasitə yardımından məhrum olmuşdu.

Partiya və hökumətdaxili fikir ayrılıqları və çəkişmələri də ictimai-siyasi durumu ağırlaşdırırdı. Üstəlik ölkədə iqtisadi və maliyyə çətinlikləri də var idi.

Daxildə sosial-siyasi böhranın dərinləşməsinə bolşevik və bolşevikpərəst qüvvələrin birləşərək hökumətə qarşı çıxması da ciddi mənfi təsir göstərirdi. Siyasi böhranın dərinləşməsi AXC-nin N.Yusifbəyli tərəfindən hələ 1919-cu ilin dekabrında təşkil etdiyi hökumət kabinetinin 1920-ci il aprelin əvvəlində istefa verməsi ilə nəticələndi. Yeni hökumətin təşkili iqtidarla müxalifət arasında bitərəf mövqedə duran müsavətçi M.H.Hacinskiyə tapşırıldı. Lakin o, çox cəhdlər göstərsə də yeni hökuməti təşkil edə bilmədi.

Belə şəraitdə Rusiya təhlükəsi getdikcə artırdı. Artıq Moskva, bolşeviklər gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yıxmaq, Bakını zəbt etmək barədə konkret tədbirlər görürdülər. Onlar Azərbaycanı işğal etmək məqsədini güdürdülər.

İ.Stalin 1920-ci il aprelin 27-də yazmışdı: «...yoldaş Orconikidze bir qədər özünəməxsus xətt yeridir. Lenin (həm də biz) ona Azərbaycan gerçəkliyinə uyğun olmayan göstərişlər veririk. Yəni biz Bakıda qabaqcadan üsyan qalxacağına ümid edirik. Lakin şübhəsiz, buna şans yoxdur. Azərbaycan hüdudlarına soxulmaq gərəkdir. Bakını işğal etdikdən sonra gələcək müstəqillik haqqında danışıqlarda yoldaş Orgonikidzenin konstruksiyasında şübhəsiz, Bakının işğalı ilə Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında natamam, bir araya uyğun gəlmədiyi əks olunmalıdır. Mənə elə gəlir ki, gələcək (nəzərdə tutulan) müstəqillik ciddi praktiki əhəmiyyət daşımadan yalnız bəyanat kimi ola bilər».

Bolşeviklərin silahlı dəstələri aprelin 27-də səhər sübhədən həm Bakı şəhəri daxilində, həm də onun ətraflarında ən mühüm obyektləri ələ keçirməyə başlamışdılar. XI Qırmızı Ordu hissələri də 1920-ci il aprelin 27-də saat birə beş dəqiqə işləmiş Azərbaycan ərazisinə daxil olmuşdular. Onlar axşam saat 21-də Biləcəri stansiyasında idilər. Başqa yol qalmadığından Parlament 1920-ci il aprelin 27-də gecə müəyyən şərtlərlə hakimiyyətin

bolşeviklərə verilməsi barədə qərar qəbul etdi. M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi o, «öz edamına özü qol çəkdi». Bununla da, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. Azərbaycan yenidən Rusiya tərəfindən, indi Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olundu.

Uğursuzluğuna baxmayaraq cəmi 23 ay fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tariximizin çox yadda qalan, unudulmaz mərhələsidir. O, istiqlalımızın ən şanlı səhifələrindəndir. Elə səhifələr ki, onlarda Azərbaycan xalqının özəli arzuları, müstəmləkəçiliyə, əsarətə qarşı, azadlıq, müstəqillik və milli birlik uğrunda şanlı mübarizə uğurları, dönməzliyi əks olunmuşdu.

Azərbaycan tarixində birinci Respublika olan Xalq Cümhuriyyəti Şərqdə, müsəlman və türk dünyasında ilk demokratik siyasi qurum idi. O, Azərbaycan xalqı üçün daim cücərən ənənə bəxş etmişdi. İ.Stalinin «bu bir il yarım əhəmiyyətli hakimiyyətiniz ərzində xalqa nə verə bildiniz?» sualına cavabında M.Ə.Rəsulzadə demişdi: «çox şey verə bilmədik... Amma milli azadlığın nə olduğunu başa saldıq. Azca da olsa, milli istiqlal dadızdırdıq. Yüz illik əsarət dərsi ilə iki illik hürriyyət qovğası bizi özümüzdə tanıtdı. Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!».

Güney Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı

Dünyada və Cənubi Qafqazda cərəyan edən proseslər yüz ildən artıq İran əsarətində olan Cənubi Azərbaycanda da öz əks-sədasını verdi. Rusiya İmperiyasının dağılması Cənub Azərbaycana da böyük ümidlər gətirdi. Burada da Şah irticasına və rus işğalına qarşı kütlələrin çıxışları başlandı. Bu çıxışlara hələ 1905 – 1911-ci illər demokratik və milli azadlıq hərəkatının fəal iştirakçılarından biri olan Şeyx Məhəmməd Xiyabani başçılıq edirdi.

Başlanan hərəkatın istiqamətləndirilməsində 1917-ci ilin avqustunda müstəqil təşkilat kimi formalaşan Azərbaycan Demokratik Firqəsinin (ADF) mühüm rolu olmuşdur. O, 1917-ci ilin yay və payızında Təbrizdə, Ərdəbildə, Xoyda, Urmiyada,

Sərabda, Zəncanda və b. şəhərlərdə izdihamlı mitinqlərin təşkilatçısı olmuşdu. Həmin mitinqlər ingilispərəst hökumətin istefa verməsi, demokratik üsul-idarənin bərqərar edilməsi və s. siyasi şüarlar altında keçirilmişdi. 1919-cu ilin oktyabrından dinc çıxışlar bir sıra yerlərdə üsyan xarakteri almışdı. 1919-cu il oktyabrın sonlarında Təbrizdə baş vermiş üsyan nəticəsində Şahın şəhərdəki valisi Təbrizdən qovulmuşdu. 1920-ci ilin aprelində ADF rəhbərliyi altında Təbrizdə yeni üsyan başladı. Üsyana Şeyx Məhəmməd Xiyabani başda olmaqla ADF-nin fəal üzvlərindən təşkil olunmuş İctimai İdarə Heyəti (İİH) rəhbərlik edirdi. Aprelin 7-də qələbə qazanıldı: bütün dövlət idarələri üsyançıların əlinə keçdi. Polis dəstələri şəhəri tərk etməyə məcbur oldular. Təbrizdə başlamış üsyan tezliklə digər şəhərlərə də yayıldı.

Üsyançılar demokratik İran yaradılmasını və onun hədudlarında Cənubi Azərbaycana muxtariyyət verilməsini tələb edirdilər. Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanın qələbəsi günündəki nitqində Cənub Azərbaycanı Azadistan elan etmişdi. Hətta bu adın rəsmən tanınmasını İran hökumətindən tələb etmişdi.

Xiyabani Şeyx Məhəmməd 1879-cu ildə Təbriz yaxınlığındakı Xamne qəsəbəsində anadan olmuşdur. Təbriz ruhani məktəbini bitirmiş və müctəhid dərəcəsinə çatmışdı. 1905-1911-ci illər İran inqilabında iştirak etmişdi. Azərbaycan milli əncüməninin və İran məclisinin deputatı olmuşdur. İnqilabın məğlubiyyətindən sonra Xorasanda, Mahaçqalada, Bakıda, Tiflisdə yaşamışdı. 1914-cü ildən gizli olaraq Təbrizdə yaşamışdır. 1917-ci ilin avqustunda müstəqil təşkilat kimi formalaşan ADF-in lideri olmuşdu. 1920-ci il aprel 7-də Təbrizdə baş vermiş üsyana rəhbərlik edən İctimai İdarə Heyətinin sədri və onun zəminində iyunun 23-də təşkil edilmiş milli hökumətin başçısı olmuşdu. 1920-ci il sentyabrın 14-də vəhşicəsinə edam edilmişdi.

Cənubi Azərbaycan əhalisini azadlığa çağıran Ş.M.Xiyabani ADF-nin orqanı olan «Təcəddüd» qəzetinin ilk nömrələrindən birində nəşr etdirdiyi «Azərbaycan» məqaləsində yazmışdı: «Sonu görünməyən qırğınlar, soyğunlar, zülm və əzablar Azərbaycanda azadlıq hərəkatını və azadlıq tələblərini məhv edə bilməz.

Ey Azərbaycan, ey demokratik Azərbaycan! Qaldır başını... sən çətinliklərdən, sınaqlardan çıxmısan və indi sənə qarşında yeni dövr açılmaqdadır...

Ey ölməz Azərbaycan... Qaldır başını yuxarı, yaşa, həmişə yaşa...!».

Üsyanın qələbəsindən sonra müvəqqəti idarə edici siyasi orqan kimi geniş fəaliyyət göstərən İctimai İdarə Heyətinin zəminində 1920-ci il iyunun 23-də Milli hökumət yaradıldı. Onun tərkibinə başda Ş.M.Xiyabani olmaqla 20 nəfər daxil idi. Milli hökumət fəaliyyət göstərdiyi qısa müddət ərzində bir sıra çox ciddi demokratik tədbirlər həyata keçirmişdi. O, kənd tərərufatı, maarif, maliyyə, səhiyyə, ədliyyə və s. sahələrdə islahatlar həyata keçirməyə başlamış, yeni ordu, jandarm və polis orqanları yaratmışdı. İdarə və müəssisələrdə Azadistan adını göstərən yeni lövhələr vurulmuşdu. Üzərində İran dövlətinin gerbi (Şir-Xurşud) saxlanılmaqla Azadistan adını («Məmləkət Azadistan») əks etdirən blanklar hazırlanmışdı.

Lakin bunlar uzun çəkmədi. Beş aydan sonra 1920-ci il sentyabrın 12-14-də milli Azərbaycan hökuməti irticaçı şah qüvvələri və İran kazak briqadası tərəfindən dağıdıldı. Demokratik hərəkatın rəhbərlərinə (Badamçıya, Gəncəyiyə, Abdullazadəyə və b.) divan tutuldu. Sentyabrın 14-də Şeyx Məhəmməd Xiyabani vəhşicəsinə öldürüldü.

Bununla da, Cənubi Azərbaycan demokratik və milli azadlıq hərəkatının yeni dalğasının da qarşısı alındı. Lakin o, Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq ruhunu tamamilə məhv edə bilmədi.

Türkiyə Respublikasının yaranması

Birinci Dünya müharibəsinin nəticələri Osmanlı imperiyası üçün daha fəlakətli olmuşdu. O, müharibə nəticəsində dağılmış imperiyalardan biri oldu. Onun torpaqları pay-püşk edildi. Müharibədə qalib çıxan Antanta dövlətləri, xüsusən İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yunanıstan Türkiyəni bir dövlət kimi ləğv etmək niyyətində idilər. İzmir və

onun ətraf rayonları “bəxşiş” olaraq Yunanıstana verildi. 1919-cu ilin aprelinə kimi ingilis qoşunları Kilikiyanı, fransızlarla birlikdə isə Şərqi Frakiya və Qara dəniz boğazları bölgəsini işğal etdilər.

Türkiyə qarşısında “ölüm” ya “olum” məsələsi durmuşdu. Belə bir şəraitdə türk xalqı öz dövlətçiliyini qoruyub saxlamaq uğrunda milli-azadlıq hərəkatına başladı. Ona gənc zabit Mustafa Kamal Paşa (1881 – 1938) rəhbərlik edirdi. O, Anadolunun müxtəlif ərazilərində pərakəndə halda fəaliyyət göstərən Hüquq Müdafiə Cəmiyyətlərini bir yerə topladı. 1919-cu ilin payızında keçirilən Ərzurum konfransında rəhbər mərkəz – Nümayəndələr Komitəsi təşkil olundu. Mustafa Kamal Paşa onun sədri seçildi. Onun təşəbbüsü ilə 1919-cu il sentyabrın əvvəlində Sivasda bütün Anadolunu təmsil edən böyük Milli Ümumtürk konqresi keçirildi. Konqres “Milli hüduklar içində olan vətən torpağı bütövdür!» şüarını irəli sürdü.

Ərzurum və Sivas konqreslərində seçilmiş 15 nəfərdən ibarət Nümayəndələr Komitəsi Türkiyə Böyük Millət Məclisi (TBMM) açılanadək özünü ölkədə yeganə səlahiyyətli orqan elan etdi. 1920-ci il yanvarın 28-də Nümayəndələr komitəsi “Milli And” (“Misaqi Milli”) qəbul etdi. Andda Mudros barışıqı bağlanan andan Türkiyənin malik olduğu sərhədlər daxilində istiqlaliyyət və ərazi bütövlüyü toxunulmaz elan olunurdu.

“Milli And” işğalçıları təşvişə saldı. Onlar martın 16-da İstanbulda fəvqəladə vəziyyət elan etdilər. Əsas hökumət binalarını, kazarmaları, poçtu, teleqrafı, hərbi ləvazimat anbarlarını və b. zəbt etdilər, deputat palatasını qovdular. Bir sözlə, İstanbulu işğal etdilər.

Bu hadisə xalqın qəzəbini coşdurdu. Bütün ölkədə “Rədd olsun işğalçılar!” şüarları ilə mitinq və nümayişlər başladı. Müvəqqəti hökumət vəzifəsini öz üzərinə götürən Nümayəndələr Komitəsi yeni Məclis çağırıldığını elan etdi. Aprelin 23-də Ankarada Türkiyə Böyük Millət Məclisi açıldı. Mustafa Kamal Paşa yekdilliklə TBMM-in sədri seçildi və onun başçılığı altında hökumət təşkil olundu.

Atatürk Qazi Mustafa Kamal (1881 – 1938) görkəmli dövlət, siyasi və hərbi xadim, Türkiyə Respublikasının banisi və ilk prezidenti (1923 – 1938), Atatürk ləqəbi ona 1934-cü ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən verilmişdir.

Atatürk Gənc türklər inqilabında (1908), Sultan hakimiyyətinə qarşı mübarizədə (1909), İtaliya və Türkiyə (1911 – 1912), İkinci Balkan (1913) və Birinci dünya (1914 – 1918) müharibələrində iştirak etmişdir. 1916-cı ildə general rütbəsi və Paşa titulu almışdır. İngilis-yunan müdaxiləçilərinə qarşı milli-azadlıq müharibəsinə rəhbərlik etmiş, Türkiyəni bir dövlət kimi məhv olmaqdan xilas etmişdir (1919 – 1922). Sakariya döyüşündəki siyasətinə görə TBMM tərəfindən marşal rütbəsi və Qazi (Qalib) fəxri adlarını almışdır. 1923-cü ilin oktyabrında Türkiyə Respublikasının ilk prezidenti seçilmiş və ömrünün sonunadək bu vəzifəni daşımışdır.

İstanbul hərbi məhkəməsinin Mustafa Kamal barədə edam hökmü verməsinə və Sultan tərəfindən onun təsdiq edilməsinə baxmayaraq xalq onu qətiyyətlə müdafiə etməyə qalxdı. Partizanlar və özünümüdafiə dəstələri Maraş, İrfanı və Antepi işğalçılardan azad etdilər.

Müttəfiq dövlətlər (İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yunanıstan) 1920-ci ilin iyununda Qərbi Anadolunun xeyli hissəsini və Rumeli işğal etdilər. Onlar avqustun 10-da sultan hökumətini Türkiyəni parçalamağı nəzərdə tutan Sevr müqaviləsini imzalamağa məcbur etdilər.

TBMM Sevr müqaviləsini tanımaqdan imtina etdi və xalqın, vətənin mənafeyini satmış olan sultan hökumətini qanundan kənar saydı. Elə bu şəraitdə Antantanın təhriki ilə Ermənistan Türkiyəyə müharibə elan etdi. Qars, Oltun, Sarıqamış ermənilər tərəfindən işğal olundu.

Lakin Türkiyə qoşunları Kazım Qarabəkir Paşanın komandanlığı altında tezliklə hücum keçərək işğal olunmuş əraziləri azad etdilər. Məğlub olan Ermənistan daşnak hökuməti təslim olaraq Gümrüdə sülh imzalamağa məcbur oldu. Gürcüstanın əlində olan Ərdahan və Arbin vilayətləri də geri alındı.

1921-ci ilin yanvarında İnönü kəndi yaxınlığındakı uğurlu döyüş nəticəsində yunanların qərb cəbhəsindəki irəliləyişlərinin qarşısı alındı. Həmin döyüşün komandanı İsmət Paşaya qələbəyə görə "İnönü" ləqəbi verildi. Bu döyüş Türkiyə milli-azadlıq hərəkatında dönüş nöqtəsi oldu. Yunanlar 1921-ci il mart ayının axırında ikinci İnönü döyüşündə də məğlub edildilər.

Türk qoşunları 1921-ci il sentyabrın 13-də ingilislərin təhriki ilə yenidən Sakariya istiqamətində hücum keçən yunan qoşunları üzərində parlaq qələbə çaldılar. TBMM bu qələbəyə görə Mustafa Kamal Paşaya müşir (marşal) rütbəsi və "Qazi" adını verdi.

Bu qələbədən sonra Fransa və İtaliya Türkiyəyə qarşı müharibəni davam etdirməyin mənasız olduğunu dərk edərək öz qoşunlarını Anadoludan çıxartdılar.

Sakariya məğlubiyyətindən sonra müdafiəyə keçən yunan qoşunları Afyon-Qarahisar xəttinə çəkilərək öz mövqelərini möhkəmlətməyə başladılar. Yunanlar türk qoşunlarının hücum etmək iqtidarında olmadığına ümid edərək vaxt qazanmaq məqsədilə işğal etdikləri torpaqları əllərində saxlayır, sülh imzalamaq barədə də düşünmürdülər.

Türk orduları TBMM son dərəcə məxfi şəkildə hazırladığı plan əsasında 1922-ci il avqustun 26-da Qocatəpə rayonunda güclü hücum keçdilər. Onlar qısa müddət ərzində Afyon-Qarahisar xəttini yararaq 200 minlik yunan ordusunu mühasirəyə saldılar. Afyon azad edildi. Dumlupınar döyüşü yunanlar üçün tam faciə ilə nəticələndi. Türk qoşunları yunanları Aralıq dənizinə sıxışdırdılar.

Anadolunu yunanlardan təmizləyən türk ordusu sentyabrın 9-da İzmir azad etdi. Oktyabrın 11-də Antanta dövlətləri və Yunanıstan Mudanya sülh müqaviləsini imzaladılar.

Noyabrın 1-də TBMM sultan səltənətinin ləğv olduğunu elan etdi.

Antanta ilə Türkiyə arasında aparılan danışıqlardan sonra 1923-cü il iyulun 24-də Lozannada sülh müqaviləsi imzalandı. Təslimçilik rejimi, Mudros və Sevr müqavilələri ləğv edildi, Türkiyənin müstəqilliyi tanındı.

Beləliklə, türk milli dövlətçiliyi qorundu. O, öz mövcudluğunu beynəlxalq aləmdə hüquqi cəhətdən təsdiq etdirməyə nail oldu.

1923-cü il oktyabrın 29-da TBMM Türkiyəni respublika elan etdi. Qazi Mustafa Kamal Paşa prezident seçildi. Bununla Türkiyənin tarixində yeni mərhələ – demokratik tərəqqi mərhələsi başlandı.

1924-ci il aprelin 20-də Türkiyə Cumhuriyyətinin Anayasası (Konstitusiyası) qəbul olundu. Anayasada prezident Mustafa Kamalın respublikaçılıq, millətçilik, xalqçılıq, etatizm, dünyəvilik və inqilabçılıq prinsipləri öz təsbitini tapdı. Mustafa Kamal inqilabları kimi Türkiyə tarixinə daxil olan bu prinsiplər 20 – 30-cu illərdə real gerçəkliyə çevrildilər. Çox böyük xidmətlərinə görə 1934-cü ildə TBMM Mustafa Kamal Paşaya Atatürk soyadını verdi.

Versal-Vaşinqton sisteminin yaradılması.

Birinci dünya müharibəsinin ən önəmli nəticələrindən biri də Versal-Vaşinqton sisteminin yaradılması idi.

Almaniya və digər məğlub ölkələrlə sülh müqavilələri hazırlamaq məqsədi ilə 1919-cu il yanvarın 18-də Paris konfransı açıldı. Konfrans 1919-cu il iyunun 28-nə kimi davam etdi. Konfransda 27 dövlətin nümayəndələri iştirak edirdi. Məğlub ölkələr və Rusiya konfransa dəvət edilməmişdilər. 1919-cu il iyunun 28-də Parisin Versal sarayında Almaniya ilə sülh müqaviləsi imzalandı. O, tarixə Versal sülhü kimi daxil olmuşdur. Versal sülhünün ana xəttini ABŞ prezidenti V.Vilsonun "14 maddəsi" təşkil edirdi. Onun başlıca məzmununu gizli diplomatiyadan əl çəkilməsi, azad ticarətin olması, silahlanmanın azalması, bütün müstəmləkə məsələlərinin qərəzsiz həll edilməsi və s. məsələlər təşkil edirdi. Versal-Vaşinqton sisteminin əsasını Versal (iyun 1919), Sen-Jermen (sentyabr 1919), Neyi (noyabr 1919), Trianon (noyabr 1919), Sevr (avqust 1920) sülh müqavilələri və Vaşinqton (noyabr 1921-fevral 1922) konfransının

qərarları təşkil edirdi. Həmin sənədlərdə müharibədən sonra dünya dövlətləri, xüsusən qalib və məğlub dövlətlər arasında beynəlxalq münasibətlər müəyyən edilirdi. Avropada sərhədlərə və müstəmləkə məsələlərinə yenidən baxılırdı.

1919-cu il iyunun 28-də Böyük Versal sarayında imzalanan sülhlə birinci dünya müharibəsinin səbəbkarı olan Almaniyanın imkanları məhdudlaşdırıldı; Elzas və Lotaringiya Fransaya qaytarıldı; Saar kömür hövzəsi Fransanın mülkiyyətinə verildi; Almaniya Polşanın müstəqilliyini tanıdı və Poznan, Pomeryenin bir hissəsi, Qərbi Prussiya və Yuxarı Sileziya kimi əzəli Polşa torpaqları özünə qaytarıldı; Almaniya Afrikadakı, Sakit Okeandakı və Çindəki (Şandun) müstəmləkə torpaqlarından məhrum edildi; Onun hərbi potensialı məhdudlaşdırıldı. Belə ki, Versal sülhünə görə Almaniya 100 mindən artıq hərbi qüvvə saxlaya bilməzdi.

Dünyanın siyasi mənzərəsində yeni dəyişikliklər Birinci dünya müharibəsindən sonra fəhlə, demokratik və milli-azadlıq hərəkatları da gücləndi. Oktyabr çevrilişinin təsiri ilə müharibədən sonra Avropanın bir sıra ölkə və vilayətlərində Rusiyadakı kimi sovet modeli hakimiyyət qurumları meydana gəldi. 1919-cu ilin martında dinc yolla Macarıstanda Sovet respublikası quruldu. O, hətta bir sıra sosialist tədbirləri də həyata keçirməyə nail oldu. Bu respublika cəmi 133 gün yaşadı. 1919-cu ilin aprelində Bavariyada sovet hakimiyyəti quruldu. O, təqribən 22 gün fəaliyyət göstərdi. 1919-cu ilin iyununda Sloveniyada da sovet respublikası yaradıldı. Onun da ömrü çox az oldu. 1920-ci ilin əvvəllərində İtaliyanın Turina şəhərində sovetlər meydana çıxdı. Həmin sovetlər bir aydan çox yaşadı. Lakin Avropa şəraitində yaradılmış rus modeli sovet hökumətlərinin hamısı tezliklə süqut etdilər. Onlar, hələ o zaman yaşamağa qadir olmadıqlarını göstərdilər.

Demokratik və milli-azadlıq hərəkatlarının yeni vüsət alması da Cahan müharibəsinin mühüm ictimai-siyasi nəticələrindən idi.

Oktyabr çevrilişindən və dünya müharibəsindən sonra İranda, Türkiyədə, Əfqanıstanda, Çində, Hindistanda, Misirdə, Latın Amerikasının bəzi ölkələrində, habelə Rusiyanın milli əyalətlərində, o cümlədən Cənub Qafqazda milli-azadlıq və demokratik hərəkatlar gücləndi. 1918-ci ildə Mərkəzi Asiyada Türküstan respublikası, Cənub Qafqazda müstəqil Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Respublikaları yaradıldı. 1919-cu ildə Çində müstəmləkəçiliyə qarşı "4" may hərəkatı başladı. Hindistanda M.Qandinin başçılığı ilə milli-azadlıq hərəkatı genişləndi. Əfqanıstanda müstəqillik uğrunda mübarizə yüksəldi. 1918-ci ilin payızında Misirdə milli burjuaziyanın başçılıq etdiyi Vafdistlər (xüsusi nümayəndəlik) hərəkatı başladı. Afrikanın Şimalında – Əlcəzairdə, Tunisdə, Mərakeşdə azadlıq hərəkatı yüksəldi. 1919-cu ilin əvvəllərində Argentinada ingilis müstəmləkəçilərinə qarşı güclü fəhlə çıxışları baş verdi.

Beynəlxalq sosialist hərəkatında, bolşevizmin meydana gəlməsi ilə əsas qoyulan parçalanmanın müharibədən sonra tamamilə başa çatmasını Birinci dünya müharibəsinin sosial-siyasi nəticəsi hesab etmək olar. Rusiyada Oktyabr çevrilişi parçalanmanı sürətləndirdi. Dünyanın bir sıra ölkələrində sosial-demokratiya partiyalarının sol qanadları zəminində kommunist partiyaları və təşkilatları yaradıldı. Nəhayət, 1919-cu il martın əvvəllərində yeni, III Kommunist İnternasionalı təşkil edildi.

1919 – 1920-ci illərdə Bern (1919-cu il), Lyusern (1919-cu il) və Cenevrə (1920-ci il) konfranslarında Birinci dünya müharibəsi illərində parçalanmış II İnternasional yenidən bərpa edildi. 1921-ci ilin fevralında isə Vyanada sosialist hərəkatının mərkəz istiqamətini təmsil edən II ½ İnternasional təsis edildi (O, 1923-cü ilə kimi fəaliyyət göstərmişdi).

Birinci dünya müharibəsinin ictimai-siyasi nəticələrindən biri də dünyada sülhü qorumaq məqsədi güdən Millətlər Cəmiyyətinin yaradılması idi. Bu beynəlxalq təşkilata 43 dövlət daxil idi. Keçmiş SSRİ Millətlər Cəmiyyətinə 1934-cü ilin sentyabrında qəbul edilmişdi.

Beləliklə, beynəlxalq sosialist hərəkatında XX əsrin əvvəllərində bolşevizmin meydana gəlməsindən etibarən başlamış ideya qarşıdurması dərinləşərək təşkilat qarşıdurması ilə tamamlandı. Bu, sözsüz ki, beynəlxalq sosialist hərəkatı üçün, dünya sivilizasiyası və dünya birliyi üçün çox ciddi zərbə olmuş, sonrakı kəskin qarşıdurmalara zəmin vermişdi. Oktyabr çevrilişindən SSRİ-nin süqutuna kimi keçən dövr ərzində dünyada, sosialist və fəhlə hərəkatında cərəyan edən ab-hava buna inkaredilməz sübutdur.

*Liberal demokra-
tizmə totalitar-
avtoritar alternativ*

Birinci dünya müharibəsinin ictimai-siyasi nəticələrindən biri də sosial-liberalizmə, kapitalizmə alternativ totalitar-avtoritar sistemlərin yaradılması idi. Bunlar XX əsrin əvvəllərində kapitalizmin ziddiyyətlərinin kəskinləşməsinə cavab olaraq formalaşmış təlim və cərəyanlar – bolşevizm və faşizm zəminində meydana çıxmışdılar. Bolşevizmin proletariat diktaturası və faşizmin güclü dövlət ideyaları sosial-liberalizmə totalitar-avtoritar alternativin nəzəri əsasını təşkil edirdi.

Bolşevizm sinfi mübarizə və sinfilik konsepsiyasını rəhbər tutmağı, istehsal vasitələrini ictimailəşdirməyi, planlı dövlət iqtisadiyyatı yaratmağı, tək ideologiyalılığı və tək partiyalılığı bərqərar etməyi, sosializm və kommunizm cəmiyyəti qurmaqla sosial bərabərlik prinsiplərini həyata keçirməyi elan edən ictimai-siyasi hərəkat idi. Onun yaradıcısı və ideya rəhbəri V. İ. Lenin olmuşdur.

Birinci dünya müharibəsi bolşevizmin real gerçəkliyə çevrilməsində mühüm mərhələ olmuşdur. 1917-ci ilin oktyabrın 25-də silahlı üsyan nəticəsində o, Rusiyada hakimiyyətə gəlmişdi. Beləliklə, hələ vaxtı ilə K. Marks və F. Engels tərəfindən irəli sürülmüş proletariat diktaturası, sosializm və kommunizm ideyaları Rusiyada reallaşmağa başlanmışdı. Bu hadisədən sonra dünya kommunist inqilabı xülyası ilə yaşayan və mübarizə aparan

kommunist hərəkatı inkişaf etmişdi. XIX əsrin ortalarında cəmi 200 nəfər üzvü olan kommunist hərəkatı XX əsrdə ümumdünya hərəkatına çevrilmişdi. XX əsrin 80-ci illərin sonu üçün onun sıralarında 80 milyona qədər adam birləşmişdi.

Birinci dünya müharibəsindən sonra formalaşan ictimai-siyasi hərəkatlardan biri də faşizm idi. 1919-cu ilin yanvarında Almaniyada nasist, həmin ilin martında isə İtaliyada faşist təşkilatları yaranmışdı. Onlar ictimai-siyasi hərəkat kimi faşizm adlanmışdılar.

Faşizm sinfi mübarizə prinsipini rədd edən, milli birlik naminə sinifləri və sosial təbəqələri əməkdaşlığa çağıran, vətəndaş həmrəyliyi, millətçiliyi, irqçiliyi təbliğ edən, liberal demokratizmin alternativini olaraq "siniflər fəvqündə" duran güclü totalitar-avtoritar dövlət yaratmaq istəyən, marksizmin, kommunizmin, sovetizmin, sionizmin və passifizmin qatı düşməni olan ictimai-siyasi hərəkat idi. Onun ideologiyasının hazırlanmasında A. Hitlerin, A. Rozenberqin, D. Centilin, B. Mussolininin, O. Moslinin əsər və deyimlərinin mühüm rolu olmuşdu.

1922-ci ildə İtaliyada faşistlər və 1933-cü ildə isə Almaniyada nasistlər hakimiyyətə gələrək güclü diktatura yaratmışdılar.

Artıq XX əsrin 30-cu illərinin ortaları üçün Avropada və Rusiyada liberal-demokratizmə alternativ faşist və sovet modeli totalitar-avtoritar rejimlər bərqərar olmuşdu.

İtaliyada faşist, Almaniyada nasist, Portuqaliyada, İspaniyada və b.Avropa ölkələrində yaranmış, bu növ hibrid rejimləri totalitar-avtoritar rejim adlanırdılar. Habelə, XX əsrin 20-ci illərindən 50-ci illərin birinci yarısına (İ.Stalinin ölümünə qədər) kimi SSRİ-də mövcud olmuş bolşevik və ikinci dünya müharibəsindən sonra Şərqi Avropa, Çin, Vyetnam, Şimali Koreya və Kubada yaradılmış xalq demokratiyası adlandırılan rejimlər kapitalizmə alternativ totalitar-avtoritar rejimlər idilər.

Faşistləri və bolşevikləri ənənəvi mühafizəkarlıqdan və liberallardan fərqləndirən cəhət istənilən problemlərin həllində zor yolunu götürmələridir. Onlar zor yolu ilə dünyanı yenidən qurmaq niyyətində idilər. Onların hər ikisi kapitalizmə qarşı çıxırdılar. Onlara görə kapitalizmə xas olan azad rəqabət millətin, xalqın birliyini parçalayır. Faşistlər kommunistlərin sinfi mübarizə təlimini də bu mövqedən izah edirdilər.

Bununla yanaşı faşistlər sosialistlərdən bəzi ideyaları əxz etdiklərindən özlərini sosialist adlandırırdılar.

İdeya-siyasi cəhətdən faşistlər sağlar, sosialistlər isə soldar hesab olunurdular.

XX əsrin 20 – 30-cu illərində bir çox müəlliflər faşizmi sosializmlə, bolşevizmlə eyniləşdirir, bir ideyadan – sosializmdən bəhrələndiklərini göstərirdilər. Hətta onlar alman nasizminin bir çox əlamətlərinin, xüsusən bütün sahələrin dövlətin əlində cəmləşməsini, vahid partiyalı totalitar cəmiyyət və avtoritar dövlətin qurulmasını, bolşevizmin strukturuna uyğun siyasi təşkilat yaradılmasını bolşeviklərdən əxz etdiklərini bildirirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, siyasi mübarizə, hakimiyyəti ələ almaq və idarə etmək metodlarında faşistlərlə bolşeviklər arasında müəyyən oxşarlıq var idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, faşizm və bolşevizmin müəyyən oxşar cəhətləri olduğu kimi, əsaslı fərqli cəhətləri də var idi. Belə ki, bolşevizm sinflərə, sinfi mübarizə nəzəriyyəsinə üstünlük verirdisə, faşizm millət və irqçilik konsepsiyasını əsas götürürdü. Faşistlər və nasional sosialistlər siyasətin və ideologiyanın həlledici roluna üstünlük versələr də, dövlətin möhkəm nəzarəti altında istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyəti və bazar iqtisadiyyatını saxlayırdılar. Bolşeviklər isə nəzəriyyədə bazisə və ya iqtisadiyyata həlledici yer verməklə istehsal vasitələrini ictimailəşdirmək yolu ilə gedirdilər.

Əgər nasional-sosializm demokratiya və liberalizm ideyasını qəbul etmirdisə, sovet rejimi partiya rəqabətini aradan qaldırmaqla "həqiqi demokratik" prinsipləri həyata keçirmək niyyətində olduğunu elan edirdi.

Bolşevizm tarixdə ən ədalətli və xoşbəxt cəmiyyət-kommunizm cəmiyyəti qurmaq nəzəriyyəsini rəhbər tuturdu. Faşizm isə sinflər fəvqündə duran milli ruhun təcəssümü olan güclü dövlət yaratmaq niyyətində idi.

Faşizmlə bolşevizmin oxşar cəhətlərinə gəldikdə, onlar hər ikisi iki əsrin qovşağında, xüsusən XX əsrin ikinci onilliyində mövcud həyat tərzinə alternativ kimi meydana çıxmışdılar. Onların hər ikisi XX əsrin ikinci və üçüncü onilliklərində mühüm faktora çevrilmişdilər.

Faşizm və bolşevizm bir-birinə yaxın və ya ümumi cəhətlərə də malik idilər. Hər sahəni əhatə edən vahid məqsəd (məhiyyətə onlar bir-birindən fərqlənsə də); vahid bir partiyanın hökmranlığı; hamı üçün məcburi olan vahid ideologiyanın olması; məqsədə çatmaq məsələlərinin və metodlarının oxşarlığı; partiya, dövlət və cəmiyyətin bir tam halında qovuşması; həyatın bütün sahələrinin siyasiləşməsi; fiziki və mənəvi terror bu qəbildəndirlər.

Faşizm özünü qeyri-marksist sosializmin millətçiliklə birləşdirilməsi, liberalizmə, demokratiyaya və marksizmə əks olan bir hərəkat kimi göstərmişdi. O, dövlətə xidmət üçün iqtisadi planlaşdırılmanın və dövlət iqtisadiyyatının, habelə xüsusi mülkiyyətin səfərbər edilməsinin tamamilə yeni imkanlarını aşkar etmişdi.

İctimai-siyasi hərəkat kimi faşizm müxtəlif ölkələrdə müxtəlif adlarda təzahür etmişdi. Lakin ideyaca demək olar ki, eyni məhiyyət daşımışdılar. Onlar faşizm adı ilə tanınısalar da, aralarında müəyyən fərqlər də olmuşdur. Məsələn, beynəlxalq faşizmin klassik forması olan nasistlər ifrat millətçiliyin irqçilik ideyasını əsas götürmüşdülər. Onlara görə dünyada yaşamağa və ağalılıq etməyə yalnız "arı" irqlər qadırdırlar. Nasistlərdən fərqli olaraq İtaliyan faşistləri bioloji antisemitizmin və sosial darvinizmin qatı tərəfdarı olmamış, korporativ cəmiyyət qurmağı üstün tutmuşdular.

Qeyd edək ki, erməni daşnakları da irqçilikdə nasistlərdən geri qalmırlar.

Kapitalizmə totalitar alternativ təzahürü olan faşizm və sosializm XX əsrdə müəyyən zaman kəsiyi ərzində özlərinə məxsus istiqamət və meylləri gerçəkləşdirmişdilər. Onlar liberal demokratizmə alternativ olan Ümumavropa, ümumdünya fenomeni

kimi çıxış etmişdilər. Lakin faşizm ikinci dünya müharibəsində, bolşevizm isə XX əsrin 90-cı illərində iflasa uğramışdı.

Beləliklə, ciddi ictimasi-siyasi nəticələrə gətirib çıxarmış Birinci dünya müharibəsi dövrü dünyanın siyasi tarixində mühüm mərhələ təşkil etmişdi. O, XX əsrin sonrakı dövrlərində çətin, ziddiyyətli və rəngarəng sosial-siyasi inkişaf üçün maddi-mənəvi zəmin vermişdi.

III mövzu

SOVET CƏMİYYƏTİNİN QURULMASI VƏ ONUN SÜQUTU

§ 1. Rusiyada sovet rejiminin yaradılması

XX əsrin əvvəllərində Rusiyada ziddiyyətlərin kəskinləşməsi sosial qarşıdurmanı daha da dərinləşdirdi. Rusiya sosial inqilab qarşısında qaldı. Rusiya tarixində birinci rus inqilabı adlandırılan 1905-1907-ci illər sosial qarşıdurması sovetləri meydana gətirdi. O, ilk dəfə 1905-ci ilin mayında İvanovo-Voznosenskədə yaranmışdı. Tətil hərəkatına rəhbərlik etmək üçün seçilmiş fəhlə müvəkilləri (deputatları) Soveti sonradan bolşevik rejiminin siyasi dövlət formasına çevrildi.

Birinci dünya müharibəsi dövründə ziddiyyətlər daha da kəskinləşdi. Tətil bütün ölkəni bürüdü. 1916-cı ildə tətil edən fəhlələrin sayı bir milyonu ötmüşdü. Cəbhədə əskərlərin, kənd yerlərində kəndlilərin narazılıq hərəkatı kütləvi hal almışdı. Cəbhənin bir sıra yerlərində qardaşlaşma artmışdı. İnqilabın yaxınlaşmasından təşvişə düşən hökumət ciddi tədbirlər görməyə başladı. Lakin bunlar inqilabın qarşısını ala bilmədi. Fevralın 27-dən 28-ə keçən gecə Rusiyada inqilab baş verdi. İnqilabın keçirilməsində kadetlərlə birlikdə menşeviklər də əsas rol oynamışdılar. İnqilabın qələbəsi günü fəhlə və əsgər deputatları Sovetləri yaradıldı. Sovetlərlə yanaşı paytaxtda Dövlət Duması tərəfindən seçilən Müvəqqəti Komitə yaradıldı. Beləliklə, 300 ildən artıq Rusiyada ağalığ etmiş Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Rusiya respublika elan olundu. Petroqrad soveti ilə saziş əsasında martın 2-də knyaz Q.Lvovun başçılığı ilə Müvəqqəti Hökumət təşkil edildi.

Bu, Rusiya tarixinin qanunauyğun inkişafının nəticəsi idi. Belə ki, hələ XIX əsrin ikinci yarısından etibarən sürətlə inkişaf

etməyə başlayan kapitalist münasibətlərinə münasib siyasi qurumun yaradılması zəruri tələb idi. XX əsrin əvvəllərində Rusiyada yaranmış parlamentli (dumalı) monarxiya siyasi qurumu 1917-ci ilin fevralında burjua-demokratik respublikası ilə əvəz olundu. Onunla yanaşı tərkibinin əksəriyyəti menşevik və eserlərdən ibarət güclü Petroqrad fəhlə və əsgər deputatları sovetləri fəaliyyət göstərirdi. V.Lenin başda olmaqla bolşeviklər onları ikinci hakimiyyət kimi qələmə verirdilər. Əslində onlar hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan müxalif qüvvələr idilər.

İnqilab nəticəsində Rusiya siyasi cəhətdən dünyanın qabaqcıl ödələrindən birinə çevrildi. Ölkədə söz, mətbuat, yığıncaq azadlıqları bərqərar oldu. Ümumi, qapalı və müstəqim yolla Məclisi Müəssisə seçkiləri keçirilməsinə hazırlıq elan olundu. Ölkədə çoxpartiyalılıq yarandı. Hesablamalara görə artıq 1917-ci il mart-oktyabrda Rusiyada 220-yə qədər müxtəlif ümumrusiya və milli siyasi partiya və qurumlar fəaliyyət göstərmişdi. Onların sırasında Xalq azadlığı partiyası (keçmiş kadetlər), menşeviklər, eserlər mühüm yer tuturdular. 1917-ci ilin yazında kadetlərin sıralarında 100 min, menşeviklərin sıralarında 200 min, eserlərin sıralarında yarım milyon adam birləşmişdi. Bu zaman bolşeviklər partiyasının sıralarında cəmi 24 minə qədər üzvü var idi.

Ölkədə baş alıb gedən sosial, iqtisadi və siyasi böhran burjua-demokratik respublikanın uzun ömürlü olmasına imkan vermədi. 1917-ci ilin aprelində və iyunda təşkil olunmuş koalision hökumətlər də Rusiyanı böhran vəziyyətindən çıxara bilmədilər.

1917-ci il iyul (3-4 iyul) hadisələri Rusiyada böhran vəziyyətini daha da dərinləşdirdi. Sosial qarşıdurma daha da kəskinləşdi. Siyasi təqiblər başlandı. Hökm sürən çıxılmaz vəziyyət ölkədə hərbi diktatura yaratmaq addımını atmaq zəruriyyətini doğurdu. 1917-ci il avqustun sonlarında Rusiya ordusu baş qərəğahının rəisi general Kornilovun başçılığı ilə hərbi diktatura yaratmaq cəhdi göstərildi. Lakin, cəhd baş tutmadı.

Yaranmış şəraitdən istifadə edən V.Lenin başda olmaqla bolşeviklər hərbi diktaturaya alternativ proletariat dikturası yaratmaq ideyasını həyata keçirməyi irəli sürdülər. Hakimiyyəti ələ almaq üçün 1917-ci ilin sentyabrından silahlı üsyan hazırlamağa başladılar. Nəhayət, 1917-ci il oktyabrın 25-də silahlı üsyan yolu ilə Rusiyada hakimiyyəti ələ keçirdilər. Rusiyada sovet hakimiyyəti quruldu. Bununla da Rusiya tarixinin sovet dövrü başlandı.

Lenin Vladimir İliç (1870-1924) Bolşeviklər partiyasının banisi və Sovet dövlətinin başçısı, Simbirskidə ziyalı ailədə anadan olmuşdu. Hələ tələbə ikən inqilabi mübarizəyə qoşulmuşdu. 1891-ci ildə Sankt Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi (eksterni). Bütün ömrünü hakimiyyət uğrunda, çarizmə qarşı mübarizəyə sərf etmişdi. 1900-cü ildən 1917-ci ilin oktyabrınadək fasilələrlə 15 ildən çox mühacirətdə yaşamışdı. 1917-ci il oktyabr çevrilişinin təşkilatçısı və rəhbəri olmuşdu. 1917-ci ilin oktyabrından ölənə kimi Sovet dövlətinin başçısı və bolşeviklər partiyasının rəhbəri olmuşdu. 1924-cü ildə vəfat etmişdir.

Bolşevizm bir siyasi cərəyan və partiya kimi 1903-cü ildə meydana gəlmişdir. Onun yaradıcısı və ideya rəhbəri Vladimir Lenin (Ulyanov) olmuşdur. O, Rusiyada radikal dəyişikliklər etmək niyyətində olan siyasi təşkilat idi. Rusiyada 1917-ci il Fevral inqilabından, xüsusən Kornilov qiyamının yatırılmasından sonra fəaliyyəti güclənmişdi. Onun sıraları fevraldakına nisbətən on dəfə (24 min nəfərdən oktyabrda 240 min nəfərə) çoxalmışdı. 1917-ci ilin oktyabrında (25-də) Lenin başda olmaqla onlar dövlət çevrilişi edərək hakimiyyəti öz əllərinə almış, sovet rejiminin başlanğıcını qoymuşdular. Sovet rejiminin yeganə partiyası olan Kommunist partiyasının adında bolşevik sözü 1952-ci ilə kimi saxlanmışdı. Bolşevizm ideyaları, bolşevizm kabusu SSRİ dağılana kimi sovet rejiminin leytmotivi olmuşdur.

Mərkəzdə və yerlərdə Sovet hökumət orqanları yaradıldı. V.Lenin başda olmaqla əksərən bolşeviklərdən ibarət hökumət – Xalq Komissarları Soveti təşkil olundu. Bir sıra iqtisadi tədbirlər həyata keçirildi: iri sənaye müəssisələri və torpaq milliləşdirildi, sənaye məhsulu istehsalına və bölüşdürülməsinə fəhlə nəzarəti

qoyuldu. 1917-ci ilin dekabrında Müəssisələr Məclisinə seçkilər keçirildi. Bu seçkilərdə eser və menşeviklər əksər səs aldılar.

§ 2. Vətəndaş müharibəsi və xarici hərbi müdaxilə

Oktyabr çevrilişindən sonra Rusiyada vətəndaş qarşıdurmasında yeni mərhələ başlandı. Hakimiyyətdən kənarlaşdırılmış qüvvələr: monarxistlər, mülkədar-burjua qüvvələri vahid cəbhədə birləşərək bolşevik rejiminə qarşı cihad elan etdilər. 1918-ci ilin yanvarında sovet hökuməti tərəfindən Məclisi Müəssisənin (parlamentin) buraxılması xırda burjua qüvvələrinin qarşı cəbhəyə qoşulmasına səbəb oldu.

Sovet rejiminə və onun yerlərdə yayılmasına qarşı müqavimət hərəkatı bütün ölkəni bürüdü. Separatizm hərəkatı sovet rejiminə qarşı mübarizə ilə çulğalaşdı. Ucaqlara qaçmış generallar öz ətraflarına böyük silahlı qüvvə toplayaraq Sovet dövlətinə qarşı güclü cəbhə yaratdılar. Şimalda general Müller, Kerenski, şimal-qərbdə general Yudenic, cənubda ataman Kaledin, general Alekseyev, general Krasnov, general Kornilov, general Denikin, Cənubi-Uralda ataman Dutov, Zabaykalda ataman Semyonov, Sibirdə admiral Kolçak sovet hakimiyyətinə qarşı hərbi yürüşə başladılar. Beləliklə, sovet hakimiyyətinə qarşı "ağlar" hərəkatı formalaşdı.

Bolşevizmi, sovet quruluşunu istəməyən xarici iri dövlətlər də ona qarşı hərbi müdaxilə təşkil etdilər. Brest sülhünü pozan Almaniya Ukraynaya, Gürcüstana və Fransa Arxangelskə, Odessaya, İngiltərə Cənubi Qafqaza, Bakıya, Yaponiya və ABŞ Uzaq Şərquə qoşun çıxardılar. Onlar həmin bölgələrdə olan "ağlar" hərəkatına kömək etdilər. Sovet respublikası üzük qaş kimi mühasirəyə alındı. Müharibə zamanı əsir düşmüş 40 mindən yuxarı çex və slovalardan ibarət korpusun qiyamı vətəndaş müharibəsini daha da kəskinləşdirdi. Onlar Almaniya ilə sülh

imzalandıqdan sonra Sibir və Uzaq Şərqudən keçib Fransaya getməyə icazə almışdılar. Lakin müxtəlif şaiyələr və tərksilah etmək cəhdləri onları Sovet hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırmağa sövq etmişdi. Qiyam nəticəsində onların keçdiyi yerlərdə (Volqaboyunda, Uralda, Sibir və Uzaq Şərqudə) Sovet hakimiyyəti devrildi.

Bundan sonra Sovet hakimiyyətinin əleyhidarları daha fəallaşdılar. Sibirdə admiral Kolçak "Rusiyanın ali hökmdarı" elan edildi. Cənubda general Denikin hərbi-diktatura yaratdı, Şimalda Müller hərbi qubernatorluq təşkil etdi.

Sovet hakimiyyətinin nəzarət etdiyi ərazilərdə də narazı qüvvələr, terrorçu qruplar fəaliyyət göstərirdilər. Onlar bolşeviklərə qarşı ağ terror elan etmişdilər. Onlar bir-birinin ardınca qiyamlar qaldırır, sui-qəsdlər təşkil edirdilər. 1918-ci il avqustun 30-da sui-qəsd təşkil edərək Lenini yaraladılar.

Vətəndaş müharibəsi şəraitində keçmiş Rusiya imperiyası məkanında milli-azadlıq hərəkatı gücləndi. Oktyabr çevrilişindən sonra imperiya ərazisində müstəqil dövlətlər yaranmağa başladı. Sovet hökumətinin elan etdiyi "Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi"ne müvafiq olaraq 1917-ci ilin noyabrında Polşa, dekabrda Finlandiya müstəqillik əldə etdilər. 1918-ci ildə Qafqazda Dağlılar Respublikası, Cənubi Qafqazda müstəqil Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan Respublikaları yarandı.

1920-ci ilin aprelinə Uzaq Şərq bufer Respublikası təşkil olundu. Lakin bunların ömrü çox olmadı. Tezliklə Qırmızı Ordu tərəfindən sözü gedən müstəqil respublikalar işğal olundular. Həmin ərazilərdə də Sovet rejimi quruldu.

Sovet hökuməti özünü qorumaq və əleyhidarlarına qarşı mübarizə aparmaq üçün güclü ordu yaratmağı başlıca vəzifələrindən biri hesab edirdi. Vətəndaş müharibəsinin gedişində - 1918-1919-cu illərdə belə bir ordu yaradıldı. L. Trotski onun ilk komissarı oldu. 1919-cu ilin oktyabrında Qırmızı Ordunun

sıralarında 3 milyondan çox əskər və zabıt var idi. 1920-ci ildə onun sayı 5 milyona çatmışdı.

Qırmızı Ordu hissələri 1919-cu ildə Şərqdə Kolçakın qüvvələrini darmadağın etdi. Kolçakın özü 1920-ci ilin əvvəllərində güllələndi. 1919-cu ilin payızında Cənubda Denikinin "Könüllü ordusu" pərən-pərən edildi. O, qalan ordu hissələrini (40 min) Krımda general Vrangelə verib xaricə qaçdı. 1920-ci ilin noyabrında Vrangel də məğlub edildi.

Şimalda vaxtaşırı Petroqrada hücumlar edən Yudenic məğlub edildi. 1920-ci ildə Arxangelsk və Murmansk azad edildi.

Qırmızılardan-bolşeviklərin cəbhələrdəki qələbələrinə şübhə etməyən xarici müdaxiləçilər də çəkilib öz ölkələrinə getdilər. Yalnız yaponlar Uzaq Şərqdə 1922-ci ilə kimi dayandılar.

1920-ci ildə Polşa ilə başlanmış müharibə də Rıqa sülhü ilə başa çatdı.

Гырмазын террор Vətəndaş müharibəsi illərində bolşeviklər düşmənlərinin ağ terroruna qarşı qırmızı terror elan etdilər. RSFSR XKS-i Leninə sui-qəsd edildikdən sonra 1918-ci il sentyabrın əvvəllərində (5-də) qırmızı terror barədə qərar verdi. Bu qərara əsasən 1918-ci ildə Petroqradda 500 nəfərə qədər adam güllələndi. Natamam məlumata görə 1918-1919-cu illərdə 10 minə qədər adam qırmızı terrorun qurbanı olmuşdu. Qırmızı terrorun ən dəhşətli səhifələrindən biri də 1918-ci il iyulun 17-də çar II Nikolay başda olmaqla bütün ailə üzvlərinin Yekaterinburqda güllələnməsidir.

«Hərbi kommunizm siyasəti» Vətəndaş müharibəsinin siyasi və sosial-iqtisadi tədbirlər sisteminin tərkib hissələrindən biri də hərbi kommunizm siyasətidir. Onun əsil mahiyyəti hərbi qələbə naminə sərt mərkəzləşdirmə şəraitində xəyali kommunizm cəmiyyətinin bezi sosial-iqtisadi əlamətlərinin bolşeviklər tərəfindən cılızlıqla həyata keçirilməsi idi. Belə ki, bütün istehsal sahələri (sənaye, torpaq) dövlətin əlində mərkəzləşdirilirdi.

İstehsal və bölgü üzərində möhkəm nəzarət qoyulurdu; kəndlilərə ərzaq sapalağı tətbiq olunurdu (artıq məhsul dövlət tərəfindən möhkəm qiymətlə alınır); "İşləməyən, dişləməz" prinsipi əsasında ümumi əmək mükəlləfiyyəti həyata keçirilirdi; əmək haqqı natura ilə, məhsul payı, zəruri məhsullar almaq, ümumi yeməxanalardan istifadə üçün talonlar verilməsi ilə əvəz olunurdu; mənzil, nəqliyyat və bir sıra kommunal xidmətlər pulsuz həyata keçirilirdi; əmtəə-pul münasibətləri aradan qaldırılırdı və s.

Bütün bu sözügedən tədbirlərin məcmuuna "Hərbi kommunizm" siyasəti deyilirdi. Hərbi kommunizm siyasəti 1918 – 1920-ci illərdə həyata keçirilmişdi. O, vətəndaş müharibəsində sovetlərin qələbəsinin təmin edilməsində mühüm rol oynamışdı.

§ 3. Sosialist islahatları, onların sosial-iqtisadi və siyasi nəticələri

Yeni iqtisadi siyasət

Vətəndaş müharibəsi bitdikdən sonra Sovet Rusiyasında vəziyyət sabitləşmədi. Müharibənin ağır nəticələrindən və həm də davam etdirilən "Hərbi kommunizm" siyasətindən narazılıqlar ölkəni bürüdü. Tarix ədəbiyyatında çox vaxt "Kiçik vətəndaş müharibəsi" adlandırılan Tambov üsyanı (1920) və Kronştadt qiyamı (1921) sözügedən narazılıqların təzahürlərindən idi.

İqtisadi tənəzzülü və siyasi narazılıqları aradan qaldırmaq üçün bolşeviklər, sovet hökuməti 1921-ci ildə yeni iqtisadi siyasətə keçdi. Birinci növbədə sapalağı ərzaq vergisi ilə əvəz etdi. Vergidə kəndli artıq məhsulun sahibi olurdu, onu bazarda satmaq imkanı qazanırdı. Bu da kəndlinin təsərrüfatçılıq marağını artırırdı.

Yeni iqtisadi siyasətin ən mühüm cəhətlərindən biri də ticarət azadlığının verilməsi idi.

Yeni iqtisadi siyasətdə maliyyə-kredit, icarə, təsərrüfat həsablı müştərək müəssisələrin yaradılması, kooperasiyanın inkişafı, azad rəqabət və s. tədbirlər də nəzərdə tutulurdu. Bütün bunlar dövlət nəzarəti şəraitində iqtisadiyyatın demokratikləşməsinə, bazar iqtisadiyyatının inkişafına imkan yaradırdı.

Yeni iqtisadi siyasət çox tezliklə öz bəhrələrini verdi. 1921-1924-cü illərdə sənaye məhsulunun həcmi 2 dəfədən çox artdı.

Əvvəllər onu geri çəkmə, sonradan isə uzun müddətə nəzərdə tutulmuş siyasət, Rusiyada sosializm cəmiyyətini qurmağı təmin edəcək keçid siyasəti kimi qiymətləndirirdilər.

Bu dövrün ən mühüm cəhətlərindən biri də vahid partiyalı siyasi sistemin formalaşması idi. Bu proses hələ vətəndaş müharibəsi dövründə başlamışdı, 20-ci illərdə o, tamam və qəti olaraq başa çatdırıldı. Bu sahədə RK(b)P-nin 1921-ci ildə toplanmış onuncu qurultayının "Partiyanın birliyi barədə" qərarının müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. O, partiya hər cür fraksiyaçılığı dözülməz saydı, ona qarşı mübarizəni partiya həyatının sarsılmaz prinsipi hesab etdi. Bu qərar Sovet cəmiyyətində partiya diktaturasının bərqərar olması üçün zəmin yaratdı.

SSRİ-nin yaradılması

Vətəndaş müharibəsi başa çatdıqdan sonra bolşeviklər siyasi islahatlar da həyata keçirdilər.

Onlar keçmiş Rusiya imperiyasını bərpa etmək yolunu götürdülər. Bolşeviklər sovet rejimli respublikaların formal müstəqilliyinə son qoymağa və onları vahid ittifaqda birləşdirmək ideyasını həyata keçirməyə başladılar. Həmin müstəqil respublikalarda bolşevik rejiminin mövcudluğu bu işi daha da asanlaşdırırdı.

Bu barədə müxtəlif fikirlər və təkliflər mövcud idi. RK(b)P MK-nın siyasi bürosunun İ.Stalin başda olmaqla yaradılmış komissiyası "muxtariyyətləşmə", yəni bütün sovet respublikalarının RSFSR tərkibinə muxtariyyət hüququ ilə daxil olması ideyasını irəli sürürdü. Bu təklifə tərəfdar çıxmayan V.İ.Lenin isə Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı yaratmağı təklif edirdi. RK(b)P MK-si Lenin təklifini qəbul etmişdi.

Stalin (Çuğaşvili) İosif Vissarionoviç (1879-1953), Bolşeviklər partiyasının və Sovet dövlətinin siyasi xadimi. Qori ruhani məktəbini bitirib (1894). Tiflis pravoslav seminariyasına daxil olmuşdu. 1898-ci ildən ömrünü çarizmə qarşı mübarizəyə həsr etmişdi. 1902-1913-cü illərdə 7 dəfə həbs olunmuş, 6 dəfə sürgün edilmiş, 5 dəfə sürgündən qaçmışdı. Oktyabr çevrilişinin hazırlanmasında iştirak etmişdir. 1917-ci il oktyabrın 25-də təşkil olunmuş Sovet hökumətinin tərkibində Milli işlər üzrə komissarı, 1922-ci ildən 1953-cü ilə kimi bolşeviklər partiyası MK-nin baş katibi olmuşdur. Rusiyada totalitar sovet cəmiyyətinin təşəkkülündə aparıcı rol oynamış, onun avtoritar başçısı olmuşdur. 1953-cü ildə vəfat etmişdir.

SSRİ-nin yaradılmasında RSFSR, Ukrayna, Belorusiya və ZSFSR arasında 1922-ci il dekabrın 27-də bağlanmış müqavilə mühüm addım oldu. 1922-ci il dekabrın 30-da SSRİ-nin I Sovetlər qurultayı İttifaq dövləti yaratmaq barədə Müqavilə və Bəyannamə təsdiq etdi. Həmin sənədlərə əsasən respublikaların beynəlxalq nümayəndəlik, müdafiə, sərhədlərə yenidən baxma, dövlət təhlükəsizliyi, xarici ticarət, büdcə, rabitə, pul dövriyyəsi kimi səlahiyyətləri mərkəzi orqanlara verildi. Bunlar, əslində müttəfiq respublikaların suveren hüquqlarının əlindən alınması, onların SSRİ adı altında Sovet imperiyası tərkibinə daxil edilməsi demək idi.

Ali hakimiyyət orqanı Ümumittifaq Sovetlər qurultayı, qurultaylar arasında Sovetlərin Mərkəzi İcrayyə Komitəsi (MİK) elan olundu. O, iki palatadan İttifaq və Millətlər palatasından ibarət idi. Rəhbər orqanı isə MİK Rəyasət heyyyəti idi. Ali icra və inzibati orqanı SSRİ Xalq Komissarları Soveti hesab olunurdu. Bu struktura SSRİ-nin 1924-cü il yanvarın 31-də qəbul olunmuş Konstitusiyasında təsbit olundu. SSRİ-nin tərkibinə 1925-ci ildə Özbəkistan SSR və Türkmənistan SSR, 1929-cu ildə Tacikistan SSR daxil edildi. Artıq 30-cu illərin axırlarında SSRİ-nin tərkibində 11 müttəfiq və 22 muxtar respublika var idi.

1936-cı ildə SSRİ-nin yeni Konstitusiyası qəbul edildi. O, qalib gəlmiş sosializm cəmiyyətinin Konstitusiyası adlandırılırdı.

Sosialistcəsinə yenidənqurmalar

20-ci illərin axırı üçün bolşeviklər Rusiyada öz hakimiyyətlərini qəti olaraq təmin etdilər. Onlar ölkənin müharibədən əvvəlki iqtisadi səviyyəsini bərpa etdilər. İndi onların qarşısında ölkəni bundan sonra necə irəlilətməli sualı durdu. Bu suala cavab olaraq bəziləri yeni iqtisadi siyasət mexanizminə düzəlişlər vermək yolu ilə onu yeni şəraitə uyğunlaşdırmağı, digərləri isə ölkəni tamamilə yeniləşdirməyi təklif edirdilər.

Stalin və onun tərəfdarları ikinci yolu seçdilər. Onlar yeni iqtisadi siyasətin növbəti çətinliklərindən istifadə edərək "Böyük dönüş", "Sosializmin bütün cəbhə boyu hücumu", "SSRİ-ni böyük sənaye ölkəsinə çevirməyi sürətləndirmək" xəttini göturdülər. Beləliklə, sosialist yenidənqurmaları başlandı.

Sənayələşdirmə Sənayələşdirmə birinci növbəli vəzifə kimi hələ 1925-ci ilin sonunda irəli sürülmüşdü. Ənənəvi sənayələşdirmədən fərqli olaraq SSRİ-də sənayələşdirmənin ağır sənayenin inkişafından, istehsal vasitələri istehsalından başlanması nəzərdə tutulurdu. Bu xətt "sosialist sənayələşdirməsi" adlandırılırdı. Onun başlıca məqsədi ölkənin sosial-iqtisadi geriliyini aradan qaldırmaqdan, iqtisadi cəhətdən xaricdən asılılığı yox etməkdən, ilk növbədə baza sənaye sahələrini (yanacaq, metallurgiya, kimya, maşınqayırma) inkişaf etdirməkdən ibarət idi.

Zəruri maddi və maliyyə vəsaitlərinin olmaması üzündən bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi ləngiyirdi. Dünya ölkələri də ictimai quruluşu yad bir ölkəyə yardım etmək, borc vermək istəmirdilər. Yeganə yol özünə güvənmək, bu vəsaitləri daxildə tapmaq idi. Bunun üçün isə ölkədə olan vəsaitlərin bölgüsünü daha çox mərkəzləşdirmək, ona möhkəm nəzarət etmək tələb olunurdu. Bu

da mərkəzləşdirilmiş planlaşma əsasında mümkün idi. Ona görə də 1927-ci ildə ilk beşillik plan hazırlandı. O, 1928-1932-ci illəri əhatə edirdi. Planda ölkəni sənayələşdirmək üçün daxili ehtiyat mənbələrindən istifadə olunması ön plana çəkilirdi. Birinci beşillikdə tikilən 1500 sənaye obyektlərindən 50-60-ı zəruri olan hər şeylə təmin olunurdu. Onlardan da 14-ü ən vacib obyekt hesab olunurdu. Həmin obyektlərin tikilməsinə xarici ölkələr də texniki avadanlıqla yardım edirdilər. Sənayələşdirməni sürətləndirmək üçün "Beşilliyi dörd ildə!" şüarı irəli sürülmüşdü. Birinci beşillikdə sənayələşdirmə yolunda böyük addımlar atıldı. Ağır sənaye məhsulları istehsalı 2,2 dəfə, maşınqayırma dörd dəfə artdı. Dnepr elektrik stansiyası, Maqnitogorsk və Kuzbas metallurgiya kombinatları, Donbasda və Kuzbasda iri kömür şaxtaları, Stalinqrad (indi Volqaqrad) və Xarkov traktor zavodları, Moskva və Qorki avtomobil zavodları, Türksib dəmir yol xətti tikilib işə salındı. Onlar, bolşeviklərin utopik təbliğatına uyaraq tezliklə "kommunizm qurmaq" arzusu ilə zəruri həyati tələbatlardan məhrum olmaqlarına baxmayaraq yorulmadan çalışan fanatik insanların fədakar əməyinin bəhrələri idi.

Sənayələşdirmə nəticəsində artıq ikinci beşilliyin (1933-1937) axırında SSRİ aqrar ölkədən qüdrətli sənaye dövlətinə, iqtisadi cəhətdən xarici ölkələrdən asılı olmayan dövlətə çevrilmişdi. İlk iki beşillik ərzində ölkədə 4500-dən çox sənaye obyekti tikilmiş, sənaye məhsulları istehsalı 4,5 dəfə artmışdı. Güclü hərbi sənaye kompleksi yaradılmışdı. SSRİ sənaye məhsulları istehsalına görə Avropada birinci, dünyada ikinci yere çıxmışdı. Bütün bunlar xalqın hədsiz söyləri və məhrumiyətləri hesabına əldə edilmişdi.

Sənayələşmə gedişində ciddi səhvlərə də yol verilmişdi. Əvvəla, sənayələşmə kütlələrin, xüsusən kəndlilərin dilənçiləşməsi hesabına aparılmışdı. Sənayələşmə istiqrazları sənayələşmənin başlıca maliyyə mənbələrindən olmuşdu. İkinci, sənayələşmə, xüsusən ağır sənayenin inkişafı çox sürətlə aparılmışdı. Bu da əhalinin istismarı hesabına edilmişdi. 1929-cu

ildə sənaye məhsulları istehsalının illik artımı 28% olmuşdu. Üçüncü, sənayeləşmə siyasəti SSRİ-nin totalitar dövlət kimi formalaşmasının başlıca şərti olmuşdu. Dördüncü, sənayeləşmə sovet imperiyasının müstəmləkəçilik siyasətini daha da gücləndirmişdi. Ucqarlar sənaye üçün xammal mənbələrinə çevrilmişdilər. Beşinci, sənayeləşmə bölgələrin xüsusən qeyri-rus millətləri yaşayan ucqarların mərkəzdən asılılığını daha da gücləndirmişdi. Altıncı, sənayeləşmədə xalqın sosial müdafiəsi nəfəne istehsalın artırılmasına az diqqət yetirilmişdi. Yeddinci, sənayeləşmə dövründə çox məhəmətlə iqtisadi əlaqələrin hörmək toruna bənzər sistemi yaradılmışdı. O, indi özünü daha çox qabarıq hiss etdirir.

Kollektivləşdirmə

Stalin yenidənqurmasının ən faciəli tədbirlərindən biri də kollektivləşdirmə siyasəti idi. Burada məqsəd fərdi kəndli təsərrüfatlarını kolxoz və sovxozlarda birləşdirmək, dövlət idarəçiliyinə verməkdən ibarət idi. 1929-cu ilin ikinci yarısından etibarən başlanan bu proses çox ağırlı keçmiş və faciəli nəticələrə gətirib çıxarmışdı. Partiya və dövlətin qərar və qətnamələrində, göstəriş və əsasnamələrində kollektiv təsərrüfatların təşkilinin könlülük prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi vurğulanırdı. Lakin işdə onlar zorakı yolla təşkil edilirdi. Kolxoza üzv olmaq istəməyənlər qolçomaqlığa salınır, həbs edilir, istehsal vasitələrindən məhrum edilir və sürgün olunurdular. Bu sahədə partiya və komsomol fəalları, sovet və inzibati aparat işçiləri xüsusi canfəşanlıq göstərmişdilər. Onlar zorakı kollektivləşdirməni kütləvi yarış meydanına çevirmişdilər.

Kollektivləşdirmə ümumən kəndlilərə, xüsusən o zaman kənddə nüfuzlu sima olan qolçomaqlara qarşı çevrilən yeniləşdirmə tədbiri idi. Kənddə gedən yeniləşdirmə zorakı yolla aparılan iki prosesi: kollektivləşdirməni və qolçomaqlıqdan salma tədbirlərini özündə ehtiva edirdi. Zorakı yolla qolçomaqları bir sinif kimi ləğv etmək kollektivləşdirmənin mühüm istiqaməti idi.

1929-cü ilin dekabrında Stalin qolçomaqların istismarçı meyllərini məhdud etməkdən onları bir sinif kimi ləğv etmək siyasətinə keçirildiyini elan etdi. Qolçomaqlar üç kateqoriyaya bölündülər. Birinci kateqoriyaya "əksinqilabi fəaliyyətlə" məşğul olanlar (63 min təsərrüfat), ikinci kateqoriyaya sovet rejiminə fəal müqavimət göstərməyənlər, lakin "əksinqilaba kömək edənlər" daxil idilər. Bu iki qrupa daxil olan qolçomaqlar həbs olunub güllələnir və ya Sibir və Qazaxıstanın insan yaşamayan yerlərinə sürgün olunur, mülkləri müsadirə edilirdi. Üçüncü kateqoriyaya daxil olan qolçomaqlar vilayət daxilində bir yerdən digər yərə, əsasən becərilməyən torpaq yerlərinə köçürülürdülər.

Çox yerlərdə on minlərlə ortabab kəndlilər də qolçomaqlığa salınmışdılar. Bəzi rayonlarda kolxoza girməkdən imtina etdiyinə görə ortabab kəndlilərin 80-90%-i qolçomaq əlaltısı kimi mühakimə olunmuşdu. 1930 – 1931-ci illərdə iki milyon nəfərə yaxın adamı təmsil edən 381026 ailə xüsusi yaşayış yerlərinə sürgün edilmişdi.

Sovet siyasətində bu "yuxarıdan inqilab" kimi qiymətləndirilmişdi. Bu siyasət nəticəsində təhlükəli hesab olunan qolçomaqlar güllələnir, uşaqdan tutmuş qadına və qocaya kimi bütün ailə üzvləri sürgün edilirdi. Minlərlə adamlar soyuq və yöndəmsiz vaqonlarda Urala, Sibire, Qazaxıstanın şaxtalı ərazilərinə göndərilmişdilər. Onlardan ən "qatı düşmən" sayılanlar isə konslagerlərə atılırdılar. Təqribi hesablamalara görə bu qəbildən repressiyalara məruz qalanların sayı 10 milyondan çox olmuşdu.

30-cu illərin ortaları üçün kəndli təsərrüfatlarının 75%-i zorakı yolla kollektivləşdirilmişdi. 1937-ci ildə kolxozlar kəndli həyətinin 94%-ni birləşdirmişdi.

Kollektivləşdirmə ölkənin kənd təsərrüfatını ağır vəziyyətə salmışdı. 1929-1934-cü illərdə taxıl istehsalının həcmi 10% aşağı düşmüşdü. 1929-1932-ci illərdə iri buynuzlu heyvanların və atların sayı 1/3, donuzların sayı 2 dəfə, qoyunların sayı 2,5 dəfə

azalmışdı. 1932-1933-cü illərdə bir sıra iri rayonları bürüyən aclıq nəticəsində milyonlarla adam ölmüşdü. Təkcə Ukraynada 5 milyon adam acından ölmüşdü. Kollektivləşdirmə kəndlilərin maddi marğını öldürürdü. Onlar əslində tarixən bağlı olduqları torpaqdan məhrum olunurdular. Fərdi kəndlini kolxozçu kəndli əvəz etmişdi. Kollektivləşdirmə kəndlini cəmiyyətin ən hüquqsuz sosial hissəsinə çevirmişdi. SSRİ-də 1932-ci ilin sonlarından etibarən həyata keçirilən pasportlaşma sistemi, bəzi bölgələr müstəsna (əsasən sərhəd rayonları) olmaqla, kəndlilərə tətbiq edilməmişdi. Pasportu və ya şəxsiyyətini müəyyən edən sənəd olmayan kəndli doğulduğu və yaşadığı yerdən kənara çıxıb bilmirdi. Bu bir növ keçmiş çarizmin təhkimçilik ənənələrini yeni şəraitdə davam etdirmək idi.

Mədəni quruculuq Sosialist islahatlarının tərkib hissələrindən biri də sovet mədəni quruculuğu idi. Mədəni quruculuqda sovet siyasətinin mahiyyətini bolşevik rejiminə xidmət edən yeni təhsil sistemi və mədəni maarif şəbəkəsi yaratmaq, kommunizm ideologiyası ilə aşılınmış kadrlar, ziyalı ordusu yetişdirmək təşkil edirdi.

Ən mühüm məsələlərdən biri ölkədə savadsızlığı ləğv etmək idi. 1920-ci ilin iyulunda Sovet hökuməti RSFSR maarif komissarlığı yanında savadsızlığı ləğv etmək üzrə Fövqaladə komissiya təşkil etdi. 1923-cü ildə isə ölkədə kütləvi "Rədd olsun savadsızlıq" könüllü cəmiyyəti yaradıldı. Əhali kütləvi olaraq savadsızlığını ləğv etməyə başladı. "Savadlı, savadsız öyrət!" şüarı günün ən mühüm çağırışı oldu. Sovet hakimiyyətinin 15 ili ərzində 34 milyon yaşlı adam savadlandırıldı. 30-cu illərin axırı üçün Sovetlər Birliyində yaşlı əhali arasında savadsızlıq əsasən ləğv olundu. 1940-cı il üçün 50-60 milyon adam savadlandırıldı.

Mədəni quruculuğun çox mühüm istiqamətlərindən biri də yeni, sovet ümumi təhsil sisteminin yaradılması idi. 1917-ci ilin noyabrında xüsusi dekretlə maarif üzrə Dövlət Komissiyası

yaradıldı. 1918-ci ilin avqustunda iki dərəcəli vahid məktəb sistemi təsis olundu. Bu sistemə görə birinci dərəcədə beşillik, ikinci dərəcədə dördillik təhsil nəzərdə tutulurdu.

1921-cü ildə keçirilən məktəb islahatı nəticəsində yeni təhsil sistemi müəyyənləşdirildi. İki dərəcəli məktəbin tam kursunun saxlanması şərti ilə bir dərəcəli məktəb-dörd sinifli (8 yaşdan 12 yaşa kimi), yediillik məktəb-yeddi sinifli (8 yaşdan 15 yaşa kimi), doqquzillik məktəb-doqquz sinifli (8 yaşdan 17 yaşa kimi) təhsil sistemi yaradıldı.

1927-ci ilin payızından etibarən bütün məktəblər üçün məcburi və vahid tədris planı və eyni müddətli tədris ili müəyyən olundu.

Sosial-iqtisadi sahələrdə sosialist yenidən qurmaları 30-cu illərdə maarifin, təhsil sisteminin köklü dəyişilməsinə səbəb oldu: əvvəla, ümumi icbari təhsilə keçildi. Bu illərdə yediillik və qismən orta ümumi icbari təhsil həyata keçirildi. 1939-cu ildə ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin sayı 1930-cu ildəki 13,5 milyondan 35 milyona qalxdı; ikinci, məktəb sistemi daha da təkmilləşdirildi. 1934-cü ildən etibarən bütün SSRİ-məkanında vahid məktəb sistemi müəyyənləşdirildi. I-IV sinifə qədər ibtidai məktəb, I-VII sinifə qədər yediillik, natamam orta məktəb, I-X sinifə qədər onillik, tam orta məktəb adlandırıldı. Üçüncü, təlimin ideologiyalaşdırılması, təhsildə siniflik və partiyalılıq prinsiplərinin gücləndirilməsi başlıca məqsəd hesab olundu. Məktəblərdə şagirdlərin sosializm, bolşevizm ideologiyası əsasında tərbiyə olunmasında çox mühüm rol oynayan yeni dərslilər hazırlandı. Məktəblərdə pioner və komsomol təşkilatlarının rolu artdı.

Sosialist ideologiyasına, sovet quruluşuna sadıq olan, onu irəli aparan yeni ziyalı ordusunun formalaşdırılması mədəni quruculuğun ən zəruri vəzifələrindən idi.

Sosialist ziyalıların yetişdirilməsində başlıca mənbə sovet ali və orta ixtisas məktəbləri hesab olunurdu. Gənclərin, xüsusən fəhlə gənclərin ali məktəblərə hazırlanmasında ali məktəblər

yanında fəhlə fakültələrinin yaradılması mühüm rol oynamışdı. 1920-ci ildə RSFSR-də 32 fəhlə fakültəsi fəaliyyət göstərirdi.

Ziyalı kadrların hazırlanmasında ali təhsil müəssisələri müstəsna rol oynamışdılar. Artıq 1933/1934-cü illərdə SSRİ-də 714 ali məktəb fəaliyyət göstərirdi. Onlardan yüzü milli respublikalarda idi. 30-cu illərin axırı üçün artıq SSRİ-də 14 milyon ziyalı ordusu var idi. Onların 80%-i fəhlə və kəndlilərin içərisindən çıxanlar idi.

Sosialist yenidənqurmaları dövründə elmin, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı sahəsində də çox böyük nailiyyətlər əldə edilmişdi. 40-cı illərin əvvəli üçün Sovetlər Birliyində 1800 elmi-tədqiqat müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Ölkədə güclü sovet elmi təşəkkül tapmışdı. Onun nümayəndələrindən K.A.Timiryazevin, İ.P.Pavlovın, N.Y.Jukovskinin, İ.V.Miçurinin, K.E.Siolkovskinin, İ.M.Qubkinin, S.İ. və N.İ.Vavilovların, N.D.Zelinskinin, İ.P.Bardinin və yüzlərlə digərlərinin adları dünya elmində məşhur idi.

Sovet ədəbiyyatının əsasını Maksim Qorki qoymuşdur. Sovet ədəbiyyatı cəbhəsinə daxil olanlardan D.Bedninin, V.Bryusovun, A.Serafimoviçin, A.Blokun, V.Mayakovskinin və b. adalarını çəkmək olar.

Sovet ədəbiyyatının inkişafında 1925-ci ildə yaradılan Rusiya proletar yazıçıları Assosiasiyasının (RAPP) mühüm rolu olmuşdu. 1934-cü ildə SSRİ yazıçıları ittifaqı yaradılmışdı. Onun ilk sədri Maksim Qorki olmuşdur.

Bu illərdə incəsənətin inkişafında böyük irəliləyişlər olmuşdu. 1919-cu ilin avqustunda ölkənin bütün teatrları dövlət mülkiyyəti elan olundu. Teatrların əsas vəzifəsi kütlələri yeni ruhda–sosializm ruhunda tərbiyə etməkdə iştirak etmək idi. Sovet teatrlarının formalaşmasında K.S.Stanislavskinin, E.B.Vaxtanqovun, A.V.Nejdanovanın, V.Kaçanovun, L.V.Sabinovun və b. çox böyük xidmətləri olmuşdur.

Kino sənətinin inkişafında böyük nailiyyətlər əldə edilmişdi. Bu illərdə çox güclü sovet kino sənəti təşəkkül tapmışdı. Onun

formalaşmasında S.Eyzenşteynin, V.Pudovkinin, A.Dovjenkonun, A.İvanovskinin və b. misilsiz xidmətləri olmuşdur.

30-cu illərin birinci yarısında Sovet Birliyində ilk səsli kino yaradılmağa başladı. Bu illərdə Sovet musiqi incəsənəti təşəkkül tapdı. Onun təşəkkülündə D.Pokrassın, A.Aleksandrovun, A.qlazunovun, B.Asafyevin, S.Prokofyevin, R.Qliyerin, Ü.Hacıbəyovun, İ.Dunayevskinin və b. çox böyük əməkləri olmuşdur.

Bu dövrdə təsviri incəsənətdə də böyük yüksəliş əldə edilmişdi. 1937-ci ildə I Ümumittifaq öz-fəaliyyət yaradıcılığı sərgisi keçirilmişdi.

Beləliklə, SSRİ-də XX əsrin 20-30-cu illərdə tələsik və zorakı keçirilən sosialist yenidənqurmaları nəticəsində SSRİ-də dünya kapitalizminə alternativ sosializm cəmiyyəti quruldu. Ölkədə sənaye və kənd təsərrüfatı üzərində ictimai mülkiyyət, dövlət mülkiyyəti bərqərar oldu, əhalinin sosial tərkibi dəyişdi: fəhlə və kəndli sinifləri və onların içərisindən çıxmış yeni ziyalılar ordusu qaldı.

Həyata keçirilən mədəni quruculuq sayəsində ölkənin mədəni həyatı və mənəvi siması dəyişdi.

*İnzibati-amirlik rejimi-
nin yaradılması. Kütləvi
repressiyalar*

Ölkədə totalitar dövlət sisteminin bərqərar olması sosialist yenidənqurmalarının ən başlıca siyasi nəticəsi idi.

Hakimiyyət proletariat diktaturası adı altında ölkədə azad fikirliliyə, siyasi müxalifətə yol verməyən kommunist partiyasının əlində cəmləşdi. Bütün istehsal vasitələri ictimailəşdirildi, dövlətin əlində toplandı, onun idarəçiliyinə keçdi. Stalinin şəxsiyyətinin fetişləşdirilməsi nəticəsində avtoritar dövlət bərqərar oldu. Marksizm-leninizm hakim dövlət ideologiyasına çevrildi. Azad, alternativ fikirli qüvvələrə divan tutulmağa başladı. Kütləvi siyasi repressiyalar başladı. 1934-cü il dekabrın 1-də Leninqrad (indi Sankt-Peterburq) vilayət partiya komitəsinin birinci katibi

S.Kirovun öldürülməsi, kütləvi repressiyalar üçün bəhanə oldu. Dekabrın 28 – 29-da əksinqilabçıların “Leninqrad mərkəzi”nin 30 üzvü mühakimə olunub güllələndi. 1935-ci ilin yanvarında “terrorçuların” Moskva mərkəzi aşkar edildi. Bu “mərkəz”in Zinovyev və Kamenev başda olmaqla 19 nəfər üzvü mühakimə olundu. 1937-ci ilin yanvarında “əksinqilabçıların” “Moskva mərkəzi”nin 17 nəfər üzvünün ikinci mühakiməsi keçirildi. Onlardan 13 nəfər güllələndi. 1938 – 1939-cu illərdə orduda “təmizlik” keçirildi. Xalq Müdafiə Komissarının 11 müavini məhkum edildi. Ali hərbi Şuranın 80 üzvündən 75-i, 8 admiral, o zaman sağ qalmış 4 marşaldan 2-i, 16 ordu generalından 14-ü, korpus ordu generallarından 90%-i, 80 min zabıtdən 35 mini məhv edildi. 1937 – 1938-ci illərdə Ukrayna Mərkəzi Komitəsi aparatının tərkibi tamamilə dəyişdirildi. ÜİK (b)P MK-nin 139 üzv və namizədindən 98-i həbs olundu və demək olar ki, hamısı güllələndi. ÜİK (b)P-nin XVII qurultayına seçilmiş 1966 nəfər nümayəndədən 1108 nəfəri yoxa çıxdı.

Ümumən, 1930 – 1941-ci illərdə 20 milyondan çox adam “xalq düşməni” adı ilə repressiyaya məruz qalmışdı. 1932 – 1938-ci illərdə əksinqilabi fəaliyyətə görə 1.3 milyon adam mühakimə olunmuşdu.

§ 4. Azərbaycan sovet rejimi şəraitində

Sözügədən ictimai-siyasi proseslər SSRİ tərkibində olan milli vilayətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda da getmişdi.

XI Qırmızı Ordunun işğalından sonra Quzey Azərbaycanda da sovet-rejimi bərqərar oldu. Azərbaycan tarixinin sovet dövrü başlandı. Azərbaycanda ikinci Respublika Sovet Sosialist Respublikası quruldu.

İlk vaxtlar hakimiyyət İnqilab Komitələrinin əlində idi. 1921-ci ilin yazından yerlərdə idarəçilikdə seçkili sovet orqanları yaradıldı.

Respublikada ali qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanları MİK və XKS-i yaradıldı. MİK-in sədri Muxtar Hacıyev və XKS-nin sədri Nəriman Nərimanov seçildilər. Həmin orqanlarda aparıcı rolu kommunistlər oynayırdılar.

İlk dövrlərdə bolşeviklər «Müstəqil sovet Azərbaycanı» şüarı ilə çıxış edirdilər. Rəsmi bəyanat xatirinə Azərbaycana da formal müstəqillik vermişdilər. Azərbaycan müstəqil olaraq xarici ölkələrlə iqtisadi, ticarət və diplomatik əlaqələr yarada bilirdi. Özünün hərbi qüvvələri də var idi. Lakin bu uzun çəkmədi. Mərkəz tərəfindən tədricən bu formal müstəqillik Azərbaycanın da əlindən alındı. Əvvəl ZSFSR-in (noyabr 1922) və sonra SSRİ-nin (dekabr 1922) təşkili ilə Azərbaycanın da formal müstəqilliyinə son qoyuldu.

Azərbaycanda da Rusiyasayağı sosial-iqtisadi tədbirlər həyata keçirildi. Torpaq, neft sənayesi, Xəzər ticarət donanması, balıqçılıq və digər sənaye sahələri milliləşdirildi. Onlar dövlətin mülkiyyəti elan olundu. Zəruriyyət olmadan 1920-ci ilin yayından 1921-ci ilin yazına kimi Azərbaycanda da hərbi kommunizm siyasəti tətbiq olundu. 1922-ci ilin yazından etibarən isə Azərbaycanda yeni iqtisadi siyasət həyata keçirilməyə başladı.

Yeni iqtisadi siyasət şəraitində neft hasilatı 2 dəfə artdı. Kənd təsərrüfatında dirçəliş baş verdi. Əkin sahələri 2 dəfə çoxaldı. Kənddə təbəqələşmə gücləndi. Varlı və ortabab kəndlilərin sayı artdı. Onlar kəndlilərin yarısından çoxunu təşkil edirdilər.

20-ci illərin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda da xalq təsərrüfatının əməli olaraq sosialistcəsinə yenidən qurulmasına başlandı. Sosialist sənayeləşdirilməsi və kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi həyata keçirməyə başladı. Bakıda neft sənayesinin inkişafı yeni vüsət aldı.

Tezliklə Neftçala, Lökbatan, Qala, Sulutəpə, Korgöz və b. yeni neft yataqları istifadəyə verildi. Azərbaycan neftinin hesabına SSRİ neft istehsalı üzrə dünyada ikinci yerə çıxdı. 1937-ci ildə SSRİ-də hasil edilən neftin 76 faizini Azərbaycan verirdi.

Neft sənayesi ilə yanaşı digər sənaye sahələri də inkişaf etdirildi. Gəncədə toxuculuq kombinatı, Gəncədə, Ucarıda, Yevlaxda pambıq təmizləmə zavodları, Lənkəranda və Ordubadda konserv zavodları, Şəkiddə, Xankəndində, Zaqatalada, Salyanda və Füzulidə istilik və su elektrik stansiyaları tikilib istifadəyə verildi. Artıq 30-cu illərin ikinci yarısında Azərbaycanda istehsal olunan sənaye məhsullarının 95%-dən çoxunu XX əsrin 20 – 30-cu illərində tikilmiş və yenidən qurulmuş müəssisələr verirdi.

Bu illərdə Bakı-Batumi neft kəmərinin, Ələt-Culfa dəmiryolu xəttinin çəkilməsi başa çatdırıldı. 1926-cı ildə SSRİ hüdudlarında ilk dəfə Bakıda elektrik dəmir yolu xətti istifadəyə verildi.

Sosialist yenidənqurmalarından biri də fərdi kəndli təsərrüfatlarının kollektivləşdirilməsi idi. Bu proses Azərbaycanda daha ağırlıq getmişdi. O, zor və inzibətçilik yolu ilə sürətləndirilmişdi. Kəndlilər zorla kollektiv təsərrüfatlara cəlb olunmuşdular. Azərbaycan rəhbərliyi Mərkəzin müəyyən etdiyi vaxtı qabaqlayaraq 1930-cu ilin yazında elliklə kollektivləşməni başa çatdırmaq qərarına gəlmiş, qondarma kollektivləşmə həftəlikləri təşkil etmişdi.

Kollektivləşdirmə prosesində varlı kəndlilər, xüsusən qolçomaqlar daha çox zərər çəkmişdilər. Elliklə kollektivləşmə əsasında qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi siyasəti onların tamamilə məhvini gətirib çıxarmışdı. Yüz minlərlə qolçomaq və varlı kəndli ailəsi məhv edilmiş, yaxud sürgün olunmuşdu.

Zorakı kollektivləşdirmə siyasətinə qarşı Azərbaycanda da kütləvi narazılıq hərəkatı başlamışdı. 1930-cu ildə Şəki-Zaqatalada, Naxçıvanda, Şəmkirdə, Cəbrayıl və b. yerlərdə kəndli üsyanları baş vermişdi. Qaçqınlıq hərəkatı genişlənmişdi. Kollektivləşdirmə dövründə ona qarşı 400-dən çox silahlı qaçaq dəstəsi mübarizə aparmışdı.

Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanda da kollektivləşdirmə siyasəti zorakı yolla həyata keçilmişdi. Artıq 1937-ci ildə Azərbaycanda kəndli təsərrüfatlarının 86,5%-i, əkin

sahələrinin isə 93,5%, kolxoz və sovxozlarda birləşdirilmişdi. Azərbaycanda da kolxoz quruluşu yaradılmışdı.

Sosializm cəmiyyəti qurmağın mühüm vəzifələrindən biri də mədəni «inqilab» idi. Burada məqsəd sosializm, bolşevizm ideologiyasına sadiq nəsil yetişdirilməsinə xidmət edən mədəni quruculuq tədbirləri həyata keçirmək idi. O zaman mədəni geriliyin hökm sürdüyü milli ucaqlar üçün bu daha çox xarakterik idi.

Mədəni quruculuq sahəsində kütləvi miqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi sayəsində Azərbaycanda böyük nailiyyətlər əldə edildi. Əvvəla, respublikada kütləvi savadsızlıq ləğv olundu. 1939-cu ildə əhalinin savadlılıq səviyyəsi 1926-cı ildəki 25,2%-dən 73,3%-ə çatmışdı; İkinci, respublikada ümumtəhsil sistemi inkişaf etdirildi. Sovet təhsil sistemi bərqərar oldu. 30-cu illərin sonu üçün Azərbaycanda 3575 ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərirdi, onlarda da 655 min şagird təhsil alırdı. Qızların ümumtəhsilə cəlb olunması geniş miqyas almışdı. İbtidai məktəblərdə oxuyanların 46,7%, natamam orta məktəblərdə oxuyanların 39,3%, qızlar təşkil edirdi; Üçüncü, Azərbaycanda ali və orta ixtisas təhsil sistemi daha da inkişaf etdirildi. 1920-ci ildə Bakı Politeknik İnstitutu (İndiki Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası), 1921-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu, Azərbaycan Məktəbəqədər Təbiyyə İnstitutu, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası, 1929-cu ildə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutu, 1930-cu ildə Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutu, Sənaye Akademiyası, Azərbaycan Dövlət Bədən Təbiyyəsi İnstitutu, 1934-cü ildə Xalq Təsərrüfatı İnstitutu, 1936-cı ildə Qiyabi Pedaqoji İnstitutu, 1939 – 1940-cı illərdə Şəkiddə, Gəncədə və Naxçıvanda ikiillik müəllimlər İnstitutları yaradıldı. Orta ixtisas məktəblərinin şəbəkəsi genişləndirildi. 1920-ci ildə Bakı, Gəncə, Qazax müəllimlər seminariyaları yenidən quruldu. Şəkiddə isə yeni Müəllimlər Seminariyası açıldı. 1932-ci ildə Azərbaycanda 85 müxtəlif təmayüllü orta ixtisas məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. Artıq 1940-cı ildə Azərbaycanda 16 ali, 91 orta ixtisas təhsil

müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Onlarda da 33 mindən çox gənc təhsil alırdı; Dördüncü, elmin, mədəni-maarifin, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı sahəsində də böyük nailiyyətlər əldə edildi. 1923-cü ildə «Azərbaycan tədqiq və tətəbbö» elmi-tədqiqat cəmiyyəti yaradılmışdı. 1929-cu ildə o, Azərbaycan elmi-tədqiqat İnstitutuna çevrildi. 1932-ci ildə onun əsasında SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsi, 1935-ci ildə isə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı yaradıldı. 1945-ci ildə o, müstəqil Azərbaycan Elmlər Akademiyasına çevrildi.

Azərbaycanda mədəni-maarifin şəbəkəsi genişləndi. 1922-ci ildə 90-a yaxın klub var idisə, 1940-cı ildə onların sayı 1633-ə çatdı. 1923-cü ildə Azərbaycan Dövlət Kitabxanası yaradıldı. 1940-cı ildə 3 milyon nüsxə kitab fondu olan 1383 kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Muzeylərin sayı 22-yə çatdı.

Bu illərdə Azərbaycanda 141-ə qədər qəzet və 44 jurnal nəşr olunurdu.

1924-cü ildə Bakıda ilk radio qurğusu tikildi. 1926-cı ildə o, ümum respublika miqyasında fəaliyyətə başladı.

Bu illərdə çox ziddiyyətli və kəskin mübarizə şəraitində Azərbaycanda da sovet ədəbiyyatı formalaşdı. Onun ən məşhur nümayəndələrindən Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəmi, Rəsul Rzani, Sabit Rəhman, M.S.Ordubadini, C.Cabbarlı, Mikayıl Müşviqi, Osman Sarıvəllini, Əhməd Cəmi, Mirvarid Dilbazini, Nigar Rəfibəyli, Süleyman Rəhimov, Mehdi Hüseyni, Əli Vəliyevi, Mir Cəlali, Əbülhəsəni və b. göstərmək olar.

Bu dövrdə teatr və kinonun, milli musiqinin, rəssamlığın nailiyyətləri də misilsiz olmuşdur. Bu illərdə Dövlət Akademik Dram Teatrı (1924), Azərbaycan Dövlət Opera və Balet teatrı (1924), Gənc Tamaşaçılar Teatrı (1928), Azərbaycan Kukla Teatrı (1930), Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrı (1937) yaradılmışdı. 1940-cı ildə Azərbaycanda 18 teatr fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycanda milli musiqinin inkişafında xalqımızın görkəmli oğlu Üzeyir Hacıbəyovun müstəsna xidmətləri olmuşdu.

Sovet dövründə Azərbaycanda kinofilmlərin çəkilməsi ilk dəfə 1923-cü ildən başlanmışdı. Bu illərdə «Qız qalası» (1923), «Söz üçün göz» (1924), «Bismillah» (1925), «Gilan qızı» (1927), «Hacı Qara», «Sevil», «Lətifi» (1929), «26-lar» (1931), «İsmət» (1933), «Almaz» (1935), «Bakılılar» (1938), «Kəndlilər» (1939), «Yeni üfüq» (1940) kinofilmləri çəkilmişdi.

Beləliklə, XX əsrin 20 – 30-cu illərində Azərbaycanda əsil mənada mədəni inqilab baş verdi. Azərbaycanda da kamil sovet təhsil sistemi yaradıldı, elm, ədəbiyyat və incəsənət inkişaf etdirildi. Azərbaycan mədəni inkişaf dərəcəsinə görə qabaqcıl ölkələr səviyyəsinə çatdı. Bütün bunlar sovet hakimiyyətinin Azərbaycana gətirdiyi töhfələr idi.

Bununla yanaşı, Azərbaycanda da geniş miqyaslı mədəni quruculuq çoxlu səhv və nöqsanlarla müşahidə olunmuşdu. O, sovet Rusiyasının imper siyasətinə xidmət etmişdi. Milli mədəni və mənəvi dəyərlər, ənənələr nəzərə alınmamışdı. Onlara etinasızlıq göstərilmişdi. Hətta xalqın milli mədəni və mənəvi dəyərləri məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qalmışdı. Din əleyhinə mübarizə şüarı altında islam dininə və islam mədəniyyətinə qadağalar qoyulmuşdu. Dinsiz, allahsız cəmiyyət qurmaq uğrunda mübarizə getmişdi. Din xadimlərinə divan tutulmuş, yüzlərlə məscidlər dağıdılmış, anbar, klub və kitabxanalara çevrilmişdi.

Vaxtaşırı olaraq «Rədd olsun çadra!», «Rədd olsun papaq!», «Rədd olsun tar!», «Rədd olsun kamança!» və s. şüarlar altında mədəni yürüşlər keçirilmişdi.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan əlifbası iki dəfə dəyişdirilmişdi (1929, 1939-cu illərdə). Bu da, Azərbaycanda kütləvi savadsızlığa, xalqın tarixi kökündən, elmi və ədəbi mənbələrindən məhrum olmasına səbəb olmuşdu.

Azərbaycanda sovet cəmiyyətinin təşəkkülü prosesi imper sovet milli siyasəti şəraitində getmişdi. Azərbaycan daim sovet milli siyasətindən əziyyət çəkmişdi. Bolşeviklər, «Millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ»nu elan etməsinə baxmayaraq sovet formasında müstəmləkəçilik siyasətini yeritmişdi. Rus dili

Azərbaycanda da dövlət dili elan edilmişdi. Milli kadrların çatışmaması bəhanəsilə kənardan Azərbaycana rus dilli kadrlar gətirilmişdi. Hökumətin tərkibi azərbaycanlılardan ibarət olduğu halda, sovet sistemində rəhbər rol oynayan partiya rəhbərliyi qeyri millətlərdən (ruslardan, ermənilərdən, gürcülərdən) olan kadrların əlində cəmləşmişdi. 1934-cü ilə kimi Azərbaycan K (b) P MK-nın birinci katibi qeyri millətlərin nümayəndələrindən (İ.Naneyişvili, Y.D.Stasova, V.Y.Dumbadze (Lado), Q.N.Kaminski, S.M.Kirov, D.Mirzoyan, N.F.Giqalo, V.İ.Polonski, Ruben) olmuşdu. Bakı partiya təşkilatının rəhbərliyi isə mikoyanların, sarkislərin, mirzoyanların əlində cəmləşmişdi. Sovet və partiya quruculuğunda yerli şəraiti, milli adət və ənənələri, milli dəyərləri nəzərə almağı tələb edən Nəriman Nərimanov Sarkisin, Lominadzenin, Orconikidzenin, Yeqorovun, Mikoyanın, Kirovun fitvası ilə Azərbaycana rəhbərlikdən uzaqlaşdırılmışdı.

Azərbaycanda sovet milli siyasətinin bir istiqaməti də milli kadrlara inanmamaqdan, Bakını Azərbaycandan ayırmaq, onu bütövlükdə Azərbaycana qarşı qoymaqdan, «parçala, hökm sür» siyasəti yürütməkdən ibarət idi. B.Lominadze hələ 1920-ci ilin oktyabrında AK (b) P-nin II qurultayındakı çıxışında bildirmişdi ki, «müsəlmana etibar etmək olmaz, ola bilsin ki, o yaxşı kommunistdir, ancaq müsəlmandır, onun qəlbində müsəvat ruhu vardır».

Cənubi Qafqazda sovet milli siyasətinin ikibaşlılığı bu illərdə də ermənilərin Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazilərini genişləndirmək iştahasını artırmışdı. Ermənistan hələ Xalq Cümhuriyyəti dövründə «mübahisəli» ərazilər kimi Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ, Şərur-Dərələyəz kimi əzəli Azərbaycan torpaqlarını özünə birləşdirmək niyyətində idi. Sovet Rusiyası da bu məsələlərdə ikibaşlı siyasət yürüdürdü. Məsələn, mərkəzdən səlahiyyətli hüquqlar alan S.Orconikidze 1920-ci ilin iyulunda Çiçerinə göndərdiyi teleqramda yalnız Zəngəzurun «mübahisəli» ərazi olduğunu, qalan ərazilərsə Ermənistanla birləşdirilməsini

təklif etmişdi. O, bildirmişdi ki, «müəyyən siyasi şəraitdə Ermənistan bizə lazım ola bilər».

Bundan istifadə edən ermənilər hücum edərək Vedibasarda 118, Dərələyəzdə 74, Şərur və Şaxtaxtıda 76 kəndi dağıdıb yandırmışdılar.

Ermənilər XI Qırmızı Ordunun köməyi ilə 1921-ci ilin iyulunda Zəngəzurun yuxarı hissəsini (Qərbi) zəbt etmişdilər. Onun şərq hissəsində isə 1923-cü ildə Azərbaycanın tərkibində Kürdüstan qəzası yaradılmışdı. Zəngəzurun cənub-qərbində Ermənistanla «bağışlanmış» torpaqlar əsasında 1929-cu ildə Mehri rayonu təşkil edilmişdi. Bununla Naxçıvan materikdən ayrı düşmüşdü. O, Azərbaycanın digər rayonları ilə quru sərhədlərindən məhrum olmuşdu.

Növbəti addım Azərbaycanın əzəli torpağı olan Qarabağın dağlıq hissəsini Ermənistanla birləşdirmək cəhdi olmuşdu. Ermənistan 1921-ci ilin iyununda Dağlıq Qarabağı özünün tərkib hissəsi elan etmişdi. Lakin bu Azərbaycan tərəfindən rədd edilmişdi.

1921-ci il iyulun 4-də RK (b) P-nin Qafqaz bürosunun plenumu əksər səsle Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə qatılması barədə qərar qəbul etmişdi. Lakin o, N.Nərimanovun qəti etirazı ilə qarşılaşmışdı. 1921-ci il iyulun 5-də bu məsələ yenidən müzakirə olunmuşdu. Bu dəfə əksəriyyət Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində saxlanılması təklifinə səs vermişdi. Həmin qərara «Mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla Dağlıq Qarabağa geniş vilayət muxtariyyəti verilməsi» maddəsi də salınmışdı. Azərbaycanın etirazlarına baxmayaraq S.Orconikidzenin təkidi ilə 1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan SSR tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) təşkil olunmuşdu. Bu da sonralar Ermənistanın və onu himayə edənlərin Azərbaycana qarşı Qarabağ kartından öz məqsədləri üçün istifadə etməsinə, Dağlıq Qarabağda separatçılığın vaxtaşırı qalxmasına zəmin olmuşdu.

Sosialist islahatlarının və yenidənqurmalarının nəticəsi olaraq Azərbaycanda da sovet cəmiyyəti yaradıldı. Sənaye və kənd təsərrüfatı dövlətin əlində cəmləşdi. Bütün sahələrdə ciddi mərkəzləşmə bərqərar oldu. Siyasi sahədə kommunist partiyasının rəhbər rolu olmazın dərəcədə yüksəldi. Hər şey partiyanın iradəsinə tabe edildi. Azərbaycanda da inzibati amirlik rejimi bərqərar oldu. Azərbaycan Mərkəzdən başlanan inzibati amirlik rejimi nərdivanın pillələrindən birinə çevrildi. Azərbaycanda da hadisələr mərkəzə oxşar, hətta ondan da ifrat şəkildə cərəyan etməyə başladı. Burada da Mərkəzə oxşar totalitar-avtoritar rejim formalaşdı. Azərbaycanda azad, müstəqil fikirliliyə qarşı kütləvi repressiyalar başlandı. Burada, o zaman Azərbaycan K (b) P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirovun ətrafına toplanmış ermənilər xüsusi canfəşanlıq göstərmişdilər. Türklərin genetik düşmənləri olan Sumbatov-Topurudze, Qriqoryan, Markaryan, Malyan və b. ermənilərin fitvası ilə on minlərlə azərbaycanlı məhv edilmiş və uzaq sürgünə göndərilmişdilər. 1937 – 1939-cu illərdə bütün həyatını sovet hakimiyyətini yaratmağa və möhkəmlətməyə həsr etmiş yüzlərlə azərbaycanlı dövlət və partiya xadimləri, o cümlədən S.M.Əfəndiyev, Q.Musabəyov, D.Bünyadzadə, R.Axundov, Ə.H.Qarayev, H.Sultanov, Q.Vəzirov və b. məhv edilmişdilər.

Azad düşüncəli, istedadlı Azərbaycan ziyalılarına da divan tutulmuşdu. 1937 – 1938-ci illərdə H.Cavid, M.Müşviq, Əli Nəzmi, Əhməd Cavad, T.Şahbazi, S.Mümtaz, S.Hüseyn, B.Talibli, V.Xulufu, Yusif Vəzir Çəmənəminli, B.Çobanzadə və b. repressiya qurbanları olmuşdular. Ümumən, bu illərdə Azərbaycanda 40 mindən çox adam repressiyaya məruz qılmışdı.

§ 5. İki dünya müharibəsi arasında sovet xarici siyasəti

Sovet rejimi qurulduqdan sonra, 1918 – 1920-ci illərdə sovet xarici siyasətinin başlıca istiqamətini sovet hakimiyyətini yox etmək istəyən daxili və xarici qüvvələrə qarşı mübarizə aparmaq və dünya kommunist inqilabi ideyasına ümid bəsləmək təşkil edirdi. Vətəndaş müharibəsi və xarici hərbi müdaxilə qurtardıqdan sonra Sovet dövləti öz beynəlxalq münasibətlərini qaydaya salmağa, tədricən dünya birliyinə daxil olmağa başladı. Bununla yanaşı, o dünya inqilabi hərəkatının mərkəzi olmaq ideyasından da əl çəkməmişdi. Bu ikililik xarakteri xarici siyasətdə də özünü göstərirdi. O, bir tərəfdən xarici ölkələrlə münasibətləri qaydaya salmağa, digər bir tərəfdən isə dünya inqilabının başlanması üçün kapitalizmin ziddiyyətlərindən istifadə etməyə çalışır, sөy göstərirdi. O, bu sahədə dünya kommunist hərəkatından istifadə etmək niyyətində idi.

Ölkənin diplomatik, iqtisadi və ticarət blokadasını yarmaq məqsədilə nümayəndələrini Genuya konfransına göndərmiş Sovet hökuməti 1922-ci il aprelin 16-da Rapolloda Almaniya ilə müqavilə imzaladı. Bununla dünya birliyindən kənarlaşdırılmış Sovet Rusiyası və Almaniya diplomatik təcridəlmədən çıxdılar. Onların hər ikisi Versal sülhünü rədd etdilər. Bununla, Sovet Rusiyası ilə Almaniya arasında hərbi və iqtisadi əməkdaşlıq başladı. O, 1933-cü ilədək davam etmişdi.

Sovet hökuməti 1927-ci ildə İngiltərənin başladığı antisovet dalğasını dəf edərək bütün kapitalist ölkələri ilə əlaqələri genişləndirməyi davam etdirdi: 1925 – 1927-ci illərdə SSRİ Türkiyə, Almaniya, Litva, Əfqanıstan, İran və bir sıra ölkələrlə hücum etməmək və bitərəflik barədə müqavilələr imzaladı. 1927-ci ilin mayında o, Beynəlxalq iqtisadi konfransda iştirak etdi. Konfrans SSRİ ilə iqtisadi əməkdaşlıq etməyə tərəfdar çıxdı. 1928-ci ilin avqustunda SSRİ Kelloq-Brian paktına daxil oldu. Bununla o, Qərbin SSRİ-ni təkləmək siyasətinin qarşısını aldı. O,

paktın təsdiq olunmasını gözləməyərək 1929-cu ilin fevralında onun vaxtından əvvəl həyata keçirilməsi barədə Latviya, Polşa, Rumıniya və Estoniya ilə Moskva protokolunu imzaladı. 1929-cu ildə İran, Türkiyə və Litva protokola qoşuldular.

SSRİ 1929-cu ilin dekabrında Sovet-Çin münaqişəsini nizama saldı. 1929-cu ilin oktyabrında SSRİ ilə İngiltərə arasında diplomatik münasibətlər bərpa olundu. 1932-ci ildə Fransa ilə hücum etməmək barədə müqavilə imzalandı. Bu illərdə SSRİ ilə İngiltərə, İran, Latviya, Estoniya, Finlandiya, İtaliya, Türkiyə və Əfqanıstan arasında müxtəlif müqavilə və sazişlər imzalandı.

Beləliklə, SSRİ-ni təklmək siyasəti boş çıxdı.

Sovet dövləti və onun rəhbərliyi 30-cu illərin əvvəllərinə kimi xarici siyasətini bütün kapitalist dünyasına qarşı durmaq, kapitalist əhatəsində qalmaq və "imperialist" dövlətlərin istədiyi vaxt SSRİ-yə hücum edəcəyinin gözlənilməsi üzərində köklənmişdi.

1933-cü ilin ikinci yarısından sovet rəhbərliyi hələ 1919 – 1920-ci illərdə həqiqət kimi qəbul etdiyi "beynəlxalq gərginliyin hər cür güclənməsi" SSRİ-nin xeyrinədir, beynəlxalq siyasi sabitliyin hər bir addımı isə ona mənfi təsir göstərir" sovet xarici siyasət konsepsiyasından əl çəkməyə məcbur oldu. 1933-cü ilin yayında sovet-alman münasibətlərinin pisləşməsi sovet rəhbərliyinin xarici siyasət yönümünün dəyişdirilməsində ilk addım oldu. "Rapallo ruhu" dəfn olundu. 1933-cü ilin axırından sovet xarici siyasətində yeni istiqamət – geniş miqyaslı əlaqələr yaratmaq xətti götürüldü.

1933-cü ilin sonu – 1936-cı ilin başlanğıcında bu "yeni xətt" sovet xarici siyasətində müəyyən nailiyyətlər əldə edilməsinə imkan verdi. 1933-cü ilin noyabrında ABŞ SSRİ-ni tanıdı və onunla diplomatik əlaqəyə girdi. 1934-cü ilin iyununda Çexoslovakiya və Rumıniya Sovet Birliyini tanıdı. Həmin ilin sentyabrında SSRİ Millətlər Cəmiyyətinə qəbul olundu. Bununla, hələ 16 il əvvəl kənarlaşdırıldığı dünya birliyinə qaytarıldı. O, Millətlər Cəmiyyəti tribunəsindən öz məqsədləri üçün istifadə etməyə başladı. 1935-ci ildə Fransa və Çexoslovakiya ilə qarşılıqlı

yardım barədə müqavilələr imzaladı. Sovet diplomatiyası bunu kapitalist dövlətlərinin vahid antisovet cəbhəsinin yarılması kimi qiymətləndirirdi.

SSRİ 1936 – 1938-ci illərdə İspaniyanın daxili işlərinə qarşıaraq Frankonun faşist xuntasına qarşı mübarizədə respublikaçılara hərbi kadr və texnika sahəsində fəal yardım göstərdi.

1927 – 1932-ci illər Sovet birliyinin ümumi tərkiləşmə uğrunda mübarizəsi ilə də səciyyələnir. 1928-ci ildə sovet nümayəndəliyi Cenevrədə silahlanmanın azaldılması və məhdudlaşdırılması üzrə Komissiyada silahlanmanı azaltmaq barədə layihə təqdim etdi. 1933-cü ilin fevralında tərkiləşmə üzrə Beynəlxalq konfransa təcavüzkarı müəyyən etmək barədə bəyanat layihəsi verdi. 1933-cü ilin yayında SSRİ Estoniya, Latviya, Polşa, Rumıniya, Türkiyə, İran, Əfqanıstan, Çexoslovakiya, Yuqoslaviya və Litva ilə təcavüzkarı müəyyən etmək barədə konvensiya imzaladı.

1936-cı ilin martında SSRİ ilə Çin arasında qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə imzaladı. 1939-cu ilin aprel-avqust aylarında təcavüzkarı qarşı birgə çıxış etmək barədə SSRİ, İngiltərə və Fransa danışıqları aparıldı. Lakin nəticəsiz qaldı.

30-cu illərdə sovet xarici siyasətini səciyyələndirən cəhətlərdən biri də liberal-demokratizm və faşizm qüvvələri arasında maneəvərlik etmək xətti yeritməkdən ibarət idi. O, 30-cu illərin əvvəllərinə kimi öz xarici əlaqələrində Versal buxovundan azad olmağa çalışan Almaniyaya üstünlük verirdisə, 1933 – 1939-cu ilin avqustuna kimi liberal demokratizm cəbhəsinə daxil olan iri dövlətlərlə – (ABŞ, İngiltərə, Fransa) əlaqəni yaxşılaşdırmağa səy göstərmişdi. 1939-cu ilin yayı – 1941-ci ilin yayına kimi yenidən Almaniya ilə sıx əlaqələr yaratdı. Hətta, İngiltərə və Fransa ilə təhlükəsizlik barədə beş aya kimi davam edən danışıqların nəticə vermədiyini görərək Hitlerin təklifi əsasında 1939-cu il avqustun 23-də on il müddətinə bir-birinə hücum etməmək haqqında Almaniya ilə müqavilə imzaladı. Bu, Molotov – Ribbentrop paktı da adlandırılırdı.

SSRİ və Almaniya arasında bu pakta əlavə olaraq gizli protokol da imzalanmışdı. Bu protokola görə Şərqi Avropa və Baltıqyanı ölkələr Almaniya və SSRİ arasında nüfuz dairəsinə bölünürdü. Almaniya, əvvəllər Rusiya imperiyasına daxil olmuş Finlandiya, Latviya, Estoniya, Bessarbiya üzərində SSRİ-nin maraq dairəsinə tanınırdı. Tərəflər Polşanı bölüşdürmək barədə də razılığa gəlmişdilər. Beləliklə, SSRİ Şərqi Avropanın xəritəsini yenidən dəyişdirilməsinin iştirakçısı olmuşdu. 1939-cu il avqustun 23-nə kimi münsif kimi çıxış edən SSRİ artıq bundan sonra Almanıyanın müttəfiqlərindən birinə çevrilmişdi.

Protokolda nəzərdə tutulanları yerinə yetirən SSRİ 1939-cu ilin sentyabrında ümumi ərazisi 200 min km² olan Qərbi Ukrayna və Qərbi Belarusıyanı özünə birləşdirdi. Sentyabrın 28-də Almaniya ilə "Dostluq və sərhədlər" barədə müqavilə imzaladı. Bundan sonra üzünü Baltıqyanı ölkələrə tutdu. Müəyyən priyomlarla onları öz tərkibinə daxil etdi. 1939-cu ilin 29 noyabrında Finlandiya ilə hücum etməmək müqaviləsini ləğv etdi. Sovet-fın müharibəsi başlandı. Buna görə SSRİ Millətlər Cəmiyyətindən xaric edildi. Müharibədə Finlandiya məğlub oldu. 1940-cı ilin martın 12-də sülh bağlandı.

Müharibə nəticəsində Kareliya bərxəxi SSRİ-yə keçdi.

1940-cı ildə SSRİ Rumıniyadan Bukovinanı və Bessarabiyanı alıb özünə birləşdirdi.

Alman-sovet müqaviləsindən keçən bir il ərzində SSRİ-də əhali 23 milyon nəfər artdı. Sovet rəhbərliyi bunu sovet-alman sazişinin nəticəsi kimi qiymətləndirmişdi.

§ 6. Sovet cəmiyyətinin süqutu

Yeni dünya müharibəsi təhlükəsinin artması SSRİ-nin daxili və xarici siyasətinə də öz təsirini göstərdi. O, daxildə hərbi sənaye kompleksini daha da gücləndirməyə üstünlük verdi. 1939-1941-ci illərdə bu istiqamətdə bir sıra ciddi tədbirlər: əmək intizamını möhkəmləndirmək, gənc fəhlə kadrları hazırlamaq, ağır sənayeni

xüsusən hərbi sənayeni daha da inkişaf etdirmək və s. tədbirlər həyata keçirdi.

Xarici siyasətdə müharibə təhlükəsini özündən uzaqlaşdırmaq üçün manevr etmək gedişlərinə də üstünlük verdi. Buna baxmayaraq o, faşizm tərəfindən gözlənilən müharibə təhlükəsindən canını qurtara bilmədi. Dünya ağılığı niyyətində faşist nasist Almanıyası 1941-ci il iyunun 22-də, 10 il müddətində bir-birinə hücum etməmək barədə 1939-cu il 23 avqust sovet-alman müqaviləsini xaincəsinə pozaraq bütün cəbhə boyu SSRİ üzərinə hücum keçdi. Bununla, SSRİ öz iradəsindən asılı olmayaraq ikinci dünya müharibəsinə qatıldı. SSRİ-nin faşist Almanıyasına qarşı 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsi başlandı.

SSRİ müharibənin ilk illərində ciddi müvəffəqiyyətsizliklərə məruz qalsa da tezliklə öz qəddini düzəltdi. Antihitler koalisiyasının fəal üzvü kimi nasist Almanıyasının məğlub edilməsində həlledici rol oynadı. Beləliklə, totalitar sosializm totalitar faşizmdən üstün olduğunu göstərdi. Sovet cəmiyyəti çox böyük maddi və insan itkisi (o, müharibədə 27 milyon adam itirmiş, 2 trilyon 169 milyard manat (1941-ci il məzənnəsi ilə) zərərə düşər olmuşdu) versə də hərbi-siyasi cəhətdən müharibədən qalib çıxdı.

Müharibə, hələ XX əsrin 30-cu illərində SSRİ-də yaradılmış sərt ictimai-siyasi şəraiti daha da gücləndirdi. Bu şərait müharibədən sonra da davam etdirildi. Kütləvi siyasi repressiyaların yeni dalğası başlandı. 1948-ci ildə «Leninqrad işi» adı ilə təşkil olunan repressiya zamanı 2 minə qədər adam həbs olundu, onlardan 200 nəfəri güllələndi. Bir sıra yüksək rütbəli hərbcilər mühakimə edildi, görkəmli elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri təqib olundu. Ümumən, 1948-1953-cü illərdə 6,5 milyona qədər adam kütləvi siyasi repressiyaya məruz qaldı. Dövlət düşərgələr sistemi (QULAQ) özünün ən yüksək səviyyəsinə çatdı. Həmin düşərgələrdə olanların sayı 4,5-12 milyon çevrəsində idi.

1953-cü il martın 5-də İ.V.Stalinin ölümündən sonra Sovet cəmiyyətinin sosial-iqtisadi və siyasi həyatında yeni abı-hava yaranırdı. 1953-cü ilin avqustunda SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri Malenkov tərəfindən ilk iqtisadi islahat ideyaları irəli sürüldü. O, sənaye istehsalında çox işlənən mallar istehsalına üstünlük verməyi təklif edirdi. Lakin onun tezliklə vəzifəsindən kənarlaşdırılması islahat ideyasının həyata keçirilməsinə imkan vermədi. 1953-cü ilin sentyabrında N.Xruşşovun təşəbbüsü ilə kənd təsərrüfatı inkişafının geniş tədbirlər proqramı irəli sürüldü. Tədbirlər sırasında kənd təsərrüfatının inkişafında kolxozçuların maddi marağını yüksəltmək, xam və dincə qoyulmuş torpaqlar hesabına əkin sahələrini artırmaq mühüm yer tuturdu. 1954-cü ildə xam torpaqların istifadəyə verilməsinə başlanıldı. İlk beş il ərzində 42 milyon hektar xam və dincə qoyulmuş torpaq istifadəyə verildi. 1953 – 1958-ci illərdə kənd təsərrüfatı istehsalı cəmi 34% artım verdi.

Kənd təsərrüfatına nisbətən sənayedə vəziyyət az-çox yaxşı idi. 1950 – 1955-ci illərdə sənaye məhsulları istehsalının həcmi 1.6 dəfə artmışdı. 50-ci illərin sonlarından sənayeni daha da inkişaf etdirmək tədbirləri həyata keçirildi. 1957-ci ildə sənayenin idarə edilməsinin strukturu yenidən quruldu. Respublika Xalq Təsərrüfatı Şuraları və Ali Xalq Təsərrüfat Şurası yaradıldı. 1959-cu ildə planlaşmada dəyişikliklər edildi. Beşilliklər əvəzinə perspektiv çoxillik (onbeşillik) planlaşmaya keçildi. Yeddiillik (1959 – 1965) plan qəbul olundu. Maşınqayırma, kimya, energetika, tikinti materialları və b. sənaye sahələrinin inkişafı sürətləndirildi. Buna baxmayaraq yeddiillikdə sənaye istehsalı ancaq 84%, kənd təsərrüfatı isə 14% artım verdi.

1959-cu ildə üç il müddətində heyvandarlıq məhsulları istehsalına görə ABŞ-a çatmaq və onu ötüb keçmək kimi cəfəng hərəkət başlandı. Hətta SSRİ rəhbərliyi 1961-ci ildə (XXII qurultayda) 20 il müddətində ölkədə kommunizm cəmiyyəti qurmaq proqramını qəbul etdi. Sonradan bunun xülyadan başqa bir şey olmadığı məlum oldu.

1965-ci ilin mart və sentyabr aylarında keçirilmiş iqtisadi islahatlar da əsaslı nəticə vermədilər. 1970-ci il üçün sənayedə müəyyən irəliləyiş olsa da, (1966 – 1970-ci illərdə sənaye istehsalı 1.5 dəfə artdı) kənd təsərrüfatında islahat tam uğursuzluqla nəticələndi.

L.Brejnevin ölkə rəhbərliyinə gəlməsi ilə (1964) Stalin zamanının siyasi rejiminə rəvac vermək dövrü başlandı. Bəzi ədəbiyyatlarda bu dövr “neostalinizm” (yeni stalinizm), “**qızıl əsr**” kimi də qiymətləndirilirdi. Bu dövrdə Stalini ittiham etməkdən əl çəkildi, partiya-dövlət nomenklaturası ənənəsi gücləndirildi, “**kadrların sabitliyi**” xətti irəli sürüldü. Xruşşovun “mülayimləşmə” dövründə qəbul olunmuş bir sıra tədbirlər ləğv edildi və pisləndi. 1971-ci ildə SSRİ-də «inkişaf etmiş sosializm» cəmiyyətinin qurulduğu elan edildi. Partiya və dövlət aparatı getdikcə şişməyə başladı. 1983-cü ildə idarə aparatında çalışanların sayı 18 milyon nəfərə çatdı. Demək olar ki, hər 6 – 7 nəfərə bir nəfər idarə edən düşürdü. Beləliklə, Stalin dövründəki inzibati-amirlik sisteminin davamı olan **inzibati-bürokratik sistem** formalaşdı. “Partiyanın birliyi uğrunda mübarizə” şüarı altında “baş xətt”lə uyğun gəlməyən bütün ideyalar, nöqtəyi-nəzərlər boğuldu, tənqid və özünütənqid heçə endirildi. Brejnevin şəxsiyyəti olmazın dərəcədə fetişləşdirildi. Bütün sahələrdə, o cümlədən dövlət aparatında partiyanın nəzarəti gücləndirildi. SSRİ-nin 1977-ci il oktyabrın 7-də qəbul edilmiş Konstitusiyanın (Bu Rusiya tarixinin Sovet dövründə qəbul edilmiş 4-cü konstitusiyası idi) 6-cı maddəsində Sovet cəmiyyətində Kommunist Partiyasının rəhbəredici və istiqamətverici rola malik olduğu təsbit olundu. Onun “siyasi sistemdə başlıca qüvvə” olduğu göstərildi. Beləliklə, ölkədə hakimiyyətin real olaraq Kommunist Partiyasına məxsus olduğu hüquqi əsas aldı.

Beləliklə, köhnə siyasi rejimin qorunub saxlanması ölkə həyatının bütün sahələrində durğunluğa gətirib çıxardı, sözlə iş, nəzəriyyə ilə praktika arasında dərin uçurum yarandı. “İnkişaf etmiş sosializm cəmiyyəti”nin qurulduğu elan olunmuş ölkə sosial-

iqisadi böhranla üzləşdi. 1981 – 1985-ci illərdə sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı 1966 – 1970-ci illərə nisbətən təqribən 2.5 – 3 dəfə aşağı düşdü. Kapital qoyuluşu, əmtəə dövriyyəsi, əmək məhsuldarlığı və milli gəlir də xeyli azaldı. Ölkəni böhran vəziyyətindən xilas etmək üçün kordinal tədbirlər görmək zərurətə çevrildi. L.Brejnevdən sonra Y.V.Andropovun (noyabr 1982 – fevral 1984) və sonra isə K.S.Çernenkonun (fevral 1984 – mart 1985) rəhbərliyə gəlməsi ilə də vəziyyət düzəlmədi. 1985-ci ilin martında rəhbərliyə M.S.Qorbaçov gətirildi.

Qorbaçovun dövründə sosializmin aşınması və iflası prosesi daha da dərinləşdi. O, "yenidənqurma" siyasətini irəli sürdü. "Yenidənqurma" yuxarıdan siyasi quruluşun demokratikləşməsini və iqtisadiyyatda bazar münasibətlərinə yol verilməsinə keçilməsini, ictimai həyatda Sov.İKP-nin rolunu azaltmağı, parlamantarizmi bərpa etməyi, aşkarlığı, iqtisadiyyata mərkəzləşdirilmiş rəhbərliyi zəiflətməyi, region hakimiyyət orqanlarının hüquq və məsuliyyətini artırmağı nəzərdə tuturdu.

Deməli o, sosializmi ləvğ etmək deyil, onu yeniləşdirmək şərtilə saxlamaq məqsədini güdüdü.

Sovet qoşunlarının Əfqanıstanda böyük xərc tələb edən müharibə aparması, hərbi sənaye kompleksinə külli maliyyə vəsaitinin sərf olunması, mərkəzdənqaçma qüvvələrin fəallaşması sözügedən vacib vəzifənin həyata keçirilməsinə imkan vermirdi. O biri tərəfdən, partiya rəhbərliyinin və demokratik qüvvələrin siyasətdə və iqtisadiyyatda tələm-tələsik radikal islahatlar keçirmək tələbləri ölkədə başlanmış böhranı daha da dərinləşdirirdi. Milli respublikalarda və regionlarda mərkəzə qarşı kütləvi çıxışlara səbəb olurdu. Azərbaycanda, Gürcüstanda, Ermənistanda, Litvada suverenlik uğrunda kütləvi mübarizə başladı. Çıxışları yatırmaq üçün Sovet rəhbərliyi silahlı qüvvələrdən istifadə etdi. 1989-cu ilin yazında Gürcüstanda dinc əhaliyə silah qaldırıldı. 1990-cu ildə Azərbaycanda Qanlı yanvar hadisəsi törədildi. Bakıda dinc əhalidən 132 nəfər qanına qəltan

edildi, yüzlərlə adam yaralandı və itkin düşdü. "Şanlı" Sovet Ordusu öz vətəndaşlarına divan tutdu. Mərkəzi rəhbərliyin dəstəyi ilə qondarma Dağlıq Qarabağ məsələsi uyduruldu. Ermənistan-Azərbaycan münacişəsi təşkil olundu. Bir milyona kimi azərbaycanlı yer-yurdundan qaçqın düşdü.

Əndicanda və Fərqanədə də qırğınlar törədildi. Məhsəti türkləri Orta Asiyadan qovuldular.

Bütün bunlar kommunist siyasətinin iflası uğradığına dəlalət edirdi. SSRİ dağılmağa doğru gedirdi. SSRİ-nin dağılmasına təkan verən hadisələrdən biri də M.Qorbaçovun xeyir-duası ilə ermənilərin Azərbaycanın əzəli torpağı olan Dağlıq Qarabağı Ermənistana qatmaq məqsədilə başladığı separatizm hərəketi oldu.

SSRİ-ni xilas etmək məqsədi ilə müttəfiq respublika rəhbərlərinin 1991-ci ilin iyulunda (23-24-də) Novo-Oqoryovoda keçirilən yığıncağında "Suveren dövlətlərin ittifaqı haqqında müqavilə" hazırlandı. Lakin onu imzalamaq baş tutmadı. Vitse prezident G.Yanayev başda olmaqla yüksək rütbəli sovet rəhbərləri 1991-ci il avqustun 19-da Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsi (DFVK) yaratdılar. M.Qorbaçovun prezidentlik səlahiyyətləri əlindən alınaraq SSRİ vitse prezidenti G.Yanayevə verildi. Lakin dövlət çevrilişi baş tutmadı. RSFSR prezidenti B.Yeltsin və onun tərəfdarları onu qanunsuz elan etdilər. DFVK-nin üzvləri həbs olundular.

1991-ci il 19-21 avqust hadisələri SSRİ-nin dağılmasını sürətləndirdi. 1991-ci ilin noyabrında yeni siyasi ittifaq yaratmaq cəhdi də baş tutmadı. 1991-ci ilin dekabrın 7-8-də Rusiyanın, Ukraynanın və Belorusiyanın prezidentləri (Yeltsin, Kravçuk və Şuşkeviç) Belovej qoruğunda Müstəqil Slavyan dövlətləri birliyinin təsis edilməsi barədə müqavilə imzaladılar. Sonradan keçmiş müttəfiq respublikalardan 9-u (Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Tacikstan, Türkmənistan, Özbəkistan) da bu quruma qoşuldu. Beləliklə,

tərkibinə 12 suveren dövlətin daxil olduğu Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) yaradıldı. Bununla da, 69 il sonra 1991-ci ilin dekabrında SSRİ bir siyasi qurum kimi süqut etdi. Keçmiş sovet məkanında 15 müstəqil respublika Azərbaycan, Belarus, Ermənistan, Gürcüstan, Estoniya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Latviya, Litva, Moldova, Özbəkistan, Rusiya, Tacikistan, Türkmənistan, Ukrayna dövlətləri yaradıldı.

SSRİ-nin yerində meydana çıxan müstəqil dövlətlər

Adı	Ərazisi min kv. km.	Əhalisi mln. nəfər 1994-cü il məlumatı
Azərbaycan	86,6	7,684
Belorus	207,6	10,404
Ermənistan	29,8	3,521
Gürcüstan	69,7	5,681
Estoniya	45,1	1,616
Qazaxıstan	2717,3	17,267
Qırğızıstan	198,5	4,698
Latviya	63,7	2,749
Litva	65,2	3,848
Moldova	33,7	4,473
Özbəkistan	447,4	22,608
Rusiya	17075,0	149,608
Tacikistan	143,1	5,995
Türkmənistan	488,1	3,995
Ukrayna	603,7	51,846

SSRİ-nin, sovet cəmiyyətinin süqutunda xarici ideoloji təxribatla yanaşı, sovet kommunist rəhbərliyinin təftişə uğramış marksizm-leninizm ehkamlarından əl çəkməmələri mühüm rol oynamışdı. Onlar dünyada gedən ümumdünya intepراسiya meyllərinə məhəl qoymayaraq və yeni şəraitin tələb etdiyi konsensusları rədd edərək xülyalardan ibarət kommunizm cəmiyyəti qurmaq niyyətlərini davam etdirirdilər.

Sovet Birliyinin süqutundan sonra da dünyanın ən iri ölkəsi kimi Rusiya Federasiyası yeni istiqamətdə, liberal demokratizm yolu ilə inkişaf etməkdədir. Dünyada və MDB məkanında onun nüfuzu getdikcə yüksəlməkdədir.

Bununla yanaşı hazırda Rusiyada da kommunizm ideyaları hələ də yaşamaqda, onların daşıyıcısı olan kommunist partiyası fəaliyyət göstərməkdədir. Hətta son zamanlar Rusiyada neobolşevizm ideyaları da yayılmaqdadır. Özünü nasional-bolşevizm adlandıran bu təşkilat «Rusiya hər şeydir, qalanları heç şeydir» şüarı ilə çıxış edir. Təşkilatın başçısı yazıçı Eduard Limonovdur.

FAŞİZMİN MEYDANA GƏLMƏSİ, ONUN BEYNƏLXALQ FAKTORA ÇEVRİLMƏSİ VƏ İFLASI

§ 1. Faşizmin meydana gəlməsi

XX əsrin ümumdünya faciəli hadisələrindən biri də faşizmin meydana gəlməsidir. O, birinci dünya müharibəsindən sonrakı inqilabi dəyişikliklərin alternativini, bir sıra ölkələrdə burjuva demokratiyasından siyasi irticaya keçməyin təzahürü və mühafizəkar ekstremizmin ən sağ variantı idi. Onun ideologiyasını irqçilik, millətçilik, sosial bərabərlik kimi populist prinsiplər təşkil edirdi. Faşistlər milli marağı siniflərin və fərdlərin marağından üstün tuturdular. Köhnə millətçilikdən və mühafizəkarlıqdan onları fərqləndirən əsas cəhət tək cəhət güclü dövlət ideyası deyil, cəmiyyətə tam yiyələnmiş totalitar dövlət yaratmaq idi.

Faşizmin ilk təşkilatları Almaniya və İtaliyada yaranmışdı. Almaniya o, nasist, İtaliyada isə faşist adlandırılırdı.

İtaliya və Almaniya liberalizmin çox zəif olması, onların hər ikisinin I Dünya müharibəsinin yekunlarından narazı qalmaları faşist tipli təşkilatların meydana gəlməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Almaniya müharibədə məğlub olmuş ölkə idisə, İtaliya qalib dövlətlər sırasında məğlub ölkə idi. O, müharibədən öz niyyətlərini həyata keçirmək, keçmiş arzusuna – İtaliya imperiyasının nüfuzunu bərpa etmək kimi məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə edə bilməmişdi. Deməli, onların müharibədən sonrakı strateji niyyətləri üst-üstə düşmüşdü.

Almaniya o, ilk faşist təşkilatı 1919-cu il yanvarın əvvəllərində "Alman fəhlə partiyası" (DAP) adı ilə Anton Dreksler tərəfindən yaradılmışdı. 1919-cu il yanvarın ortalarında o, "Alman nasional-sosialist fəhlə ittifaqı", 1920-ci ildə isə "Alman nasional-sosialist fəhlə partiyası" adlandırılmışdı. 1920-ci ildən onun sədri

Adolf Hitler seçilmişdi. 1923-cü ilin noyabrında nasistlər Veymar respublikasına qarşı "milli inqilab", «pivəxana qiyamı» təşkil etməyə cəhd göstərmişdilər. Qiyam baş tutmamışdı. "Pivəxana qiyamı"nın təşkilatçılarından biri kimi Hitler tutularaq 5 il həbsdə məhkum edilmişdi.

Hitler Adolf (Şiklqruber) (1889-1945). Almaniya nasist partiyasının və dövlətinin başçısı. Avstriyanın Braunau şəhərində anadan olmuşdu. 1913-cü ildə Münxənə köçmüşdü. O, 1918-ci ildə Bavaria Sovet Qırmızı ordusunun tərkibində olan ikinci korpusda yefreytor olmuşdur. Millətçi və antisemit "nəzəriyyə"lərin qatı tərəfdarı olması ilə fərqlənmişdi. 1919-cu ilin payızında o, A.Drekslerin təşkil etdiyi "Alman fəhlə partiyasına" (sonradan "Alman nasional-sosialist fəhlə ittifaqı") daxil olmuşdu. 1920-ci ildən "Alman nasional-sosialist fəhlə partiyası"nın lideri (fureri) olmuşdu. 1923-cü ildə "pivəxana qiyamı" adlandırılan dövlət çevrilişi cəhdinə görə həbs olunmuşdur. Həbsdə olarkən tanış olduğu Rudolf Gesslə birlikdə "Mayn kampf" ("Mənim mübarizəm") kitabını yazmışdı. 1933-cü ildə Hitler Almaniya Üçüncü reyxini, 1934-cü ildə isə totalitar nasist diktaturasının reyx kansleri olmuşdu. İkinci dünya müharibəsinin təşkilatçılarından biri olmuşdu. 1945-ci ildə intihar etmişdi.

O, həbsxanada "Mayn kampf" ("Mənim mübarizəm") kitabını yazır. Kitab tarixə faşist təcavüzkarlığının proqram sənədi kimi daxil olmuşdur. Bu kitabın nəşrindən sonra A. Hitler Almaniyanın ən populyar və varlı adamlarından birinə çevrilmişdi.

İtaliyada faşist təşkilatı 1919-cu ilin martında meydana gəlmişdir. Onu, vaxtilə İtaliya sosialist partiyasının üzvü və 1914-cü ildə həmin partiyadan qovulan Benito Mussolini yaratmışdı. Təşkilat əvvəllər "Faşio di Kombatismo" ("mübarizə ittifaqı") adlanmış, 1919-cu ilin martından etibarən isə "Faşist mübarizə dəstələrinin ittifaqı" adlandırılmışdı. 1921-ci ilin noyabrından o, "Milli faşist partiyası" adlanmış, B. Mussolini onun ali rəhbəri (düçə) elan olunmuşdu.

Mussolini Benito (1883-1945). İtaliya faşizminin lideri, 1903-cü ildən Sosialist partiyasının üzvü olmuşdur. 1914-cü ildə onun sıralarından

çıxarılmışdı. 1915-1917-ci illərdə orduda xidmət etmişdi. 1919-cu ilin martında "Fəşio di kombatimento" ("mübarizə ittifaqı") təşkilatını yaratmışdı. 1922-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş, 1926-cı ildə İtaliyada totalitar faşist diktaturası yaratmışdır. İkinci dünya müharibəsi illərində Hitlerin ən yaxın müttəfiqi olmuşdu. 1945-ci ilin aprelində İtalyan partizanları tərəfindən edam edilmişdir.

Beləliklə, XX əsrin 20-ci illərinin əvvəli üçün Avropada müxtəlif adda eyni ideyalı və məramlı faşist partiyaları meydana gəlmişdi. Faşizm adı italyan "faşio" sözündən götürülmüşdür. Bu da, mənacə bağlama, dəst deməkdir. Bəziləri isə bu adın İtaliyada bitən elastik, sınımayan "fatsis" çubuğunun adından götürüldüyünü güman edirlər.

Faşizm adının hələ XIX əsrin sonlarında Siciliyada yayılmış, embleması bitki gövdəsi dəsti olan "de-faşio" antifeodal kəndli hərəkatının adından götürüldüyü də ehtimal olunur. Birinci mülahizə daha həqiqətə uyğundur.

20-ci illərin əvvəllərindən etibarən faşizm hərəkatı sürətlə inkişaf etməyə başladı. O, İtaliyada və Almaniya da daha güclü idi. 1920-ci ilin payızından İtaliyada faşizm sürətlə artdı. Artıq 1921-ci ilin axırı üçün onun sıralarında 320 min adamı birləşdirən 2200 bölməsi var idi. Onlar geniş terrorçuluqla məşğul olurdular. 1920-ci ilin sonu-1921-ci ilin birinci yarısında zəhmətkeşlərin 726 təşkilatı faşist təşkilatlarının terroruna məruz qalmışdı. Hakim dairələr də faşistləri açıq və gizli şümrəkləndirirdilər. 1921-ci ilin mayında keçirilən parlament seçkiləri zamanı faşistlər hökumətin seçki siyahısına – "Milli bloka" daxil edilmişdilər. Hətta onlar parlamentdə 35 yer də almışdılar.

Faşistlərin antidemokratik, terrorçu hərəkatlarına qarşı 1921-ci ilin yayında İtaliyanın bir çox şəhərlərində Xalq cəsurları ("Arditi deli popolo") təşkilatı yarandı. Siyasi bitərəflik mövqeyində duran həmin təşkilat faşist quldur dəstələrinə qarşı çıxır, zəhmətkeşlərin nümayiş və tətillərini onlardan mühafizə edirdilər. Təşkilatın başında leytenant Arqo Sekondari dururdu. O, keçmiş cəbhəçiləri, habelə sosialistləri, anarxistləri,

kommunistləri, respublikaçıları və hətta Xalq partiyasının üzvlərini özündə birləşdirirdi.

1921-ci ilin noyabrında İtaliya faşistlərinin qurultayı toplandı. Qurultay faşist hərəkatını siyasi partiya çevirmək barədə qərar qəbul etdi. O, "Milli faşist partiyası" adlandırıldı, Mussolini onun ali rəhbəri ("duçe") elan olundu.

Kəskin qarşıdurmalar, hakim dairələrdə hökm sürən çəşqınlıqlar, liberal-burjua dövlət quruluşunda böhran faşizmin çiçəklənməsinə, açıq çıxışına şərait yaradırdı. Nəhayət, 1922-ci ilin sentyabrında duçe çıxışlarının birində öz gizli arzularını bəyan etdi: "Biz öz nəzərimizi Romaya yönəlmişik. Bizim proqramımız çox sadədir. Biz İtaliyanı idarə etmək istəyirik".

Artıq, 1922-ci il oktyabrın ortalarından faşistlər dövlət çevrilişi etməyə hazırlaşdılar. Oktyabrın 16-da dövlət çevrilişinə rəhbərlik etmək üçün "kvadrumviri", dördlük yaradıldı (onun tərkibinə Balbo, Byanki, De Bono və De Venni daxil idi). Oktyabrın 24-də Neapolda faşistlərin 40 minlik toplanışı keçirildi. Toplanışın iştirakçıları Romaya tərəf hərəkat etməyə başladılar. Mussolini özü oktyabrın 25-də Roma ilə danışıqlar aparmaq üçün Milana getdi. Kral Viktor Emmanuil hökumətin paytaxtı müdafiə etmək təklifini qəbul etmədi. O, oktyabrın 28-də Salandre faşistlərin iştirakı ilə yeni kabinet təşkil etməyi tapşırırdı. Lakin bununla razılaşmayan Mussolini hökumətin ona verilməsini tələb etdi. Bir gün sonra Mussolini hökumətə başçılıq etmək üçün Romaya dəvət olundu. Oktyabrın 29-da Mussolini qatarla Romaya gəldi. Beləcə, "faşist inqilabı" sona yetdi. Xalq arasında onu "rişxəndlə" "yataq vaqonunda inqilab" adlandırırdılar. Oktyabrın 30-da Mussolini faşist formasında kral sarayına gəldi. Oktyabrın 31-də kral III Emmanuil ilə birlikdə faşist dəstələrinin rəsmi keçidinə baxdılar.

Beləliklə, dövlət çevrilişi nəticəsində faşistlər hakimiyyətə gəldilər. Avropada ilk faşist hökuməti yarandı. Faşistlərin embleması (çubuq dəsti) dövlət gerbi elan olundu. Konstitusiyaya

azadlıqları ləğv edilməyə başladı. 1922-ci il dekabrın 15-də Mussolini başda olmaqla "Böyük faşist Şurası (BFŞ)" yaradıldı. O, İtaliya faşist iyerarxiyasının ali hakimiyyət orqanı idi. BFŞ həm qanunvericilik, həm də icraedicilik səlahiyyətlərini öz üzərinə götürmüşdü.

Mussolini gəncləri faşist partiyası ətrafında toplamaq üçün bütün gənclər və uşaq təşkilatlarını yarım hərbi gənclər təşkilatında-İtaliya fəxri keşikçisi təşkilatında (CİL) birləşdirdi. Təşkilatın başlıca şüarı – "İnanmaq, tabe olmaq, döyüşmək!" idi.

1924-cü ildə saxtakarlıq və terror şəraitində parlament seçkiləri keçirildi. Seçkilərdə əksəriyyət səsi faşistlər aldılar. Faşist diktaturası yaratmaq yolunda mühüm addım atıldı. 1925-ci ildə verilən bir sıra qanunlar faşist diktaturasının formalaşmasına kömək etdi. 1926-cı ildə verilmiş qanunla Mussolini diktatorluq səlahiyyətləri aldı. O, parlament qarşısında məsuliyyət daşımayan diktatora çevrildi. Muxalifətə divan tutmaq üçün "Xüsusi tribunal" təsis etdi. Bir il ondan sonra ölkədə korporativ dövlət yaratmağı elan edən "Əmək Xartiyası" qəbul etdi. Həmin Xartiyanın xüsusi maddəsi ilə ölkədə tətillər və zəhmətkeşlərin digər mübarizə tədbirləri qadağan olunurdu. Onlar cinayət kimi qiymətləndirilirdi. 1929-cu ildə Mussolini Roma papası ilə demokratik qüvvələrə qarşı birgə mübarizə barədə saziş imzaladı.

Bu illərdə Macarıstanda (1919-1921) və Bolqarıstanda (1923) da faşizm rejimi yaranmışdı. Macarıstanda faşistsayağı rejimə Mikloş Xorti, Bolqarıstanda Aleksandr Sankov başçılıq edirdi.

1923-cü ildə İspaniyada Prema de Riverin hərbi-monorxist diktaturası, 1924-cü ildə Albaniyada Əhməd Zoqunun, 1925-ci ildə Yunanıstanda general Panqolosun hərbi diktaturası bərqərar oldu. Qeyd edək ki, həmin avtoritar rejimlərdə dövlət idarəçiliyində az-çox parlamentarizm formasından istifadə olunmuşdu.

Hitlerin həbsdən sonra alman faşist hərəkatında səngimə baş verdi. Partiya daxilində ikitirəlik yarandı. Hitlerin razılığı

olmadan 1924-cü ilin avqustunda (16-17) keçirilən qurultayda NSDAP və DAP "Azad nasional-sosialist partiyası" adı altında birləşdilər. Lyudendorf, Grefe və Qriqori Ştrasserlər partiyanın rəhbərliyinə seçildilər. Həbsxanadan çıxan Hitler 1924-cü ilin dekabrında NSDAP-ın bərpa olunduğunu elan etdi. Hitlerin təşəbbüsü ilə hələ 1921-ci ildə yaradılmış "Hücumçu dəstələri (SA)" və 1923-cü ildə təşkil olunan "Müdafiə dəstələri (SS)" genişləndirildi. 1927-ci ildə isə H.Himmler SS-in reyxsfüreri təyin olundu.

§ 2. Faşizmin beynəlxalq faktora çevrilməsi

1929-1933-cü illərdə dünya iqtisadi böhranı faşizm hərəkatının inkişafında dönüş mərhələsi oldu. Faşist dövlətləri iqtisadi böhrandan çıxmaq yolunu iqtisadiyyatı hərbişəhəşməkdə gördülər.

İtaliya faşist hökuməti hələ 1927-ci ildə elan etdiyi "korporativ dövlət" proqramını həyata keçirməyə başladı. 1930-1934-cü illər sözügedən proqramın həyata keçirilməsində mühüm mərhələ oldu. İqtisadiyyatın bütün sahələrinə müvafiq olaraq sahibkarları, həmkarlar ittifaqlarını və bütün zəhmətkeşləri öz sıralarında birləşdirən 22 korporasiya yaradıldı. Korporativ sistemin yaradılması ölkə iqtisadiyyatına dövlət nəzarətini gücləndirilməyin səciyyəvi forması idi.

Mussolininin iqtisadi xətti güclü "dövlət-rəhbər" ideyasına əsaslanırdı. Bu ideya əsasında dövlət inhisar kompleksi yaradılmışdı.

30-cu illərdə İtaliyanın iqtisadi həyatında gedən proseslərdən biri də avtoritarlığa nail olmaq uğrunda mübarizə idi. Burada məqsəd ölkədə özünü təmin edən və iqtisadi cəhətdən müstəqil olan sistem yaratmaq idi. Bu məqsədlə 1937-ci ilin oktyabrında avtoritarlığa üzrə Ali komissiya yaradıldı. Bütün sahələrin və iqtisadiyyatın texniki cəhətdən yenidənqurulması, istehsal və

maliyyə üzərində ciddi nəzarət qoyulması, istehlakın, hərbiləşdirmənin nizama salınması tədbirləri həyata keçirildi.

İqtisadiyyatın işinə birbaşa, hərtərəfli müdaxilə edilməsi sayəsində faşist-korporativ dövləti ölkənin inkişaf sürətini artırmağı təmin etdi. Tezliklə sənaye istehsalının strukturu dəyişildi, maşınqayırma və metallurgiya sənayesinin xüsusi çəkisi xeyli yüksəldi. Müharibəyə hazırlaşan İtaliya üçün belə iqtisadi siyasət qanunauyğun proses idi.

Beləliklə, İtaliya faşizmin dünyada yayılmasında, onun beynəlxalq faktora çevrilməsində əməli addımlar atdı. O, faşizm hərəkatında italyan formasını ideallaşdırmağa başladı. 30-cu illərdə onun xarici siyasət sahəsində attığı addımlar davakar faşizm ideologiyasını həyata keçirmək nümunələri idi.

1929-1933-cü illərdə iqtisadi böhran zamanı çətinliklərdən istifadə edən Almaniya nasistləri də populist çıxışlar və vədlərlə kütlələri öz tərəflərinə çəkməyə başladılar. Bəzi tarix ədəbiyyatında göstəriləyi kimi, "böhran hakimiyyətə can atan Adolf Hitlerin ən yaxşı müttəfiqi oldu".

Hitlerin hakimiyyətə gəlməsində kommunistlərin və sosialistlərin də təqsiri var idi. Onlar nasistlərə qarşı vahid cəbhə yarada bilmədilər. Bu da Hitlerin hakimiyyətə gətirilməsini asanlaşdırdı. Nasistlər, "qırmızı terror" adlandırdıqları "sol" qüvvələrə, xüsusən kommunistlərə qarşı sağ qüvvələrin cəbhəsini yarada bildilər.

Hitler və onun tərəfdarları nasist diktaturasının yaradılmasını Versal müqaviləsi buxovlarından xilas olmağın, böhrandan çıxmağın yeganə yolu hesab edirdilər. Nasist təbliğatına uyan orta təbəqələr (sənətkarlar, kəndlilər, müharibə veteranları, işsizlər), iri kapitalın nüfuzlu dairələri nasistləri dəstəkləməyə başladılar. Demokratiyadan usanmış gənclər də nasistlərə tərəfdar çıxırdılar. Veymar respublikasından narazı olan sənayeçilər, bankirlər və hərbi bürokratik elita da nasistləri müdafiə edirdi. Onların təhriki ilə prezident Hindenburg 1933-cü il yanvarın 30-da Hitleri reyxskansler təyin etdi. Hitler ilk gündən etibarən ölkədə

demokratik azadlıqları ləğv etməyə və siyasi rəqiblərinə qarşı açıq terrora başladı. Buna haqq qazandırmaq məqsədilə 1933-cü il fevralın 27-də Reyxstaqın yandırılması təşkil olundu. Onun təqsiri kommunistlərin üzərinə atıldı. Hətta 1933-cü ilin sentyabrında Leypsiqdə qondarma mühakimə keçirildi. Fevralın 28-də faşist hökumətinin təklifi əsasında prezident "Xalqı və dövləti müdafiə etmək" adlı fəvqəladə fərmanla Veymar konstitusiyasının müəyyən etdiyi bütün azadlıqları ləğv etdi. Nasist partiyası istisna olmaqla bütün siyasi partiyaların fəaliyyəti qadağan olundu. Gizli polis (gestapo) yaradıldı. 1933-cü ilin martında siyasi islahat nəticəsində yerli özünüidare orqanları, federativ dövlətin tərkibinə daxil olan alman torpaqlarının muxtariyyəti ləğv edildi. 1934-cü ilin avqustunda prezident Hindenburgun ölümündən sonra bütün hakimiyyət Hitlerin əlində cəmləndi. Hitlerin ən yaxın silahdaşları – Görinq, Himmler, Gebbels, Ley, Şirax əsas dövlət vəzifələrini tutdular.

Beləliklə, Almaniya terrorçu, avtoritar nasist diktaturası bərqərar oldu. Cəmiyyətdə nasist partiyası rəhbər qüvvəyə çevrildi. Hakimiyyətə gəldikdən sonra ANSFP üzvlərinin sayı 850 mindən müharibənin sonuna 6 milyon nəfərə çatdı. Hitler partiyadaxili parçalanmalara son qoydu. Ona qarşı çıxan Ştrasser qardaşlarını, habelə şturmoviklərin komandiri Z.Remi və "sol qanadın" digər tərəfdarlarını tamam sıradan çıxardı. Bu nasizmin tarixinə "uzun bıçaqlar gecəsi" hadisəsi kimi daxil olmuşdur. Həmin gecə ANSFP daxilindəki müxalifət məhv edilmişdi.

İqtisadiyyata və mədəniyyətə rəhbərlik nasist diktaturasının əlində cəmləşdi. Sərt mərkəzləşmə yarandı. Təsərrüfat işini tənzim edən Baş Şura yaradıldı.

1936-cı ildə 4 illik iqtisadi inkişaf planı qəbul edildi. Planda iqtisadiyyatın hərbiləşdirilməsi, ordunun yeniləşdirilməsi, əmək ehtiyatlarının birləşdirilməsi əsas götürülmüşdü. İqtisadiyyatın dövlət bölməsi yüksəldi. Dövlət vəsaiti hesabına şosse yolları tikilməsinə başlandı, hərbi sənayenin inkişafı sürətləndirildi. İqtisadi marağı artırmaq məqsədilə vergi güzəştləri qoyuldu,

qiymət və əmək haqları nəzarətə alındı. Kənd təsərrüfat məhsulları müəyyən olunmuş möhkəm qiymətlərlə satılmağa başladı. Fəhlələrə əmək kitabçası verildi. Fəhlələrə tətillik etmək, azad həmkarlar təşkilatları yaratmaq qadağan olundu. Əməklə kapital arasında ahəngdarlığı təmin etmək üçün fəhlə və sahibkarlardan ibarət alman əmək cəbhəsi yaradıldı. Onun sıralarında 23 milyon adam birləşmişdi.

Bazar nizamlandı, yüksək gəlir əldə etmək imkanları məhdudlaşdırıldı. Xırda burjua təbəqələri rəqabətdən mühafizə olundu. "İrsi həyətlər qanunu ilə "ari" irq nəsindən olan torpaq sahibkarlarının baurer təbəqəsi yaradıldı. Torpaq mülkiyyətinin parçalanması qadağan edildi.

Sahibkarların birləşdiyi kartellər imperiya təsərrüfat nazirliyinə tabe edildi. Hərbi sənaye kompleksinin sürətlə inkişaf etdirilməsinə başlanıldı. 1938-ci ildə hərbi xərclər 1933-cü ildəki 620 milyon reyxsmarkadan 15,5 milyard reyxsmarkaya qalxdı.

Bu tədbirlər sayəsində 1935-ci ildə Almaniya böhrandan xilas oldu. İşsizlərin sayı 1933-cü ildəki 6 milyondan 1938-ci ildə təqribən 0,5 milyona endi.

Yeni dövlət rejiminin dayağını H.Himmlerin başçılıq etdiyi SS sistemi təşkil edirdi. SS-lər Hitlerin şəxsi mühafizə dəstəsindən dövlət daxilində dövlətə çevrildi. SS-in hərbi hissələri Üçüncü Reyxin ordusuna çevrildi. Himmler gizli dövlət polisinin – gestaponun rəhbəri oldu. O, siyasi sui-qəsdlər təşkil edir, konslagerləri kadrlarla təmin edir və əks kəşfiyyatla məşğul olurdu. ASDFP adı altında əsasən almanları əhatə edən geniş ictimai-siyasi təşkilatlar sistemi yaradıldı. Hitleriyugend adlanan nasist gənclər təşkilatında 8 milyon gənc birləşmişdi.

Almaniyada daxili vəziyyətin sabitləşməsinə baxmayaraq zorakılıq kütləvi hal almışdı. 1939-cu ilin əvvəli üçün siyasi bəhanələrdən həbs olunanların sayı 300 mindən çox olmuşdu. Yüz minlərlə alman, o cümlədən, məşhur fizik-alim Albert Eynşteyn, yazıçılardan Tomas və Henrix Mannlar, Lion Feyxbander, Bartold

Brext, bəstəkarlardan Hans Eysler, Pane Xindemit və b. mühacirət etməyə məcbur olmuşdular.

Antisemitizm dövlət siyasətinə çevrildi. 1933-cü ilin yazında yəhudilərə məxsus müəssisələrin boykot edilməsinə başlanıldı. 1935-ci ildə yəhudiləri "alman vətəndaşlığından məhrum edən" və onların dövlət orqanlarında hər hansı vəzifə tutmaqlarını qadağan edən bir sıra qanunlar verildi. 1939-cu ildən onları xüsusi ayrılmış evlərə və məhəllələrə – qəttolara göndərməyə başladılar. 1939-cu il noyabrın 9-dan 10-a keçən gecə yəhudi qırğını təşkil edildi. On minlərlə yəhudi qətlə yetirildi. Mühəribə illərində 6 milyon yəhudi nasistlərin ağılsız irqi siyasətinin qurbanı olmuşdu.

Ədəbiyyat, incəsənət və informasiya avtoritar nasist diktaturasına, onun ideologiyasına xidmət etməyə başladı. Bu sahəyə İozef Gebbels başda olmaqla xüsusi ideoloji aparat başçılıq edirdi.

Nasist diktaturasının yaradılması ilə Versal-Vaşinqton sistemi iflas etməyə başladı. 1933-cü il oktyabrın 14-də Almaniya Millətlər Cəmiyyətindən çıxdı, tərəksiləh üzrə konfransı tərək etdi. 1933-cü il dekabrın 18-də Versal müqaviləsinin bütün hərbi müddəalarını ləğv etməyə, alman ordusunun artırılmasına, bütün silah növlərinin istehsalının bərpa olunmasına, hərbişizləşdirilmiş Reyn bölgəsinə ordu yeridilməsinə icazə verilməsi tələb edildi. Hitlerçilərin səyi nəticəsində Almaniya Avropada mühəribə ocağına çevrildi. 1934-cü ildə reyxstaq Almaniyanın hərbi büdcəsini təsdiq etdi. 1935-ci ilin yanvarında keçirilən rəy sorğusunun nəticəsinə əsasən Saar vilayəti Almaniya qaytarıldı. 1935-ci ilin martında Hitler hökuməti Almaniya hərbi mükəlləfiyyəti bərpa etmək barədə qərar qəbul etdi. Alman baş qərarğahı bərpa olundu. Almaniya yenidən hərbi hava və sualtı donanma yaratdı.

30-cu illərdə faşizm dünyada da yayılmağa başladı. 1932-ildə İngiltərədə O.Moslinin başçılığı ilə "Britaniya faşistlər ittifağı" yaradıldı. Lakin kütləvi xarakter ala bilmədi. Hələ 20-ci illərdə

Fransada meydana gələn faşist təşkilatları 30-cu illərdə daha gücləndi. Fransada "Odlu xaçlar", "Fransa hərəkatı" (Aksyon fransız) faşist təşkilatları yaradıldı. Birlikdə onların sıralarında 400 mindən çox adam birləşmişdi. Hətta bu təşkilatlar 1934-cü ildə uğursuz dövlət çevrilişi etməyə cəhd göstərmişdilər.

1931-ci ilin sonlarında İspaniyada "Nasional-sindikalist hücum xuntası" (XONS) və 1933-cü ilin oktyabrında "İspan falanqi təşkilatı" kimi faşist partiyaları formalaşdı. 1934-cü ilin fevralında onlar vahid "İspan falanqi və XONS" partiyasında birləşdilər. 1936 – 1938-ci illərdə İspaniyada vətəndaş müharibəsi zamanı Almaniyanın və İtaliyanın hətərəfli köməyi sayəsində faşist qüvvələri qələbə çaldılar. 1939-cu ilin aprelində general Frankonun başçılığı ilə faşist diktaturası yaradıldı. 1934-cü ildə Avstriyada İtaliya nümunəsində faşist diktaturası quruldu. 1935-ci ildə Macarıstanda "Milli iradə partiyası" ("Nasionalnaya partiya voli") adlı faşist partiyası yaradıldı. Sonralar o, "Çarpazlanmış oxlar" partiyası adlandırıldı.

1934-cü ilin may ayında Bolqarıstanda K.Qeorgiyeviçin başçılığı ilə hərbi faşist hökuməti yaradıldı. 1935-ci ilin yanvarında o, çar III Borisin monarxist-faşist diktaturası ilə əvəz olundu. 1936-cı ildə Yunanıstanda faşizm böyük qüvvəyə çevrildi. 1936-cı ilin mayında Yunanıstanda baş nazir İ.Metoksas faşist partiyasının lideri oldu. 1936-cı ilin avqustunda dövlət çevrilişi edərək özünü diktator elan etdi. Niderlandda və Finlandiyada nasional-sosialistlər böyük qüvvəyə çevrildilər. Onlar 1935-ci ildə bələdiyyə seçkilərində seçici səslerinin 7-8 faizini topladılar. Bu illərdə Rumıniyada "Dəmir qvardiya" adlı faşist təşkilatı fəaliyyətə başladı. Artıq 1936-cı il üçün Avropanın 20 ölkəsində 49 faşist partiyası fəaliyyət göstərirdi.

Almaniyanın təsiri ilə Latın Amerikasının ölkələrində: Argentinada, Braziliyada, Çilidə, Qvatemalada, Meksikada, Boliviya faşist təşkilatları meydana çıxdı. Onlardan "Falanqistlər", "Milli hərəkat", "Nasistlər", "İnteqralistlər",

"Sinarkistlər", "Legionerlər" və b. göstərmək olar. Hətta Argentinada, Braziliyada, Paraqvayda, Salvadora, Uruqvayda faşist sayacağı hökumətlər formalaşmışdı.

Beləliklə, faşizm nüfuzlu siyasi qüvvə olaraq beynəlxalq faktora çevrildi.

Faşizmin beynəlxalq siyasi amilə çevrilməsi dünyada, xüsusən Avropada liberal-demokratizm və totalitar sosializm qüvvələrini narahat etməyə bilməzdi. Onların faşizmə qarşı vahid cəbhədə birləşməsi günün başlıca vəzifəsi olmuşdu. Ancaq bu mümkün olmadı.

Kommunist İnternasionalı (1919 – 1943) faşizmə qarşı fəhlələrin vahid cəbhəsini yaratmaq cəhdi göstərən ilk beynəlxalq təşkilat oldu. Kominternin VII konqresi (1935-ci il 25 iyul – 20 avqust) faşizm əleyhinə vahid fəhlə cəbhəsi uğrunda mübarizə konqresi olmuşdu. O, faşizmə qarşı xalq cəbhəsi yaratmaq prinsiplərini işləyib hazırladı.

Faşizmə qarşı xalq cəbhəsi yaratmaq prinsipləri 1934-cü ildə Fransada həyata keçirilmişdi. 1935-ci ildə Fransada kommunistlərin və sosial-demokratların faşizmə qarşı geniş koalision cəbhəsi yaradılmışdı. Hətta sosialist Leon Blyumin təşkil etdiyi "Xalq cəbhəsi" hökuməti yarımhərbi faşist təşkilatlarını – faşist ligalarını qadağan etmişdi.

Faşizmə qarşı xalq cəbhəsi yaratmaq təcrübəsi 1936 – 1938-ci illərdə İspaniyada da sınaqdan keçirilmişdi.

§ 3. Faşizmin yeni dünya müharibəsi təhlükəsi yaratması

Hakimiyyətə gələn faşist qüvvələri addımca addım dünyanı yeni müharibəyə sürükləməyə başladılar. 1933-cü ildə Hitler iri dövlətlərdən əlindən alınmış müstəmləkələri geri qaytarmağı tələb etdi. Elə həmin ildə İtaliya və Almaniya Millətlər Cəmiyyətindən çıxdılar. Almaniya ciddi surətdə silahlanmağa başladı. 1934-cü ildə alman faşistləri Avstriya kansleri Dolfusun və Yuqoslaviya

kralı Aleksandrın öldürülməsini təşkil etdilər. İri dövlətlərin etirzlarına baxmayaraq Hitler 1935-ci ildə ümumi hərbi mükəlləfiyyəti bərpa etdi. Hərbi hava və dəniz donanması qurmağa başladı. Həmin ildə alman silahlı qüvvələri Versal müqaviləsi əsasında hərbişləşdirilmiş Reyn zonasına daxil oldular.

Hitler 1935-ci ildə Saar vilayətini, 1936-cı ildə isə Reyn zonasını özünə birləşdirdi. 1933 – 1936-cı illərdə Almaniyada öz hərəkəti ilə Versal sülhünün şərtlərini pozmağa başladı. O, iqtisadi və hərbi potensialını artırdı. 1934 – 1939-cu illərdə Almaniyada hərbi istehsal 22 dəfə, ordunun sayı 35 dəfə artdı. Almaniyada sənaye istehsalının həcminə görə dünyada 2-ci yerə çıxdı. 1936 – 1938-ci illərdə onun hərbi xərcləri 32% artmışdı. 1939-cu ildə işğal etdiyi ərazilərlə birlikdə Almaniyada dünya sənaye istehsalının 15%-ni verirdi. O, bu sahədə İngiltərə və Fransanı geridə qoymuşdu. Çox güclü ordu yaratmışdı.

İtaliya da Adriatik və Aralıq dənizləri ətrafındakı, habelə Balkan yarımadasındakı ərazilərə yiyələnmək niyyətlərini gizlətmirdi. O, 1935-ci ildə Efiopiyaya hücum etdi. 1936-cı ildə onu tamamilə özünə birləşdirdi. 1936 – 1938-ci illərdə İtaliya hərbi xərclərini 53.7% artırdı.

1937 – 1938-cı illərdə Almaniyada və İtaliya birlikdə İspaniyaya müdaxilə təşkil etdilər. Onların köməyi ilə İspaniya Respublikası süqut etdi.

1936-cı ilin oktyabrında Almaniyada-İtaliya ittifaqı yaradıldı. Buna tarixdə Berlin-Roma "oxu" da deyilirdi. Bir ay sonra Almaniyada və Yaponiyada arasında "antikomintern" paktı bağlandı. 1937-ci ilin noyabrında İtaliya da bu paktı qoşuldu.

1938-ci ildən sonra faşist dövlətləri işğalçılıq planlarını həyata keçirməyi genişləndirdilər. Almaniyada "Vahid xalq, vahid dövlət, vahid furer" şüarı altında bütün almanlar yaşayan torpaqları birləşdirmək uğrunda mübarizəyə başladı. İlk növbədə hədəf Hitlerin vətəni olan Avstriya oldu. Hitler ultimativ şəkildə Avstriyada hakimiyyəti yerli nasistlərə verməyi tələb etdi. Onlar

ölkədə qayda-qanun yaratmaqda kömək üçün alman qoşunlarını Avstriyaya dəvət etdilər. 1938-ci il martın 12-də Almaniyada qoşunları Avstriyaya girdilər. Onun müstəqilliyi ləğv olundu. Avstriya Almaniyanın bir vilayətinə çevrildi. Beləliklə, Avstriya dinc yolla (anşlyus) Almaniyaya birləşdirildi.

Sonra Hitler Çexoslovakiyanın almanlar yaşayan Sudet vilayətini tələb etdi. O, məqsədinə nail olmaq üçün yeni müharibə hədələri ilə böyük dövlətlərə təsir göstərməyə başladı. İngiltərə, Fransa, Almaniyada və İtaliya dövlət başçılarından (N.Çemberlen, E.Daladye, A.Hitler və B.Mussolini), 1938-ci il sentyabrın 29-da imzalanmış Münhen sazişi ilə Çexoslovakiyanın Sudet vilayətinin Almaniyaya keçməsinə xeyir-dua verildi. 1938-ci il oktyabrın 1-də Sudet vilayəti alman qoşunları tərəfindən işğal olundu. Çexoslovakiya ərazisinin 1/5-ni itirdi.

1939-cu il martın 15-də isə Almaniyada Münhen sazişini pozaraq Çexiya və Moraviyanı işğal etdi. Slovakiyanın ərazisində almanpərəst müstəqil dövlət yaradıldı. Çexoslovakiya tamamilə parçalandı.

1939-cu il martın 21-də Hitler Polşadan Dansiqi (Qdanski) Almaniyaya verməyə razı olmağı tələb etdi. Martın 22-də alman qoşunları Litvaya məxsus olan Memeli (Klaypedi) zəbt etdi.

Nasist Almaniyasının müttəfiqi olan İtaliya da öz növbəsində 1939-cu ilin aprelinde Albaniyanı işğal etdi.

1939-cu ilin may ayında İtaliya ilə Almaniyada arasında "Polad pakt" adlandırılan hərbi-siyasi ittifaq müqaviləsi imzalandı.

1940-cı ilin sentyabrında (22-də) Berlində dünyanı yenidən bölüşdürmək barədə Almaniyada-İtaliya-Yaponiyada üçlük paktı bağlandı. Beləliklə, tarixə "Berlin-Roma-Tokio üçbucağı" adı ilə daxil olan faşist-militarist ittifaqı yaradıldı. Bu paktı müəyyən vaxtlarda Macarıstan, Bolşarıstan, Finlandiya, Rumıniya, Danimarka, Slovakiya, Xorvatiya və b. ölkələr də daxil olmuşdular.

Bu illərdə Almaniyada və İtaliyada qoşulan militarist Yaponiyada da Şərqdə öz təcavüzkarlıq siyasətini gücləndirmişdi. O, hələ

1931-ci ildə Mancuriyaya, Şimali Çinə hücum etmiş, 1937-ci ildə isə Mərkəzi Çinə daxil olaraq yapon-çin müharibəsini genişləndirmişdi. 1938-ci ildə yapon qoşunları Xasan golu rayonunda Sovet ərazilərinə hücumu keçmişdi. 1939-cu ildə Yaponiya Monqolustanın Xalxin-qol rayonunda hərbi əməliyyata başlamışdı.

30-cu illərdə faşizmin və militarizmin yeni dünya müharibəsi yaratmaq siyasətlərinin gerçəkləşməsinə iri dövlətlərin (ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və SSRİ) şübhələndirmək, sakitləşdirmək, qarışmamaq, güzəştə getmək və manevr etmək siyasətləri də səbəb olmuşdu. Bu onların əl-qol açmasına imkan vermişdi. Almaniyaya üçün Versal sülhünün şərtlərini yumşaltmaq, onun silahlanmasına göz yummaq, İtaliyada faşistlərin və Almaniya nasistlərin hakimiyyətə gəlmələrinə məhəl qoymamaq, İspaniya hadisələrində, Avstriyaya qarşı anşlyus siyasətinin həyata keçirilməsində qarışmamaq xətti, Münhendə güzəştə getmə diplomatiyası, təcavüzkar faşizmə qarşı liberal-demokratların və sosializm qüvvələrinin vahid cəbhəsini yaratmaq imkanlarından istifadə etməmək faşist-militarist dövlətlərin yeni dünya müharibəsi törətmək yolunu asanlaşdırmışdı. Liberal-demokratizm ölkələrinin başçıları kommunizm əleyhinə açıq xaç müharibəsi elan etmiş faşizmlə müqayisədə dünya üçün sovet totalitarizminə daha təhlükəli qüvvə kimi baxırdılar. Məhz buna görə də Almaniyaya və İtaliyaya ilə dil tapmağa cəhdlər göstərildilər. Almaniyaya ilə dil tapmağın mümkün olmadığını gören İngiltərə 1939-cu ilin martında SSRİ-yə Fransa və Polşa ilə birlikdə təcavüzkar əleyhinə qarşılıqlı hərəkət etmək barədə rəsmi bəyanat imzalamağı təklif etdi. Hətta, bu istiqamətdə SSRİ, İngiltərə və Fransa nümayəndələri arasında beş aydan çox danışıqlar aparıldı. Lakin heç bir nəticə alınmadı. Tarix ədəbiyyatında bu uzun danışıqlar Almaniyaya ilə dil tapmaq məqsədilə ona təsir göstərmək vasitəsi kimi qiymətləndirilmişdi. 1939-cu ilin yazında Göringin iştirakı ilə ingilis-alman görüşləri fəallaşsa da, Almaniyanın Polşaya marağı onlar arasındakı əlaqələrdə kəskin soyuqluq

yaratmışdı. İngiltərə və Fransa Almaniyanın Polşaya olan iddialarını birgə müzakirə etməkdən imtina etmələri və üstəlik təcavüz baş verdiyi şəraitdə Polşaya zəminlik vermələri Hitleri daha da hövsələdən çıxardı. Buna cavab olaraq Almaniya SSRİ-yə bir-birinə hücum etməmək barədə müqavilə imzalamağı təklif etdi. 1939-cu il avqustun 23-də Almaniya ilə SSRİ arasında 10 il müddətinə bir-birinə hücum etməmək barədə müqavilə, Molotov-Ribbentrop paktı imzalandı. Bu müqavilə Almaniyanın Polşa üzərinə hücum etmək planının gerçəkləşməsinə sürətləndirdi. O, 1939-cu il sentyabrın 1-də Polşa üzərinə hücumu keçdi. Sentyabrın 3-də isə İngiltərə və Fransa Almaniya müharibə elanı etdilər. Beləliklə, İkinci dünya müharibəsi başlandı.

§ 4. Faşizmin iflası

Faşizmin müharibə təhlükəsi törətməsi nəhayət ikinci dünya müharibəsinə gətirib çıxardı. 1939-cu il sentyabrın 1-dən ikinci dünya müharibəsi başlandı. Faşizmin zərbə qüvvələri olan Almaniyaya və İtaliyaya 1939-1941-ci illərdə bir neçə ölkə istisna olmaqla bütün Avropanı və Aralıq dənizi hövzəsini özlərinə tabe etdilər. 1941-ci il iyunun 22-də dünya ağalığı iddiasında olan nasist Almaniyası 10 il müddətində bir-birinə hücum etməmək barədə 1939-cu il 23 avqust sovet-alman müqaviləsini xaincəsinə pozaraq SSRİ üzərinə hücum etdi. Çünki o, kommunizm ideyalarının daşıyıcısı olan SSRİ-ni faşizmin dünya ağalığı niyyətlərinin gerçəkləşməsinə mane olan başlıca qüvvələrdən biri hesab edirdi. Qərbdə fəal ikinci cəbhənin olmamasından istifadə edən faşist qüvvələri müharibənin ilk dövründə sovet-alman cəbhəsində böyük hərbi nailiyyətlər qazandılar. Onlar çox qısa müddətdə SSRİ-nin qərb vilayətlərini zəbt edərək Moskva ətrafına gəlib çıxdılar.

Nasist Almaniyasının SSRİ-yə hücumu liberal-demokratizm və sosializm qüvvələrinin faşizm əleyhinə koalisiya yaratmalarını təxirəsalınmaz vəzifəyə çevirdi. 1942-ci ilin sonu üçün ABŞ, SSRİ

və İngiltərə başda olmaqla 26 dövlətin antihitler koalisiyası yaradıldı. Faşizmin işğal etdiyi ərazilərdə də müqavimət və partizan hərəkatı geniş miqyas aldı.

Müttəfiq qüvvələrin faşizmə qarşı ardıcıl mübarizəsi öz bəhrələrini verməyə başladı. 1941-ci ilin dekabrında məğlubedilməz sayılan faşist qoşunları ilk dəfə Moskva altında məğlub edildilər. 1942-ci ilin yayı – 1943-cü ilin əvvəllərindən etibarən faşist blokuna qarşı müharibədə əsaslı dönüş başlandı. Sakit Okeanda, Aralıq dənizi hövzəsində, Şimali Afrikada və sovet-alman cəbhəsində təşəbbüs müttəfiqlərin əlinə keçdi. Şimali Afrikada El-Alemey, sovet-alman cəbhəsində Stalinqrad və Oryol-Kursk hərbi əməliyyatları faşizm blokuna qarşı müharibənin mühüm mərhələləri oldular.

Müharibədə əsaslı dönüş faşist bloku ölkələrini böhran qarşısında qoydu. 1943-cü ilin yayında faşizmin vətəni olan İtaliyada faşist rejimi iflasa uğradı. Mussolini hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı və həbs olundu, Faşist partiyası qanundankənar elan edildi. İtaliyada yaradılmış yeni hökumət 1943-cü ilin oktyabrında keçmiş müttəfiqi Almaniyaya müharibə elan etdi. Bununla, faşist «Berlin-Roma oxu» iflasa uğradı.

1944-cü ilin iyununda Qərbi Avropada Almaniyaya qarşı ikinci cəbhənin açılması faşizm blokunun böhranını daha da dərinləşdirdi. 1944-cü ilin sentyabrında Rumıniya, Bolqarıstan, Finlandiya, 1945-ci ilin yanvarında Macarıstan faşist blokundan çıxdılar və Almaniyaya müharibə elan etdilər.

Beləliklə, faşist bloku süquta uğradı. Almaniyada Avropadakı müttəfiqlərindən məhrum oldu.

Faşizmin zəbt etdiyi ölkələrdə, hətta Almaniyada genişlənən antifaşist müqavimət hərəkatı da faşizmin ifalasa doğru getməsindən xəbər verirdi. Müharibə vaxtı Almaniyada Şults Boyzenin, Robert Urixin, Anton Zevkovun, Şumanın başçılığı ilə antifaşist təşkilatları, «Azad Almaniyada Milli Komitəsi», «Alman antifaşist cəbhəsi» və s. birliklər fəaliyyət göstərirdi. Hətta 1944-

cü ilin iyulunda Hitlerə qarşı uğursuz da olsa sui-qəsd təşkil edilmişdi.

Faşizmin məhv edilməsində üç dövlət başçılarının (Stalin, Ruzvelt, Çerçil) Tehran və Kırım (Yalta) Konfransının mühüm əhəmiyyəti olmuşdu. Kırım konfransı Almaniya məğlub edildikdən sonra ona münasibət və faşizmin dirçəlməsinə yol verməmək məsələləri üzrə mühüm qərarlar qəbul etmişdi. O, «Avropanın azad edilməsi haqqında Bəyannamə»ni də bəyənmişdi.

1945-ci ilin əvvəllərində nasist Almaniya qərbdən və şərqdən məngənə arasına salındı. 1945-ci ilin aprelində Berlin uğrunda döyüşlər başlandı. Aprelin 30-da nasizmin fərueri Hitler imperiya dəftərxanasının bunkerində intihar etdi. Nasist başçılardan biri olan Görinq də ailəsi ilə birlikdə özünü yandırdı. Mayın 2-də Berlin təslim oldu. Mayın 8-də Praqa şəhərində müqavimət göstərən faşist qoşunları darmadağın edildikdən sonra Almaniya danışıqsız təslim aktını imzaladı. Beləliklə, Almaniyada nasist hakimiyyəti süqut etdi.

1945-ci ilin aprelində həbsdən qaçırılmış Mussolininin almanların işğalında olan Şimali İtaliyada yaratdığı faşist «Solo Respublikası» da dağıdıldı. Mussolini isə tutulub edam edildi.

Faşizmin məhv edilməsində üç dövlət başçılarının (S'alın, Trümen və Çerçil, sonra onu K.Ettli əvəz etmişdi. Berlin şəhərinin 60 km-də yerləşən Potsdamda 1945-ci il iyulun 17-dən avqustun 2-dək keçirilən konfransının çox müstəsna əhəmiyyət olmuşdu. Konfrans bütün nasist (faşist) təşkilatlarının buraxılması, əvvəllər qadağan edilmiş siyasi partiyaların, vətəndaş azadlıqlarının bərpası qərarını verdi. O, ələ keçmiş faşist rəhbərlərinin Beynəlxalq tribunala verilməsi barədə qərar qəbul etdi.

Beynəlxalq hərbi Tribunalda 1945-ci il noyabrın 20-dən 1946-cı il oktyabrın 1-dək nasist caniləri üzərində məhkəmə prosesi keçirildi. Faşist Almaniya alii dövlət və hərbi xadimləri – G.Gerinq (özünü öldürmüşdü), R.Hess, İ.fon Ribbentrop, V.Keytel, E.Kaltenbrunner, A.Rozenberq, Q.Frank, V.Frik, K.Dyonits, Y.Ştrixxer, V.Funk, E.Redder, B. fon Şirax,

F.Zaukel, A.Yodl, A.Zeys-İnkart, A.Şpeyer, K. fon Neyrat, Q.Friçe, Q.Şaxt, R.Ley (proses başlanmamış özünü asmışdı, Q.Krupp (sağalmaz xəstə olduğundan onun barəsində məhkəmə işi dayandırılmışdı), M. Borman (qiyabi olaraq) və F.fon Papen mühakimə olundular. Onlar sülhə və insaniyyətə qarşı sui-qəsd hazırlamaq və həyata keçirməkdə, ən ağır hərbi cinayətlər törətməkdə ittiham olunurdular. Proses zamanı 403 açıq məhkəmə iclası keçirilmişdi. Müttəhimlərin hamısı (Şaxt, Friç və fon Papendən başqa) müqəssir hesab olunmuşdu. Onlardan 12 nəfəri (Borman qiyabi olaraq) asılmaqla ölüm cəzasına, 3 nəfəri ömürlük həbsə, qalanları 10 ildən 20 ilədək həbs cəzasına məhkum olunmuşdular. Tribunal, həmçinin SS-i, gestaponu, SD-ni və nasist partiyasını cinayətkar təşkilat hesab etmişdi. Məhkəmənin hökmü 1946-cı il oktyabrın 15-dən 16-a keçən gecə həyata keçirilmişdi.

Beləliklə, XX əsrin yetirməsi olan faşizm və onun yaratdığı totalitar-avtoritar sistem iflas etdi.

İtaliyada və Almaniya faşizmin iflasından sonra 1974-cü ildə Portuqaliyada, 1975-ci ildə İspaniyada faşist rejimleri çökdülər. Bunlara baxmayaraq müharibədən sonra, xüsusən XX əsrin 60-90-cı illərində və hətta XXI əsrin əvvəllərində bir sıra ölkələrdə (AFR-də, ABŞ-da, İtaliyada, Rusiyada və s.) gənclər arasında neofaşist qrup və təşkilatlar zühur etdi. Bunlardan «Kiss», «Ay Si Du Si», «Ten Si Si» qruplarını, Rusiyada «Avraziya» hərəkatını və b. göstərmək olar. Onlar yeni şəraitdə faşizmin ideyalarını davam etdirərək qatı millətçilik və irqçilik devizi altında qırğınlar, sui-qəsdlər və zorakılıqlar törətməklə məşğul olurlar.

V mövzu

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ (1939-1945 illər)

§ 1. Müharibənin başlanması

XX əsrin 30-cu illərinin sonu üçün dünyada beynəlxalq vəziyyət olmanın dərəcəsində gərginləşmişdi. Bu zaman dünyada üç siyasi sistem: burjua-demokratik, sosializm və faşist-militarist sistemlər qarşı-qarşıya durmuşdu (marksist ədəbiyyatda iki sistemin: kapitalizm və sosializmin olduğu göstərilirdi). Müharibəyə ciddi hazırlaşan Almaniyanı cilovlamaq üçün başlıca qüvvə burjua-demokratik və sosializm sistemlərinin bloku olardı. Lakin burjua-demokratik qüvvələrin təqsiri üzündən belə blok yaradıla bilmədi. 1939-cu ilin martı-avqustu ərzində aparılan ingilis-fransız-sovet danışıqları uğur qazanmadı. Bunun başlıca səbəbi burjua-demokratik sistemin sovet totalitarizminə faşizmə nisbətən daha qatı düşmən kimi baxması idi. Onların fikrincə, dünya sivilizasiyası üçün kommunizmə qarşı açıqcasına səlib yürüşü elan edən faşizmə nisbətən sovet totalitarizmi daha çox təhlükəli idi. Buna görə də ikinci dünya müharibəsinin qarşısını almaq mümkün olmadı.

Bundan istifadə edən Almaniya sürətlə silahlanmağa başladı. 1934-1939-cu illərdə ölkədə hərbi istehsal 22 dəfə, qoşunların sayı 35 dəfə artdı. Sənaye istehsalının həcminə görə o, dünyada ikinci yerə çıxdı.

Burjua-demokratik və sosializm qüvvələrinin faşizmə alternativ ittifaq yarada bilmədiklərini gören Almaniya 1939-cu ilin avqustunda SSRİ-yə hücum etməmək barədə müqavilə imzalamağı təklif etdi. Gözlənilmədən, 1939-cu il avqustun 23-də dünya müharibəsinin başlanmasına 8 gün qalmış, Almaniya və SSRİ arasında 10 il müddətinə bir-birinə hücum etməmək haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilədə tərəflər bir-birinə qarşı

hər cür zorakılıqdan, hər cür təcavüzkar hərəkətdən imtina etməyi öhdələrinə götürdülər.

Bununla yanaşı tərəflər gizli olaraq 1939-cu il 23 avqust müqaviləsinə əlavə protokol da imzaladılar. Həmin protokolda Baltik dənizindən Qara dənizədək ərazidə hər iki tərəfin "maraq dairəsi", habelə Almaniyanın şərqdəki sərhədləri müəyyənləşdirildi. Alman qoşunları şərqdə Tissa, Narev, Visla və San çayları xəttinə qədər irəliləyə bilərdilər. Almaniya Latviyaya, Estoniyaya və Finlandiyaya (sonradan Litva da buraya əlavə olundu) hücum etməməyi öhdəsinə götürdü. Habelə, o zaman Polşanın tərkibinə daxil olan Qərbi Ukraynanın və Qərbi Belarusiyanın taleyi SSRİ-nin razılığı olmadan həll olunmamalıydı. Əslində həmin rayonlar SSRİ-yə verilirdi. Rumuniyanın tərkibində olan Bessarabiya barəsində də belə razılığa gəlinmişdi.

Qeyd edək ki, 1939-cu il 23 avqust protokolu ilə 1939-1941-ci illərdə Almaniya ilə bağlanmış digər sazişlər uzun müddət gizli saxlanılmışdı. Onlara ancaq 1989-cu ildə SSRİ xalq deputatları qurultayında doğru-düzgün siyasi qiymət verilmişdi.

1939-cu il 23 avqust tarixli alman-sovet sazişi Hitlerin hələ çoxdan hazırladığı Polşaya hücum planını həyata keçirmək üçün son qərara gəlməsinə imkan verdi. 1939-cu il sentyabrın 1-də Almaniya Polşa üzərinə hücumu keçdi. Fitnə-fəsad yolu ilə hücumu keçən Almaniya sərhədləri pozaraq Polşa üzərinə 57 diviziya (1,5 milyon adam), 2500 tank, 2000 təyyarə göndərdi.

Sentyabrın 3-də İngiltərə və Fransa Almaniya müharibə elan etdilər. İkinci dünya müharibəsi başlandı. Sentyabrın 3-10 arasında Avstraliya, Yeni Zelandiya, Hindistan, Kanada Almaniya qarşı müharibəyə qoşuldular. ABŞ özünü bitərəf elan etdi. Yaponiya Avropa müharibəsinə qarışmadığını bildirdi.

İkinci dünya müharibəsinin başlanmasının başlıca səbəbləri: əvvəla, birinci dünya müharibəsindən sonra qalib dövlətlərin yaratdıqları Versal-Vaşinqton sisteminin çox sərt və alçaldıcı olması; ikinci, Avropanın mərkəzində, Almaniya qisasçılıq və militarizm ideyasının yüksək dərəcədə inkişaf etməsi; üçüncü,

Hitler "reyx"inin irqçilik, "dəyərsiz xalqları" əsarət altına almaq siyasəti, ümumən dünya ağalığına nail olmaq iddiaları; dördüncü, Qərb dövlətlərinin, xüsusən İngiltərə və Fransanın nasizmin bəşəriyyət üçün təhlükə olmaq mahiyyətini dərk etməmələri, hətta onu şimikləndirmək və sakitləşdirmək siyasətləri; beşinci, iri dövlətlərin, o cümlədən ABŞ-in "qarışmamaq" mövqeyi tutmaları; altıncı, ABŞ başda olmaqla iri dövlətlərin Almaniyanın iqtisadi-hərbi cəhətdən dirçəlməsinə yardım etmələri; yeddinci, sosializmə nifrət edən burjua-demokratik ölkələrin SSRİ ilə birlikdə faşizmə qarşı vaxtında alternativ ittifaq yaratmaq zəruriyyətini dərk etməmələri; səkkizinci, SSRİ-nin müharibəni özündən uzaqlaşdırmaq üçün Almaniya güzəştlər etməsi, hətta onunla iqtisadi əlaqələr yaratması; doqquzuncu, 30-cu illərin axırları üçün Avropada və Şərqdə hərbi-sənaye komplekslərinin olmazın dərəcədə şişməsi və i. a. idi.

İkinci dünya müharibəsində 110 milyon adam silahlandırılmışdı. Müharibədə dünya əhalisinin 4/5-ni, yeni 1,7 milyardını təmsil edən 61 ölkə iştirak etmişdi. Döyüş əməliyyatları yer kürəsinin 3 qitəsində – Avropada, Asiyada və Afrikada, habelə Okeaniya, Atlantik və Sakit okeanları rayonlarında aparılmışdı.

İkinci dünya müharibəsi tarixini 3 mərhələyə bölmək olar: birinci, müharibənin ilk mərhələsi (1939-cu il sentyabr-1942-ci il iyun); ikinci, müharibənin gedişində əsaslı dönüş (1942-ci il iyun-1944-cü il yanvar); üçüncü, müharibənin başa çatması (1944-cü il yanvar-1945-ci il sentyabr).

§2. Müharibənin ilk mərhələsi. "Qərribə müharibə"

Bu mərhələdə müharibə əvvəl burjua-demokratik və faşist-militarist bloklar arasında olmuşdur. Sonra ona sovet sistemi də cəlb edilmişdi. Sözügedən mərhələ 1939-cu il sentyabrın birindən

1942-ci ilin iyununadək olan dövrü əhatə edirdi. Bu mərhələdə Almaniya sentyabrın 17-də Molotov-Ribbentrop paktına gizli protokolda müəyyən edilmiş sərhəddə (Lvov, Vladimir-Volinski, Brest-Litovski) çatmaqla Polşanın qərb hissəsini zəbt etdi. Polşanın hökumət üzvləri, hərbi komandanlıq ölkəni tərk etdilər. Mühəsirəyə alınmış Varşava sentyabrın 28-ə kimi müqavimət göstərdi. Oktyabrın 2-də Polşa ordularının mühəsirə olunan hissələri təslim oldular. 1939-cu il sentyabrın 30-da general V.Sikorski başda olmaqla Anjeredə (Fransa) mühacir Polşa hökuməti yaradıldı. 1940-cı ilin iyunundan hökumət Londonda sakinləşdi.

1939-cu il sentyabrın 17-də sovet qoşunları da Polşa sərhədlərini keçərək qərbi Ukraynanı və qərbi Belarusiyanı SSRİ-nin tərkibinə qatdılar.

SSRİ və Almaniya arasında sentyabrın 28-də bağlanmış "Sərhədlər və dostluq barədə" müqaviləyə əsasən sovet-alman sərhəddi Narev, Qərbi Buq və San çayları xətti müəyyən olundu. Bu, əsasən, hələ 1919-cu ildə Antanta ölkələri tərəfindən Polşanın şərq sərhəddi kimi müəyyən olunmuş "Kerzon xətti"nə uyğun idi.

Hələ 1939-cu ilin sentyabrın 3-də Almaniya müharibə elan etmiş İngiltərə və Fransa 1940-cı il mayın 10-a kimi düşməne qarşı heç bir hərbi əməliyyat aparmamışdılar. Halbuki, qərb cəbhəsində 23 alman diviziyasına qarşı onların 115 diviziyası durmuşdu. Buna görə də bu dövr "qərribə müharibə" adını almışdı. Müttəfiqlərin fəaliyyətsizliyindən istifadə edən Almaniya təcavüzü genişləndirirdi. 1940-cı ilin aprelində o, Danimarkanı və Norveçi işğal edərək mayın 10-da Şimal dənizinin sahillərindən "Majino xəttinə" qədərki məsafədə hücum keçdi. May ayı ərzində Luksemburqu, Belçikanı, Hollandiyanı zəbt etdi. 1940-cı il iyunun 14-də Alman qoşunları Parisə daxil oldular. İyunun 22-də Fransa Kompyendə Almaniya ilə sülh imzalamağa məcbur oldu. Təslim aktına əsasən Fransanın şimal və mərkəzi hissəsi Almaniyanın işğal dairəsi oldu. Cənub hissəsində isə marşal A.Petenin (1856-

1951) başçılığı ilə paytaxtı Vişi şəhəri olmaqla nasistlərlə əməkdaşlıq edən hökumət (Vişi rejimi) yaradıldı.

Lakin general Şarl de Qollun (1890-1970) başçılığı ilə Fransa xalqı faşist işğalçılarına qarşı mübarizəni davam etdirirdilər. Onlar xaricdə "Azad Fransa" təşkilatı yaratmışdılar.

Peten (Petain) Anri Filipp (1856-1951). Fransa hərbi və dövlət xadimi, marşal (1918). Birinci dünya müharibəsində iştirak etmiş, Fransa ordusunun qərərgah rəisi, sonra isə baş komandanı olmuşdur. 1940-cü ildə baş nazirin müavini, sonra baş nazir olmuş, Almaniya ilə Kompyen barışığını (1940) imzalamışdır. Faşist "Vişi" rejimində dövlət başçısı (1940 iyul-1944 avqust) idi. Almaniya faşistləri ilə əməkdaşlıq etmişdir. 1945-ci ildə ölüm cəzasına məhkum olunmuşdur (ömürlük həbslə əvəz edilmişdir).

Şarl de Qoll (Gaulfe) (1890-1970). Fransa dövlət, hərbi və siyasi xadimi, briqada generalı (1940). Birinci dünya müharibəsində iştirak etmiş, müxtəlif hərbi vəzifələrdə işləmişdir. İkinci dünya müharibəsi dövründə tank və zirehli tank diviziyalarına başçılıq etmiş, milli müdafiə nazirinin müavini olmuşdu. Alman faşist qoşunları Parisi tutduqdan və Petenin təslimçi hökuməti hakimiyyətə gəldikdən sonra Böyük Britaniyaya getmiş, Londonda "Azad Fransa" hərəkatının əsasını qoymuşdur. 1943-cü ildə Fransa Milli Azadlıq Komitəsinin, 1944-cü ildə Fransa Respublikası müvəqqəti hökumətinin sədri olmuş, 1958-ci ildə Nazirlər Şurasının sədri olmuş, 2 dəfə (1958 və 1965) Fransanın prezidenti seçilmişdir.

1940-cı ilin mayında (10-da) Böyük Britaniyanın rəhbərliyində dəyişiklik baş verdi. Almaniya münasibətdə yumşaqlıq edən N.Çemberlenin yerinə hakimiyyətə antialmanpərəst, antifaşist, habelə antisovet əhval-ruhiyyəli U.Çörçill (1874-1965) gəldi. Bununla da "qərribə müharibə" dövrü sona çatdı.

Çörçill Uinston Leonard Spenser (1874-1965) Böyük Britaniya dövlət, siyasi və hərbi xadimi, Mühafizəkarlar partiyasının liderlərindən biri, 1924-1929-cu illərdə maliyyə naziri, 1939-cu ilin sentyabrında hərbi nazir, 1940-1945-ci illərdə baş nazir olmuşdur. O, "soyuq müharibə" siyasətinin ilhamçılarından biri olmuşdu. Nobel mükafatına layiq görülmüşdü.

1940-cı ilin avqustundan 1941-ci ilin may ayına kimi alman komandanlığı İngiltərənin müharibədən çıxmasına nail olmaq məqsədilə “Dəniz pələngi” şərti direktivi əsasında onun şəhərlərini müntəzəm olaraq havadan bombardıman etməyi təşkil etdi. Bunun nəticəsində göstərilən zaman ərzində İngiltərəyə 190 min tona yaxın bomba atılmışdı. 1941-ci ilin iyunu üçün İngiltərənin ticarət donanmasının 1/3-i batırılmışdı.

1940-cı ildə Almaniya öz növbəsində faşist-militarist bloku möhkəmləndirmək məqsədilə tədbirlər gördü. 1940-cı ilin sentyabrında (27) Berlində Almaniya, İtaliya və Yaponiya arasında siyasi və hərbi-iqtisadi ittifaq barədə üçlük paktı imzalandı. O, dünyanı yenidən bölmək paktı idi. Paktı üç dövlətin hər birinin nüfuz dairələri müəyyənləşdirilmişdi.

İtaliya 1940-cı ildə Afrikada İngiltərənin və Fransanın müstəmləkə torpaqlarında hərbi əməliyyatı gücləndirdi. O, Britaniya Somalisini tutdu, Keniya və Sudana soxuldu. Sentyabrda İtaliya Liviyadan Aralıq dənizi boyu Şərqi doğru irəliləməyə başladı. O, Misirə daxil oldu. Lakin özünü tezliklə düzəldən İngiltərə Misirdən italyan qoşunlarını sıxışdırıb çıxartdı. O, 1941-ci ilin əvvəllərində Eritreyanı, Somalini və Efiopiyanı italyanlardan geri aldı, onları Keniya və Sudanda sıxışdırdı. Bu əməliyyatlar nəticəsində İtaliyanın Şərqi Afrikada tutduqları ərazilər geri qaytarıldı.

Almaniya 1940-cı ilin sentyabr – 1941-ci ilin mart ayları arasında Rumıniyanı, Macarıstanı, Bolqarıstanı öz müttəfiqinə çevirdi. 1941-ci ilin yazında Almaniya Yuqoslaviyaya hücum etdi. O, İtaliya ilə birlikdə Yunanıstanı zəbt etdi: bütün Cənub-Şərqi Avropa ölkələri onlar tərəfindən işğal olundular. Almaniya Türkiyədə və İranda möhkəmlənməyə başladı.

Qərbi Avropadakı hadisələr kontinentdən kənar ABŞ-ı narahat etməyə bilməzdi. O, 1940-cı ildən müharibə edən ölkələrə yardımı genişləndirdi. İngiltərəyə hərbi-iqtisadi yardımı daha da artırdı. 1941-ci ildə ABŞ üçün həyat əhəmiyyəti olan ölkələrə borc

və ya icarə yolu ilə silah və hərbi ləvazimat veriməsini nəzərdə tutan Lend-liz qanununu qəbul etdi.

1941-ci il martın 11-də ABŞ ilə İngiltərə arasında Lend-liz barədə müqavilə imzalandı.

Müharibənin ilk dövründə SSRİ təhlükəni özündən uzaqlaşdırmaq və ölkənin müdafiəsini gücləndirmək siyasəti yürüdü. O, Almaniya ilə diplomatik və iqtisadi əlaqələri davam etdirir, öz növbəsində hərbi-sənaye potensialını gücləndirir və sərhədlərini genişləndirirdi. 1939-1940-cı illər sovet-fin müharibəsinin nəticəsi olaraq SSRİ Vıborq şəhəri daxil olmaqla Kareliya bərzəxini, Ladoqa gölünün qərb və şimal sahillərini və b. şimal ərazilərini özünə birləşdirdi. 1940-cı ilin yayında Litva, Latviya və Estoniyanı, Şimali Bukovinanı və Bessarabiyanın çox hissəsini SSRİ-yə qatdı. SSRİ-nin sərhədləri 300-400 km qərbə çəkildi.

SSRİ və ABŞ-in müharibəyə qatılması Bu mərhələ, həm də SSRİ və ABŞ-in müharibəyə qatılması, sovet qoşunlarının ilk müvəffəqiyyətsizlikləri, alman ordularının Moskva altında ilk məğlubiyyəti, antihitler koalisiyasının yaradılması, və b. hadisələrlə səciyyələnirdi.

Artıq 1941-ci ilin yayı üçün faşistlər, demək olar ki, bütün Avropanı zəbt etmişdilər. Onlar, Avropanın təqribən 290 milyon nəfər əhali yaşayan 2 milyon kv kilometr ərazisini ələ keçirmişdilər. Bu ərazidə təqribən 32 milyon ton polad, 422 milyon ton daş kömür istehsal olunurdu. Bundan sonra, onlar üzvlərini şərqi yönəldilər.

Almaniya hələ 1940-cı ilin ikinci yarısından SSRİ-yə hücum etmək planı hazırlamağa başlamışdı. O, 1940-cı il dekabrın 18-də Hitler tərəfindən təsdiq olunmuşdu. Ona simvolik olaraq “Barbarossa” adı verilmişdi. Bu “ıldırım sürətli müharibə” planı adlandırılırdı. Belə ki, həmin plana görə 1941-ci ilin payızına qədər SSRİ diz çökdürülməli idi.

Almaniya 1941-ci il iyunun 22-də 1939-cu il avqustun 23-də bağladığı 10 il müddətinə hücum etməmək və sentyabrın 28-də imzaladığı "Sərhədlər və dostluq barədə" müqavilələri pozaraq bütün sərhəd boyu 190 diviziya ilə SSRİ üzərinə hücum etdi. Alman-sovet müharibəsi başlandı. Bu Rusiyanın Sovet dövrü tarixinə Böyük Vətən müharibəsi kimi daxil olmuşdur.

Hitler öz antikommunizm, antisovet hisslərini izhar edərək SSRİ-yə hücumundan bir neçə saat əvvəl dostu B.Mussoline yazmışdı: "Bu qərara gəldikdən sonra daxilən özümü yenə çox azad hiss edirəm. SSRİ ilə əməkdaşlıq etmək mənə çox əziyyət verirdi. Mənə elə gəlirdi ki, mən öz keçmişimdən, öz dünyagörüşümdən, öz niyyətlərimdən əl çəkmişəm. Çox şadam ki, indi mən bu mənəvi yükdən azad olmuşam".

Müharibənin ilk dövründə SSRİ qoşunları məğlubiyyətə uğrayırdılar. Çünki faşist Almaniya hərbi cəhətdən SSRİ-dən 1,5-2 dəfə güclü idi. O, təpədən dırnağa kimi silahlanmışdı. Sovet-alman müharibəsi başlanan zaman Almaniya ildə 11 min təyyarə, 5200 tank və zirehli maşın, 30 mindən çox top, 1.7 milyon tüfəng və avtomat silah istehsal edirdi. Onun silah altında 8.5 milyon əsgəri var idi. Onun da 5.5 milyonu şərq cəbhəsinə yeridilmişdi. SSRİ isə hələ müharibəyə tam hazır deyildi. Müharibə başlayan vaxt sovet ordusu sıralarında 4.2 milyon nəfər adam var idi. Sovet sənayesi ildə 1800 tank, 4 minə yaxın hərbi təyyarə, 800 mindən bir az çox tüfəng və avtomat silah istehsal edirdi. Sovet ordusunun ancaq 18.2% yeni tanklarla, 21.3% təyyarələrlə silahlanmışdı. Ölkədə arxayınçılıq da hökm sürürdü. Üstəlik müharibə ərəfəsində keçirilən kütləvi-siyasi repressiyalar da orduya böyük zərbə vurmuşdu. Sovet ordusunun komanda heyətindən 43 min nəfəri repressiyaya məruz qalmışdı. Ali zabit heyətinin 80%-ə qədəri məhv edilmişdi. Belə ki, ordunun ali rütbəli heyətindən 1800 adam həbs olunmuşdu. 5 marşaldan üçü, 15 ordu komandanından 13-ü, 57 korpus komandanından 50-si, 186 diviziya komandirindən 154-ü, 406 briqada komandirindən 220-si repressiyaya məruz qalmışdı. Orduda silahların modernləşdirilməsi sahəsində də ciddi gerilik

var idi. Məhz bunlara və digər obyektiv və subyektiv səbəblərə görə alman-faşist orduları müharibənin ilk vaxtlarında böyük müvəffəqiyyətlər qazanmışdılar. Onlar tezliklə ölkənin içərilərinə irəliləmiş, Sovetlərin ilk paytaxtı Leninqradı (Sankt-Peterburq) mühasirəyə almış, Moskva hündərinə gəlib çıxmışdılar.

Faşist blokunun orduları digər döyüş cəbhələrində də üstünlüyü öz əllərində saxlayırdılar. Onlar Afrikada, Asiyada və Sakit okeanda uğurlu hərbi əməliyyatlar aparırdılar. Yaponiya 1941-ci ilin yayında Hind-Çini işğal etmişdi. O, dekabrın 7-də Havay adalarında ABŞ-ın ən iri hərbi-dəniz bazası olan Perl-Harbora qəfildən hücum etdi. ABŞ-ın reyddə dayanmış 8 linkorundan 5-i batırıldı, 3-ü zədələndi, 18 hərbi gəmi sıradan çıxarıldı. Dekabrın 7-də ABŞ Yaponiyaya müharibə elan etdi. Dekabrın 11-də isə Almaniya ilə İtaliya ABŞ-a müharibə elan etdilər. Beləliklə, ABŞ da müharibəyə qatıldı.

1942-ci ilin mayına kimi Yaponiya Malayziyanı, Birmanı, İndoneziyanı və Filippini işğal etdi. Britaniyanın Sinqapur və Honkonq kimi ən iri hərbi bazalarını ələ keçirdi. Yapon qoşunları Cənub-Şərqi Çinə və Şərqi Hindistana soxuldular. Müharibənin 5 ayı ərzində Yaponiya əhalisi 150 milyon nəfərdən çox olan 3,8 milyon kvadrat kilometrlik ərazini işğal etdi.

İtaliyanın 1941-ci ildə şimali və şərq Afrikada uğursuzluqlarından təşvişə düşən Almaniya ona kömək üçün general Rommelin komandanlığı altında Liviyaya hərbi qüvvələr göndərdi. 1941-ci ilin martında italyan-alman qoşunları hücum keçərək Tobrukda ingilis qarnizonunu mühasirəyə aldılar. İngilis qoşunları Misir sərhəddinə çəkilməli oldular. Lakin Almaniya qüvvələrinin bir hissəsinin Şimali Afrikadan sovet cəbhəsinə göndərilməsi ingilislərə hücum şansı yaratdı. Onlar, 1941-ci ilin noyabrında Tobrukun blokadasını ləğv etməyə nail oldular. Tezliklə Kirenaikanın bütün ərazisi azad edildi.

Sovet rəhbərliyi ölkəni vahid hərbi düşərgəyə çevirmək məqsədilə ciddi tədbirlər gördü. 1941-ci il iyunun 30-da İ.Stalin başda olmaqla Dövlət Müdafiə Komitəsi (DMK) yaradıldı. Hər şey

onun əlində cəmləşdi. "Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün!" şüarı altında bütün sahələr müharibənin tələblərinə uyğun şəkildə quruldu. Ümumhərbi səfərbərlik keçirildi. 1941-ci il iyulun əvvəli üçün Ordu sıralarına 5.3 milyon adam səfərbərliyə alındı. 1941-ci il iyunun 22-dən dekabrın 1-dək olan müddətdə döyüşən orduya 291 diviziya və 94 briqada təşkil olunub göndərildi. Ölkənin, düşmənin hücum təhlükəsində olan qərb hissəsindən 2539 sənaye müəssisəsi, o cümlədən 1523 iri müəssisə şərqə – Urala, Volqaboyuna, Sibirə və Mərkəzi Asiya respublikalarına köçürülüb yenidən qurularaq işə salındı. 1941-ci ilin ikinci yarısında aylıq hərbi təyyarə istehsalı 2.2 dəfə, pulemyot istehsalı 2.5 dəfə, top istehsalı 3 dəfə artdı. Düşmənin işğal etdiyi sovet ərazisində partizan hərəkəti təşkil edildi.

Antihitler koalisiyasının yaradılması. Müharibənin birinci mərhələsinin ən mühüm hadisələrindən biri də Antihitler koalisiyasının formalaşmasıdır.

1941-ci il iyunun 22-də İngiltərə SSRİ-ni müdafiə edəcəyini, iyunun 23-də isə ABŞ müharibədə ona iqtisadi yardım göstərəcəyini bildirdilər. 1941-ci ilin yayında SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya arasında çox fəal danışıqlar aparıldı və bir sıra müqavilələr imzalandı. İyulun 12-də Moskvada SSRİ və Böyük Britaniya arasında "Almaniyaya qarşı müharibədə birgə hərəkət etmək barədə", avqustun 16-da isə mal dövriyyəsi haqqında sazişlər imzalandı. Avqustun 2-də ABŞ SSRİ-yə iqtisadi yardım edəcəyi barədə qərarını bildirdi. SSRİ hökuməti Çexoslovakiya, Polşa mühacir hökumətləri və "Azad Fransa" Milli Komitəsi ilə əlaqələr yaratdı. Antihitler koalisiyasının yaradılmasında F.Ruzveltin və U.Çörçillin məşvərəti əsasında 1941-ci il avqustun 14-də Arcenmiyada (Nyufaundlend adaları) imzalanmış Atlantika Xartiyasının mühüm rolu olmuşdu. 1941-ci il sentyabrın 24-də SSRİ də ona qoşuldu. Artıq 1942-ci il yanvarın 1-i üçün Atlantika Xartiyasına 26 dövlət qoşulmuşdu. Onların nümayəndələri 1942-ci il yanvarın 1-də Birləşmiş Millətlər Bəyannaməsini imzaladılar.

SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya nümayəndələrinin 1941-ci il sentyabrın 29 – oktyabrın 1-də Moskvada toplanmış konfransında SSRİ-yə silah və strateji mallar verilməsi müzakirə olundu. 1941-ci ilin noyabrında SSRİ ilə ABŞ və Böyük Britaniya arasında Lend-liz barədə saziş imzalandı. SSRİ-yə 9,8 milyon dollar yardım göstərilməsi qərara alındı. Müttəfiqlər SSRİ-yə 2 min təyyarə, 13 min tank, 427 min yük maşını və çox miqdarda ərzaq məhsulları göndərmişdilər. 1942-ci ilin fevralında (23-də) ABŞ və B.Britaniya arasında təcavüzkarlara qarşı mübarizəyə qarşılıqlı yardımın prinsipləri barədə saziş imzalandı. 1943-cü ilin dekabrında Moskvada üç dövlət nümayəndələrinin dostluq, qarşılıqlı yardım və müharibədən sonra əməkdaşlıq barədə sazişi imzalandı.

Antihitler koalisiyasına daxil olan ölkələr arasında münasibətlərin möhkəmləndirilməsində Moskva (1941-ci il 28 sentyabr – 1 oktyabr, 1942-ci il yanvar, 1943-cü il 19-30 oktyabr, 1944-cü il 9-20 oktyabr), Kasablanka (1943-cü il 14-21 yanvar), Vaşinqton (1943-cü il 12-26 mart), Kvebek (1943-cü il 14-24 avqust), Qahirə (1943-cü il 22-26 noyabr), Tehran (1943-cü il 28 noyabr – 1 dekabr), Yalta (1945-ci il 4-11 fevral) və Potsdam (1945-ci il 17 iyul – 5 avqust) konfranslarının çox mühüm əhəmiyyəti olmuşdu. Bunların sırasında Tehran, Yalta və Potsdam konfransları müstəsna əhəmiyyətə malik olmuşdular.

Tehran konfransında (1943) Almaniyaya qarşı Avropada ikinci cəbhənin açılması, müharibədən sonra əlaqələr, İranla münasibətlər, Yalta konfransında (1945) müharibədən sonra Almaniyanın yenidən qurulması, beynəlxalq əlaqələr, SSRİ-nin Yaponiyaya qarşı müharibəyə qatılması, Potsdam (1945) konfransında Avropanın sərhədlərinin müəyyən olunması, Almaniya məsələsi, müharibə cinayətkarlarının cəzalandırılması, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik təşkilatlarının (BMT) yaradılması və s. vacib məsələlər müzakirə olunmuşdu.

Beləliklə, hələ XX əsrin 30-cu illərinin sonlarında, müharibə təhlükəsinin qarşısını almaq üçün müəyyən səbəblər üzündən

vahid cəbhədə birləşməyi bacarmayan burjua-demokratik və sosializm qüvvələri dünya müharibəsi gedişində birgə hərəkat etməyə məcbur oldular. Faşizm əleyhinə kapitalizm və sosializm sistmələrinin vahid koalisiyası yaradıldı. Müharibənin axırı üçün koalisiyanın sıralarında 50 dövlət birləşmişdi.

Ruzvelt, Franklin Delano (1882-1945) ABŞ-in görkəmli dövlət və siyasi xadimi, varlı aristokrat ailəsində anadan olmuşdu. Harvard (1904) və Kolumbiya (1907) universitetlərini bitirmişdi. 1913-1920-ci illərdə Dəniz nazirinin müavini işləmişdir 1921-ci ildə dənizdə çimərəkən poliomielit xəstəliyinə tutularaq ömürlük sərbəst yerimək qabiliyyətini itirmişdi. 1932-ci ildə prezident seçilən Ruzvelt 4 dəfə (1932, 1936, 1940 və 1944) bu vəzifəni tutmuşdu. O, kapitalizmin yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmasında çox mühüm əhəmiyyəti olan "Yeni xətt" siyasətinin yaradıcısıdır. O, ikinci dünya müharibəsi dövründə antihitler koalisiyasının yaradılmasının təşəbbüsçülərindən biri olmuşdur.

Müqavimət və partizan hərəkatı

Müharibə dövründə nasistlərin işğal etdikləri ərazilərdə yaratdıqları dözülməz "yeni qaydaya" qarşı geniş Müqavimət hərəkatı başladı. O, mahiyyət etibarı ilə milli-azadlıq hərəkatı idi. Bu hərəkatda milliyəti, yaşı, siyasi baxışları və dini etiqadı müxtəlif adamlar birləşmişdilər.

Nasistlər zəbt etdikləri ərazilərdə olmazın dözülməz şərait yaratmışdılar. Onlar irqçilik siyasəti ilə "qeyri-yetkin" hesab etdikləri xalqları-yəhudiləri, qaraçıları, slavyanları kütləvi surətdə məhv edirdilər. Osventsim, Maydanek, Treblinka, Dahau, Buhenvald, Zaksenhauzen, Ravensbryuk, Mauthauzen və b. ölüm düşərgələri yaratmışdılar. Fransada Oradur, Çexoslovakiyada Liditse, Belorusiyada Xatın kəndlərinin əhalisini ucdantutma məhv etmişdilər. 1942-ci il yanvarın 20-də Avropada bütün yəhudiləri məhv etmək planı təsdiq etmişdilər. Bu plan əsasında 6 milyon yəhudini qırmışdılar.

Yaponlar Vyetnamda, Laosda, Malayziyada, Kambocada, Flippində və İndoneziyada dözülməz rejim yaratmışdılar.

Müqavimət hərəkatı 1939-1941-ci illərdə meydana gəlib sonradan geniş miqyas almışdı. Bu hərəkat Yuqoslaviyada, Yunanıstanda, Albaniyada, Fransada, Polşada, Çexoslovakiyada daha güclü idi. Bu ölkələrdə hərəkat silahlı döyüşlərə çevrilmişdi. Onun sıralarında Fransada 300 min, Yuqoslaviyada 350 min, Yunanıstanda 70 min, Norveçdə 50 min, Çində 2.2 milyon adam var idi.

Hərəkata Fransada general Ş. de Qoll başda olmaqla "Döyüşən Fransa", Yuqoslaviyada marşal Tito başda olmaqla "Xalq Azadlıq Ordusu", Albaniyada Milli Azadlıq cəbhəsi, Yunanıstanda Milli Azadlıq cəbhəsi, Polşada, "Krayevoy Radı Narodovoy", Çexoslovakiyada Mərkəzi Milli İnqilabi Komitə rəhbərlik edirdi.

Antifaşist hərəkatı faşist blokuna daxil olan ölkələrdə – İtaliyada, Almaniyada, Bolqarıstanda, Macarıstanda da geniş yayılmışdı. Hərəkata İtaliyada Milli Azadlıq Komitəsi, Almaniyada müxtəlif vaxtlarda fəaliyyət göstərən Şults Boyzen (qırmızı kapella) (1935 – 1942), Robert Urix (1938 – 1942), Anton Zevkov (1942 – 1944), Şuman (1939 – 1944), "Azad Almaniya" Milli Komitəsi (1943), Alman Antifaşist cəbhəsi (1942) "hərbi əsirlərin qardaşlıq əməkdaşlığı" və başqa bu kimi təşkilatlar başçılıq edirdi. Bolqarıstanda antifaşist hərəkat təşkilatları 1943-cü ildən kütləvi xarakter almışdı. Ona Vətən cəbhəsinin Milli Komitəsi rəhbərlik edirdi. Macarıstanda bu hərəkata antifaşist Milli cəbhə təşkilatı başçılıq edirdi.

Antifaşist Müqavimət hərəkatı Avstriya, Belçika, Danimarka, Hollandiya, Norveç, Rumıniya, Finlandiya, İspaniya, Portuqaliya kimi ölkələrdə də yayılmışdı.

Müharibə illərində Asiya, Afrika və Latın Amerikasını ölkələrində də antifaşist, antiimperialist hərəkatları yayılmışdı. Çində antimilitarist və antiimperialist hərəkata Homindan və Kommunist partiyaları rəhbərlik edirdilər. 1944-cü ildə onlar Çinin 19 vilayətini öz nəzarətləri altında saxlayırdılar.

Antiimperialist hərəkat Vyetnamda da geniş yayılmışdı. Bu hərəkata Vyetnamın müstəqilliyi uğrunda mübarizə Liqası (Vyemin) rəhbərlik edirdi. O, artıq 1945-ci ildə xalq hökuməti yaratmışdı.

Antiimperialist, antimilitarist hərəkat Hindistanda, Birmada, Filippində, İndoneziyada, Malayziyada da yayılmışdı. Bu hərəkata Hindistanda Milli konqres partiyası, Birmada Xalq Azadlıq Liqası, Filippində Xukbalaxan (milli antiyapon ordusu), İndoneziyada Qeraf (antifaşist hərəkatı), Malayziyada antiyapon İttifaqı rəhbərlik edirdi. Əsas mübarizə formaları partizan müharibəsi və itaətsizlik nümayişləri idi.

Müharibə illərində İranda da antifaşist və milli-azadlıq hərəkatı başlanmışdı. Onun əsas mərkəzi Güney Azərbaycanı və Kürdüstan idi. Bu hərəkat 1945-ci ilin axırında Milli Azərbaycan hökumətinin yaradılmasına gətirib çıxarmışdı. Lakin 1946-cı ilin axırlarında o, sovet-iran sövdələşməsinin qurbanı olmuşdu.

Latın Amerikasını ölkələrində də antifaşist hərəkat geniş yayılmışdı. Argentina və Paraqvay istisna olmaqla Mərkəzi və Cənubi Amerika ölkələrinin hamısında faşistpərəst təşkilatların fəaliyyəti qadağan edilmişdi. Meksika 1942-ci ilin martında (22), Braziliya 1942-ci ilin avqustunda faşist dövlətlərinə müharibə elan etmişdilər. Artıq 1943-cü il üçün demək olar ki, bütün Latın Amerikasını ölkələri faşistlərə qarşı müharibəyə qoşulmuşdular.

1943-cü ilin mayında kommunist İnternasionalının fəaliyyətinin dayandırılması antifaşist, antimilitarist hərəkatın sosial bazasını daha da genişləndirmişdi.

SSRİ xalqlarının faşizmə qarşı mübarizəsində "Müqavimət hərəkatı" timsalında yayılmış partizan hərəkatının mühüm rolu olmuşdu. 1941-ci ildə düşmən arxasında 2 mindən çox, 1942-ci ildə 6200-dən çox partizan dəstəsi və qrupu fəaliyyət göstərmişdi. 1943-cü ildə partizan hərəkatında bir milyondan çox adam iştirak edirdi. Müharibə illərində partizanlar düşmənin bir milyondan çox adamını öldürmüş və əsir almışdılar.

Müharibə illərində antitotalitar, antisovet hərəkatları da baş vermişdi. Bu, Baltiyanı ölkələrdə, Qərbi Ukraynada, Krımca da da çox yayılmışdı. Qərbi Ukraynada bənderevçilər, Rusiyanın Qərb vilayətlərində sonradan Avropada yaratdıqları "Rusiya xilaskar ordusu"nun antisovet hərəkatı genişlənməmişdi.

Xarici ölkələrdə də, xüsusən Avropada, Kanadada, Ərəb ölkələrində, Türkiyədə, İranda, Çində, Latın Amerikasında mühacirlərin antisovet, antibolşevik hərəkatları baş vermişdi. Almaniyada sovetlər əleyhinə hərbi əsirlərdən milli legionlar yaradılmışdı.

Trotskinin təşəbbüsü ilə hələ müharibədən əvvəl yaradılan IV İnternasionalın "Sovet bölməsi" antistalinçi və antitotalitar mübarizənin mərkəzinə çevrilmişdi. Mancuriyada K.Radzayevski tərəfindən "Rusiya faşist partiyası" yaradılmışdı.

Digər partiyalar kimi "Musavat" partiyası da xaricdə, antisovet, antibolşevik fəaliyyətini, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəni davam etdirmişdi.

Müharibə illərində antifaşist hərəkatından öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışan Sovet rejimi kimi, nastistlər də müxtəlif millət və milli qüvvələrdən Sovetlər əleyhinə istifadə etmək siyasəti yürüdükdülər. Onlardan antisovet dəstələr təşkil etmişdilər. 1942-ci ildə Hitlerçilər kalmık süvari körpüsü yaratmışdılar. Simferepolda toplanan müsəlman qurultayında Bilal Aksanov başda olmaqla Krım hökuməti yaradılmışdı. Bununla yanaşı, alman komandanlığı Krım tatarlarından hər birində 200 – 300 nəfər olan 10 antisovet batalyon yaratmışdı. Bütün bunlar da öz növbəsində Sovet rejiminin qeyri millətlərə düşmənçilik münasibətini gücləndirmişdi. Məsələn, 1941-ci ildə Volqaboyu almanların, 1943-cü ildə kalmıkların, 1944-cü ildə Çeçen-inquşların, krım-tatarların milli müxtariyyətləri ləğv edilmişdi. Hətta çeçenlər və inquşlar Qızıl Ordu sıralarından tərxis edilmişdilər. 1943 – 1945-ci illərdə Krım tatarları, çeçenlər, inquşlar, kalmıklar, bolqarlar, karaçaylılar, ahısta türkləri, yunanlar və bir sıra digər azsaylı millətlər öz doğma yurdlarından sürgün

edilmişdilər. 1944-cü ilin fevralın sonuna qədər Şərqə 650 min çəçen, inquş, kalmık və karaçaylı sürgün edilmişdi. 1944-cü ilin yayında 225 min tatar sürgün edilmişdi. Ümumiyyətlə, 1944-cü ilin payızında sürgün olunanların sayı 1,5 milyon nəfər olmuşdu. Bu vaxt azərbaycanlılar da belə təhlükə qarşısında qalmışdılar. Lakin təhlükə tezliklə sovuşmuşdu.

Faşist qoşunlarının şərq cəbhəsindəki uğurları uzun çəkmədi: SSRİ tezliklə qəddini düzəltdi. Moskva ətrafında faşist qoşunlarına ilk güclü zərbə vuruldu. 1941-ci il sentyabrın 30-dan – 1942-ci il aprelin 20-nə kimi davam edən Moskva uğrunda döyüşlərdə faşistlərin 11 tank, 4 motorlu və 23 piyada diviziyası darmadağın edildi. Faşistlər bu döyüşlər zamanı 1.5 milyon adam itirdilər. Bu, müharibədə almanların ilk məğlubiyyəti idi.

Moskva ətrafındakı qələbə Hitlerin “İldırım sürətli müharibə” planını puç etdi. Faşist qoşunlarının “məğlubedilməzliyi” barədə əfsanəyə də son qoyuldu. O, faşizmə qarşı müharibənin gedişində ilk dönüş əməliyyatı oldu. Bu əməliyyatdan sonra SSRİ-nin faşizm üzərində qələbəyə inamı artdı.

1942-ci ilin yayında şərq cəbhəsində almanlar yenə də fəallaşdılar. Onlar sovet-alman cəbhəsinə yeni qüvvələr gətirdilər. Sovet qoşunlarına qarşı duran düşmən diviziyalarının sayı 1942-ci ilin yayında 237-yə, payızında 266-ya çatdırılmışdı. Onlardan 193-ü alman diviziyası idi.

Alman qoşunları Moskvanın 120 km-də möhkəmlənmiş, Leninqradı (Sankt-Peterburqu) mühasirədə saxlamışdılar. Onlar SSRİ-nin cənub hissəsində hücumları gücləndirmişdilər. 1942-ci ilin mayında Kerç yarımadasını ələ keçirmişdilər. 1942-ci il iyulun əvvəllərində 250 günlük mühasirədən sonra Sevastopolu tutmuşdular. 1942-ci il yay hücumları ərzində faşist qoşunları əsas kömür hövzəsi olan Donbası, Rostovu və Şimali Qafqazı ələ keçirmişdilər. 1942-ci il iyulun 17-dən Çır çayı boyunca Stalinqrad (İndi Volqoqrad) uğrunda döyüşlərə başlamışdılar.

§ 3. Müharibənin ikinci mərhələsi. Əsaslı dönüş.

1942-ci ilin yayından müharibənin gedişində yeni mərhələ başlandı. 1942-ci ilin iyunu-1944-cü ilin yanvarını əhatə edən bu dövr II dünya müharibəsi tarixinə əsaslı dönüş mərhələsi kimi daxil olmuşdur. Belə ki, bu mərhələdə faşist bloku ölkələri cəbhələrdə strateji təşəbbüsü itirmişdilər, iqtisadi, hərbi, siyasi və mədəni üstünlük antihitler koalisiyasının əlinə keçmişdi. Müttəfiqlər bütün cəbhələrdə təşəbbüsü öz əllərinə almışdılar. 1942-ci ilin mayın 7 – 8-də ABŞ orduları Korolin dənizindəki döyüşdə Yaponiyanı məğlubiyyətə uğratdı. Müharibənin gedişində əsaslı dönüşün ilk tutarlı addımı 1942-ci ilin iyununda Sakit okeanın mərkəzində yerləşən mərcan adası Miduey yaxınlığındakı döyüşdən başlamışdı. Həmin döyüşdə yaponlar ciddi məğlubiyyətə düşmüş və bundan sonra Sakit okeanda müdafiə mövqelərinə keçmişdilər. 1943-cü ilin noyabrında Gilbert adalarında da yaponlar ciddi məğlubiyyətə uğradılar.

Müttəfiq (İngiltərə və ABŞ) qoşunları 1942-ci ilin oktyabrında Şimali Afrikada hücum keçərək Misirin El-Alameyn rayonunda faşist ordularına güclü zərbə vurdular. 1942-ci ilin oktyabr və noyabrında Kirinaikanı və Tripolitaniyanı azad etdilər. 1943-cü ilin fevralında amerikan və ingilis qoşunları Liviya-Tunis sərhədinə çıxdılar. May ayında Tunisdə faşistlərin 250 minlik ordusunu təslim etdilər. Şimali Afrikanın azad edilməsi müttəfiq qoşunlarının İtaliyaya çıxarılması üçün şərait yaratdı.

Müharibənin gedişində əsaslı dönüşün yaranmasında Şərq cəbhəsində sovet qoşunlarının Stalinqrad (1942 – 1943) və Oryol-Kursk ətrafında alman ordularına qarşı keçirdikləri hərbi əməliyyatların müstəsna rolu olmuşdu.

Çox müstəsna strateji əhəmiyyəti olan Stalinqrad uğrunda döyüşlər 1942-ci ilin yayından (iyulun 17-dən) başlamışdı.

Avqustun 25-də Stalinqrada mühasirə vəziyyətinə salınmışdı. Stalinqradaın müdafiəsi general V.İ.Çuykovun komandanlığı altında olan 62-ci orduya və general M.S.Şumilovun 64-cü ordusunun hissələrinə həvalə olunmuşdu. Azərbaycan xalqının qəhrəman oğlu general Həzi Aslanovun tank alayı da bu döyüşlərdə iştirak etmişdi. Döyüş igidliyinə görə general Həzi Aslanov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşdü.

1942-ci il sentyabrın ortalarından (13) etibarən şəhərin küçələri, tinləri və evləri uğrunda döyüşlər başlamışdı. Dördmərtəbəli bir ev 58 gün müdafiə olunmuşdu. O əldən-ələ keçməsinə baxmayaraq düşməne təslim edilməmişdi. Şəhərin müəyyən hissəsi almanlar tərəfindən zəbt edilməsinə baxmayaraq o, qorunub saxlanılmışdı. Faşistlərin Stalinqradaı tutmaq niyyəti baş tutmamışdı.

1942-ci il noyabrın 10-da sovet qoşunları Stalinqrada ətrafında əks hücuma keçdi. Əməliyyata marşal G.K.Jukov rəhbərlik etmişdi.

Stalinqrada əməliyyatı 1943-cü il fevralın 2-də başa çatmışdı. Bu əməliyyat zamanı almanların 22 diviziyası – 330 mindən çox əskər və zabiti mühasirəyə alınaraq məhv edilmişdi: Onlardan 147 mini öldürülmüş, 91 min nəfəri, o cümlədən general-feldmarşal fon Pauls olmaqla 24 general əsir götürülmüşdü. Bu döyüşdə faşistlər 1.5 milyon adam itirmişdilər. Hitler 1943-cü il fevralın 2-ni ümumalman matəm günü elan etmişdi.

Stalinqrada ətrafındakı qələbə zəbt olunmuş sovet ərazilərini almanlardan azad olunması uğrunda mübarizə üçün əlverişli şərait yaratdı. 1942 – 1943-cü illərin qışında sovet ordularının əməliyyatları zamanı 500 min km² sovet ərazisi işğalçılardan azad edildi.

Bu dövrdə müttəfiqlərin iqtisadiyyatında da köklü dönüş baş vermişdi. 1942-ci ilin sonunda müttəfiqlər faşist blokundan üç dəfə çox hərbi təyyarə, 10 dəfə çox tank istehsal edirdilər.

Əsaslı dönüşün həlledici döyüşçülərindən biri də Oryol-Kursk rayonunda aparılan əməliyyat olmuşdu. Faşistlər bu rayona

50-yə qədər diviziya toplamışdılar. Onlardan 20-si motorlu diviziya idi. 50 gün (1943-cü il iyulun 5-dən-avqustun 25-i) davam edən bu döyüşdə faşistlər yarım milyon adam itirmişdilər. Bu döyüş zamanı almanların 30 seçmə diviziyası, o cümlədən 7 tank diviziyası məhv edilmişdi.

Oryol-Kursk ətrafında qələbə ilə ikinci dünya müharibəsinin gedişində əsaslı dönüş başa çatmışdı. Bundan sonra bütün cəbhələrdə təşəbbüskarlıq müttəfiq qoşunlarının əlinə keçmişdi.

Müharibənin bu mərhələsinin ən mühüm əməliyyatlarından biri də Dnepr uğrunda olan döyüşlərdir. Bu döyüşlər 1943-cü il avqustun axırı – oktyabrın sonu müddətində olmuşdu. Bu döyüşlər nəticəsində almanların sovet qoşunlarının hücumlarının qarşısını almaq səyləri puç edilmişdi. Dnepr uğrunda döyüşlərdə düşmənin 26 diviziyası məhv edilmişdi. Ukrayanın paytaxtı Kiyev şəhəri düşməndən azad edilmişdi. Dnepr uğrunda döyüşlər zamanı misilsiz igidlik göstərən 2438 nəfərə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adı verilmişdi.

1943-cü ilin iyulunda amerika-İngilis qoşunları Siciliyaya, avqustun ikinci yarısında isə Appenin yarımadasına çıxarılmışdı. İtaliyada faşist diktatoru Mussolini devrilmiş, marşal Badolyo başda olmaqla yeni hökumət hakimiyyətə gəlmişdi. 1943-cü ilin sentyabrında İtaliya müharibədən çıxarılmış və keçmiş müttəfiqi Almaniyaya müharibə elan etmişdi. Bu faşist hərbi blokunun dağılmasında ilk addım olmuşdu.

Bu mərhələdə 1942-ci ildən etibarən açılması gecikdirilən ikinci cəbhə məsələsi ən aktual problemlərdən idi. Üç dövlət (SSRİ, ABŞ, B.Britaniya) başçılarının Tehran konfransında (1943-cü il 28 noyabr-1 dekabr) bu məsələ müzakirə edilmiş və onun 1944-cü ilin may ayında Fransanın şimalından açılması müəyyənləşdirilmişdi. Habelə konfransda müharibədən sonra da birgə əməkdaşlığın davam etdirilməsinin zəruriliyi bəyan olunmuşdu.

§ 4. Müharibənin son mərhələsi. Müharibənin başa çatması.

Müharibənin gedişində sonrakı mərhələ (1944-cü il yanvar-1945-ci il sentyabr) Almaniya faşizminin və Yaponiya militarizminin darmadağın edilməsi uğrunda mübarizə ilə səciyyələnir. Bu dövrdə müttəfiq ölkələrin bütün səyləri tezliklə müharibəyə son qoyulmasına yönəldilmişdi.

1944-cü ilin əvvəlindən etibarən SSRİ qoşunlarının keçirdiyi bir sıra strateji hərbi əməliyyatlar nəticəsində almanlar tərəfindən zəbt edilmiş sovet əraziləri tamamilə azad edildi, döyüşlər Avropa ölkələrinə keçirildi. 1944-cü ilin yanvar-fevralında Leninqrad-Novqorod vilayətləri, martda sağ sahil Ukraynası, aprel-mayda Kırım-Odessa vilayətləri, iyunda Kareliya, iyun-iyulda Belarusiya, iyul-avqustda Qərbi Ukrayna, avqust ayında Moldaviya, sentyabr-oktyabrda Baltikyanı respublikalar almanlardan xilas olundular. 1944-cü ilin oktyabrı üçün SSRİ-nin keçmiş sərhədi bərpa olundu. Sovet orduları Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin ərazilərinə daxil oldular. Onların faşistlərdən azad edilməsi və sovet nüfuz dairəsinə keçirilməsi uğrunda mübarizə başlandı.

Sözgedən strateji hərbi əməliyyatlar sırasında 1944-cü ilin iyun-iyul aylarında Vitebsk-Bobruysk-Minsk rayonunda keçirilən döyüşlər çox ibrətamiz idi. Bu döyüşdə almanların 17 diviziyası və 3 briqadası tamamilə məhv edilmiş, 50 diviziyası isə öz heyətinin yarısını itirmişdi. Ümumən, hitlerçilər bu döyüşdə yarım milyon adam itirmişdilər. Əsir alınan 60 minə yaxın alman əskər və zabiti götürülərək Moskvanın Qırmızı meydanından bayraqlarını ataraq keçirilmişdilər. Bu, Hitlerin hələ 1941-ci ilin 7 noyabrında Qırmızı meydanda faşist ordularının rəsmi keçidini təşkil etmək arzusuna cavab olaraq edilmişdi.

Əlverişli şəraitdən istifadə edən müttəfiqlər 1944-cü il iyunun 6-da Fransanın şimalına (Normandiya) qoşun çıxardılar. Normandiya əməliyyatında müttəfiqlərin 2,9 milyon əskəri, 10 min təyyarəsi və min hərbi gəmisi iştirak etmişdi. Beləliklə,

Almaniyaya qarşı çoxdan vəd edilən və gözlənilən ikinci cəbhə açıldı. İndi Almaniya iki cəbhədə müharibə aparmağa məcbur oldu. Antihitler koalisiyası indi birlikdə ümumi düşməne qarşı vuruşmağa başladı.

1944-cü ilin avqustunda müttəfiq qoşunlarının köməyi ilə Fransa faşistlərdən azad edildi. Ölkənin azad edilməsində general de Qollun başçılıq etdiyi "Döyüşən Fransa"nın hərbi hissələri də fəal iştirak etmişdilər.

Sovet ordularının uğurlu hücumları və ikinci cəbhənin açılması "reyx"ın sosial-iqtisadi, siyasi və hərbi vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Uğursuz olsa da, fərərə qarşı sui-qəsdlər başladı. Onlardan biri 1944-cü il iyulun 20-də polkovnik Klaus fon Ştaufenberq tərəfindən edilmişdi. Sui-qəsd nəticə verməmişdi. 1944-cü ildə Hitler üç müttəfiqindən-Rumınıyadan, Bolqarıstandan, Finlandiyadan, 1945-ci ildə isə Macarıstandan məhrum oldu.

Cənub-Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrində milli-azadlıq hərəkatı geniş miqyas aldı. Sovet ordularının sözügedən ölkələrə daxil olması milli-azadlıq və antifaşist hərəkatlarına və sovet meyilli qüvvələrin fəallaşmasına yeni vüsət verdi. Polşada, Rumınıyada, Bolqarıstanda, Yuqoslaviyada, Albaniyada, Yunanıstanda, Macarıstanda, Çexoslovakiyada yeni dövlət qurumları və ictimai hərəkatlar formalaşdı. Artıq nasist Almaniyaşının məğlubiyyəti göz qabağında idi.

Belə bir şəraitdə SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya dövlət başçılarının Kırım (Yalta) konfransı (1945-ci il fevralın 4-11-də) toplandı. Konfransda İ.V.Stalin (SSRİ), F.Ruzvelt (ABŞ) və U.Çörçill (Böyük Britaniya) iştirak edirdi. Konfransda Almaniya qarşı birgə mübarizəni davam etdirmək, hərbi əməliyyatları sıx əlaqələndirmək razılığına gəlindi. Konfransda tərəflər Almaniyanın gələcək perspektivləri barədə də yekdil qərarlar qəbul etdilər.

Tərəflər faşizmdən xilas olmuş ölkələrdə demokratik prinsiplərə uyğun razılaşdırılmış siyasət yeritməyi özündə əks etdirən Azad Avropa barədə xüsusi Bəyannamə imzaladılar.

Konfransda Almaniyanın təslim olmasından 2-3 ay sonra SSRİ-nin Yaponiyaya qarşı müharibəyə girməsi barədə də məxfi saziş imzalandı.

Yalta konfransının qərarları Almaniya və Yaponiya üzərində qələbənin tezləşdirilməsində, müharibədən sonra dünyanın yenidən qurulmasında çox mühüm əsas oldu.

Üç dövlətin razılığı əsasında 1945-ci il aprelin 25-də Dumbarton-Oks konfransı (1944-cü il 21 avqust-28 sentyabr) qərarlarına müvafiq olaraq San-Fransiskoda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Nizamnaməsi hazırlandı. Nizamnamədə dövlətlərarası münasibətlərin əsas prinsipləri müəyyən olunmuşdu. Burada xalqların suveren bərabərliyi, ərazi bütövlüyü və öz müqəddəratını təyin etməsi, zor işlətməkdən imtina olunması, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq, sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi təsbit olunmuşdu. Ümumi sülhün qorunması və saxlanılmasına xidmət edən Təhlükəsizlik Şurası yaradıldı. SSRİ, ABŞ, İngiltərə, Fransa və Çin onun daimi üzvləri təsdiq olundu. Məsələlərin həllində onların yekdilliyi prinsipi əsas götürüldü.

1945-ci il aprelin 16-dan Berlin uğrunda döyüşlər başladı. Aprelin 25-də Elbada (Torqau rayonunda) müttəfiq qoşunları görüşdülər. Berlinin mühasirəsi başa çatdı. Mayın 2-də Berlin alındı. Ondan 2 gün əvvəl imperiya dəftərxanasının bunkerində Hitler intihar etdi. Mayın 8-nə kimi Praqadakı faşist qoşunlarının müqaviməti qırıldı. Mayın 8-də Berlin yaxınlığındakı Karl-Xorstda Almaniya danışıqsız təslim aktını imzaladı.

1945-ci il aprelin axırlarında vaxtilə almanların işğal etdiyi Şimali İtaliyada Mussolinin başçılığı ilə yaradılmış "Salo Respublikası" (Sosial Respublika) üsyançılar tərəfindən devrildi. Mussolini tutulub edam edildi.

Dünyanın, o cümlədən Avropanın müharibədən sonrakı quruluşunu müzakirə etmək məqsədilə 1945-ci il iyulun 17-avqustun 2-si arasında Potsdam (Berlin yaxınlığında) konfransı keçirildi. Konfransda ABŞ, SSRİ və Böyük Britaniyanın dövlət başçıları iştirak edirdilər.

Konfrans məğlub edilmiş Almaniya münasibətlərin prinsiplərini hazırladı. Almaniyanın tərksilah edilməsi, nasional-sosialist partiyasının buraxılması, hərbi cinayətkarların cəzalandırılması, siyasi həyatın demokratikləşdirilməsi, iqtisadiyyatın dinc əsasda inkişaf etdirilməsi sazişin mühüm prinsipləri idi. Konfrans Avropada sərhəd məsələlərinə də baxdı. Keniqsberq (Kalininqrad) şəhəri SSRİ-yə verildi. Polşanın qədim torpaqları özünə qaytarıldı.

Konfrans başlıca faşist hərbi canilərini mühakimə etmək üçün Beynəlxalq hərbi tribunal yaratdı. Sonralar Nürnberq mühakiməsində əsas nasist başçıları cəzalandırıldı.

İkinci dünya müharibəsi hələ qurtarmamışdı. Şərqdə Yaponiya ilə müharibə davam etdirilirdi. 1944-1945-ci ilin yayı üçün mütəfiqlərin silahlı qüvvələri Sakit okeanda iri hərbi əməliyyatlar apararaq bir sıra adaları (Marşall, Marian) tutdular. Flippinin, Birmanın xeyli hissəsini işğalçılardan təmizlədilər və İndoneziya adalarını azad etməyə başladılar. 1945-ci il avqustun 6-da və 9-da ABŞ Yaponiyanın Xirosima və Naqasaki şəhərlərinə atom bombası atdı. 270 min dinç əhali öldürüldü. Bunlar, hələ müharibə vaxtı atom vahiməsini dünyaya yaydı. O, həm də SSRİ-yə təsir etmək məqsədi güdüdü.

SSRİ Kırım (Yalta) konfransının qərarını yerinə yetirərək 1945-ci il avqustun 8-də Yaponiyaya müharibə elan etdi və avqustun 9-dan ona qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Qısa bir zaman ərzində bir milyonluq Kvantun ordusunu təslim olmağa məcbur etdi. Şimali-Şərqi Çin, Şimali Koreya, Cənubi Saxalin və Kuril adaları yapon qoşunlarından təmizləndi.

1945-ci il sentyabrın 2-də Tokio körfəzində Amerikanın Missuri gəmisində Yaponiya danışıqsız təslim aktını imzaladı.

Beləliklə, 1939-cu il sentyabrın 1-də başlayan ikinci dünya müharibəsi 6 il sonra-1945-ci il sentyabrın 2-də başa çatdı.

§ 5. Azərbaycan müharibə illərində

Zəngin təbii sərvətlərə və əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi illərində də iri dövlətlərin strateji planlarında mühüm yer tuturdu. Onlar Azərbaycana böyük maraq göstərirdilər. Almaniyə Bakı neftini ələ keçirməklə Şərqi – İran körfəzinə və Hind okeanına hərəkət etmək niyyətində idi. Hitlerin tapşırığı əsasında hətta Bakının sənaye və hərbi əhəmiyyətli obyektlərinin dəqiq xəritəsi hazırlanmışdı. Nasist rəhbərlərindən biri olan Rozenberqin hazırladığı «Qafqazın idarə olunması planı»na əsasən Azərbaycanda Qafqaz reyx Komissarlığına tabe olan xüsusi komissarlıq idarə üsulu yaradılmalı idi.

Digər bir plana görə SSRİ məğlub edildikdən sonra onun ərazisində olan türklərin «Böyük Türkünstan» dövləti yaradılmalı idi. Azərbaycan da onun tərkibinə daxil edilməli idi. Hitlerin «Edelveys» adlanan Qafqaza hücum planında Bakının tutulmasının dəqiq vaxtı da göstərilmişdi.

Qafqaza xüsusi maraq göstərən ABŞ və Böyük Britaniya tərtib etdikləri «Vilvet» planında Azərbaycanı öz nüfuz dairələrinə çevirmək göstərilirdi. Öz növbəsində SSRİ-nin də azərbaycanlıları Mərkəzi Asiyaya və Qazaxıstana köçürmək şərti ilə Azərbaycanı öz tərkibində saxlamaq planı var idi.

Sovet Azərbaycanı SSRİ-nin tərkibində olaraq hələ 1939-cu ilin payızından müharibəyə cəlb olunmuşdu. Onun da igid oğul və qızları sovet-fın müharibəsi cəbhəsinə getmişdilər. 1941-ci ilin iyununda Sovet İttifaqının Böyük Vətən Müharibəsi başlandıqdan sonra o da faşizmə qarşı müharibəyə cəlb olundu. Azərbaycanda da cəbhəyə kütləvi səfərbərlik elan olundu. Müharibə illərində Azərbaycan döyüşən cəbhəyə 600 minə yaxın oğlan və qız göndərdi. Ondən 40 minə könlü olaraq cəbhəyə yollanmışdılar.

Azərbaycanlılardan 77-ci, 223-cü, 271-ci 402-ci, 416-cı, diviziyalar formalaşdırıldı. 227-ci və 396-cı diviziyaların tərkibində də azərbaycanlılar çoxluq təşkil edirdilər.

Azərbaycan oğul və qızları da faşizmə qarşı döyüş cəbhələrində igidliklə vuruşmuşdular. Onlar fərdi və kütləvi igidliklər göstərmişdilər, 40 nəfər azərbaycanlı Brest qalasının müdafiəsində iştirak etmiş və son nəfəsinədək qala uğrunda mərdliklə döyüşmüşdülər. 1941-ci ilin payızında Leningrad (indi Sankt-Peterburq) səmasını qoruyarkən Hüseynbala Əliyev misilsiz qəhrəmanlıq göstərmişdi. O, düşmənin ona qarşı döyüşən 6 təyyarəsindən ikisini məhv etmiş, 17 yara almasına baxmayaraq öz təyyarəsini salamat uçuş meydançasına endirmişdi. Lakin özü həlak olmuşdu.

O, ölümündən sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşdü.

1941-ci ilin dekabrında Novqorod yaxınlığındakı Pustinka kəndi uğrunda döyüşlərdə kiçik leytenant İsrəfil Məmmədov misilsiz igidlik göstərərək azərbaycanlılar arasında ilk dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşdü.

Şimali Qafqazı faşistlərdən azad etmək uğrunda döyüşlərdə Azərbaycan diviziyaları böyük rəşadət göstərmişdilər. 1942-ci ildə 402-ci diviziya Mozdok ətrafındakı yaşayış məntəqələrinin, 416-cı diviziya Şimali Qafqazın bir sıra yaşayış məntəqələrinin azad edilməsində fəal iştirak etmişdilər. Şimali Qafqaz uğrunda gedən döyüşlərdə göstərdikləri igidliyə görə Qafur Məmmədov və İdris Süleymanov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşdülər.

1942-ci ildə Stalinqrad (indi Volqoqrad) uğrunda döyüşlərdə azərbaycanlılar şücaətlə vuruşmuşdular. Baloqlan Abbasovun snayperlər qrupu, Həzi Aslanovun tank alayı Stalinqrad döyüşlərində böyük mətanət göstərmişdilər. Stalinqrad uğrunda döyüşlərdə göstərdiyi rəşadətə görə 1942-ci il dekabrın 22-də Həzi Aslanov ilk dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü. O ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına

Berezina çayını keçərək Pleşeni şəhərini, habelə 508 yaşayış məntəqəsini azad etdiyinə görə almışdı. Bu barədə fərman onun ölümündən 47 il sonra 1991-ci ildə həyata keçirilmişdi.

1943-cü ildə Ukraynanın azad olunması uğrunda döyüşlərdə, xüsusən Dnepr çayını keçməkdə göstərdikləri misilsiz rəşadətə görə M.Məhərrəmov, M.Ələkbərov, Ə.Məmmədov, F.Səfərov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adını almışdılar.

Müxtəlif cəbhələrdə faşist qoşunlarına qarşı döyüşlərdə göstərdikləri rəşadətə görə 416-cı diviziya «Taqranoq diviziyası», döyüşçülərinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən 227-ci diviziya «Temryuk diviziyası», 271-ci diviziya «Qarlov diviziyası», 77-ci diviziya «Simferopol diviziyası» və 223-cü diviziya «Belqrad diviziyası» adını qazanmışdılar. 223-cü və 416-cı diviziyalar Odessa və Kişinyovu, 271-ci diviziya Polşa və Çexoslovakiyanı, 223-cü diviziya Yuqoslaviyanı azad etməkdə fəal iştirak etmişdilər. 416-cı diviziya Qafqazdan Berlinə kimi böyük döyüş yolu keçmiş, Berlinin zəbt olunmasında iştirak etmişdi, Polşa və Çexoslovakiyanın faşistlərdən təmizlənməsi uğrunda döyüşlərdə göstərdikləri igidliyə görə Ziya Bünyadov da daxil olmaqla 20 nəfər azərbaycanlı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşdülər.

1944-cü ildə Şimali Transilvaniyanın Mağara şəhəri uğrunda döyüşlərdə göstərdiyi misilsiz igidliyə görə Gəray Əsədov ölümündən sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşdü.

Azərbaycan oğulları faşizmə qarşı partizan və müqavimət hərəkatında da fəal iştirak etmişdilər. Onlar Krimda, Ukraynada, Belorusiyada, Şimali Qafqazda, Baltikyanı ölkələrdə, Polşada, Çexoslovakiyada, Macarıstanda, Yuqoslaviyada və İtaliyada partizan dəstələri sıralarında, Fransada antifaşist müqavimət hərəkatında igidliklə vuruşmuşdular. İsmayıl Əliyev Smolensk vilayətində fəaliyyət göstərən partizan briqadasının qərargah rəisi, Məmməd Əliyev Krimda partizan dəstəsinin başçısı, Ələkbər Əliyev Belorusiyada «Dyadya Kolya» partizan birləşməsinin

qərargah rəisi olmuşdu. Ukraynada 400 azərbaycanlı partizan dəstəsi təşkil etmişdilər. 1942-ci ildə Polşada faşist hərbi əsir düşərgəsində Hadi Qiyasbəyovun və Mirzəxan Məmmədovun başçılığı ilə gizli təşkilat yaranmışdı.

Müharibə dövründə üç mindən çox azərbaycanlı Qərbi Avropa ölkələrində, xüsusən Fransada müqavimət hərəkatında iştirak etmişdilər. Onlardan Fransa müqavimət hərəkatında vuruşan Əhmədiyyə Cəbrayilovun adı yaddaşlarda daha çox qalmışdır. O, «Armed Mişel» (Xarqo) adı ilə müqavimət hərəkatında fəal iştirakına görə Fransanın 5 ordeni və ən yüksək fəxri adı – «Fransanın Milli Qəhrəmanı», şəxsi igidliyinə görə paradda əskərə generaldan qabaqda getmək hüququ verən hərbi medalı ilə də təltif olunmuşdu.

Azərbaycanın igid oğlu Mehdi Hüseynzadə (Mixaylo) Yuqoslaviyada faşistlərə qarşı mübarizədə əfsanəvi qəhrəmanlıqlar göstərmişdi. O, Yuqoslaviya Xalq Azadlıq Ordusunun kəşfiyyat təxribatçı qrupuna rəhbərlik edərək 1000 nəfərdən çox faşist zabitini məhv etmiş, 700 nəfər hərbi əsiri azad etmişdi. 1944-cü ildə faşistlərlə qeyri-bərabər döyüşdə həlak olmuşdu. 1957-ci ildə ona ölümündən sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adı verilmişdi.

Partizan dəstəsində onunla yanaşı T.Əliyev, D.İsmayılov, Ə.Məmmədov, M.Seyidov və b. da döyüşmüşdülər.

Bunlardan başqa Yuqoslaviya Xalq Azadlıq ordusu sıralarında onlarla azərbaycanlı faşizmə qarşı vuruşmuşdu. Onlardan 50 nəfəri Yuqoslaviyanın orden və medallarına layiq görülmüşdülər. Onlardan partizan qərargahının rəisi D.Həkimli, bölmə komandirləri M.Abdullayev və A.Məmmədov, pulemyotçu V.Hüseynov, həkim R.Ağazadə, feldşer M.Qulubəyov və b. fərqlənmişdilər.

İtaliyada partizan dəstələrində vuruşan Ə.Babayev, H.Nadirov, M.Nəzərov, İ.Məmmədov, V.Hüseynov, Ş.Məcədov, A.Mirzəyev, M.Nəcəfov, H.Əskərov, M.Abdullayev, S.Səfiyev və b. Şimali İtaliyanın azad edilməsində fəal iştirak etmişdilər. Əli

Babayev Qaribaldi adına batalyonun komandiri olmuş, «Hərbi şücaətinə görə» gümüş medalla təltif olunmuşdu. Vilayət Hüseynov İtaliya faşistlərinin lideri B.Mussolini həbs edənlərdən biri olmuşdu.

Azərbaycandan cəbhəyə səfərbər edilmiş 600 minə yaxın adamdan 200 mindən çoxu həlak olmuş və itkin düşmüşdü.

Müharibə cəbhələrində göstərdikləri şücaətə görə xalqımızın 121 nəfər mərd oğlu Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşdü.

Müharibə illərində azərbaycanlılar antisovet hərəkatında da iştirak etmişdilər. Baltikyanı ərazilər uğrunda gedən döyüşlər zamanı əsir düşən Əbdürrəhman (Əbo) Fətəlbəyli Düdənginski Hitlerin razılığı ilə azərbaycanlılardan ibarət hərbi dəstələr yaratmışdı. Azərbaycanlılardan yaradılan hərbi legion Fransanın cənubunda müttəfiqlər əleyhinə döyüşlərdə iştirak etmişdilər.

Hitler hökumətinin Şərq nazirliyi 1941-ci ilin payızında M.Ə.Rəsulzadəni Almaniyaya dəvət etmişdi. Onunla azərbaycanlı əsirlərin azad edilməsi, onlardan milli ordu yaradılması məsələləri müzakirə edilmişdi. Hitler 1941-ci il dekabrın 22-də başqa milli hərbi hissələrlə yanaşı, Qafqaz müsəlmanlarından xüsusi hərbi hissə yaradılması barədə əmr vermişdi. Qafqaz müsəlmanlarından təşkil edilmiş hərbi hissələr 1942-ci ilin yayında Qafqaz cəbhəsindəki döyüşlərdə iştirak etmişdilər. Azərbaycanlılardan təşkil olunmuş 7 min nəfərdən çox döyüşçüsü olan «Aslan», «Dönməz», «Qafqaz», «Vətən» və b. hərbi dəstələr də bu döyüşlərdə iştirak etmişdilər.

1943-cü ilin yazında antisovet hərəkatına rəhbərlik etmək üçün Berlində Milli Azərbaycan Komitəsi yaradılmışdı. Həmin ilin may ayında xüsusi azad türk diviziyası (162-ci piyada diviziyası) yaradılmışdı. Diviziyanın tərkibində Azərbaycan legionu da var idi.

Hitlerin Azərbaycanı işğal etmək niyyətlərindən xəbər tutan M.Ə.Rəsulzadə hitlerçilərlə əlaqəni kəsmişdi. O, Almaniyanı tərk etməli olmuşdu. 1943-cü ilin payızında Hitler hökumətinin

himayəsi ilə Berlində Azərbaycan parlamenti və hökuməti yaradılmışdı. Ona Əbo bəy Fətəlbəyli Düdənginski başçılıq etmişdi. Bu hökumət 1944-cü ilin qışınadək fəaliyyət göstərmişdi.

1942-ci ilin iyul ayında DTK-nin işçisi erməni Aruşanovun uydurma ittihamı əsasında Bakının müxtəlif Ali və Orta ixtisas məktəblərindən olan 8 nəfər tələbə həbs olunmuşdu. Onlar əsassız olaraq antisovet millətçi təşkilat yaratmaqda təqsirləndirilmişdilər. Erməni müstəntiqləri Aruşanovun, Qriqoryanın və Arustamovun əsassız ittihamnaməsi əsasında onlar 1942-ci ilin oktyabrın 31-də mühakimə olunmuşdular. Mühakimə prosesi cəmi 45 dəqiqə çəkmişdi. Mühakimə olunanlardan İsgəndərov Süleyman Əli Abbas oğlu, Tağıyev Ələsgər Əli Səttar oğlu və Rzayev Məmməd Hüseyn Həbib oğlu məhkəmənin hökmü ilə 1942-ci il dekabrın 24-də güllələnmişdilər. Mustafayev Çingiz Seyfulla oğlu, Ağayev Hüseynağa Mirhəşim oğlu, Məmmədov Ağa Ələsgər Rza oğlu, Rzayev Saleh Əbdülhüseyn oğlu və Mehdiyev Zaman Zeynal oğlu 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdilər.

Həmin işdə adları çəkilən Həbibzadə Şükür 1942-ci ilin noyabrında 8 il həbsə və Rüstəmov Ramiz isə dekabr ayında güllələnməyə məhkum olunmuşdu. Lakin 1943-cü ilin fevralında onun cəzası 10 il həbslə əvəz edilmişdi.

Lakin sonradan aparılan yoxlamalar nəticəsində sözügedən iş üzrə hökmün əsassız və uydurma olduğu sübuta yetirilmiş, 1960-cı il yanvarın 5-də isə ona xitam verilmişdir.

Müharibə illərində Azərbaycanın bütün iqtisadiyyatı da müharibə tələblərinə uyğun qurulmuşdu. Fəhlə və qulluqçular üçün iş günü 11-12 saata qaldırılmışdı. Məzuniyyətlər ləğv olunmuşdu. Ərzaq və çox işlənən sənaye məhsullarının satışı üzrə kartoçka sistemi tətbiq edilmişdi. Orduya səfərbər edilmiş işçilərin yerinə qadınlar və yeniyetmələr cəlb olunmuşdular. Müharibənin ilk ilində neft sənayesində işləməyə 11 min qadın gəlmişdi. Gənclərdən ixtisaslı kadrlar hazırlanması genişləndirilmişdi.

§ 6. Mühəribənin yekunları və dərsləri

Bütün sənaye sahələri cəbhə üçün məhsul istehsal etməyə başlamışdılar. O zaman SSRİ-nin əsas duru yanacaq-neft bazası olan Bakının rolu artmışdı. Mühəribə illərində Bakı ölkə neftinin 70-75 faizini, benzinin 85-90 faizini verirdi. Motorlu hərbi texnika demək olardı ki, əsasən Bakının verdiyi yanacaq ilə işləyirdi. 1941 – 1945-ci illərdə Bakı ölkəyə 75 milyon ton neft, 22 milyon ton benzin vermişdi.

Bakı döyüşən ordunun cəbbəxanalarından birinə çevrilmişdi. Bakıda «Katyuşa» raketləri, «Şpakin pulemyotu» istehsal edilir, «YAK – 3» qırıcı təyyarəsi yığılırdı. Ümumən Bakıda 130-dan çox silah və onun hissələri hazırlanırdı.

Azərbaycanın kənd əməkçiləri də mühəribə illərində döyüşən cəbhəyə əllərindən gələni etmişdilər. Onlar ölkəyə 500 min ton pambıq və digər strateji xammal məhsulları vermişdilər.

Azərbaycan zəhmətkeşləri təmənnəsiz olaraq müdafiə fonduna milyardlarla rubl könüllü vəsait və qiymətli əşyalar vermişdilər. 1941 – 1943-cü illərdə Azərbaycan vətəndaşları müdafiə fonduna 15 kiloqram qızıl, 952 kq gümüş, 311 milyon manatlıq istiqraz vermişdilər. Cəbhəyə 1,6 milyon ədəd müxtəlif əşya, 125 vaqon isti paltar göndərmişdilər. Öz vəsaitləri hesabına tank və təyyarə kolonaları təşkil etmişdilər.

Azərbaycanın alimləri də mühəribə illərində şərəflə işləmişdilər. Məşhur akademik Yusif Məmmədliyev başda olmaqla kimyaçı alimlər mühəribə illərində 38 növ sürtkü yağı, 9 adda təyyarə benzini və 8 növ dizel yağı istehsalını təşkil etmişdilər.

Bütün ziyalıların, o cümlədən yaradıcı ziyalıların fəaliyyəti faşizm üzərində qələbəyə yönəldilmişdi.

Beləliklə, ikinci dünya mühəribəsində faşizm və militarizm üzərində qələbənin əldə edilməsində Azərbaycan da öz böyük töhfəsini vermişdi.

İkinci dünya mühəribəsi mühəribələr tarixində ən dəhşətli və dağıdıcı mühəribə olmuşdur. Onun müxtəlif mərhələlərində hər iki döyüşən tərəfdən eyni zamanda 8 milyondan – 12,8 milyona kimi insan, 84 mindən – 163 minə qədər top, 6,5 mindən – 18,3 minə kimi təyyarə iştirak etmişdi. Hərbi əməliyyatların əhatə etdiyi ərazi I dünya mühəribəsindəkindən 5,5 dəfə çox idi. Mühəribəyə sərf edilən xərclərin miqdarı 4 trilyon ABŞ dolları olmuşdu. Ondan 1 trilyon 117 milyardını sırf hərbi xərclər təşkil etmişdi. Mühəribə zamanı 60 milyondan çox adam tələf olmuşdu. Ondan 27 milyonu SSRİ-nin, 13,6 milyonu Almanyanın, 6 milyonu Polşanın, 5 milyonu Çinin, 2,5 milyonu Yaponiyanın, 1,7 milyonu Yuqoslaviyanın, 600 min Fransa'nın, 370 min İngiltərənin, 300 min ABŞ-ın və s. payına düşmüşdü.

İkinci dünya mühəribəsinin ən başlıca yekunlarından biri faşizmin ictimai-siyasi sistem kimi yer üzündən silinməsidir. Bu, mühəribədə nasist Almanyanın, faşist İtaliyanın və onların müttəfiqlərinin məğlubiyəti nəticəsində baş vermişdi. Dünyada iki sistem – burjuva demokratik və sosializm sistemləri qalmışdı.

Mühəribədən sonra dünyada çox ciddi geosiyasi və ictimai dəyişikliklər baş vermişdi. Avropada və Asiyada bir sıra müstəqil dövlətlər yaradılmış, sərhədlər yenidən qurulmuş, Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropanın bir çox ölkələri faşizmdən azad olduqdan sonra SSRİ-nin təsiri altına düşərək sovet modeli siyasi inkişaf yolunu götürmüşdülər, Asiyada, Afrikada və Latın Amerikasıda ölkələrində milli-azadlıq hərəkatı güclənmişdi.

Mühəribə dövlətlərarası münasibətlərdə yeni mütənasiblik yaratmışdı: qalib və məğlub dövlətlər qurup yaranmış, qalib dövlətlər sırasında ABŞ-ın və SSRİ-nin nüfuzu olmanın dərəcədə artmış, onlar dünyanın super dövlətlərinə çevrilmişdilər, İngiltərə və Fransa'nın dünyada rolu zəifləmişdi.

Mühəribədən sonra Almaniya, Vyetnam, Koreya parçalanmışdı.

İkinci dünya müharibəsindən sonra sülhə və təhlükəsizliyə xidmət edən kütləvi beynəlxalq təşkilat və qurumlar yaranmışdı. Onların arasında hələ müharibənin gedişində formalaşmış BMT müstəsna yer tuturdu.

İkinci dünya müharibəsinin ən başlıca yekunlarından biri də, onun dünya sivilizasiyasını məhv olmaqdan xilas etməsidir. O, dünya sivilizasiyasını yeni inkişaf yoluna yönəltdi, onun yeni mahiyyət alması üçün möhkəm zəmin verdi. Müharibə, həmçinin dünyanın müəyyən zaman kəsiyində 2 ictimai-siyasi dünya sistemine parçalanması üçün şərait yaratdı. Sonradan SSRİ-nin, dünya sosializm sisteminin süqutu nəticəsində sözügedən parçalanma aradan qalxdı.

İkinci dünya müharibəsi dünya sivilizasiyasını qoruyub inkişaf etdirmək üçün çox mühüm dərslər vermişdir. Belə ki:

- O, bəşəriyyətə böyük fəlakətlər gətirən müharibələrin mahiyyətini dərk etmək dərslərini verdi;
- o, xalqlara yeni dünya müharibəsinə, özü də dəhşətli kütləvi qırğın silahlarının mövcud olduğu indiki dövrdə, yol verilməsinə imkan yaratmamaq dərslərini verdi;
- o, xalqlara dünya müharibəsinə yol verməməyin ən başlıca şərtinin bu təhlükəyə qarşı birləşməyin çox vacib olması dərslərini verdi;
- o, göstərdi ki, dünya müharibəsinə yol verməmək üçün ilk növbədə regional müharibələrin baş verməsinin qarşısı alınmalıdır;
- o, göstərdi ki, müharibənin qarşısını almağın ən önəmli yollarından biri də, müharibə əleyhinə təbliğatı gücləndirmək, bunun üçün möhkəm ideya-siyasi baza yaratmaqdır;
- müharibənin qarşısını almağın ən mühüm şərtlərindən biri də, silahlanmaya son qoymağa, kütləvi qırğın silahlarını məhv etməyə və yenilərinin yaradılmasının qadağan edilməsinə nail olmaqdır.

VI mövzu

"SOYUQ MÜHARİBƏ" VƏ ONUN SONA YETMƏSİ

§ 1. "Soyuq müharibə"nin başlanması

Müharibədən sonrakı vəziyyət barədə hələ son güllə səslərinin davam etdiyi vaxt düşünüldü. Dünyanın gələcəyi haqqında mülahizələr, qərarlar və öhdəliklər qəbul edilirdi. Bu cəhətdən "böyük üçlüyün" toplandığı Berlin konfransı mühüm rol oynamışdı. Konfrans 1945-ci il iyulun 17-avqustun 2-də Berlin ətrafındakı Potsdam adlanan yerdə olmuşdu. Tarixdə ona Potsdam konfransı da deyilir. Konfransda üç dövlətin – ABŞ, SSRİ və Böyük Britaniyanın başçıları iştirak edirdi. Konfransın başlıca vəzifəsi müttəfiq dövlətlərin Almaniya siyasətini müəyyən etmək idi. Habelə Avropada sərhədlər məsələsinə baxmaq və müharibədən sonra təhlükəsizlik məsələlərini müzakirə etmək idi.

Konfrans bütün nasional-sosialist təşkilatların buraxılması, əvvəllər qadağan olunmuş siyasi partiyaların və əsas vətəndaş hüquqlarının bərpa olunması, hərbi sənayeni məhv etmək, nasist Almaniya siyasətinin silahlandırılmasına xidmət etmiş bütün kartelləri ləğv etmək barədə qərarlar qəbul etdi.

Almaniyanın dövlət sərhədləri məsələsi həll edildi. Şərqi Prussiya Polşa və SSRİ-yə verildi. Polşa ilə Almaniya sərhədləri Oder-Neysə çayları xəttinə keçirildi. Ümumən, Almaniyanın ərazisi 1938-ci ilə nisbətən 1/4 qədər azaldı. Almaniya 20 milyard dollar təminat alınacağı müəyyən olundu. Onun da 50%-i SSRİ-yə çatmalı idi. Almaniya maliyyə çətinliyi törənməməsi üçün onun sənaye avadanlığı ilə ödənilməsi qərarlaşdırıldı. Almaniya, habelə onun paytaxtı Berlin 4 işğal dairəsinə bölündü.

1946-ci ildə Parisdə çağırılmış sülh konfransı (29 iyul-15 oktyabr) antihitler koalisiyası dövlətləri ilə nasist Almaniya siyasətinin Avropadakı keçmiş müttəfiqləri-İtaliya, Bolqarıstan, Macarıstan,

Rumıniya və Finlandiya arasında sülh müqavilələri hazırladı. Onlar 1947-ci ilin fevralında imzalandılar.

Cahan müharibəsi dünyanın inkişafına çox güclü təsir göstərdi. Dünyada əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Onun ictimai siyasi mənzərəsi köklü surətdə dəyişdi. 30-cu illərdə mövcud olan 3 ictimai-siyasi sistemdən biri-totalitar faşist sistemi sıradan çıxdı. Beynəlxalq meydana iki sistem-burjua-demokratik və sosializm sistemləri qaldı. Qalib dövlətlərdən ABŞ müharibədən çox güclü çıxdı. Müharibədən varlanan ABŞ iqtisadi cəhətdən daha da qüvvətləndi. Müharibə onun milli gəlirini artırdı, onu kapitalizm dünyasının maliyyə-iqtisadi və hərbi-siyasi liderinə çevirdi. ABŞ-in əsas rəqibləri (Almaniya, Yaponiya) sıradan çıxmış, ya da maliyyə-iqtisadi cəhətdən ondan asılı vəziyyətə düşmüşdülər. ABŞ geniş dollar imperiyası yaratmaq imkanı qazandı. Hərbi və ideoloji cəhətdən də hakim mövqeyə keçdi. Bir nömrəli super dövlət kimi onun dünya "hegemonluğu" iddiaları gücləndi. Bu iddia hələ 1945-ci ildə ABŞ prezidenti Trümenin Konqresə məktubunda açıqca bəyan edilmişdi. Məktubda göstərilmişdi ki, müharibədə qələbə Amerika xalqını dünyanı idarə etmək zəruriyyəti qarşısında qoymuşdur.

Müharibədə ən çox maddi və insan qüvvəsi itirmiş SSRİ siyasi və ideoloji cəhətdən çox böyük nüfuz qazandı. O, dünyanın ikinci süper dövlətinə çevrildi. O, dünya inqilabı, kommunizmin dünyada qələbəsi ideologiyasını həyata keçirməyə başladı. Bu da sovet orduları tərəfindən alman və yapon işğalçılarından azad edilmiş, onun güclü təsiri altına keçmiş ərazilərdə sovetpərəst hökumətlərin formalaşmasında, nəticədə sosialist ölkələri cəbhəsinin və sosialist istiqamətli dövlətlərin yaradılmasında özünü büruzə verirdi. Beləliklə, SSRİ-nin də dünya kommunizm inqilabı iddiaları gücləndi.

İkinci dünya müharibəsindən sonra baş verən dəyişikliklərdən biri də dövlətlərarası münasibətlər və siyasət çərçivəsinin genişlənməsi idi. Əgər 1945-ci ilədək dünya məsələləri Avropa qitəsində həll edilirdisə, indi Asiya (Çin,

Hindistan, Yaponiya), Afrika və Latın Amerikasının iri dövlətləri də burada fəal iştirak etməyə başladılar. Hələ indi atmosfer, kosmos da dövlətlərarası münasibətlər meydanı olmuşdu.

Beləliklə, planetdə dünyanın inkişafına güclü təsir göstərən qarşı-qarşıya durmuş iki super dövlət, iki ictimai sistem meydana gəldi. Faşizmə qarşı birgə vuruşmuş müxtəlif ictimai-siyasi quruluşlu ölkələrin müharibədən sonra da birgə əməkdaşlıq arzuları və razılaşırmaları puç oldu. Onlar arasında "soyuq müharibə" başlandı. "Soyuq müharibə"nin nəzəri əsasını C.F.Dallesin "balanslaşdırma" ideyası təşkil edirdi.

Soyuq müharibə ideoloji-siyasi mübarizə və təxribat, sürətlə silahlanma, iqtisadi təzyiq, pozucu kəşfiyyatlar, hərbi-iqtisadi yarış-rəqabət formasında aparılırdı. Tərəflər global miqyasda "dinc" yolla bir-biri ilə ölüm-dirim müharibəsi aparırdılar. Faktiki olaraq o, XX əsrin üçüncü dünya müharibəsi idi. Birinci və ikinci dünya müharibələrindən fərqli olaraq o, daha çox uzanmışdı.

Müharibədən sonra dünyada "soyuq müharibə"nin başlanması üçün ilk çağırış Böyük Britaniyanın Baş naziri U.Çorçillin 1946-cı il martın 5-də Fultondakı (ABŞ) çıxışı oldu. O, kapitalist dünyasını kommunizmə qarşı birləşməyə, "səlib müharibəsi"ne çağırırdı. Bununla "Soyuq müharibə" başlandı.

§ 2. "Soyuq müharibə"nin mərhələləri

"Soyuq müharibə" müəyyən inkişaf mərhələlərindən keçmişdir: 1947-1953-cü illər-ilk qarşıdurma dövrü; 1953-1959-cu illər-yumşalmanın başlanması; 1960-1969-cu illər – "Soyuq müharibə"nin yenidən kəskinləşməsi; 1969-1979-cu illər-yumşalmanın yeni dalğası; 1979-1985-ci illər-axırınıc tutaşma; 1985-1991-ci illər-"Soyuq müharibə"-nin sona yetməsi dövrüdür.

"Soyuq müharibə" çağırışına cavab olaraq dünyada sürətlə silahlanma, hərbi-siyasi və iqtisadi qütbləşmə prosesi başladı.

Tərəflər hərbi xərcləri artırdılar, zaman-zaman kütləvi qırğın silahları icad etməyə başladılar. Hələ 1945-ci ildə atom bombasını partladan ABŞ, 1952-ci ildə nüvə silahını sınaqdan keçirdi. O, 50-ci illərin ortalarında kontinentlərarası strateji bombardımançı flotu, 50-ci illərin sonlarında isə ilk raketdaşıyıcı sualtı qayıqları yaratdı. 60-cı illərin əvvəllərində ABŞ nüvə partlayıcısı daşımağa qadir, meydançasında təyyarələr olan zərbəvurucu atom avianosları yaratmağı genişləndirdi. "Polaris" "Micitmen" tipli raketlərlə silahlanmağa başladı. O, bu sahədə SSRİ-ni qabaqladı. 60-cı illərin sonlarında amerikalılar ilk dəfə özü nişan alan baş hissələri ayrılan raketlər, 70-ci illərdə Perşinq II raketləri, 80-cı illərin ortalarında uzaq mənzilli uçan raketlər, sonralar isə neytron döyüş vasitələri və kimyəvi binar silahları yaratdılar. 1982-ci ildə ABŞ geniş silahlanma proqramı qəbul etdi. Proqramda güclü kontinentlərarası ballistik MX raketlərinin, çoxlu "Micitmen" tipli kontinentlərarası raketlərin, minlərlə yüksək dəqiqliyi və böyük hərəkət radiusu ilə fərqlənən uçan raketlərin, raketdaşıyıcı sualtı qayıqların genişləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Sözügedən proqrama 1983-cü ildə irəli sürülmüş strateji müdafiə təşəbbüsü (SOİ) də daxil idi.

Bunlara cavab olaraq SSRİ də öz növbəsində hərbi potensialını gücləndirməyə başladı. 1949-cu ildə ilk dəfə atom silahı, 1953-cü ildə nüvə silahı sınaqdan keçirildi. SSRİ-də müxtəlif tipli güclü raket silahları yaradıldı. O, 1957-ci ildə kontinentlərarası raketlər yaradılmasını başa çatdırdı. 1977-ci ildə SS-20 adlanan orta mənzilli raketlər yaratdı. O, ABŞ-ın Perşinq II raketindən qat-qat üstün idi. Artıq 1986-cı ildə SSRİ-də 441 belə raket var idi. Bir sıra silahların gücünə və sayına görə SSRİ ABŞ-dan irəlidedi.

"Soyuq müharibə" şəraitində hərbi xərclər də son dərəcə artdı. Ümumiləşdirilmiş məlumatlara görə 1975-ci ildə 51 ölkənin hərbi xərcləri 340 milyard dollar olmuşdusa, 1980-cı ildə o, 598 milyard dollara çatmışdı. 1980-cı ildə NATO-nun hərbi xərcləri

240 milyard dollar, Varşava paktının hərbi xərcləri 210 milyard dollar olmuşdu. 1982-ci ildə əhalinin hər adam başına düşən hərbi xərclər isə ümumən dünyada 145 dollar, Şimali Amerika ölkələrində 797 dollar, Avropa ölkələrində 265, Latın Amerikasının ölkələrində 34, Asiya ölkələrində 25, Afrika ölkələrində 22 dollar təşkil edirdi.

İlk qarşıdurma Sovet rejiminin daha da gücləndiyi 1947-1953-cü illər "soyuq müharibə"nin ən sərt dövrlərindən olmuşdur. Sözügedən illərdə dünyanı nüfuz dairəsinə bölmək uğrunda iki superdövlət: ABŞ və SSRİ arasında çox kəskin rəqabət –mübarizə getmişdi. ABŞ Avropada möhkəmlənmək, bütün dünyanı öz nüfuzu altına almaq, SSRİ isə Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropada, Asiyada, xüsusən Çində, Vyetnam və Koreyada möhkəmlənmək uğrunda mübarizə aparmışdılar. Bu illərdə, həmçinin Koreya müharibəsi, Yaxın Şərqdə münaqişə, Hindistan-Pakistan və Hindicinin münaqişələri olmuşdu. Çində, Vyetnamda, Koreyada və Yunanıstanda vətəndaş müharibələri, Çexoslovakiyada, Polşada, Şərqi Almaniyada sovetlərə qarşı itaətsizliklər baş vermişdi. Bu dövr Avropada Trümen doktrinasının və Marşall planının uğurla həyata keçirildiyi, Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa, Uzaq Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyanın bir sıra ölkələrində (Çində, Koreyada, Vyetnamda) sovet modeli quruluşların oturuşması dövrüdür. SSRİ 1945-1948-ci illərdə Avropada bir milyon kv. km ərazini, 92 milyon əhalini öz nüfuz dairəsinə çevirmişdi. Bu dövr habelə bəşəriyyəti vahiməyə salan atom silahının ABŞ-ın inhisarından çıxması ilə də səciyyələnirdi.

"Soyuq müharibə"nin ilk real addımlarından biri Türkiyədə və Yunanıstanda öz nüfuzunu, Bosfor və Dardanel boğazlarına nəzarətini gücləndirməyə çalışan SSRİ-yə qarşı 1947-ci il martın 12-də ABŞ prezidentinin irəli sürdüyü "Trümen doktrinası" (prezident Trümenin adı ilə bağlıdır) oldu. Sözügedən "doktrina"ya

əsasən ABŞ Türkiyə və Yunanıstana 400 milyon dollar kömək ayırırdı. Bu, həmin ölkələri SSRİ nüfuz dairəsindən uzaqlaşdırmaq məqsədi güdürdü. Onların ABŞ-ın xəttini müdafiə etmələrinə qarantıya verirdi.

1947-ci il iyununda müharibədə zərər çəkmiş Avropa ölkələrinə iqtisadi yardım göstərməyi nəzərdə tutan "Marşall planı" irəli sürüldü. Bu plana görə həmin ölkələrə yardım üçün 12,5 milyard dollar vəsait ayrılırdı. Bu plan üzrə Avropanın 16 ölkəsi 1948-1951-ci illərdə ABŞ-dan 17 milyard dollar kömək almışdılar. SSRİ və onun təkidi ilə Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropanın sovetpərəst ölkələri yardımdan imtina etmişdilər. Yardım qərbi Avropa ölkələrinə verildi. Bunun nəticəsində Avropada paralel iki iqtisadi bazar yarandı.

Bu dövrdə müxtəlif hərbi, siyasi və iqtisadi qurumlar yaradılmışdı. 1948-ci ilin martında Qərb İttifaqı yaradıldı. İttifaqa Böyük Britaniya, Fransa, Belçika, Niderland və Lüksemburq daxil idi. O, 1955-ci ildə Qərbi Avropa İttifaqına çevrildi. Ona AFR, İtaliya, İspaniya və Portuqaliya daxil idi. 1957-ci ildə Avropa iqtisadi birliyi yaradıldı. SSRİ, Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropanın sosialist ölkələri öz növbəsində iqtisadi birliklər yaratmağa başladılar. 1949-cu ildə SSRİ-nin Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropanın sosialist ölkələrinin (SSRİ, Çexoslovakiya, Polşa, Macarıstan, Bolqarıstan, Rumıniya, Almaniya Demokratik Respublikası (ADR), Albaniya) daxil olduğu Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası (QİYŞ) təşkil edildi.

Burjua-demokratik cəbhəsindən olan iri dövlətlər dünyanın müxtəlif regionlarında hərbi-siyasi bloklar yaratdılar.

1949-cü ilin aprelində Şimali Atlantika İttifaqı (NATO) yaradıldı. İttifaqa əvvəl 12 dövlət (ABŞ, İngiltərə, Fransa, Kanada, İtaliya, Belçika, Danimarka, Norveç, İslandiya, Niderland, Lüksemburq) daxil idi. 1952-ci ildə Yunanıstan və Türkiyə, 1954-cü ildə Almaniya Federativ Respublikası (AFR) daxil oldu. İndi burada birləşən ölkələrin sayı 20-yə çatmışdır. Buna cavab olaraq SSRİ və Cənub-Şərqi Avropa ölkələri 1955-ci ildə Varşava paktını

imzaladılar. Pakta SSRİ, Çexoslovakiya, Polşa, Macarıstan, Bolqarıstan, Rumıniya, ADR və Albaniya daxil idi. Sonradan Albaniya oradan çıxdı. 1951-ci ildə ANZYUS (ABŞ, Avstraliya, Yeni Zelandiya); 1954-cü ildə SEATO (Cənub-Şərqi Asiya ölkələri ittifaqı— (bura ABŞ, İngiltərə, Fransa, Yeni Zelandiya, Avstraliya, Filippin, Tailand və Pakistan daxil idi); 1955-ci ildə Bağdad paktı (1959-cu ildən SENTO adlandırıldı) yaradıldı. Bu pakta İngiltərə, Fransa, Türkiyə, İran, Pakistan və İrak daxil idi. ABŞ, İngiltərə və Fransanın təşkil etdikləri sözügedən hərbi bloklara Avropanın, Yaxın Şərqi və Asiyanın 25 dövləti cəlb olunmuşdu.

Yumşalmanın başlanması

1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra "soyuq müharibə"də müəyyən istiləşmə başladı. Dövlətlərarası münasibətlərdə canlanma baş verdi. 1955-ci ilin mayında SSRİ, ABŞ, Böyük Britaniya və Fransanın Avstriya ilə sülh imzalamaları Şərq ilə Qərb arasında gərginliyin yumşaldılmasında mühüm hadisə oldu. Həmin ilin iyulunda Cenevrədə dörd dövlət başçılarının (Xruşşov, Eyzenxayer, İden və Forun) görüşü "soyuq müharibə" tarixində yüksək dairələrdə danışıqlara yol açan "Cenevrə ruhu"nun təməlini qoydu. Sov.İKP-nin XX qurultayı, xüsusən onun müxtəlif ictimai quruluşlu ölkələrin dinc yanaşı yaşaması barədə elan etdiyi xətt sonralar "soyuq müharibə"nin yumşalmasına yeni zəmin verdi. Tarixdə bu "Xruşşov yumşalması" da adlandırılır. 50-ci illərin sonlarında "soyuq müharibə"də qarşılıqlı təmkinlik baş verdi.

Xruşşov Nikita Sergeyeviç (1884-1971) sovet dövlət və partiya xadimi, general (1943). 1918-ci ildən bolşeviklər partiyasının üzvü. Moskva sənaye Akademiyasında oxumuşdur (1929). Moskva Şəhər partiya komitəsinin, Ukrayna K(b)P MK-nın birinci katibi, XKS-nin sədri (1935-1949). Alman-Sovet müharibəsi illərində (1941-1945) müxtəlif cəbhələrdə hərbi Şuraların üzvü olmuş, Sov.İKP (b)K MK-nın katibi və birinci katibi (1949-1964) vəzifələrində

işləmişdir. İ.Stalinin ölümündən sonra, SSRİ-də ilk dəfə demokratik islahatlar keçirilməsinə cəhdlər göstərmişdir.

1959-cu ildə SSRİ və Böyük Britaniya tərəfindən hamılıqla və tamamilə tərsiləş barədə təkliflər irəli sürüldü. Həmin ilin sentyabrında BMT Baş Məclisi tərsiləş üzrə «10-lar» komitəsi yaratdı. O, 1961-ci ildə «18-lər» komitəsinə çevrildi. Belə ki, azad olmuş ölkələrdən 8-inin də nümayəndəsi oraya daxil edildi.

1961-ci ildə hər iki super dövlət insanın kosmosa çıxarılmasına nail oldular. Sovet vətəndaşı Yuri Qaqarin, altı ay ondan sonra amerikalı Con Qlein kosmosa çıxarıldılar.

1963-cü ilin avqustunda SSRİ, ABŞ və İngiltərə arasında atmosferdə, kosmik fəzada və su altında nüvə sınaqlarının kəsilməsi barədə saziş imzalandı. Elə həmin ildə orbitə nüvə silahı olan obyektin çıxarılmaması barədə sovet-amerikan razılığı əldə edildi.

Yeni kəskinləşmə 1960-cı illərin əvvəllərindən "soyuq müharibə"də yenidən gərginlik başladı. Bu Berlin böhranı, Karib dənizi hövzəsi və Hind-Çin hadisələri ilə əlaqədar idi.

1961-ci ilin avqustunda Berlin böhranı (avqustun 19-da Berlinin qərbi ilə şərq arasında hasar çəkilmişdi) və 1962-ci ilin oktyabrında Kuba ilə əlaqədar Karib dənizi hövzəsində törədilən fəlakətli münaqişə "soyuq müharibə" siyasətinin yenidən şərtləşməsinin təzahürləri idi.

Amerika qitəsində Kubaya özünün strateji müttəfiqi kimi baxan SSRİ 1962-ci ilin yayında gizli olaraq orada orta mənzilli raketlər yerləşdirdi. Buna cavab olaraq ABŞ Kuba sahillərinə 200-ə qədər hərbi gəmi göndərdi. Kuba dənizdən və havadan blokadaya alındı. SSRİ və Varşava Müqaviləsi Təşkilatına daxil olan digər ölkələr də müvafiq tədbirlər gördülər. Böhran

kəskinləşdi. Nəhayət, 1962-ci ilin noyabrında Karib böhranı dinc yolla həll olundu.

Yumşalmanın yeni dalğası 1960-cı illərin sonu - 70-ci illərin axırları (1969-1979) "soyuq müharibə" tarixinə yumşalmağa doğru ciddi addımlar atılması dövrü kimi daxil olmuşdur. 1966-cı ildə SSRİ ilə Fransa arasında Avropanın təhlükəsizliyi probleminə aid bir sıra razılaşmalar əldə edilmiş, SSRİ və Kanada, Yaponiya, İtaliya və b. ölkələr arasında siyasi və iqtisadi əlaqələr inkişaf etdirilmişdi. 1970-ci ilin avqustunda SSRİ ilə AFR və dekabrda Polşa ilə AFR arasında sülh müqavilələri imzalandı. 1968-ci ilin iyununda ABŞ, SSRİ və İngiltərə arasında "Nüvə silahlarının yayılmasının dayandırılması" barədə saziş imzalandı. 1995-ci ildə ona 178 dövlət qoşulmuşdu.

"Soyuq müharibə"də yumşalma prosesi 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq daha da gücləndi. Bu dövr "soyuq müharibə" tarixinə əsil yumşalma mərhələsi kimi daxil olmuşdur. 1971-ci ildə SSRİ ilə Fransa arasında əməkdaşlıq prinsipləri barədə saziş imzalandı. 1971-ci ilin fevralında Dənizin dibində, okeanda və okean altında nüvə və digər silahların toplanmasını, atılmasını və s. qurulmasını yasaqlayan saziş imzalandı.

1972-ci il sovet-amerikan münasibətlərində dönüş ili olmuşdur. 1972-ci ilin aprelinde bakteroloji və toksiki silahların qadağan edilməsi barədə saziş imzalandı. Həmin ildə raket əleyhinə müdafiə sisteminin məhdudlaşdırılması haqqında müqavilə bağlandı. 1972-ci ilin mayında ABŞ Prezidenti Niksonun Moskvaya rəsmi görüşə gəlməsindən başlayaraq 1975-ci ilədək dünya Sovet Birliyi və ABŞ arasında gərginliyin "yumşalması" şəraitində yaşamışdı.

Amerika və sovet liderlərinin 1972-ci ilin mayındakı görüşlərində SSRİ ilə ABŞ arasında qarşılıqlı əlaqələrin əsasları sənədi imzalandı. O cümlədən, raketdən müdafiə sistemini, strateji hücum silahlarını məhdudlaşdırmaq sahəsində bəzi tədbirlər haqqında müvəqqəti sazişlər bağlandı. 1973-cü ildə Moskvada və

Vaşınqtonda müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa aid 23 saziş imzalanmışdı.

1971-1976-cı illərdə sovet-amerikan ticarət əlaqələri 8 dəfə artdı. ABŞ iqtisadi əlaqələrdə yumşalma meylini gücləndirməklə SSRİ-də siyasi liberallaşmaya nail olmaq məqsədini güdürdü. "Soyuq müharibə"nin yumşalmasında 1972-ci il mayın 26-da Moskvada beş il müddətinə imzalanmış SSM-1 (strateji silahların məhdudlaşdırılması) müvəqqəti müqavilə mühüm addım olmuşdu. Bu müqaviləyə görə kontinentlərarası və sualtı qayıqlardan buraxılan raketlərin sayı hər iki tərəf üçün məhdudlaşdırılırdı. 1974-cü ilin noyabrında Vladivostokda C.Fordla L.Brejnevın görüşü zamanı SSM-2 barədə də razılığa gəldi. Lakin SSRİ-nin Əfqanıstana hərbi müdaxiləsi sözügedən razılaşmanın imzalanmasına imkan vermədi. Həmin müqavilə 1979-cu ilin iyununda imzalandı.

1972-1975-ci illərdə "soyuq müharibə"də gedən dərin yumşalma prosesi Helsinkidə (Finlandiya) ABŞ və Kanadanın da qoşulduğu Avropanın 35 dövlət başçılarının Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq müşavirəsinin (ATƏM, indi ATƏT) Yekun aktı ilə möhkəmləndirildi.

1975-ci il avqustun 1-də qəbul edilmiş yekun aktında Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələsinin həllinin əsas istiqamətləri müəyyən olundu. Müzakirə iştirakçısı olan dövlətlər qarşılıqlı münasibətlərində suverenlik, zor işlətməmək və ya zor işlətməklə hədələməmək, sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin ərazi bütövlüyü, mübahisəli məsələlərin dinc yolla nizama salınması, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, insan hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət, bərabərlik və xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ, dövlətlər arasında əməkdaşlıq, beynəlxalq müqavilə öhdəliklərinin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsiplərini rəhbər tutmaq öhdəliyini götürdülər.

Axırıncı tutaşma 70-ci illərin ikinci yarısında SSRİ Şərqi Avropada orta mənzilli raketlər yerləşirdi. Qərb buna çox

sərt reaksiya verdi. 1979-cu ilin dekabrında NATO SSRİ-dən həmin raketləri çıxarmağı tələb etdi. Əks halda 1983-cü ildə Qərbi Avropada həmin növdən olan amerikan raketlərinin yerləşdiriləcəyi bildirildi. Bununla əlaqədar kəskin mübarizə başlandı. O biri yandan, elə bu zaman SSRİ-nin Əfqanıstana təcavüzü başladı. "Soyuq müharibə"də gərginlik yenidən gücləndi.

1981-1983-cü illərdə silahların məhdudlaşdırılması, orta mənzilli nüvə silahlarının genişləndirilməsinin dayandırılması barədə danışıqlar aparılsa da, lazımi nəticələr əldə olunmadı. 1983-cü ildə ABŞ "Ulduz müharibəsi" adlandırılan "strateji müdafiə təşəbbüsü" proqramını elan etdi. Avropada orta mənzilli amerikan raketləri yerləşdirildi.

Buna cavab olaraq SSRİ strateji silahları məhdudlaşdırmaq barədə danışıqları kəsdi. SSRİ və onun müttəfiqləri Los-Anjelosda Olimpiada-84-də iştirak etməkdən imtina etdilər.

"Soyuq müharibə"nin ən mühüm amillərindən biri də ideoloji-siyasi qarşıdurma idi. Əslində "soyuq müharibə"nin əsasını ideoloji ayrı-seçkilik, ictimai quruluşların müxtəlifliyi təşkil edirdi. Burjua demokratiyası dünyanın indisinin və gələcəyinin ona məxsus olduğunu, marksistlər isə dünyanın sahibinin kommunistlər olacağını iddia edirdilər.

Buna görə də ideoloji mübarizə "soyuq müharibə"nin zəruriliyini əsaslandırın əsas tutacaq idi.

Bunu nəzərə alan hər iki tərəf bir-birinə qarşı ideoloji mübarizəyə, ideoloji təxribata müstəsna əhəmiyyət verirdilər. 1951-ci ildə ABŞ konqresi sosialist ölkələrində, xüsusən SSRİ-də ideoloji-siyasi təxribat üçün 100 milyon dollar vəsait ayırmışdı. "Soyuq müharibə" dövründə tərəflər ideoloji təxribat məqsədilə milyardlarla dollar vəsait sərf etmişdilər.

§ 3. "Soyuq müharibə"nin sona yetməsi

80-cı illərin ortalarından "soyuq müharibə" siyasətinin yumşalması daha da gücləndi. Bu sosializm birliyinin, xüsusən SSRİ-nin böhran vəziyyətinə düşməsi ilə əlaqədar idi. SSRİ-də hələ 10-15 il əvvəl başlamış böhran meyilləri daha da güclənmişdi. Artıq "geriləmə" mexanizmi işə düşmüşdü. Milli gəlir və iqtisadi istehsal göstəriciləri 2,5-3 dəfə azalmışdı. Artıq SSRİ hərbi, iqtisadi istehsal və silahlanma üzrə ABŞ-la rəqabət-yarışda tab gətirə bilmirdi, üstəlik inzibati-bürokratik sistemdə baş alıb gedən böhran vəziyyəti də ölkəyə böyük əziyyət verirdi. Ölkəni böhran vəziyyətindən çıxarmaq üçün yollar axtarıldı. 1985-ci ilin martında Sov. İKP MK-nın Baş katibi seçilən M.Qorbaçov əvvəlcə "sürətləndirmə", sonra "yenidənqurma" xəttini irəli sürdü. O, xarici siyasət sahəsində də yeni xətt müəyyən etdi. M.Qorbaçov beynəlxalq münasibətlərdə "yeni təfəkkür" tezisi ilə çıxış etməyə başladı. O, xarici siyasət fəaliyyətində üç başlıca istiqamət müəyyən etmişdi: tərsiləh barədə ABŞ-la bilavasitə danışıqlar yolu ilə Şərqi və Qərbi arasında gərginliyi yumşaltmaq; Əfqanıstan da daxil olmaqla regional münaqişələri nizama salmaq; dünyadakı mövcud qaydaları tanımaq və sosialist ölkələrinə üstünlük verməmək şərti ilə bütün dövlətlərlə iqtisadi əlaqələri genişləndirmək.

Qorbaçov Mixail Serqeyeviç 1931-ci ildə anadan olmuşdur, – Moskva Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Müxtəlif komsomol və partiya vəzifələrində işləmişdir. Stavropol şəhər (1966-1968). Ölkə partiya Komitələrinin (1970-1978) birinci katibi, Sov. İKP-MK-nın katibi və Baş katibi (1985-1991) işləmişdir. 1990-1991-ci illərdə SSRİ-nin ilk və sonuncu prezidenti olmuşdur.

M.Qorbaçovun ABŞ prezidenti R.Reyqanla bir sıra zirvə görüşlərindən sonra (1985-ci ilin noyabrında Cenevrədə, 1986-cı ilin oktyabrında Reykyavikdə, 1987-ci ilin dekabrında

Vaşinqtonda) 1987-ci il dekabrın 8-də orta və aşağı mənzilli raketlərin (ABŞ üçün: Perşing-II, VGM-109, Perşing-IA, Rerşinq-IB; SSRİ üçün SS-20, SS-4, SS-5, SSC-X-4, SS-18 və SS-23) ləğv olunması barədə saziş imzalandı. Bununla da SSRİ ilə ABŞ arasında qarşıdurma dövrünə son qoyuldu.

Reyqan Ronald Uilson 1911-ci ildə anadan olmuşdur. Respublikaçdır. 1930-1940-cı illərdə Hollivudun tanınmış kino aktyoru olmuşdu. 1937-ci ildə kinoya çəkilməmişdir. 1967-1975-ci illərdə Kaliforniya ştatının qubernatoru olmuşdur. Daxili və xarici siyasətdə mühafizəkar mövqeyi tutmuşdur. 1981-1988-ci illərdə ABŞ-ın prezidenti olmuşdur.

1988-ci ilin aprelinde Cenevrədə Əfqanıstandan sovet qoşunlarının çıxarılması barədə saziş imzalandı. 1989-cu ilin fevralında sovet qoşunları Əfqanıstandan çıxarıldı.

Prezident C.Buşla M.Qorbaçov arasında 1989-cu ilin dekabrın 2-3-də Malta adasında, dənizdə hərbi gəmilərdə görüşlər qarşıdurmanın ləğv olunmasının dərinləşməsində mühüm rol oynadı. Bu görüşlərdə Avropa məsələlərinin müzakirə edildiyi ehtimal olunurdu. M.Qorbaçov və C.Buş arasında 1990-cı il mayın 31-iyunun 3-də Vaşinqtonda ilk rəsmi zirvə görüşündə Almanyanın birləşməsi və onun NATO ittifaqında qalıb-qalmaması məsələləri müzakirə olundu. Görüşdən sonra ABŞ sovetlərin təhlükəsizliyinə müdaxilə etməyəcəyi barədə bəyanat verdi. Sovet rəhbərliyi Cənubi Afrikadakı, habelə İran körfəzində, Cənub Şərqi Asiya və Mərkəzi Amerikadakı regional münaqişələrinə yumşaq yanaşma siyasətinə keçdi. 1989-1990-cı illərdə Mərkəzi və Cənub Şərqi Avropa ölkələrində köklü dəyişikliklər baş verdi. Onlar burjua-demokratik inkişaf yoluna keçməyə başladılar.

Nəticədə, Sovet-Amerika münasibətləri yaxşılaşdı. Onlar artıq bir-birinə düşmən kimi baxmırdılar. SSRİ və ABŞ belə nəticəyə gəldilər ki, aralarında olan ziddiyyətləri siyasi yolla, danışıqlar yolu ilə həll edə bilirlər. Özü də, bu ziddiyyətlər global

problemlərdən heç də çox əhəmiyyətli deyildirlər. Onları əməkdaşlıq, birgə səy və qüvvə ilə həll etmək olar və lazımdır.

1990-cı ilin may-iyununda Vaşinqton və 1991-ci ilin iyulunda Moskva görüşləri "soyuq müharibə"yə son qoyulmasında çox mühüm addımlar oldu. Tərəflər kimyəvi silahların böyük hissəsinin ləğv olunmasını və onun istehsalından imtina edilməsini nəzərdə tutan müqavilə imzaladılar.

Bu görüşlərdə tərəflər ilk dəfə təkcə strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması barədə deyil, onların ixtisar olunması haqqında da müqavilə (SSM-1) imzaladılar.

SSRİ-də, Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində dəyişikliklər, Almaniyanın birləşməsi, SSRİ və ABŞ arasındakı yeni münasibətlər Avropada ümumi inkişaf prosesinə həlledici təsir göstərdi. 1990-cı ilin 19-20 noyabrında Parisdə Avropada adi silahlar haqqında çöxtərəfli müqavilə imzalandı. Varşava Müqaviləsi Təşkilatının (VMT) və NATO-nun üzvü olan 22 dövlət əməkdaşlıq və dostluq sahəsində yeni münasibətlər qurmaq barədə Birgə Bəyannamə qəbul etdilər.

ATƏM (Avropanın Təhlükəsizliyi və Əməkdaşlığı Müşavirəsi)-in iştirakçısı olan ölkələrin yüksək səviyyədə görüşündə yeni Avropa üçün **Paris xartiyası** qəbul olundu. Xartiyada Avropa ölkələrinin çöxtərəfli əməkdaşlığını genişləndirmək proqramı müəyyən olundu. Paris forumu Avropada da parçalanma və qarşıdurmanın bitdiyini və dövlətlərarası münasibətlərdə yeni dövrün başladığını bir daha təsbit etdi. Beləliklə, 1946-cı ildən etibarən başlanan "soyuq müharibə"yə 45 ildən sonra son qoyuldu. Onun başlıca nəticəsi SSRİ-nin, dünya sosializm sisteminin çökdürülməsidir. Artıq indi liberal demokratizm sisteminə güclü alternativ qüvvə, sistem yoxdur.

Buna baxmayaraq XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində gərginlik davam etməkdədir. 2001-ci ilin sentyabrında Nyu-Yorkdakı dəhşətli terror hadisələrindən sonra terrorizm beynəlxalq faktora çevrilmişdir.

Beynəlxalq terrorizmin mühüm istiqamətlərindən biri də informasiya inqilabına qarşı çevrilmişdir. Siyasi ədəbiyyatda bu «dördüncü dünya müharibəsi» kimi mənalandırılır. Elmi texniki tərəqqinin güclü olan ölkələrdə bu daha çox təhlükə törədir. O ölkələrdən bəziləri, o cümlədən Rusiya «üçüncü dünya müharibəsi»ndə itirdiklərini geri qaytarmaq məqsədilə sözügedən «müharibə» formasından istifadə etməyə çalışırlar. Onlar xüsusi virus hücumları vasitəsilə istədikləri kompyuterlərin yaddahların silmək, məhv etmək yolu ilə informasiya blokadası, informasiya qıtlığı yaratmaq söyləri göstərirlər. Alimlərin və siyasətçilərin fikrincə, bu, dünyanı məhvə doğru aparən ən təhlükəli «müharibə» formasıdır.

§ 4. Dünya birliyini bərpa etmək meylinin güclənməsi

"Soyuq müharibə" bitdikdən sonra dünya birliyini bərpa etmək günün ən zəruri vəzəfəsi kimi meydana çıxdı. Dünyanın əsasən vahid (Çin, KXDR, Vyetnam və Kuba istisna olmaqla) ictimai siyasi və iqtisadi bazaya keçirilməsi onun birliyini təmin edən ən mühüm cəhət oldu.

Tarixi təcrübə göstərir ki, dünyanın inkişafı prosesində meydana gələn problemləri ancaq birlik şəraitində və birgə səylə daha ağırsız həll etmək mümkündür.

Tarixi inkişafa, onun problemlərinə sosial (sınıf) yanaşma, dünya birliyini parçalamağa, qüvvələr qarşıdurmasına aparmaq təcrübəsinin uğursuzluğu da vahid dünya birliyini bərpa etməyin zəruriliyindən xəbər verirdi.

XX əsrin iki (I və II) "cahan" müharibələrinin tarixi dərsləri də dünya birliyinin vahidliyini bərpa etmək meylinin güclənməsinə əsas verirdi. Çünki dövlətlərin müxtəlif bloklarda qruplaşması bəşəriyyəti müharibəyə sürükləyən amillərdən olduğunu insanlar artıq dərk etmişlər. Onlar anlamışlar ki, dünyada vahid birlik olsaydı 70 milyondan çox insan ömrünə son qoymuş

sözügədən müharibələr də baş verməzdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra sivilizasiyanın inkişafındakı köklü dəyişikliklər: elmi-texniki inqilab, elmi, texniki, iqtisadi, mədəni və sosial-siyasi inteqrasiya prosesləri, informasiya inqilabı, beynəlmilləşmə və humanistləşmə vahid dünya birliyini tam mənası ilə bərpa etməyə aparən proseslər idi. Müharibədən sonra bəşəri ideyaların, nəzəriyyələrin cəlgələşməsi, onun əsasında cəmiyyətin modernləşməsi də vahid dünya birliyinin bərpa edilməsinə zəmin verən amillərdəndir. Bu, qabaqcıl ideyalardan, habelə sosial-demokratiya, sosializm ideyalarından bəhrələnərək modernləşən kapitalizmin, habelə liberal-demokratik və bazar iqtisadiyyatının səmərəli cəhətlərindən istifadə edərək inkişaf edən sosialist Çinin və bəzi Qərb ölkələrinin nümunəsində özünü aydın şəkildə təzahür etdirir. Sözügədən gerçəkliklər vahid dünya birliyini bərpa etmək meylinin güclənməsi üçün stimül yaratmışdır.

Artıq indi insanlar dərk etmişlər ki, ideya qarşıdurmaları, sosial-siyasi antoqonizm, "soyuq müharibə" konsepsiyası dünya birliyinə zərbə vurur, onun inkişafına zərər gətirir. Onlar yaxşı başa düşmüşlər ki, bəşəriyyətin inkişafı, vahid, sabit və ədalətli dünya birliyinin yaradılması, səmərəli əməkdaşlığın bərqərar olması sayəsində təmin oluna bilər.

Ayrı-ayrı xalqların, ölkələrin dinamik inkişafı və tərəqqisi üçün də vahid dünya birliyinin bərpası çox vacibdir. Bu danılmaz həqiqətdir.

Vahid dünya birliyini bərpa etmək meylini gücləndirməyi şərtləndirən səbəblərdən biri də, zəmanəmizin qlobal problemlərini: nüvə müharibəsi, ehtiyatlar və ərzaq, ekoloji-demoqrafik, beynəlxalq terrorizm və s. problemləri həll etmək məqsədində bəşəriyyətin səylərini birləşdirməkdir.

İctimai hərəkatların, siyasi və kütləvi təşkilatların beynəlmilləşməsi, müxtəlif istiqamətli beynəlxalq təşkilat və qurumların (BMT, NATO, ATƏT, İKT, AŞ, AI və s.) varlığı və

fəaliyyəti də vahid dünya birliyini bərpa etmək meylini və istiqamətini gücləndirməyə möhkəm zəmin və təminat vermişdir.

1991-ci ilin yanvarında Macarıstanın Vişeqrad şəhərində Polşa, Çexoslovakiya və Macarıstan Xarici İşlər Nazirləri («Vişeqrad qrupu») Varşava Müqaviləsi Təşkilatının tezliklə buraxılmasının zəruriliyini elan etdilər. Həmin ilin iyununda VMT buraxıldı. Bu vaxtdan Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin Qərbin hərbi-siyasi və iqtisadi strukturlarına inteqrasiyası başlandı. 1994-cü ilin yanvarında NATO-nun Brüsseldə keçirilən sessiyasında «Sülh məqsədində tərəfdaşlıq proqramı» qəbul olundu. Bu proqram hamı üçün açıq elan edildi. Avropa və Asiyanın 20-dən çox ölkəsi həmin proqramı imzaladılar. 1994-cü ilin mayında Azərbaycan da bu proqrama qoşuldu. XXI əsrin əvvəli üçün bu proqramın iştirakçıları iki dəfə artmışdır.

«Sülh məqsədində tərəfdaşlıq proqramı»nda silahlı qüvvələrin vəziyyətinə nəzarət, hərbi planlaşdırmanın aşkar edilməsi, birgə hərbi əməliyyatların və təlimlərin hazırlanması kimi tədbirlər nəzərdə tutulur. 1994-cü ilin may ayında VMT keçmiş üzvlərindən Polşa, Çexiya, Slovakiya, Macarıstan, Rumıniya, Bolqarıstan və Baltıyanı ölkələr Lüksemburqda Qərbi Avropa İttifaqının assosiativ üzvlüyünə qəbul olundular.

1994-cü ilin sonlarından etibarən NATO-nun da Şərqi doğru genişlənməsi başlandı. 1997-ci ilin mayında (27-də) Parisdə «Rusiya Federasiyası ilə NATO arasında qarşılıqlı münasibətlər, əməkdaşlıq və təhlükəsizlik haqqında əsas akt» imzalandı. «Akt»da tərəflərin demokratiya və təhlükəsizlik prinsipləri əsasında Avroatlantika məkanında uzun müddətli və hərtərəfli sülhün təmin edilməsi məqsədi bəyan olunurdu. NATO ölkələri bloka yeni daxil olan dövlətlərin ərazisində nüvə silahı yerləşdirməmək və hərbi fəallığı məhdudlaşdırmaq, Avropada silahlanmanın əvvəlki səviyyəsini saxlamaq haqqında öhdəlik götürdülər. NATO-nun 16 üzvü və Rusiya birgə daimi Şura da yaratdılar. «Akt»da keçmiş rəqiblərin strateji tərəfdaşlığının ilkin şərtləri əks olundu. 1999-cu ilin martında Polşa, Çexiya,

Macarıstan, 2004-cü ilin aprelində Estoniya, Latviya, Litva, Rumıniya, Bolqarıstan, Slovakiya və Sloveniya NATO-ya daxil edildilər. İndi NATO-nun 26 üzvü vardır.

1995-ci ilin yanvarında (1-də) ATƏM Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına (ATƏT-ə) çevrildi. Onun rəhbər orqanı üzv dövlətlərin Xarici İşlər nazirlərindən ibarət olan Nazirlər Şurasıdır. Nazirlər Şurası ildə bir dəfə toplanmalıdır. O, yeni Avropa quruculuğu problemlərini həll etməkdə mühüm rol oynamaqlıdır.

ATƏT-in 1999-cu ilin noyabrında toplanmış İstanbul Sammitində qəbul edilmiş «Avropa Təhlükəsizliyi Xartiyası» dünya birliyini bərpa etmək yolunda mühüm hadisə kimi qiymətləndirilir. O, dünya birliyinin təhlükəsizliyi prinsiplərini irəli sürmüşdür. Bu da zora, beynəlxalq terrorizmə, ekstremizmə, mütəşəkkil cinayətkarlığa və s. təhlükələrə qarşı ardıcıl mübarizəni nəzərdə tutur. Bütün bunlar dünya birliyini bərpa etmək yolunda çox mühüm addımlar idi.

Beləliklə, indi haqlı olaraq başlanmış vahid dünya birliyini bərpa etmək hərəkatı ümumbəşəri problemləri həll etməyin başlıca təminatı və tarixi zəruriyyəti hesab olunur. O, bəşəriyyət üçün qaçılmaz tələbatdır.

MÜSTƏMLƏKƏ SİSTEMİNİN DAĞILMASI

§ 1. Müstəmləkə sisteminin formalaşması

Müstəmləkəçilik–qəsbkar dövlətlərin (metropoliya) istila edərək tamamilə özlərinin mülkiyyətlərinə çevirdikləri xalqlara və ərazilərə (müstəmləkə) qarşı işğalçı siyasət kimi anlanılır. Müstəmləkə və müstəmləkəçilik kapitalizmdən çox-çox əvvəl Roma imperiyası dövründə də olmuşdur. O, XV əsrdən bir sistem olaraq-ilk coğrafi kəşflərdən başlayıb-inhisarçı kapitalizm zamanında formalaşmışdır. İlk müstəmləkə imperiyasını Portuqaliya və İspaniya təşkil etmişdilər. Portuqaliya sonradan müstəmləkələrini əlində saxlaya bilməmişdi. XVI əsrin ortaları üçün İspaniya Mərkəzi və Cənub Amerikada böyük müstəmləkə imperiyası yaratmışdı. Portuqaliya və İspaniyadan başqa Hollandiya, İngiltərə, Fransa, Almaniya, İsveç və b. ölkələr də Okeandan o tərəfdə müstəmləkə torpaqları əldə etmişdilər. Onlar müstəmləkələri açıqdan-açığa soyub talayırdılar. Təkcə İspaniya 1521 – 1660-cı illərdə Amerikadan 18 min ton gümüş və 200 ton qızıl gətirmişdi.

XVIII əsrdə Hindistan, İndoneziya və Avstraliya torpaqları tamamilə müstəmləkəyə çevrilmişdilər.

Artıq XIX-əsrin sonlarında dünyanın sənayecə inkişaf etmiş dövlətləri: Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Hollandiya, İspaniya, İtaliya, Portuqaliya, ABŞ, Yaponiya və b. arasında bölüşdürülməsi başa çatmışdı. Sözügedən ölkələr bütün Afrikanı və Polineziyanı (Okeaniyada adalar qrupu) zəbt etmiş, Asiyada və Latın Amerikasında öz mövqelərini möhkəmlətmişdilər. XVI – XIX əsrlərdə Rusiya da Volqabovu, Sibir, Qafqaz, Kırım və Mərkəzi Asiya ərazilərini öz müstəmləkəsinə çevirmişdi.

§ 2. Milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi.

Müstəmləkə sisteminin süqutu.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra müstəmləkə problemi ən aktual məsələlərdən biri idi. Hətta, 1945-ci ildə İngiltərə, SSRİ və ABŞ hökumət başçılarının razılığı ilə San-Fransisko konfransının gündəliyinə müstəmləkə problemi barədə xüsusi məsələ salındı. Konfransın təsis etdiyi BMT-nin nizamnaməsinə müstəmləkə xalqlarının "özünüidarə və müstəqillik" əldə etməsi ideyası daxil edildi.

Demokratik qüvvələrin müharibədə qələbəsi və müstəmləkə probleminin ən vacib beynəlxalq məsələyə çevrilməsi müstəmləkə və asılı ölkələrdə milli-azadlıq hərəkatına yeni vüsət verdi. 1946-cı ilin aprelində fransız qoşunları Suriyadan, dekabrda isə Livandan çıxarıldılar. İordaniyada, Misirdə, İrakda, Fələstində ingilislərə qarşı milli-azadlıq hərəkatı başlandı. 1946-cı ilin mayında İngiltərə Transiordaniyaya (1950-ci ildən İordaniya) müstəqillik verdi. 1947-ci ilin noyabrında BMT-nin Baş Məclisi Fələstinin ərəb və yəhudi hissələrinə bölünməsi və Qüdsün (Yerusəlim) beynəlmilləşdirilməsi barədə qərar qəbul etdi. 1948-ci ilin may ayında paytaxtı Tel-Əviv şəhəri olmaqla müstəqil İsrail dövləti yaradıldı. Fələstinlilərin müstəqil dövlət yaratmalarına imkan verilmədi. O vaxtdan etibarən Yaxın Şərq yəhudilərlə ərəblər arasında münaqişə meydanına çevrilmişdir. 1949-cu ildə İsrail və Ərəblər arasında sülh sazişi imzalanırsa da, problem hələ də qalmaqdadır. Ərəblərin vahid cəbhədə birləşə bilməməsi və iri dövlətlərin bölgədəki qarşudurma siyasəti üzündən problemin həlli hələ də uzanmaqdadır.

Münaqişə ilə əlaqədar bir milyona kimi fələstinli öz doğma torpaqlarından qaçqın düşdülər. İndi onların sayı 4 milyondan çoxdur. Əlavə Fələstin qaçqınları problemi yaranmışdır.

Müharibədən sonra Misirdə ingilislərə qarşı azadlıq mübarizəsi başladı. Əvvəlcə hərəkata ölkədə çox böyük nüfuzla malik olan "Bəfd" partiyası başçılıq edirdi. 1952-ci ildən azadlıq

XIX əsrin son rübündə ümumən müstəmləkə ərazilərinin sahəsi 60 milyon kv. km, əhalisinin sayı isə 500 milyon nəfərə çatmışdı.

Beləliklə, XIX əsrin axırında dünya müstəmləkə sistemi yaranmışdı. O, ucuz xammal mənbəyinə, metropoliyanın işçi qüvvəsi və satış bazarına çevrilmiş, dünya bazarının inkişafı ilə əlaqədar kapital qoyuluşu sahəsi kimi onun rolu da artmışdı.

Metropoliyaların tam mülkiyyəti olmuş müstəmləkələrdən başqa, bəzi ölkələr müxtəlif formalarda sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərdən asılı olan yarımüstəmləkəyə çevrilmişdilər. Siyasi cəhətdən rəsmən müstəqil olan həmin ölkələr müəyyən müqavilələr (iqtisadi, hərbi-siyasi) əsasında asılı vəziyyətə düşmüşdülər. İran, Çin, Argentina və b. bu qəbildən idilər.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə başladı. Birinci dünya müharibəsindən sonra bu daha da genişləndi. Asiyada, Şimali Afrikada, Yaxın Şərqdə (İranda, Türkiyədə, Cənubi Qafqazda və b.) milli-azadlıq hərəkatı geniş miqyas aldı. Lakin qalib dövlətlərin birgə söyləri ilə onların qarşısı alındı. Metropoliya dövlətləri müstəmləkələrdə və asılı ölkələrdə ənənəvi müstəmləkəçilik siyasətindən əl çəkməyə, Asiya, Afrika, Latın Amerikasının müstəmləkə regionlarında qərbsayağı iqtisadi, mədəni, sosial tədbirlər həyata keçirməyə başladılar. Rusiya da müstəmləkəyə çevirdiyi ərazilərdə, o cümlədən Qafqazda və Mərkəzi Asiyada belə hərəkat etmişdi.

Bunlara baxmayaraq, XX əsrin 20-30-cu illərində ziddiyyətli Versal-Vaşinqton sistemine, onun bərqərar etdiyi yeni müstəmləkə qaydalarına, Qərbdə və Şərqdə formalaşan totalitarizm, irqçilik ideologiyası və siyasətinə qarşı müstəmləkə xalqlarının mübarizəsi gücləndi. İkinci dünya müharibəsində faşizm üzərində qələbə milli-azadlıq hərəkatına yeni nəfəs verdi. Bununla da müstəmləkə sisteminin süqutu və dağılması üçün əlverişli şərait yarandı.

hərəkatına Kamal Əbdül Nasirin başçılıq etdiyi "Azad zabitlər" təşkilatı rəhbərlik etməyə başladı. 1952-ci ilin iyulunda Misirdə kral hakimiyyəti devrildi. 1953-cü ildə Misir respublika elan edildi. 1954-cü ildə K.Əbdül Nasirin tərəfdarları hakimiyyətə gəldilər. 1954-cü ilin oktyabrında ingilis qoşunlarının Misirdən çıxarılması barədə müqavilə imzalandı. Bununla da Misir İngiltərənin 74 illik müstəmləkə asılılığından azad oldu. 1956-cı ilin yayında K.Ə.Nasir müstəqil Misirin prezidenti oldu.

Kamal Əbdül Nasir (1918-1970). Misirin dövlət və siyasi xadimi. Kəndli ailəsində anadan olmuşdur. 1934-cü ildə hələ tələbə ikən Qahirə üsyanında iştirak etmişdi. Qahirə universitetində, sonra isə hərbi Akademiyada təhsil almışdır. İkinci dünya müharibəsi dövründə "Azad zabitlər" qrupunu yaratmışdı. 1948-ci ilin mayında İsrailə qarşı Fələstin müharibəsində iştirak etmişdi. 1952-ci ildə monarxiyaya qarşı "Azad zabitlər" təşkilatının üsyanının başçılarından olmuşdur. 1956-cı ildə Misir Ərəb Respublikasının prezidenti seçilmiş və öləncə kimi o, vəzifəni tutmuşdur.

Cənub-Şərqi Asiyada və Okeaniyada da milli azadlıq hərəkatı yüksəldi. 1945-ci ildə İndoneziya müstəqillik qazandı. Həmin ildə Vyetnamda müstəqil demokratik respublika yarandı. 1947-ci ilin avqustunda İngiltərə Hindistana, Pakistana, 1948-ci ildə Seylona (indi Şri-Lanka) əvvəlcə dominion, sonra isə müstəqillik verməyə məcbur oldu. 1948-ci ilin yanvarında Birma müstəqillik əldə etdi. 1949-cü ildə Çində, 1950-ci ildə Koreyada xalq inqilabları baş verdi. Onlar asılı vəziyyətdən çıxdılar. 1957-ci ildə Malayziya, Laos, Kamboca müstəqillik əldə etdilər.

Beləliklə, müharibədən keçən 10 il müddətində 1,2 milyard əhali müstəmləkəçilikdən azad oldu. Dünya xəritəsində 15 suveren dövlət meydana gəldi ki, onlarda da keçmiş müstəmləkələrdə olan əhalinin 4/5-ü yaşayırdı.

Bu, müharibədən sonra müstəmləkə sisteminin süqutunun ilk mərhələsi idi.

50-ci illərin ortalarından etibarən müstəmləkə sisteminin dağılmasının yeni mərhələsi başlandı. Bu, müstəmləkə

sisteminin klassik formasında olan, metropoliyalardan bilavasitə asılı və onlar tərəfindən idarə olunan ərazilərin azad olması mərhələsi idi. Onlar əsasən Afrika qitəsində yerləşirdilər. Deməli, qara Afrika ayılmağa başlamışdı.

Qeyd edək ki, İkinci Dünya müharibəsinin sonu üçün Afrika kontinentində olan Misir, Efiopiya, Liberiya və Böyük Britaniyanın dominonu Cənubi-Afrika İttifaqı rəsmi olaraq müstəqil hesab olunurdular. Lakin Afrikanın İngiltərə, Belçika, Portuqaliya, İspaniya, İtaliya arasında bölüşdürülmüş ərazisinin çox böyük hissəsində müstəmləkəçilik hökm sürürdü. 1950-ci illərin axırları-1960-cı illərin əvvəllərindən etibarən onlarda da müstəmləkəçilikdən azad olmaq uğrunda mübarizə başladı. 1957-ci ildə Afrikada İngilis müstəmləkəsi Qızıl Sahil (sonra Qana) öz müstəqilliyini elan etdi. 1958-ci ildə Qvineya Fransadan müstəqillik aldı.

BMT-nin keçmiş müstəmləkələrə müstəqillik vermək barədə 1960-cı ildə qəbul etdiyi Bəyannamədən sonra Afrikada müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə genişləndi. **1960-cı il tarixə Afrika illi kimi daxil oldu.** Həmin ildə kontinentin mərkəzi və qərb hissəsində 17 ölkə müstəqillik qazandı. Fransanın əlində olan Qərbi və Ekvatorial Afrikasında Fil Dişi sahili, Daqameya, Yuxarı Volta, Niger, Seneqal, Qabon, Çad və b. müstəqillik əldə etdilər. Belçika Konqosu (Mərkəzi Kinşasa) müstəqillik qazandı. 1960-cı illərdə İngiltərənin Nigeriya, Syerra-Leone, Uqanda, Geniya, Tanqanika, Zənzibar (Tanzaniya adı ilə), Zambiya, Belçika Konqosu (Zair) kimi müstəmləkələri müstəqillik əldə etdilər. Fransanın keçmiş müstəmləkəsi Fransa Konqosu (mərkəzi Brazzavil) müstəqillik aldı.

1962-ci ildə Əlcəzair azadlıq əldə etdi. Afrikada milli-azadlıq hərəkatının, müstəmləkəçilikdən azad olmaq uğrunda mübarizənin genişlənməsi və möhkəmlənməsində 1963-cü ildə yaradılmış Afrika Birliyi Təşkilatının mühüm rolu olmuşdur.

Ümumən, 1961-1970-ci illərdə 30 müstəmləkə ölkəsi müstəqillik qazandı.

Müstəqillik uğrunda mübarizə 70-ci illərdə də davam etmişdi. 1973-cü ildə müstəqil Konqo Xalq Respublikası yaradıldı, Efiopiya da tam müstəqillik əldə etdi. 1974-cü ildə Qvineya-Bisau, 1975-ci ildə Anqola, Mozambik, Yaşıl Burun adaları müstəqillik qazandılar.

Artıq 1975-ci il üçün Afrika qitəsi müstəmləkəçilikdən azad olmuşdu. İkinci dünya müharibəsindən sonra Afrikada yalnız Misir, Efiopiya, Liberiya, və Cənubi Afrika İttifaqı rəsmən müstəqil dövlət idisə, müharibədən sonra Afrika ölkələrinin əksəriyyəti istiqlalıyyət əldə etmişdi.

Milli-azadlıq hərəkatı İngiltərənin, Fransanın, Niderlandın Qərbi yarımkürəsindəki kiçik müstəmləkələrini də bürüdü. İngiltərənin Yamayka, Trinidad, Barbados, Britaniya Qvineyası (Qayana adını almış), Niderlandın Surinam, Antil adalarının Niderlanda məxsus hissəsi, Fransanın Martinika, Qvadelupa, Fransa Qvianası istiqlalıyyət qazandılar. Nəhayət, 70-ci illərdə ən qədim müstəmləkə imperiyası olan Portuqaliya imperiyası dağıldı.

Müharibədən sonra Latın Amerikasının ölkələrində də ABŞ-in rolu çox gücləndi. ABŞ müharibədən sonrakı 15 il ərzində Latın Amerikasını iqtisadiyyatına 5 milyard dollar sərmayə qoymuşdu. ABŞ Venesuela neftinə, Braziliya kofesinə, Çili misinə qoyduğu sərmayə hesabına 20 milyard dollar gəlir əldə etmişdi.

Latın Amerikasının dövlətləri ABŞ asılılığından xilas olmaq uğrunda mübarizəyə qalxdılar. Həmin ölkələrdə tez-tez dövlət çevrilişləri, burjua-demokratik və xalq inqilabları baş verirdi. 1956-1959-cu illərdə Kubada kommunist çevrilişi, Argentina və Meksikada burjua çevrilişləri, 1962-ci ildə Peruda, Ekvadorda, Qvatemalada, Hondurasda, 1965-ci ildə Dominikan Respublikasında dövlət çevrilişləri olmuşdu. 1970-ci ilin sentyabrında seçkilər yolu ilə Çilidə Xalq Birliyinin namizədi Salvador Alyende hakimiyyətə gəldi. Lakin 1973-cü ildə hərbi xuntanın başçısı general A.Pinoçet silah yolu ilə onun hakimiyyətini devirdi və hakimiyyəti öz əlinə aldı. Xuntanın hakimiyyəti 1997-ci ilədək davam etmişdi.

Latın Amerikasının ölkələri xalqlarının müstəmləkəçiliyə, iqtisadi asılılığa qarşı suverenlik uğrunda "ikinci inqilab" adı ilə apardıqları inadlı mübarizəsi hədəf getmədi, onların sonrakı inkişafına həlledici təsir göstərdi. 80-ci illərdə həmin ölkələrdə demokratik rejimlər bərpa olunmağa başladı. 1980-ci ildə Peruda, 1982-ci ildə Boliviya, 1985-ci ildə Braziliya, Qvatemalada, Hondurasda, Uruqvayda, 1998-ci ildə Çilidə demokratik rejimlər bərpa olundu. Kubadan başqa bütün Latın Amerikasının ölkələrinin tarixində ilk dəfə burjua demokratik quruluşu bərqərar oldu.

Qəribə hövzəsində də 14 ölkə ingilis, fransız və niderland müstəmləkəçiliyindən azad oldular.

Dünyada böyük müstəmləkə ölkələrindən biri də Rusiya idi. 1917-ci ildə monarxiya və burjuaziya hakimiyyəti devrildikdən sonra yaranmış sovet rejimi də çarizmin müstəmləkəçilik ənənəsini davam etdirmişdi. O, keçmiş çarizm məkanında yaşayan qeyri rus millət və xalqları qondarma "kənnüllük" prinsipi əsasında SSRİ adı altında birləşdirmişdi. 80-ci illərin sonundan etibarən burada da milli-azadlıq hərəkatı başlandı. Nəhayət, 1991-ci ildə, SSRİ yaradıldıqdan 69 il sonra daxili və xarici siyasi proseslərin təsiri nəticəsində Sovet İttifaqı süqut etdi. Vaxtilə rəsmən "kənnüllü" olaraq SSRİ-də birləşmiş müttəfiq respublikalar: Latviya, Litva, Estoniya, Ukrayna, Belorusiya, Moldaviya, Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan, Qazaxıstan, Tacikistan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistan onun tərkibindən çıxaraq müstəqillik əldə etdilər. Onlar da müstəqil, suveren dövlət oldular.

Beləliklə, təqribən 400 il ərzində zaman-zaman formalaşan müstəmləkə sistemi ikinci dünya müharibəsindən sonra dağıldı. Dünyanın 2 milyard nəfər əhalisi müstəmləkə əsarətindən azad oldu. Dünyanın xəritəsində 130-a yaxın inkişaf etməkdə olan ölkə meydana gəldi. Əgər 1917-ci ilə kimi müstəmləkə və asılı ölkələr dünya ərazisinin $\frac{3}{4}$ və dünya əhalisinin $\frac{2}{3}$ -sini təmsil edirdilərsə,

80-cı illərin axırında dünya ərazisinin 0,15 və əhalisinin 0,3 faizi onların payına düşürdü.

§ 3. "Üçüncü dünya" dövlətlərinin meydana gəlməsi

Müstəmləkə sisteminin dağılması ikinci dünya müharibəsindən sonra baş verən ən köklü dəyişikliklərdən idi. O, XX əsr tarixinin çox mühüm. mütərəqqi hadisəsi idi. Məhz bu dəyişiklik nəticəsində planetin yüz milyonlarla əhalisi öz inkişaf yolunu müəyyən etmək, milli özünüdərkə nail olmaq, dünya sivilizasiyasının nailiyyətlərindən bəhrələnmək imkanı qazandı.

Müstəmləkəçilikdən azad olmuş ölkələr XX əsr tarixinə inkişaf etməkdə olan dövlətlər kimi daxil olmuşdular. Onlar inkişaf səviyyəsinə görə üç qrupa bölünürdülər: **Birinci, ən az inkişaf etmiş ölkələr.** Bu qrupa Tropik Afrikanın Ekvator Qvineyası, Efiopiya, Çad, Toqo, Tanzaniya, Somali, Qərbi Saxara, Asiyanın Kampuçiya, Laos; Latın Amerikasının Taiti, Qvatemala, Qviana, Qonduras və b. ölkələri daxil idilər. Onların təsərrüfat quruluşunda əsas yeri aqrar bölmə tuturdu. O, təsərrüfatın 80-90 faizini təşkil edirdi. Onlar məhsulla və xammalla öz daxili tələbatlarını ödəyə bilmirdilər.

Bu ölkələr üçün xarakterik cəhətlərdən biri də bazar mexanizminin, istehsal, köməkçi infrastrukturun, nəqliyyatın, elektroenergetikanın, rəhbərliyin, bank işinin çox zəif inkişaf etməsi və ya inkişaf etməməsi idi. Tropik Afrikasında olan 36 ölkədən 26-sı bu qəbildən idi.

Həmin ölkələrdə iqtisadi inkişafa demografik şərait də mənfi təsir göstərirdi. İqtisadi inkişaf səviyyəsinin əhəlinin artımına uyğun gəlməməsi sözügedən ölkələrdə ərzaq məhsullarının çatışmazlığına və aclığa səbəb olurdu. Tez-tez baş verən quraqlıq nəticəsində həmin ölkələrdə aclıqdan milyonlarla adam tələf olurdu. 80-cı illərdə baş vermiş quraqlıq nəticəsində 2 milyon afrikalı ölmüşdü.

Bu ölkələr dünya təsərrüfatında xammal və ucuz işçi qüvvəsi mənbəi rolunu oynayırdılar. Onlar iqtisadi cəhətdən tamamilə inkişaf etmiş ölkələrdən asılıdılar.

İkinci, orta inkişaf səviyyəli ölkələr. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ən çoxu bu qrupa daxil idilər. Onların sırasına Misir, Suriya, Tunis, Əlcəzair, Filippin, İndoneziya, Peru, Kolumbiya və b. ölkələr daxil idilər. Bu ölkələrdə iqtisadiyyatda aqrar bölmə ilə müqayisədə sənaye üstünlük təşkil edirdi. Daxili və xarici ticarət inkişaf etmişdi. Bu ölkələr böyük daxili iqtisadi potensiala malikdirlər. Onlarda aclıq və dilənçilik yox dərəcəsinədir. Dünya təsərrüfatı sistemində onların yeri, inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən çox geri qalmaları və böyük borcu olmaqla müəyyən olunurdu.

Sözügedən qruplara daxil olan ölkələr siyasi cəhətdən müstəqillik qazansalar da iqtisadi cəhətdən hələ iri inkişaf etmiş dövlətlərdən asılı idilər. Buna tarixdə "yeni müstəmləkəçilik" ("neokolonializm") deyilirdi.

İnkişaf etməkdə olan dövlətlərin bir qrupunu da neftçıxaran ölkələr: Küveyt, Bəhreyn, Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi və b. təşkil edirdi. Zəngin neft ehtiyatı və onun geniş miqyasda çıxarılması qısa zaman kəsiyində onları geridə qalan ölkələrdən varlı dövlətlər səviyyəsinə qaldırmışdı. Lakin həmin ölkələrdə iqtisadiyyat birtərəfli inkişaf etmişdi. Neftçixarma sənayesinə nisbətən digər sahələr zəif inkişaf etmiş və ya inkişaf etməmişdi. Dünya təsərrüfat sistemində həmin ölkələr iri neft ixracatı ilə fərqlənirlər. Məhz buna görə onlar həm də iri beynəlxalq bank mərkəzlərinə çevrilmişlər.

Üçüncü, yeni sənaye ölkələri. Bu qrupa Cənubi Koreya, Sinqapur, Honkonq, Tayvan, Meksika, Argentina, Braziliya, Çili, Hindistan və b. ölkələr daxildir. Bu ölkələr üçün sənaye cəhət sənayenin intensiv inkişafıdır. Həmin ölkələrdə təhsilin, elmin inkişafına da böyük diqqət verilir. Onların istehsal etdikləri sənaye məhsulları əsasən dünya standartları səviyyəsi tələblərinə cavab verir.

Onlar bu səviyyəni qərb sivilizasiyasının danılmaz nailiyyətlərindən, milli ənənələri və adətləri nəzərə alaraq istifadə etməklə qazanmışlar.

Sovet müstəmləkəçiliyindən azad olmuş ölkələrə gəldikdə, onlar dağılmaqda olan sosializm iqtisadiyyatından kapitalizmə, bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində yaşayırlar. Vaxtilə aqrar-sənaye inkişaf səviyyəsinə malik olan bu ölkələr çətinliklər şəraitində müstəqil iqtisadiyyat yaratmaq yolu ilə irəliləyirlər.

Müstəmləkəçilikdən azad olmuş inkişaf etməkdə olan ölkələr öz istiqamətlərinə görə iki yerə bölünürdülər. ABŞ-ın və iri Avropa ölkələrinin nüfuz dairəsində olan ölkələr. Onlardan əksəriyyəti bazar iqtisadiyyatı, burjua-demokratik istiqamətində inkişaf edirdilər. İkinci, SSRİ-nin təsiri ilə sosializm inkişaf istiqamətini götürən ölkələr. Onlar sosializm cəmiyyəti qurduqlarını elan etmişdilər. Vyetnam, Çin, Şimali Koreya, Monqolustan və Kuba bu qəbildən idilər.

Dünyanın bütün qitələrində öz ideyalarını yaymaq iddiasında olan SSRİ, gülcünc olsa da, hələ sivilizasiyanın erkən mərhələsində olan bir sıra Afrika və Asiya ölkələrini kapitalizmdən yan keçərək "sosializm qurmaq" yolu ilə getməyə şübhəlirdi. 20-yə qədər ölkə, o cümlədən Əlcəzair, Qvineya, Efiopiya, Benin, Konqo, Tanzaniya, Birma, Yəmən, Suriya, İraq, Mozambik, Anqola, Qana, Kampuçiya, Laos və başqaları sosializm istiqaməti yolunu seçmişdilər. 80-cı illərin əvvəli üçün bu qrup ölkələrin ərazisi 17 milyon kv.km., əhalisi isə 280 milyona yaxın idi.

Qeyd edək ki, SSRİ çökükdən sonra sözügedən ölkələr götürdükləri "sosializm" istiqaməti yolundan əl çəkdilər. Digər inkişaf etməkdə olan ölkələr kimi burjua-demokratik, kapitalizm inkişaf yolu ilə getməyə başladılar.

§ 4. Beynəlxalq inkişafda "Üçüncü dünya" dövlətlərinin yeri

Müstəmləkə sistemi dağıldıqdan sonra dünya meydanına yeni dövlətlər qrupu - "Üçüncü dünya" dövlətləri çıxdı. Onlar bitərəflik siyasəti yürüdən, bloklara qoşulmamaq mövqeyində duran dövlətlər idi. 1985-ci ildə bloklara qoşulmamaq hərəkatı sıralarında 1,5 milyard əhalini əhatə edən 112 ölkə birləşmişdi. 80-ci illərin sonunda onların sayı 127 olmuşdu. Yer kürəsi ərazisinin 58 faizi onlara məxsus idi. Hərəkatın iştirakçıları heç bir hərbi-siyasi bloka qoşulmur, sülh, beynəlxalq təhlükəsizlik uğrunda, müstəmləkəçiliyə və yeni müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə aparırdılar.

1955-ci il aprelin 18-25-də Bandunqda (İndoneziya) Asiya və Afrikanın 29 ölkəsi nümayəndələrinin konfransı hərəkatın formalaşmasında ilk addım olmuşdur. Konfrans Hindistanın, Birmanın, İndoneziyanın, Pakistan və Seylonun təşəbbüsü ilə çağırılmışdı. Konfrans, ölkələri iqtisadi və mədəni əməkdaşlığa, kütləvi qırğın silahlarını tətbiq etməməyə, nüvə silahlarının sınaqlarını və istehsalını dayandırmağa, mübahəsəli məsələləri ancaq sülh yolu ilə həll etməyə çağırırdı. O, müxtəlif ictimai-siyasi quruluşlu ölkələrin dinc yanaşı yaşaması və əməkdaşlığının 5 prinsipini (pança şila) irəli sürdü. Konfrans Asiya və Afrika xalqlarının müstəmləkəçiliyə tamamilə və həmişəlik son qoymaq qətiyyətini ifadə etdi, hərbi blokları pislədi, nüvə silahının qadağan olunmasını tələb etdi.

1961-ci ilin aprelinde 17 ölkə nümayəndələrinin Qahirədə keçirilən konfransında bloklara qoşulmamaq hərəkatı rəsmiləşdirildi və hərəkatın vaxtaşırı yığıncaqlarını keçirmək qərara alındı.

Cavaharlal Nehru (1889-1964). Hindistanın siyasi və dövlət xadimi. Keşmir brahmanları ailəsində anadan olmuşdur. İxtisasca vəkil olan atası Hindistan milli Konqresinin məşhur xadimlərindən olmuşdur. C.Nehru təhsilini

İngiltərədə almışdır. 1905-1912-ci illərdə Xarron ingilis kübar məktəbində və Kembrij universitetində oxumuşdur. 1912-ci ildə HMK-nə daxil olmuşdur. O, Mahatma Handinin ən yaxın silahdaşlarından idi. Onunla birlikdə hind xalqının müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə başçılıq etmişdir. O, dəfələrlə həbs edilmişdir. 10 il həbsdə olmuşdur. 1947-ci ildən ömrünün sonuna kimi müstəqil Hindistanın Baş naziri işləmişdir. C.Nehru bloklara qoşulmamaq hərəkatının liderlərindən idi.

Hərəkatda iştirak edən ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının ilk konfransı 1961-ci il sentyabrın 1-6-da Belqradda (Yuqoslaviya) keçirildi. Konfransda 25 dövlətin başçıları iştirak edirdi. Konfrans, bloklara qoşulmamaq hərəkatının prinsiplərini müəyyən edən Bəyannamə qəbul etdi. Hərəkatın üzvü olan dövlətin dinc dövrdə hərbi bloklarda iştirak etməməsini, öz ərazilərində xarici dövlətlərin hərbi bazalarının yerləşdirilməsinə yol verilməməsini vacib saydı. Bu **"pozitiv bitərəfliq"** siyasəti kimi qiymətləndirildi.

Konfrans habelə üç ildən bir bloklara qoşulmayan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının konfransını çağırmağı qərarlaşdırdı. Həmin qərara əsasən 1964-cü ilin oktyabrında Qahirədə, 1970-ci ilin sentyabrında Lusakada (Zambiya), 1973-cü ilin sentyabrında Əlcəzairdə, 1976-cı ildə Kolomboda, 1979-cu ildə Havanada, 1983-cü ildə Dehlidə, 1986-cı ildə Hararedə onların konfransları olmuşdur. Harare konfransında yekdilliklə bəyan edilmişdir ki, hərəkata daxil olan ölkələr möhkəm və ədalətli sülh uğrunda, sürətlə silahlanmanın qarşısının alınması uğrunda çıxış edirlər. Onun qəbul etdiyi Bəyannaməni 99 dövlətin nümayəndəsi imzalamışdı.

"Üçüncü dünya" dövlətləri BMT, ASEAN (Cənub-Şərqi Asiya ölkələri Assosiasiyası). Afrika Birliyi Təşkilatı (ABT) (1963), Amerika Dövlətləri Təşkilatı (1948), Cənubi Sakit Okean forumu, İslam Konfransı Təşkilatı və s. kimi Beynəlxalq Birlik və Təşkilatların işində fəal iştirak edirdilər. Elə bir beynəlxalq problem yoxdur ki, onun həlli "Üçüncü dünya" dövlətlərinin iştirakı olmadan həll olunsun. Məhz "Üçüncü dünya" dövlətlərinin

səyi nəticəsində BMT-nin üç sessiyası (1978, 1982, 1988) tərkislah məsələsinə həsr olunmuşdu. 1996-cı ildə BMT-nin Baş katibi vəzifəsinə ilk dəfə afrikalı Kofi Annan (Qana) seçilmişdi.

"Üçüncü dünya" dövlətləri arasında iqtisadi, ticarət-maliyyə və texniki əməkdaşlığın genişləndirilməsində Asiya, Afrika və Latın Amerikasının 77 ölkəsinin nümayəndələrinin iştirakı ilə 1964-cü ildə yaradılmış "77"lər qrupunun çox mühüm rolu olmuşdur. O, 1978-ci ildə Manila (Filippin) müşavirəsində fəaliyyət Bəyannaməsi və Proqram qəbul etmişdi.

"Üçüncü dünya" dövlətləri "Şimal-Cənub" dialoqunda da fəal iştirak edirdilər. Bu qəbildən olan 44 dövlətin nümayəndələrinin 1983-cü ildə Dehlidə keçirilən konfransında "Şimal-Cənub" dialoqunun aktuallığı vurğulanmışdı.

Sülhün qorunmasında 1984-cü ildə təsis edilmiş "Dehli altılığı"nın (Argentina, Hindistan, Yunanıstan, Meksika, Tanzaniya, İsveç) da mühüm rolu olmuşdur. "Altılıq" bu məqsədlə xüsusi Bəyannamə vermişdi.

Bütün bunlara baxmayaraq bloklara qoşulmamaq hərəkatının əsasını qoyanlardan və "Üçüncü dünya" dövlətləri qrupunun fəal üzvlərindən olan Hindistanda və Pakistanda 1988-ci ilin mayında nüvə qurğusunun sınaqdan keçirilməsi beynəlxalq inkişafda çox mühüm rol oynayan bloklara qoşulmamaq hərəkatına ciddi zərər gətirmişdir.

Beləliklə, "Üçüncü dünya" dövlətləri iki sistemin kəskin qarşıdurması şəraitində sülhün və təhlükəsizliyin qorunması və təmin olunmasında böyük rol oynamış, vahid dünya birliyinin bərpa edilməsində mühüm xidmət göstərmişdilər. Artıq indi "Üçüncü dünya" məfhumu və gerçəkliyi yoxdur. Dünyada müxtəlif ictimai sistemlərə görə qütbləşmənin aradan götürülməsi nəticəsində bu qrup dövlətlərin adı çəkilmir. İndi vahid dünya birliyi və ona daxil olan bərabər hüquqlu dövlətlər vardır.

DÜNYA SOSIALİZM SİSTEMİ, ONUN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ İFLASI

Sosializmin gerçəkləşməsi və onun dünya sistemine çevrilməsi XX yüzilliyin ən mühüm ümumdünya ictimai-siyasi hadisələrindəndir. O, ilk dəfə 1917-ci ildə, birinci dünya müharibəsi dövründə gerçəkləşmiş, ikinci cahan müharibəsindən sonra dünya sistemine çevrilmiş və 74 il sonra iflas etmişdir.

§ 1. Dünya sosializm sisteminin yaranması

İkinci dünya müharibəsində SSRİ-nin qələbəsi Mərkəzi, Cənub-Şərqi Avropa və Asiya ölkələrində sovetpərəst qüvvələrin canlanmasına səbəb oldu. Sovet ordularının faşistlərdən azad etdiyi Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa, Rumıniya, Çexoslovakiya, Şərqi Almaniyada, SSRİ-nin dayaq durduğu Albaniyada, Yuqoslaviyada, Vyetnamda, Çində, Şimali Koreyada, bir neçə vaxt əvvəl Monqolustanda xalq demokratiyası inqilabları baş verdi. Onlarda tədricən kommunistlər hakimiyyətə gəldilər. Bu da həmin ölkələrdə xalq təsərrüfatının yüksək dərəcədə mərkəzləşdirilməsi və zora arxalanan partiya-dövlət bürokratiyasının yaradılması ilə səciyyələnən Stalin modelli siyasi, sosial-iqtisadi dəyişikliklərin həyata keçirilməsi ilə nəticələndi. Bu sözügedən ölkələrin tarixinə "xalq demokratiyası" dövrü kimi daxil olmuşdur. Bu dövr kommunist partiyalarının aparıcı rolu şəraitində köhnə siyasi strukturların saxlanılması və onları yeni orqanların – milli və ya xalq cəbhələrinin fəaliyyəti ilə uyğunlaşdırılması ilə səciyyələnirdi. Bu dövrdə siyasi plüralizm, çoxpartiyalılığa imkan verilirdi. Lakin bunlar uzun çəkmədi. Burjua və xırda burjua partiyalarına, kommunistlərin Milli cəbhələrdəki müttəfiqlərinin mövqelərinə hücumlar genişləndirildi. Bu onların ləğv olunması

(Macarıstanda, Rumıniyada) və ya ikinci dərəcəli mövqeyə sıxışdırılması ilə nəticələndi. Onlarda sosialist inqilabları keçirildi, proletariat diktaturası quruldu. Bu inqilabın ikinci mərhələsi hesab olunurdu.

Kommunistlərin idarə etdiyi hökumətlər qısa vaxt ərzində iqtisadi sahədə milliləşdirmə həyata keçirdilər. İqtisadiyyatda əsas yeri dövlət bölməsi tutdu. Bu təbii idi. Çünki həmin ölkələrdəki kommunist rəhbərlərin əksəriyyəti vaxtilə SSRİ-də yaşamış, Kominternə işləmiş, buradakı Stalin modernləşdirilməsinin, Stalin sosializminin iştirakçıları olmuşdular və onu da həyata keçirirdilər. Onlar SSRİ təcrübəsinə əsaslanaraq sosialist islahatları, ağır sənayeyə üstünlük vermək şərti ilə sənayeləşdirmə və zorakı kollektivləşdirmə aparmağa başladılar. Bu tədbirlər Bolqarıstanda və Yuqoslaviyada faşizmdən azad olunduqdan dərhal sonra başlamışdısa, digər Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində milli kommunist partiyaların bölünməz ağalığının tam oturuşmasından sonra həyata keçirilməyə başlamışdı.

Beləliklə, sosializmin dövlət modelinin bir ölkə hüdudlarından çıxaraq Mərkəzi, Cənub-Şərqi Avropa və Asiya ölkələrində yayılması "dünya sosializm sisteminin" (DSS) meydana çıxmasının əsasını qoydu. 1959-cu ildə Kuba, 1975-ci ildə Laos bu sistemə daxil oldular.

Artıq 70-ci illərin axırlarında dünya sosializm sistemine 15 ölkə daxil idi. Yer küresi ərazisinin 26,2%, əhalisinin isə 32,3% onların payına düşürdü.

Qeyd edək ki, bu illərdə Yuqoslaviyada sosializm quruculuğu başqa formada-özünüidarəetmə sosializm modelində aparılırdı. O, müəssisə çərçivəsində əmək kollektivinə iqtisadi azadlıq verilməsində, kənd təsərrüfatında zorakı kollektivləşmə aparılmasından imtina olunmasında, əmtəə-pul münasibətlərindən geniş istifadə edilməsində özünü göstərirdi. Bu da, SSRİ ilə Yuqoslaviya arasında münasibətlərin soyumasına səbəb olmuşdu. Yuqoslaviya ilə münasibətlər Stalinin vəfatından sonra, əsasən 1955-ci ildən sonra tədricən normallaşmağa başladı.

Dünya sosializm sisteminin formalaşması tarixində 1949-cu ilin yanvarında yaradılmış Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası (QİYŞ) və 1955-ci ilin may ayında yaranmış Varşava müqaviləsi təşkilatı çox mühüm pillə olmuşdu. QİYŞ-a və VMT-ə Avropadakı (Yuqoslaviyadan başqa) sosialist ölkələri daxil idi. Həmin bloklara daxil olan ölkələr dünya "sosializm birliyi" (DSB) adlandırılırdı. Sonradan Monqolustan, Vyetnam və Kuba da bu təşkilata daxil olmuşdular.

"Sosializm birliyinə" daxil olan ölkələr DSS-in dinamik inkişaf edən hissəsi idi. QİYŞ xətti ilə həmin ölkələrdə iqtisadi və elmi-texniki, VMT xətti ilə isə hərbi-siyasi əməkdaşlıq həyata keçirilirdi. Həmin ölkələrdə sosializm quruculuğunun Stalin modelindən daha ardıcıl istifadə olunurdu. Belə ki, onlarda təkpartiyalılıq sistemi çərçivəsində bazar və xüsusi mülkiyyətçilik münasibətlərinin kökü əsasən kəsilmişdi.

Asiyadakı sosialist ölkələrindən Monqolustan, Vyetnam və Şimali Koreya öz şəraitlərinə uyğun olaraq sovet modelli totalitar sosializm cəmiyyəti qururdular. Stalin sosializmini əsas götürən Çin isə sosializmin ifrat yolu ilə, Mao yolu ilə getməyə başlamışdı. Hətta sosializmin "yaradıcı" Çin yolunu əsaslandırmağa çalışan Mao özünü marksizm-leninizm klassikləri (Marks-Engels-Lenin-Stalin-Mao Tsze-Dun) sırasına daxil etmişdi.

Çində uğursuz "Böyük sıçrayış", "Mədəni inqilab" kimi sosializm qurmaq eksperimentləri həyata keçirilmişdi.

Amerika qitəsində Kuba ABŞ-in düşmən münasibətlərinə cavab olaraq SSRİ-nin onu qətiyyətlə müdafiə etdiyini nəzərə alıb sosializm qurmaq istiqamətini müəyyənləşdirmişdi.

Beləliklə, dünya kapitalizm sisteminə qarşı duran dünya sosializm sistemi təşəkkül tapmışdı.

§ 2. Dünya sosializm sistemində SSRİ-nin yeri.

Dünya sosializm birliyində SSRİ müstəsna rol oynamışdı. O, sosializmin bir ölkə hüduqlarından çıxaraq dünya sistemine çevrilməsində, onun ayaq tutmasında və möhkəmlənməsində əsil mənada dayaq olmuşdu. Bu da kommunistlərin dünya kommunist inqilabı konsepsiyasına uyğun gəlirdi.

Müharibədən çox zəif çıxmış, maddi və mənəvi sərvətləri dağıdılmış SSRİ Cənub-Şərqi Avropa və Asiya ölkələrinə hərtərəfli yardım etmiş, onların qərbin nüfuz dairəsinə çevrilməsinə imkan verməmişdi. SSRİ-nin 1943-cü ilin dekabrında Çexoslovakiya ilə, 1945-ci ilin aprelində Yuqoslaviya və Polşa ilə, 1946-cı ilin fevralında Monqolustanla, 1948-ci ilin fevralında Rumıniya və Macarıstanla, 1948-ci ilin martında Bolqarıstanla, 1950-ci ilin fevralında Çinlə dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım barədə imzaladığı müqavilələr onların sosializm yolu ilə getməsi üçün qarant rolunu oynamışdılar.

Həmin ölkələr arasında dostluq və əməkdaşlığın təmin edilməsi məqsədilə yaradılan QİYŞ-da da SSRİ aparıcı rol oynamışdı. O, 1945-1946-cü illərdə dünya sosializm sistemine daxil olan ölkələrə 78 milyard rubl yardım göstərmişdi. Həmin ölkələrdə 800-dən artıq sənaye müəssisəsi inşa etmişdi. SSRİ QİYŞ üzvü olan ölkələrin neftə, çuquna ehtiyacını demək olar ki, bütünlüklə, dəmir filizinə, meşə materiallarına ehtiyacını isə müvafiq olaraq 90-80 faiz ödəmişdi.

SSRİ sosializm birliyi ölkələrinin müdafiəsini də öz öhdəsinə götürmüşdü. Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropanın əksər sosialist ölkələrində sovet qoşunları və hərbi bazaları yerləşdirilmişdi. Sovet süngüsü onların müdafiəsinin başlıca təminatı idi. 1951 və 1953-cü illərdə Şərqi Almaniyada, 1956-cı ildə Polşada və Macarıstanda, 1968-1969-cu illərdə Çexoslovakiyada, 1968-1970, 1980-1981-ci illərdə Polşada xalqın itaətsizlik çıxışlarının qarşısının alınmasında SSRİ silahlı qüvvələri əsas rol oynamışdılar.

SSRİ-də baş verən hər hansı bir hadisə və ya dəyişiklik həmin ölkələrdə də öz əks-sədasını verirdi. SSRİ həmin ölkələri özünün ideoloji və siyasi əsirinə çevirmişdi. O, sovet diktatını qəbul etməyən ölkələrlə münasibətlərini pozur, onlara qarşı təxribat tədbirləri həyata keçirir, siyasi, ideoloji və iqtisadi blokada salırdı. Öz milli ənənələrinə müvafiq olaraq sosializm quruculuğu aparan, SSRİ-yə itaətsizlik göstərən, sosializmin sovet modelini eyni ilə qəbul etməyən Yuqoslaviyaya, Çinə, Albaniyaya, Ruminiyaya və b. ölkələrə münasibət belə olmuşdu. 1947-1948-ci illərdə Yuqoslaviyanın müstəqil hərəkətləri Sovet rəhbərləri tərəfindən marksizm-leninizmdən uzaqlaşma və burjuva millətçiliyi kimi qiymətləndirilmişdi. O, uzun müddət sovet köməyindən məhrum olmuşdu.

Belə xətti götürən Polşa rəhbərliyi (Y.Qomulka) də "sağ millətçiliyə meyldə" günahlandırılıb hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmışdı.

1953-cü ilin iyununda Şərqi Almaniyada (ADR) da etiraz çıxışları sovet tanklarının köməyi ilə itaətə gətirilmişdi.

SSRİ-nin qəbul etdiyi sosializm modeli iqtisadi sahədə də neqativ meyllərə rəvac verirdi. Belə ki, DSS ölkələrində kök salmış sosializm modeli təşəbbüskarlığı buxovlayır, dünyada baş vermiş yenilikləri görməyə imkan vermirdi. Bu, 50-ci illərin ortalarında başlamış üçüncü elmi-texniki inqilabla əlaqədar özünü daha parlaq göstərmişdi. Sosialist ölkələri bu cəhətdən qabaqcıl kapitalist ölkələrindən çox geridə qalırdılar. Bu sahədə göstərilən cəhdlər də nəticəsiz olmuşdu.

SSRİ rəhbərliyinin daxili və xarici siyasəti DSS daxilində ziddiyyətlərin baş verməsinə səbəb olurdu. Sovet rəhbərliyi DSS ölkələrinə münasibətdə avtoritarizm metodunu davam etdirirdi. Bu da 50-ci illərin axırlarında Yuqoslaviya ilə münasibətlərin təkrarən pisləşməsinin, Albaniya və Çinlə uzun müddət davam edən münaqişənin əsas səbəblərindən idi. Hətta zaman-zaman Çinlə münasibətlər müharibə vəziyyətinə gətirib çıxarmışdı. Buna misal

kimi 1969-cu ilin mart və avqustunda Sovet-Çin sərhəddindəki Damanski adasında insan tələfatı ilə nəticələnən hərbi toqquşmanı göstərmək olar.

Dünya kommunist hərəkatında ağılıq edən Sov.İKP bu yolla da öz iradəsini onlara qəbul etdirirdi. Kommunist və fəhlə partiyaları nümayəndələrinin vaxtaşırı keçirilən (80-ci illərin ikinci yarısı üçün dünyanın 100-ə qədər ölkəsində kommunist partiyası fəaliyyət göstərirdi, onların sıralarında 80 milyondan çox üzv var idi) beynəlxalq (1957, 1960, 1969) və regional müşavirələrində qəbul olunmuş sənədlər vasitəsilə bolşevizm ideyaları onlara təlqin edilirdi. Həmin ideyalarla razılaşmayanlar SSRİ-nin təhriki ilə gözüm-çıxdıya salınırdılar.

§ 3. Dünya sosializm sisteminin inkişaf mərhələləri

Təşəkkül mərhələsi. 40 illik ömür yaşamış dünya sosializm sistemi öz inkişafında müəyyən mərhələlərdən keçmişdir. Fikrimizcə, dünya sosializm sisteminin tarixində ilk mərhələ təşəkkül mərhələsidir. Bu mərhələ təxminən 1944-1945-ci illərdən 1950-ci illərin ortalarınaq dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə Mərkəzi, Cənub-Şərqi Avropa və Asiyanın bir sıra ölkələrində demokratik dəyişikliklər baş vermişdi. SSRİ-nin bilavasitə diktəsi ilə sovet modeli ictimai-siyasi quruluşlar və iqtisadi münasibətlər təşəkkül tapdı. Bu mərhələdə QİYŞ-də və Varşava Müqaviləsi Təşkilatında təmsil olunan Sosializm Birliyi formalaşdı. Dünya sosializm sisteminin təşəkkülündə kommunist və fəhlə partiyalarının 1947-ci ildə yaradılmış Məlumat Bürosunun da böyük rolu olmuşdu.

Bu mərhələdə Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələri arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilələr imzalandı. 1944-1948-ci illərdə sözügedən regionda

özülünü SSRİ ilə hərbi-siyasi əməkdaşlıq təşkil edən beynəlxalq münasibətlər sistemi yarandı.

Yüksəliş mərhələsi. DSS-in inkişafında sonrakı mərhələ 50-ci illərin ortaları-70-ci illərin ortaları dövrünü əhatə edir. Bu mərhələ dünya sosializm sisteminin **inkışafı və yüksəlişi** dövrüdür. Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin tənqid edilməsi və onun nəticələrinin aradan qaldırılması tədbirləri sosialist ölkələrində (Çin, Yuqoslaviya, Albaniya, KXDR müstəsna olmaqla) də yeni abi-hava yaratdı. Onların da rəhbərliyində dəyişikliklər edildi. Demokratik əhval-ruhiyyə gücləndi.

Bu mərhələdə də DSB daxilində QİYŞ xətti ilə iqtisadi münasibətlər dinamik davam edirdi. Əgər QİYŞ yaranarkən başlıca vəzifə ikitərəfli sazişlər əsasında xarici ticarət əlaqələrini tənzim etməkdən ibarət idisə, 50-ci illərin ortalarından onun iştirakçıları olan ölkələrdə xalq təsərrüfatı planlarını uzlaşdırmaq, 60 – 70-ci illərdə isə onlar arasında istehsalın ixtisaslaşdırılması və kooperasiyası, beynəlxalq əmək bölgüsü aparılması xətti götürülmüşdü. Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq bankı, intermetal, standartlaşma institutu və b. yaradılmışdı. 1971-ci ildə Buxarestdə QİYŞ ölkələrinin əməkdaşlığı və inkişafının inteqrasiyasına dair Kompleks proqram qəbul edilmişdi.

Sosial-iqtisadi sahədə 50-60-cı illərin nailiyyətlərinə əsaslanan Avropanın sosialist ölkələrinin bəzi rəhbərləri ciddi böhran hallarına məhəl qoymayaraq, öz ölkələrində sosializm quruculuğunun başa çatdığını və **"inkışaf etmiş sosializm"** mərhələsinə keçildiyini elan etmişdilər.

Bu mərhələdə dünya sosializminin dayağı olan SSRİ-də də müəyyən sosial-iqtisadi və siyasi canlanma var idi.

1971-ci ildə rəsmi partiya sənədlərində SSRİ-də inkişaf etmiş sosializm cəmiyyətinin bərqərar olduğu elan olundu.

Bu dövrdə Çində də sosial-iqtisadi vəziyyət ürəkəcan deyildi. Hücum, kompaniyaçılıq metodları ilə sosializm cəmiyyəti qurmaq iddiasında olan Mao ölkəni pis vəziyyətə qoymuşdu. Onun təşəbbüsü ilə keçirilən "Böyük sıçrayış siyasəti" (1960) və

"Mədəni inqilab" (1965-1976) tədbirləri ölkəni iflas dərəcəsinə çatdırmışdı. "Mədəni inqilab" dövründə "Xunveybin"lər ("qırmızı keşikçilər") və Tszaofanlar (üsyankarlar dəstələri) tərəfindən 21 milyon adam represiyaya məruz qalmışdı. Ümumən, 121 milyon insan əziyyət çəkmişdi. Sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı aşağı düşmüş, Çinin elm və mədəniyyətinə böyük ziyan vurulmuşdu.

Geriləmə və tənəzzül mərhələsi. Dünya sosializm sisteminin inkişafında bir mərhələ də 70-ci illərin ortaları-80-ci illərin ortaları dövrü təşkil edirdi. Bu mərhələ sosialist ölkələrinin tarixinə **geriləmə və tənəzzül** dövrü kimi daxil olmuşdur. 70-ci illərin ortaları üçün ETİ-nin yüksəlişi ilə əlaqədar bazar iqtisadiyyatı ölkələrində başlanan sturuktur dəyişiklikləri DSS ölkələrinin xarici iqtisadi mövqelərinə də təsir etməyə bilməzdi. DSS ölkələrinin ixrac etdiyi malların dünya standartlarına uyğun olmaması üzündən onların qiymətlərinin aşağı düşməsi və idxal etdiyi malların qiymətlərinin qalxması valyutanın daxil olmasını kəskin surətdə azaldırdı. Aqrar sahədə də vəziyyət yaxşı deyildi. 80-ci illərin əvvəlində QİYŞ ölkələrində dənli bitkilərin məhsuldarlığı Avropa Birliyi ölkələrindəkindən təxminən iki dəfə aşağı idi. 1979-1980-ci illərdə QİYŞ ölkələrində təsərrüfat əlaqələrinin pozulması, iqtisadi göstəricilərin aşağı düşməsi daha da artmışdı. 1981-1984-cü illərdə ADR və Macarıstanda ictimai istehsal və əmək məhsuldarlığı daha çox azalmışdı.

Dünya sosializminin, sosializm birliyinin dayağı olan SSRİ-də də sosial-iqtisadi vəziyyət yaxşı deyildi.

Belə vəziyyət sosialist ölkələrinin siyasi durumuna da təsir göstərməyə bilməzdi. Bəzi ölkələrdə hələ 50-ci illərdən özünü göstərən sosial-siyasi böhran halları davam edirdi. 60-cı illərdən etibarən SSRİ-də dissidentlər hərəkatı başlamışdı. 1968-1969-cu illərdə Çexoslovakiyada başlanan siyasi böhran silah yolu ilə aradan qaldırılmışdı. 1980-1981-ci illərdə Polşada güclü sosial-siyasi böhran baş vermişdi. Böhran dövründə bir sıra şəhərlərdə (Qdansk, Şetsin) baş verən tətillər hərəkatı kütləvi xarakter almışdı.

Fəhlə Lex Valensanın başçılıq etdiyi "Həmrəylik" təşkilatı itaətsizlik hərəkatının genişlənməsində mühüm rol oynamışdı. Etiraz hərəkatını boğmaq üçün 1981-ci ilin dekabrında ölkədə hərbi vəziyyət elan olunmuşdu. "Həmrəylik" təşkilatının fəaliyyəti qadağan olunmuşdu. Bununla, Polşada sosial-siyasi böhranın bir mərhələsi də aradan qaldırılmışdı.

1980-ci illərdə digər sosialist ölkələrində də böhran vəziyyəti müşahidə olunurdu. Lakin hələlik kommunist hakim dairələri tərəfindən onların qarşısı alınmırdı. 1980-ci illərin ikinci yarısında SSRİ-də baş verən dəyişikliklər DSS-in əksər ölkələrində islahatlar uğrunda mübarizəni gücləndirmişdi.

DSS-in inkişafında mərhələlərdən biri də 80-ci illərin ikinci yarısından sonrakı dövrü əhatə edir. Bu dövr DSS-nin dağılması mərhələsidir.

§ 4. Dünya sosializm sisteminin dağılması

İflas mərhələsi. DSS-nin dağılması onun əsas dayağı olan SSRİ-də sosializmin aşınması və iflası prosesindən başlamışdı. Bu proses M.Qorbaçovun «yenidənqurma» siyasəti şəraitində başlandı.

80-ci illərin ikinci yarısında SSRİ-də baş verən proseslər Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropanın sosialist ölkələrində də öz əks-sədasını verdi. Hətta Polşada və Macarıstanda bu proseslər SSRİ-dən əvvəl başlamışdı. 1989-cu ildə Polşada kommunistlərin 40 ildən çox sürən hökmranlığına son qoyulmuşdu. 1991-ci ildə ümumi səsvermə yolu ilə "Həmrəylik" təşkilatının liderlərindən biri olan Lex Valensa prezident seçildi. Polşa bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf etməyə başladı.

80-cı illərin sonlarında Macarıstanda köklü siyasi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər baş verdi. Təkpərtiyalılıq ləğv olundu. Macarıstan Sosialist Fəhlə partiyası (MSFP) cəmiyyətdə öz nüfuzunu itirdi. Çoxpartiyalı parlament yaradıldı. 1990-cı il

seçkilərində Macarıstan Demokratik Forumu (MDF) birinci yeri tutdu. Onun lideri Yozef Antall koalision hökumət yaratdı. Azad Demokratlar ittifaqı partiyasından Arpad Gents prezident seçildi. Macarıstan da bazar iqtisadiyyatına keçməyə başladı.

1989-cu ilin noyabr-dekabr aylarında ADR-də siyasi dəyişikliklər oldu. AVSP-nin rəhbər rolu haqqında konstitusiyaya hüququ ləğv olundu, müxtəlif partiyaların nümayəndələrindən ibarət hökumət təşkil olundu. Qərbi Berlinlə sərhəd açıldı. 1989-cu ildə Berlin divarı dağıdıldı. 1990-cı ilin oktyabrında AFR və ADR birləşdi. Almaniyanın vahidliyi bərpa olundu.

Çexoslovakiyada hələ 1977-ci ildə formalaşmış "Xartiya-77" qrupu 80-cı illərin sonlarında fəaliyyətini genişləndirdi. 1989-cu ilin noyabrında "Xartiya-77"-nin təşəbbüsü ilə Vətəndaş forumu yaradıldı. Onun məqsədi ölkədə demokratizmi və humanizmi bərpa etmək idi. 1989-cu ilin sonunda Vətəndaş forumunun lideri dramaturq Vatslav Havel prezident, A.Dubçek isə Federal yığıncağın sədri seçildilər. 1990-cı ilin iyununda Federal yığıncağa seçkilərdən sonra dövlət Çexiya və Slovakiya Federativ Respublikası (ÇSFR) adlandı. 1993-cü ilin yanvarından Çexiya və Slovakiya müstəqil dövlət kimi fəaliyyətə başladılar.

Bolqarıstan rəhbərliyi SSRİ-də olduğu kimi 1987-ci ildə "yenidənqurma", "sosializmin yeni modelini yaratmaq" yolunu götürdü. Lakin heç bir nəticə vermədi. 1989-cu ilin noyabrında uzun müddət Bolqarıstanın diktatoru olmuş T.Jivkov hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Ölkədə çoxpartiyalılıq yarandı. Bir sıra partiya və təşkilatlar Demokratik qüvvələr ittifaqında (DQİ) birləşdilər. Kommunist partiyası sosialist partiyası adlandırıldı. 1990-cı ildə DQİ-nin lideri J.Jelev Bolqarıstan Respublikasının prezidenti seçildi. Müxtəlif partiyaların (BSP, BTSXİ və DQİ) nümayəndələrindən ibarət koalision hökumət təşkil olundu. O, bazar iqtisadiyyatına keçid siyasəti yürüdü.

1987-ci ilin axırından etibarən Rumıniyada N.Çauşeski əleyhinə açıq çıxışlar başladı. 1989-cu il dekabrın 22-də inqilab

nəticəsində Çauşesku diktaturası devrildi və özü edam olundu. Hakimiyyətə nümayişlər gedişində İon İliyeskuinin başçılığı ilə yaranmış Milli Qurtuluş Cəbhəsi (MQC) gəldi. 1990-cı ilin mayında İ.İliyesku Rumıniyanın prezidenti seçildi.

70 – 80-cı illərdə Yuqoslaviyada Stalin modelindən fərqli olan özünüidarəetmə sosializm sistemi də böhran keçirməyə başladı. 80-cı illərin axırlarında sistemin böhranı daha da dərinləşdi. Yuqoslaviya Kommunistlər ittifaqı parçalandı. Çoxpartiyalı sistem yarandı. 1990-cı ildə Serbiya Sosialist Partiyasının lideri Slobodan Miloşeviç prezident seçildi. Əslən unitar dövlət olan Yuqoslaviya Federasiyası parçalanmağa başladı. 1991-ci ilin iyununda Xorvatiya və Sloveniya özlərini müstəqil, suveren respublika elan etdilər. 1991-ci ilin noyabrında Makedoniya, 1992-ci ilin yanvarında Bosniya və Hersoqovina müstəqil respublikalara çevrildilər. Bundan sonra yerdə qalan Serbiya və Çernoqoriya paytaxtı Belqrad olmaqla Yuqoslaviya İttifaq Respublikasını (YİR) yaratdılar. Beləliklə, özünüidarəetmə sosializm yolu ilə gedən Yuqoslaviya da dağıldı, yaşamağa qadir olmadığını göstərdi.

Əvvəllər sosializm qurmağın Stalin yolunun qatı tərəfdarı olan, 80-cı illərin əvvəllərində Sovet İttifaqına düşmənlər kəsilən Albaniyada da dəyişikliklər baş verdi. Albaniyanın mütləq hakimi Ənvər Xocanın ölümündən (1985) sonra 1991-ci ilin martında ilk dəfə çoxpartiyalı seçkilər keçirildi. Seçkilərdə AƏP-i qələbə çaldı. R.Aliya Albaniya respublikasının prezidenti seçildi. 1992-ci ilin aprelindeki parlament seçkilərində yenidən yaranmış Aqrar partiyası ilə ittifaq yaradan Demokratik partiya seçkilərdə əksər səs topladı. Onun lideri Sali Berişi prezident seçildi.

Hələ 70-ci illərin ortalarından etibarən dərinləşən sosial-iqtisadi böhranın nəticəsi olaraq 1991-ci ilin dekabrında DSS-nin dayağı olan SSRİ də çökdü.

Beləliklə, 80-cı illərin axırı-90-cı illərin əvvəllərində SSRİ-də və Mərkəzi və Cənubi-Şərqi Avropa ölkələrində də sosializm iflasa uğradı. Sosializm bir sistem kimi çökdü. Onu burjuva-

demokratik sistemlər əvəz etdi. Onlar hakim olan marksizm-leninizm ideologiyasından xilas oldular. Siyasi plüralizm və vətəndaşlıq cəmiyyəti ənənələrini bərpa etməyə başladılar.

SSRİ-də, Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində kommunist rejimlərinin süqutu ilə sosializm birliyi dağıldı. 1991-ci ilin iyununda (30) QIYŞ-in fəaliyyətinə xitam verildi. 1991-ci il iyulunda (1) isə Varşava müqaviləsi təşkilatı ləğv olundu.

80-cı ilin sonu-90-cı illərin əvvəllərində sosialist ölkəsi sayılan Monqolustanda da demokratik dəyişikliklər baş verdi. Vahid partiya diktaturası və avtoritar hakimiyyət ləğv olundu. Yeniləşdiyini elan edən Monqolustan Xalq İnqilab Partiyası digər siyasi partiyalarla əməkdaşlıq etməyə, humanist, demokratik cəmiyyət yaratmağa hazır olduğunu bildirdi. Ölkəyə xarici sərmayələrin gəlməsinə icazə verildi. O, indi keçid dövründə yaşayır.

Bununla da, dünya sosializm sistemi dağıldı. O, alternativ dünya sistemi kimi iflasa uğradı.

Fikrimizcə, Stalin modeli dünya sosializminin iflasına marksizm-leninizmin prinsiplərinin dəyişilməz əhkam kimi qəbul edilməsi, demokratik sosializm prinsiplərini əsas götürən sosial-demokratiyadan imtina olunması, liberal-demokratizmin səmərəli cəhətlərinin nəzərə alınmaması, praktika ilə nəzəriyyə arasında dərin uçurumun yaranması da səbəb olmuşdu.

Dünya sosializm sisteminin dağılmasına baxmayaraq hələ Çin, KXDR və Kuba kimi ölkələrdə sosializm ideyaları yaşayır.

70-ci illərin sonlarından etibarən Çində totalitar sosializmi dəyişdirən islahatlar həyata keçirilməyə başladı. Hakimiyyətə yeni rəhbərlik gəldi. Rəhbərlikdə ardıcıl islahatçı Den Syao Pin böyük rol oynayırdı. "Xalq kommunaları" ailə podratı ilə əvəz edildi, torpaq müqavilələr üzrə kəndlilərə verildi. Bu kənd təsərrüfatının sürətli inkişafına səbəb oldu. Məhz bunun nəticəsidir ki, Çin indi 1,3 milyard əhalisini özü çörəklə təmin etməyə nail olmuşdur.

Sənayedə müəssisələr daha geniş hüquqlar aldılar. Əməyə görə prinsipi bərpa olundu. Xarici kapitalı ölkə iqtisadiyyatına cəlb

etmək məqsədilə əsasən dəniz sahili əyalətlərdə sərbəst iqtisadi zonalar yaradıldı. Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində baş verən dəyişikliklərdən nəticə çıxaran Çin rəhbərliyi iqtisadiyyatı dövlət nəzarətindən xilas etməyə başladı. O, iqtisadiyyatda dövlət mülkiyyətini saxlamaq şərti ilə "Çin model"li sosializm quruculuğu, "sosialist bazar iqtisadiyyatı" yaratmaq istiqamətini götürdü.

Beləliklə, Şimali Koreya və Kuba müstəsna olmaqla bütün keçmiş sosialist ölkələri bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf etməyə başladılar.

KXDR-də Stalin sosializminə xas olan avtoritar bürokratik sistem davam etməkdədir. Bütün hakimiyyət prezidentin və hakim partiya olan KƏP-in baş katibinin əlindədir. Vaxtilə diktator Kim İr Sen tərəfindən irəli sürülən "çuçxe" konsepsiyası da buna xidmət edir. "Çuçxe" ideyalarının əsas mahiyyətini: "insan hər şeyi həll etməyi bacaran sahibkardır", ancaq o, nəyin doğru, nəyin yanlış olduğunu yalnız o zaman anlama, sahibkar rolunu müstəqil yerinə yetirə bilir ki, KXDR-də "Böyük rəhbər, dahi mütəfəkkir və nəzəriyyəçi Kim İr Sen təliminə yiyələnmiş olsun" kəlamları təşkil edir. İndi KXDR-i onun oğlu, "yeni sevimli rəhbər", "böyük mütəfəkkir və nəzəriyyəçi" Kim Çen İr idarə edir.

Vyetnam və Kubada da əsrin sonlarında baş vermiş demokratik dəyişikliklərə baxmayaraq sovet modelli sosializm qalmaqdadır.

Vyetnamda xüsusi sahibkarlığa yol verilsə də, iqtisadiyyatda hakim bölmə kimi dövlət və kooperativ mülkiyyətləri saxlanılmışdır. Kənd təsərrüfatı istehsalçıları daxili bazarda məhsullarını satmaq hüququ almışlar. Ölkə rəhbərliyi tədricən və ehtiyatla demokratik islahatlar keçirmək niyyətindədirlər.

Vyetnamdan fərqli olaraq Kubada totalitar sosializm sistemi hökm sürür. Hərbişlədirməyə yönəldilən mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat mövcuddur. 80-cı illərin ortalarından etibarən SSRİ-də, Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində başlanmış

dəyişikliklər Kuba rəhbərliyi tərəfindən mənfi qarşılır. Onlar imperializmin müdaxiləsini də "daxili əksinqilabın" nəticələri kimi qiymətləndirirlər. Fidel Kastronun "Sosializm və ya ölüm!" şüarı indi də sosializm cəmiyyəti qurmağın başlıca çağırışıdır. F.Kastro başda olmaqla Kuba Kommunist partiyası (KKP) ölkədə mütəlak hakimdir.

§ 5. Müstəqil Azərbaycan Respublikası

SSRİ-nin dağılması ilə Azərbaycan da müstəqillik əldə etdi.

Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra bərqərar olmuş sovet rejiminin ilk günlərindən başlamışdı. 20-ci illərdə Azərbaycanı bürüyən müqavimət hərəkatı və üsyanlar buna misal ola bilər. Rejimin hələ ilk ilində – 1920-ci ildə ona qarşı Gəncədə, Qarabağda, Zaqatalada, Lənkəranda, Şəmkirde və b. yerlərdə açıq üsyanlar baş vermişdi. 1920 – 1924-cü illərdə Azərbaycanda Sovet rejiminə qarşı 54 silahlı çıxış olmuşdu. Keçmiş milli demokratik partiyalar («Müsavat», «İttihad» və b.) gizli və öz fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Azərbaycanda milli müstəqillik uğrunda mübarizə aparan təşkilat və qruplar yaradılmışdı. Gizli fəaliyyətə keçən «İttihad» partiyası «Vətən və ölüm» qrupu yaratmışdı. A.Musaxanlının və N.Şahsuvarovun başçılığı ilə Bakı Pedaqoji Texnikumunda «Gənc Azəri» qrupu fəaliyyət göstərmişdi. «Müsavat» partiyası gizli şəkildə «İstiqlal» vərəqəsi nəşr etdirmişdi. 1923-cü ildə onun səhifələrində verilmiş bəyannamədə yazılmışdı: «Ey türk (Azərbaycan) xalqı! Səni azad edəcək və xoşbəxt yaşadacaq qanlı mübarizəyə bütün qüvvələrlə hazırlaş, səni bu mübarizə xilas edəcəkdir. Azərbaycanın istiqlalını bir dəfə qurdun, ikinci dəfə də qurmaq bacarığına maliksən! Düşməni tanı, milli intibahını yüksəlt, haqq sənindir!»

Yaşasın Azərbaycan istiqlalı! Yaşasın üçrəngli bayrağımız!».

Azərbaycan xalqının istiqlal ruhunu yaşatmaqda 20 – 30-cu illərdə mühacirətə getməyə məcbur olmuş siyasi və ziyalı

qüvvələri də mühüm rol oynamışdılar. Onlar təşkilatlanmalar və mətbu təbliğat yolu ilə istiqlal yaddaşımızı sönməyə qoymurdular. Onların qüvvəsi ilə xaricdə Milli Azərbaycan mərkəzi yaradılmış, «Yeni Qafqasiya» (1927), «Azəri türkü» (1928), «Odlu Yurd», «Azərbaycan Yurd Bilgəsi», «Milli Yol» (1929 – 1931) məcmuələri nəşr etdirilmişdi. Onların başlıca amalı Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etmək, müstəqil Azərbaycan yaratmaq idi.

İstiqlal ideyaları İkinci Dünya müharibəsi və ondan sonrakı dövrdə də yaşayırdı.

Müharibə illərində M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla xarici siyasi mühacirət müharibədən Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etmək üçün istifadə etməyə çalışırdı. Hətta 1943-cü ilin payızında Berlində Ə.Fətəlibəylinin başçılığı ilə Mühacir Azərbaycan hökuməti yaradılmışdı.

Müharibə və ondan sonrakı illərdə də Azərbaycanda milli-azadlıq ruhu yaşayırdı. ADU-nun Azərbaycan SSR DTK-ı tərəfindən uydurma ittihamnamə əsasında 1942-ci ilin dekabrında güllələnmiş III kurs tələbəsi Məmməd Hüseyin Rzayev Vətəni azad, müstəqil görmək istəyən gənclərin qəlbindən gələn fikirlərini tərənnüm edərək yazmışdı:

Dirçəl, daha dirçəl, uyumaq artıq əbəsdir!
Ya öl bu vuruşda, ya da zənciri kəsdir.
Azada sevir qollarım doğduğun ovlad.
Bəsdir sinən üstə yaşadı hər cürə cəllad.
Qaldır başını, bağına bax qan göyə vurmuş,
Əfsus ki, o cəllad şişərək hey ki, oturmuş,
O, şişir gözləri qan caynağı insan cəsədindən,
Azmış, bağıdır, əmri budur! Hey! Kəs ətəndən!
Ver, ver ki, yeyim zülmünə qüvvət gələ bəlkə,
Sən, ey nökrim, əmrinə müti olan ölkə!?
Söylə yaraşarmı adına böylə həqarət?
Qeyrət yeridir, sevgili yurdum, yenə qeyrət!
Söylə nə üçün müti nökr gənc adın olsun,
Coşğun qara neftin, taxılın həmyadın olsun,

Taxıl becərən qəhrəman əllər, dilə darı,
Körpə cocuğun süd diləyən ahı ilə zarı,
Ana ürəyin parçalanmazmı, ana yurdum?
Ah, ah, nə üçün döndü ürəyin qana yurdum?
Söylə, köməyin yox ki, sənəin haqqını alsın,
Yadlar quşunun şahpərini torpağa salsın?!
Göylərdə uçan nəğmə deyən oğluna fəryad,
Ki, onun pəncəsinə dözməyə heç cür dəli cəllad.
Babək daha dursun, yerisin düşmənin üstə,
Babəkləri sən, sevgili yurdum, özün istə!
Yalçın qayalardan, təpələrdən və dənizdən,
Çiyində əsarət çanağı aç gələ bizdən.

Tələbə gənclərdən Gülhüseyn Abdullayev (Hüseynoğlu), İsmixan Rəhimov, Azər Zeynalovun başçılığı ilə 1942-1943-cü illərdə «İldırım» adlı gənclər təşkilatı yaradılmışdı. Təşkilatə müxtəlif ali məktəblərdən Kamil Rzayev, Azər Ələsgərov, Aydın Vahidov, Kamal Əliyev, Musa Abdullayev daxil idilər. Təşkilat Azərbaycanın müstəqilliyi ideyalarını yayırdı. Təşkilat çox tezliklə dağıdılmışdı. 1948-ci ilin payızında onun üzvləri həbs olunmuş, 1949-cu ilin mart ayında isə mühakimə edilmişdilər. Təşkilatın fəal üzvlərindən İsmixan Rəhimov, Gülhüseyn Abdullayev və Hacı Zeynalov 25 il müddətinə konslagerə göndərilmiş, qalanlardan 4 nəfəri 10 il, bir nəfəri (Aydın Vahidov) 7 il müddətinə həbs olunmuşdular. 1956-cı ildə SSRİ Ali Məhkəməsi tərəfindən onlar barədə cinayət işi xətm olunmuşdu.

60 – 70-ci illərdə Bakıda, Gəncədə, Sumqayıtda gizli siyasi təşkilatlar yaradılmışdı. 1973-cü ildə BDU-da Aşef Kərimov başçılığı ilə qeyri-leqal «Milliyyət» təşkilatı, Əbülfəz Əliyevin başçılığı ilə Azərbaycanın müstəqilliyini təbliğ edən gizli siyasi qrup, Sumqayıtda Rafiq Turabxanovun başçılığı ilə «Turan» qrupu yaradılmışdı. Hətta «Milliyyət» təşkilatının üzvləri 1976-cı ildə bir may nümayişi vaxtı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağını qaldırmışdılar Onlar tez bir zamanda DTK tərəfindən ləğv olunmuşdu.

XX əsrin 60 – 70-ci illərində Azərbaycanda yayılan dissidentlər hərəkatı da milli müstəqillik ideyalarının yayılmasına xidmət etmişdi.

Sosializm ideyalarını iflasdan və SSRİ-ni dağılmaqdan xilas etmək məqsədilə 80-ci illərin ortalarında irəli sürülən «yenidənqurma» siyasəti Azərbaycanda da demokratiya və suverenlik uğrunda mübarizəyə yeni nəfəs verdi. Azərbaycanda da demokratiya və suverenlik uğrunda kütləvi hərəkat başladı.

Demokratiya və aşkarlıq şəraitindən məharətlə istifadə edən ermənilərin Azərbaycanın əzəli torpaqları hesabına «Böyük Ermənistan» yaratmaq iştahaları yenidən artdı. İlk növbədə azərbaycanlılar kütləvi olaraq Qərbi Azərbaycandakı doğma torpaqlarından qovuldular. Qısa müddət ərzində 230 mindən çox azərbaycanlı departasiyaya məruz qaldı. Mərkəzin, xüsusən M.Qorbaçovun xeyir-duası ilə «Dağlıq Qarabağ problemi» qondarıldı. 1988-ci il fevralın 21-də DQMVS Azərbaycanın əzəli tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə keçməsi barədə qərar qəbul etdi. Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağdan da azərbaycanlıların təmizlənməsinə başlandı. 1988-ci il fevralın 24-də Əskəranda iki azərbaycanlı öldürüldü, fevralın 28-də faciəli Sumqayıt hadisəsi törədildi. Bütün bunlarda azərbaycanlıların təqsirkar olduğu məqsədli şəkildə dünyaya yaydırıldı. Bununla onlar antiazərbaycan, antitürk ictimai fikrin formalaşmasına nail oldular.

Bütün bunlar Azərbaycanda suverenlik və ərazi bütövlüyü uğrunda kütləvi xalq hərəkatının başlanmasına səbəb oldu. 1988-ci il fevralın 19-da Bakıda ilk etiraz mitinqi keçirildi. Kütlələrin etiraz mitinqlərindən ən əzəmətli 1988-ci il noyabrın 17-də Bakının Azadlıq (keçmiş Lenin) meydanında olmuşdu. Bu mitinqdə yarım milyondan çox adam iştirak etmişdi. Mitinq «suverenlik», «azadlıq» şüarları altında keçmişdi. Mitinq zamanı iştirakçıların bir qismi tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı qaldırılmışdı. Mitinq dekabrın 4-də səhərə yaxın silahlı qüvvələr tərəfindən dağıdıldı. Bu, Azərbaycanın müasir tarixinə

Milli Dirçəliş hadisəsi kimi daxil olmuşdur. O, Azərbaycan xalqının milli yaddaşının dirçəlməsində suverenlik və azadlıq uğrunda mübarizənin meydan mərhələsində mühüm rol oynamışdı.

Suverenlik, demokratiya və ərazi bütövlüyü uğrunda meydan hərəkatı gedişində – 1989-cu ilin iyununda Əbülfəz Əliyevin (Elçibəyin) başçılığı ilə Azərbaycan Xalq Cəbhəsi formalaşmışdı. O, xalq hərəkatına başçılıq edən ilk milli təşkilat idi. Onun təşəbbüsü ilə Bakıda və digər bölgələrdə mitinq və nümayişlər geniş vüsət almışdı. Xalq təzyiqi ilə Respublika Ali Sovetinin 1989-cu il sentyabrın 23-də toplanmış sessiyası «Azərbaycan SSRİ-in suverenliyi haqqında» Konstitusiyaya Qanunu qəbul etməyə məcbur olmuşdu. Xalq Cəbhəsinin təşəbbüsü ilə bir sıra rayonlarda partiya və sovet orqanları hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmışdı. İran və Türkiyə ilə sərhəd qurğuları dağıdılmışdı. Respublikada ümumi milli böhran yaranmışdı. Bu mərkəzin kommunist rəhbərliyini çox vahiməyə salmışdı. Bundan ruhlanan erməni separatçıları da fəallaşmışdılar. Onlar 1990-cı il yanvarın 12-də Xanlar rayonunun Quşçu kəndinə hücum edib əhaliyə divan tutmuşdular. Separatçılar Dağlıq Qarabağda da silahlı mübarizəyə keçmişdilər. Yanvarın 13-də Bakıda bir nəfər erməni tərəfindən iki azərbaycanlının qətlə yetirilməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. O, əhali arasında antierməni əhval-ruhiyyəsini daha da gücləndirmişdi. Bu, Mərkəzin Bakıda olan emissarları (Girenko, Primakov və b.) və Azərbaycanın o zamankı rəhbərliyi tərəfindən antisovet, qatı millətçilik, rejimə itaətsizlik kimi qələmə verilmişdi. Bununla da, Mərkəzdə Azərbaycanda itaətsizliyin qarşısını almaq, ona qulaqburması vermək qərarı formalaşmışdı. 1990-cı il yanvarın 15-də SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti «DQMV və bəzi başqa rayonlarda fəvqəladə vəziyyət elan olunması barədə» fərman verdi. Bakı və ətraf rayonlara əlavə hərbi qüvvələr gətirildi. Qüvvələrin dinc şəhərə daxil olmasına yol verməməyə çalışan bir qrup şəhər sakinləri simvolik maneələr yaratmağa səy göstərdilər. Lakin «şanlı» sovet hərbi hissələri mərkəzin azərbaycanlılara divan tutmaq qərarını

yerinə yetirməyə başladılar. Əməliyyata bilavasitə o zamankı SSRİ Müdafiə Naziri D.Yazov başçılıq edirdi. Yanvarın 19-da SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti ayın 20-i saat 00-dan «Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi haqqında» fərman verdi. Lakin o, qırğından sonra elan olunmuşdu. Əhaliyə hadisələr barədə məlumat verilməsin deyərək yanvarın 19-u axşam Respublika dövlət televiziyaşının enerji bloku partladıldı. Nəhayət, 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-ə keçən gecə xüsusi təyinatlı hissələrdən ibarət «şanlı» Sovet ordusu Bakı üzərinə hücumu keçdi. Şəhərdə qanlı qırğın törədildi. Bakıda və digər rayonlarda 132 nəfər dinc vətəndaş qətlə yetirildi. 744 nəfər yaralandı, 4 nəfər itikin düşdü, 44 nəfər isə həbs olundu. Onların arasında çoxlu qocalar, qadınlar və uşaqlar var idi. Bu hadisə tariximizə «Qanlı 20 yanvar» kimi daxil olmuşdur. «Qanlı yanvar»a etiraz olaraq Respublikada 40 günlük ümummilli matəm tətili keçirildi.

«Qanlı yanvar» faciəsindən xəbər tutan Heydər Əliyev ertəsi günü Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək imperiyanın Bakıda qanlı qırğın törətdiyini dünyaya bəyan etdi, onu «təcavüz və xəyanət» kimi qiymətləndirdi.

Hələ «Qanlı yanvar» ərəfəsində Respublikada hakimiyyət dəyişikliyi baş vermişdi. Ə.Vəzirovun yerinə hakimiyyətə A.Mütəllibov təyin edilmişdi. O, 1990-cı ilin yanvarında Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi, həmin ilin may ayında isə Ali Sovet tərəfindən Azərbaycan SSR-in prezidenti seçildi. Ordunun köməyi ilə yerlərdə də kommunist ağalığı bərpa olunmuşdu. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası 1990-cı ilin sentyabrında saxtakarlıq şəraitində keçirilən seçkilər nəticəsində əksəriyyəti kommunistlərdən ibarət (360 deputatdan ancaq 30-u demokratik blokdan idi) Ali Sovet formalaşdı. Bu seçkilərdə xalqın iradəsi ilə Heydər Əliyev də Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR Ali Sovetlərinə deputat seçilmişdi.

Xalq arasında Sovet sistemə nifrət gücləndi. Onlar sovet və kommunist üzvlərini ikrahla qarşılayırdılar. Buna görə də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetində 1990-cı ilin noyabr

sessiyasında Naxçıvan MSSR və Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il fevral sessiyasında Azərbaycan SSR adlarından «Sovet Sosialist» sözləri götürüldü. Naxçıvan MSSR – Naxçıvan MR və Azərbaycan SSR – Azərbaycan Respublikası adlandırıldı. Azərbaycanda ilk dəfə Naxçıvanda «Ali Sovet» «Ali Məclis» adlandırıldı.

Moskvada 1991-ci il 19-21 avqust hadisələrindən sonra Azərbaycanda da ictimai-siyasi vəziyyət daha da kəskinləşdi. Suverenlik, müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizə əməli vəzifəyə çevrildi. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il avqustun 30-da çağırılmış növbədənkenar sessiyası «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında Bəyənəmə» qəbul etdi. Demokratik qüvvələrin müqavimətinə baxmayaraq 1991-ci il sentyabrın 8-də A.Mütəllibov yenidən prezident seçildi.

Demokratik qüvvələrin təsiri ilə sentyabrın 14-də Azərbaycan Kommunist Partiyası buraxıldı. Bunlara baxmayaraq Respublikada siyasi həyat keçmiş sovet şəraitində olduğu kimi davam edirdi. Mərkəzin fitvası ilə Dağlıq Qarabağda vəziyyət daha da gərginləşirdi. Hətta 1991-ci ilin sentyabrında Dağlıq Qarabağ özünü müstəqil Respublika elan etmişdi. Ermənilər Dağlıq Qarabağdakı Rusiya ordu hissələrinin köməyi ilə Azərbaycanın ətraf yaşayış məntəqələrini işğal edirdilər. Hakimiyyət isə ciddi tədbirlər görmək iqtidarında deyildi. Belə bir şəraitdə xalqın tələbi ilə Ali Sovetin 1991-ci il oktyabrın 18-də toplanmış sessiyası «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyası Aktı»nı qəbul etdi. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi rəsmən bərpa olundu.

Həmin gün tariximizə «Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərpa edilməsi günü» kimi daxil olmuşdur.

Hələ SSRİ-nin yaşadığı bir şəraitdə Respublikada milli dövlət quruculuğu formalaşmağa başladı. Prezident idarəçiliyi yaradıldı. Dövlət katibi və dövlət müşavirləri vəzifələri təsis olundu. 1991-ci il noyabrın 26-da bərabər əsasda (25 nəfər,

«demokratik blok»dan, 25 nəfər iqtidar yönlü deputatlardan) 50 nəfərlik Milli Şura yaradıldı.

1991-ci ilin axırlarında SSRİ dağıldıqdan sonra dekabrın 29-da Azərbaycan Respublikasında ümumi rəy sorğusu keçirildi. Xalq yekdilliklə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə tərəfdar çıxdı. Bununla da Azərbaycan Respublikasının əməli müstəqillik mərhələsi başlandı.

Bir sıra ədəbiyyatlarda müstəqilliyimizin inkişafı aşağıdakı mərhələlərə bölünür. Birinci mərhələ – 1991 – 1993-cü illər. Bu mərhələ müstəqilliyimizin böhranlı dövrü kimi qiymətləndirilir; ikinci, 1993 – 1995-ci illər. Bu mərhələ ölkədə sabitliyin bərqərar olması və dövlət quruculuğunda mühüm addımlar atılmasına başlanması dövrü hesab olunur; üçüncü, 1995-ci ilin ortalarından sonrakı mərhələdir. Bu mərhələ sabitlik, Respublikanın dinamik inkişafı, bazar iqtisadiyyatına əsaslanan demokratik, hüquqi dövlət quruculuğuna başlanılması mərhələsi kimi qiymətləndirilir.

Müstəqilliyimizin ilk illərində ictimai-siyasi vəziyyət gərgin olmaqda qalırdı. Ermənistanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsdləri davam edir, iqtidar-müxalifət qarşıdurması kəskinləşir, iqtisadiyyat isə tənəzzül edirdi. Bunlar da, siyasi duruma çox mənfi təsir göstərirdi. Erməni faşistləri 1992-ci il fevralın 25 – 26-da Rusiyaya məxsus 366-cı mexanikləşdirilmiş atıcı alayın köməyi ilə Xocalıda azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətdilər. Soyqırımı zamanı 613 nəfər öldürüldü, 487 nəfər yaralandı, 1275 nəfər əsir götürüldü, 150 nəfər itkin düşdü, 6 ailə tamamilə məhv edildi. Bu, siyasi böhranı daha da dərinləşdirdi. Məhz bu şərait 1992-ci il martın əvvəllərində prezident A.Mütəllibovun istefa verməsilə nəticələndi. Prezident vəzifəsini o zaman Ali Sovetin sədri seçilmiş Y.Məmmədov ifa etməyə başladı. Lakin bu da uzun çəkmədi. 1992-ci il mayın 14-də A.Mütəllibov tərəfdarları tərəfindən yenidən prezident kürsüsünə əyləşdirildi. Bir sutka sonra, mayın 15-də demokratik qüvvələrin silahlı müdaxiləsi nəticəsində A.Mütəllibov yenidən prezidentlikdən istefa verməyə məcbur oldu. Hakimiyyətə Xalq Cəbhəsi – Müsavat qrupu gəldi.

Mayın 18-də İsa Qəmbərov Ali Sovetin sədri, 1992-ci il iyunun 7-də isə AXC-nin sədri Əbülfəz Elçibəy Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildilər.

AXC – Müsavat qrupunun hakimiyyət dövründə dövlət quruculuğu sahəsində bir sıra addımlar atıldı. 1992-ci ilin mayında Milli Məclis Azərbaycan Respublikasının Dövlət himnini, 1993-cü ilin əvvəlində Dövlət gerbini təsdiq etdi. 1992-ci ilin iyununda silahlı qüvvələri vahid komandanlığı yaradıldı. Xarici dövlətlərlə əlaqələr formalaşmağa başladı. Müstəqil Azərbaycan Respublikasını ilkin olaraq Türkiyə, sonra Rumıniya, Pakistan, İsveçrə, İran, ABŞ, Rusiya və b. dövlətlər tanıdılar. 1993-cü ilin əvvəllərində artıq dünyanın 116 dövləti Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanımışdı. 70 ölkə ilə diplomatik əlaqələr yaradılmışdı. Azərbaycan Respublikası 14 beynəlxalq təşkilata, o cümlədən İslam Konfransı təşkilatına (1991), İqtisadi Əməkdaşlıq təşkilatına, ATƏT-ə, BMT-yə (1992) üzv qəbul edilmişdi.

Bunlardan başqa bir sıra qanun və qərarlar verilmişdi. Lakin AXC Müsavat qrupu rəhbərliyinin təcrübəsizliyi və səriştəsizliyi üzündən qəbul edilmiş qanun və qərarlar əsasən kağız üzərində qalmışdı. Rəhbərliyin fərəsətsizliyi üzündən daxildə sosial-siyasi böhran dərinləşmişdi.

Azərbaycan beynəlxalq sahədə də təklənmişdi. Türkiyə istisna olmaqla xarici ölkələrdən dəstək ala bilməmişdi. Hətta, informasiya qıtlığı üzündən ABŞ konqresi təcavüzə məruz qalmış Azərbaycana Ermənistanı guya «blokada»ya aldığına görə 1992-ci ildə «Azadlığı müdafiə aktı»na 907 sayılı əlavəsini tətbiq etmişdi. Daxildə də hakimiyyət uğrunda müxtəlif qruplar və şəxslər arasında mübarizə güclənmişdi. Hakimiyyət iddiasında olan S.Hüseynov 1993-cü ilin iyununda nəzarətində olan 709-cu alayın qiyamını təşkil etmişdi. İqtidarın ciddi söylərinə baxmayaraq alayı ram etmək mümkün olmamışdı. Respublikanın cənubunda Ə.Hümbətov tabeliyində olan hərbi qüvvələrə söykənərək «Talış-Muğan Respublikası» yaratdığını elan etmişdi. Azərbaycanın Şimal-şərqində separatçı «Sadvalçılar» «Ləzgistan» dövləti

yaratmaq xülyasına düşmüşdülər. Bir sözlə, respublikada vəziyyət vətəndaş müharibəsi həddinə çatdırılmışdı. Belə şəraitdə xalqın, vətəninə sevən ziyalıların nəzəri diqqəti 1990-cı ilin iyulunda Moskvadan Azərbaycana gələrək Naxçıvanda məskunlaşan və xalqın təkidi ilə 1991-ci il sentyabrın 3-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçilən təcrübəli siyasətçi Heydər Əliyevə çevrilmişdi. Onlar çıxış yolunu onun Respublika rəhbərliyinə gəlməsində görürdülər. 1992-ci il oktyabrın 16-da ziyalılardan ibarət 91 nəfər «Səs» qəzeti vasitəsilə Heydər Əliyevə yenidən böyük siyasətə qayıtması xahişi ilə müraciət etdi. 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda H.Əliyevin sədrliyi ilə Yeni Azərbaycan Partiyası (YAP) yaradıldı.

1993-cü ilin böhranlı iyun günlərində Heydər Əliyev daha çox yada düşdü. Böhrandan çıxmağı bacarmayan iqtidar təkidlə H.Əliyevi Bakıya çağırırdı. 1993-cü il iyunun 15-də Heydər Əliyev Ali Sovetin sədri seçildi. Həmin gün tariximizə «Qurtuluş» günü kimi daxil olmuşdur.

1993-cü il iyunun 18-də gecə xəbər vermədən Prezident Əbülfəz Elçibəy (Əliyev) paytaxtı tərk edərək anadan olduğu Ordubad rayonunun Kələki kəndinə getdi. Respublika rəhbərsiz qaldı. İyunun 23-də Milli Məclis prezident səlahiyyətlərini də Ali Sovetin sədri Heydər Əliyevə həvalə etdi. 1993-cü il oktyabrın 3-də Heydər Əliyev ümumxalq seçkisi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Bununla da müstəqilliyimizin Heydər Əliyev mərhələsi başlandı.

Əliyev Heydər Əlirza oğlu (1923-2003) görkəmli siyasi və dövlət xadimi, general-mayor. 1923-cü il mayın 10-da Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1939-cu ildə Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu bitirmiş, 1939-1941-ci illərdə Azərbaycan Sənaye İnstitutunun memarlıq fakültəsində oxumuş, alman-sovet müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar təhsilini yarımcıq qoyaraq Naxçıvana qayıtmışdır. 1941-ci ildən Naxçıvan MSSR Daxili İşlər Komissarlığında və Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetində şöbə müdiri vəzifəsində işləmiş və 1944-cü ildə dövlət təhükəsizliyi orqanlarında işə göndərilmişdir. Leninqradda (indi Sankt-Peterburq) xüsusi ali təhsil almış, 1957-ci ildə isə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirmişdir, 1964-1969-cu illərdə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədr müavini və sədri vəzifələrində çalışmışdır. 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan KP MK-nin

birinci katibi, 1982-1987-ci illərdə SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini, Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü olmuşdur. İki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşdür. 1991-ci ildə Sov.İKP sıralarını tərk etmişdir. 1990-cı ildə Vətənə - Azərbaycana qayıtmışdır. 1991-1993-cü illərdə Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri, Azərbaycan Respublikası Ali Soveti sədrinin müavini olmuşdur. 1992-ci ildə təsis olunan Yeni Azərbaycan Partiyasının sədri seçilmişdir. 1993-cü ilin iyununda yenidən Azərbaycanın rəhbərliyinə gətirilmişdir. 1993-cü ilin iyunundan oktyabrına kimi Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri, 1993-cü ilin oktyabrından ömrünün sonuna kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olmuşdur. 2003-cü il dekabrın 12-də ABŞ-in Klivlend xəstəxanasında vəfat etmişdir.

Bu mərhələnin başlanması ilə Respublikada hakimiyyət boşluğu aradan qaldırıldı, baş alıb gedən separatçılıq meyilləri yox edildi. Azərbaycan dövlətçiliyinə qəsdlər ləğv olundu. 1994-cü ilin oktyabrında, o zaman baş nazir olan Surət Hüseynovun başçılığı ilə dövlət çevrilişi etmək cəhdi xalqın köməyi ilə aradan qaldırıldı. Eyni zamanda Əlikram Hübətovun «Talış-Muğan» respublikası yaratmaq və 1995-ci ilin martında Daxili İşlər Nazirliyinin Xüsusi Təyinatlı Polis dəstələrinə başçılıq edən Rövşən Cavadov və onun qardaşı prokuror Mahir Cavadov tərəfindən zorakı hökumət dəyişikliyi cəhdlərinin qarşısı alındı. Azərbaycanda sabitlik bərqərar oldu.

1994-cü il mayın 12-də Ermənistanla Azərbaycan arasında atəşkəs əldə edildi. Bu da ölkədə sabitliyin davam etməsi üçün mühüm şərt idi.

1994-cü ilin sentyabrında dünyanın iri neft şirkətləri ilə «Əsrin müqaviləsi» adlandırılan ilk neft müqavilələri imzalandı, İndi dünyanın 14 dövlətindən olan 30-dan çox şirkətlə 21 neft müqaviləsi imzalanmışdır. Onlar Azərbaycan iqtisadiyyatına 10 milyard dollar investisiya qoymuşlar.

Möhkəm sosial-siyasi sabitliyin və qanunçuluğun bərqərar olması Müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsinə imkan verdi. 1995-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildi. Bununla Respublikanın inkişaf tarixində yeni mərhələ – demokratik, hüquqi

dövlət qurmaq, ölkənin dinamik inkişafını təmin etmək mərhələsi başlandı.

Konstitusiyaya əsasən Respublikada qanunvericilik, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti yaradıldı. Parlament seçkiləri yolu ilə müxtəlif partiyaları təmsil edən 125 deputatdan ibarət Milli Məclis formalaşdırıldı. Milli Məclisin qanunvericilik fəaliyyəti gücləndirildi. Son 10 ildə Milli Məclis tərəfindən dövlət quruculuğu və yeni iqtisadi sistemin müvafiq hüquqi bazasını yaratmağa yönəldilmiş mindən çox qanun qəbul edilmişdir.

Demokratik dövlət quruculuğunun bir istiqaməti də çoxpartiyalılığın bərqərar olmasıdır. 1992-ci ildən etibarən Respublikada çoxpartiyalılıq formalaşmağa başladı. Hazırda Respublikada irili-xırdalı 80-ə qədər siyasi partiya fəaliyyət göstərməkdədir. Onlardan 40-dan çoxu rəsmi qeydə alınmışdır. 1995-ci ildə Azərbaycan Gənclər Təşkilatı Milli Şurası və Respublika Uşaq təşkilatı yaradıldı. Gənclərin birinci Respublika forumu günü – 1996-cı il 2 fevral «Gənclər günü» elan edildi. Respublikada 1000-dən çox ictimai birlik və təşkilat yaradıldı. 1998-ci ildə «Bütöv Azərbaycan Birliyi» formalaşdı. Respublikada Qadınlar Cəmiyyəti fəaliyyət göstərməyə başladı. 1999-cu il dekabrın 12-də ilk bələdiyyə seçkiləri keçirildi. Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi istiqamətində bir sıra qanunlar verildi. 1998-ci ildə Respublikada ölüm cəzası ləğv olundu. «Kütləvi informasiya vasitələri haqqında», «Ölkədən getmək və ölkəyə gəlmək haqqında», «Sərbəst toplaşma azadlığı haqqında», «Kütləvi informasiya haqqında» və s. qanunlar verildi.

Azərbaycan iqtisadiyyatında dəyişiklər baş verdi. Bazar iqtisadiyyatı inkişaf yoluna qədəm qoydu, böhran vəziyyəti aradan qaldırıldı, 1995-ci ildə infilyasiya azaldıldı, 1998-ci ildə isə əsasən yox edildi.

1995 – 1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında proqram qəbul edildi. 1997-ci ilin əvvəli üçün 20 minə yaxın kiçik dövlət müəssisəsi özəlləşdirildi. Özəlləşdirmənin sonrakı mərhələsində ölkə iqtisadiyyatı üçün çox əhəmiyyətli

obyektlərin özəlləşdirilməsi təmin edilməkdədir. Respublikada sahibkarlığın inkişafına da geniş üfüqlər açılmışdır.

Respublika iqtisadiyyatının mühüm sahəsi olan kənd təsərrüfatında islahatlar keçirilməyə başladı. 1996-cı ilin iyulunda «Torpaq islahatı haqqında» Qanun qəbul edildi. Torpaq üzərində mülkiyyətin strukturu dəyişdirildi. Dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyət formaları bərqərar oldu.

Bütün bunlar, 1996-cı ildən etibarən iqtisadiyyatın dinamik inkişafına zəmin verdi. 1996 – 2001-ci illərdə daxili məhsul istehsalı 57 faiz artdı. Bu dövr ərzində sənaye istehsalı 20 faiz, kənd təsərrüfatı istehsalı isə 30 faiz artdı. 1996 – 2001-ci illərdə ticarət dövriyyəsi 2,2 dəfə artmışdı.

Özəlləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sayəsində indi ümumi istehsalda özəl bölmənin payı 70 faizdən çoxdur, o cümlədən sənayedə 50 faizədək, kənd təsərrüfatında 99 faiz, ticarətdə 98 faiz, rabitədə 60 faizdən çoxdur.

Beynəlxalq münasibətlərdə də Azərbaycan Respublikasının əlaqələri genişlənməmişdir. Azərbaycan dünyanın 140-dək ölkəsi ilə diplomatik əlaqə yaratmışdır. 30-dək ölkədə Respublikanın səfirlik, baş konsulluq və daimi nümayəndəlikləri vardır. O, dünyanın 120-dən çox ölkəsi ilə ticarət əlaqələri yaratmışdır. Azərbaycan BMT, ATƏT, Avropa Şurası, MDB, İslam Konfransı təşkilatı, GUAM və b. beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunmuşdur. 1994-cü ildən o, NATO-nun «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramında iştirak edir. Avropa-Atlanta Əməkdaşlıq Şurasına qəbul edilmişdir.

Beləliklə, indi Azərbaycan Dövlət Birliyinin tam hüquqlu üzvü kimi dünya miqyasında öz layiqli yerini tutmuşdur.

Lakin Azərbaycan hələ də qonşu təcavüzkar Ermənistanla elan olunmamış müharibə vəziyyətindədir. Erməni hərbi birləşmələri Rusiya ordu hissələrinin dəstəyi ilə Azərbaycan ərazisinin 20 faizindən çoxunu zəbt etmişdir. O, nəinki Qarabağın dağlıq hissəsini, habelə onun ətrafında olan 7 rayonu – Kəlbəcəri (aprel 1993), Laçını (may 1993), Ağdam (iyul 1993), Cəbrayılı (avqust 1993), Füzulini (avqust 1993), Qubadlıyı (avqust 1993) və Zəngilanı (oktyabr 1993) işğal etmişdir. Erməni vandalları işğal

etdikləri ərazidə 9 mindən çox kəndi, 21 şəhəri və qəsəbəni, 88 min yaşayış binasını, 1000-dən çox iqtisadi obyekt, 250 təhsil müəssisəsini, 250 tibb ocağını qarət etmiş, dağıtmış və yandırmışlar.

Bütün bunlar Azərbaycanın Ermənistanla münasibətlərini qaydaya salınmasına imkan vermir.

Bunlara baxmayaraq Azərbaycan bazar iqtisadiyyatına əsaslanan demokratik, hüquqi və dünyavi dövlət qurmaq yolunda dönmədən irəliləyir. O, öz siyasi və iqtisadi potensialını getdikcə artırır. Onun müəyyən etdiyi neft strategiyası Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və beynəlxalq nüfuzunun gücləndirilməsində müstəsna rol oynayır. O, artıq özünün ilk bəhrələrini verməkdədir. Neft fondu hesabına bir sıra sosial-iqtisadi problemlərin həll edilməsinə başlanılmışdır.

2003-cü il oktyabrın 15-də ümumxalq fəallığı ilə keçən prezident seçkiləri Azərbaycanın müasir siyasi durumunu təzahür etdirən göstəricilərdəndir. Bu seçkilərdə əksər səsə eksprezident Heydər Əliyevin sədaqətli varisi cənab İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir.

Əliyev İlham Heydər oğlu, ictimai-siyasi xadim, 1961-ci ilin dekabrında (24) Bakıda anadan olmuşdur, 1982-ci ildə Moskva Dövlət Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutunu bitirmiş, 1982-1985-ci illərdə həmin institutda aspirant, 1985-1990-cı illərdə isə müəllim işləmişdir. 1991-1994-cü illərdə bizneslə məşğul olmuşdur. 1994-cü ildən Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin birinci vitseprezidenti, 1997-cildən Milli Olimpia Komitəsinin Prezidenti işləmişdir. 1998-ci ilin dekabrında Yeni Azərbaycan partiyasının sədr müavini, 2001-ci ildə isə birinci müavini seçilmişdir. 2003-cü ilin yanvarında Avropa Şurası Parlament Assambleyası sədrinin müavini və Büro üzvü seçilmişdir. 2003-cü ilin avqustunda (04) Milli Məclisin qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının Baş Nazir təyin olunmuşdur. 2003-cü il oktyabrın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir.

Bütün proqnoz və parametrlər göstərir ki, XXI əsr Azərbaycan üçün daha uğurlu olacaqdır. O, dövrümüzün üçüncü minilliyində müstəqil, hüquqi və demokratik dövlət kimi dünya birliyində sivil dövlətlər səviyyəsinə yüksəlməkdədir.

Respublikada ümumi daxili məhsul istehsalının artımı XX yüzilliyin sonu üçün orta hesabla 10 faiz olduğu halda, 2003-cü

ildə 11,2 faiz olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatı istiqamətində həyata keçirilən islahatlar nəticəsində istehsal edilən ümumi daxili məhsulun 73,3 faizi qeyri-dövlət bölməsində olmuşdur. 2003-cü ildə 3936 yeni müəssisə yaradılmışdır. Bütövlükdə sənaye istehsalının həcmi 6,1 faiz, sənayenin qeyri-dövlət bölməsində isə istehsal həcmi 7,6 faiz artmış, sənaye istehsalında onun xüsusi çəkisi 53,4 faiz təşkil etmişdir. Respublikada qaz kondensatı da daxil olmaqla 15,4 milyon ton xam neft, 5,1 milyard kubmetr təbii qaz, 21 milyard kilovat saat elektrik enerjisi hasil edilmişdir. Ümumən kimya və neft kimyası sənayesində istehsalın həcmi 9,5 faiz artmışdı.

İslahatlar keçirilməsi sayəsində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı 2003-cü ildə 2002-ci ilə nisbətən 5,6 faiz artmışdır. Hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının 99 faizi özəl bölməsinin payına düşür.

2003-cü ildə respublika iqtisadiyyatının inkişafına 19,5 trilyon manat sərmayə qoyulmuşdur. Bunun da 80,5 faizi xarici sərmayəçilərin hesabına olmuşdur.

2003-cü ildə respublikada ümumi sahəsi 1254,5 milyon km² olan yeni yaşayış evləri tikilmişdir. Bu da əvvəlki ildəkindən 60,2 faiz çoxdur.

Mədəniyyət, təhsil sahələrində də nailiyyətlər uğurludur. 2003-2004-cü dərs ilində respublikada 4542 gündüz və 12 axşam dövlət ümumtəhsil məktəbləri fəaliyyət göstərmişdi. Onlarda bir milyon 686 min şagird təhsil almışdı. Habelə sözügedən dərs ilində 11 qeyri-dövlət ümumtəhsil məktəbi və litseyi fəaliyyət göstərmişdi. 2003-2004-cü il dərs ilində respublikada 26 dövlət və rəsmən qeydiyyatdan keçmiş 15 özəl ali təhsil müəssisəsi, 55 dövlət və 5 qeyri-dövlət orta ixtisas məktəbi olmuşdu. 2003-cü ildə 57 yeni ümumtəhsil məktəbi tikilmiş, 442 məktəbdə təmir-bərpa işləri görülmüşdü.

2003-cü ildə Respublikada 131 elmi tədqiqat institutu, 4100 kütləvi kitabxana, 3100 klub, 27 peşəkar teatr, 159 muzey fəaliyyət

göstərmişdi. Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsi yaradılmışdır.

2003-cü il noyabrın 24-də Prezident İlham Əliyevin «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» verdiyi fərman iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafını təmin etmək yolunda çox mühüm hadisə hesab edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi potensialının artırılmasında Prezidentin «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər) haqqında» 2004-cü il 11 fevral fərmanı da çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu fərman Azərbaycan regionlarının hər tərəfli inkişafına, onların iqtisadi potensialından səmərəli istifadə edilməsini təmin etməyə yönəldilmişdir.

Görülmüş tədbirlər sayəsində 2005-ci ildə ümumi daxili məhsul 26% artmışdı. 2006-cı ilin ilk 5 ayı ərzində isə təqribən 36,6% yüksəlmişdir. Sənaye istehsalı 41,1% artmışdır.

Sözgudən dövrdə xarici iqtisadi əlaqələri sahəsində irəliləyiş baş vermişdir. 2003-cü ildə respublikada fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar, özəl qurumlar dünyanın 124 ölkəsi ilə ixrac-idxal sahəsində əməkdaşlıq etmişdir. Xarici ticarət dövriyyəsi 5,2 milyard dollar təşkil etmişdi. 2004-cü il fevralın 3-də Respublikanın «Gülüstən» sarayında, hələ 1994-cü il noyabrın 20-də «əsrin müqaviləsi» bağlandığı yerdə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) layihəsinin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar sənədlər imzalanmışdır. 1768 kilometr uzunluğunda olan bu neft boru kəməri tikintisinin ümumi dəyəri təxminən 4 milyard ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Boru kəməri ilə ilk neftin ixracı 2006-cı ilin iyulunda həyata keçirilməyə başlamışdır. Bu da Azərbaycan Respublikasının iqtisadi potensialının daha yüksək səviyyəyə qaldırılmasında yeni mərhələ açmışdır.

Vaxtı ilə əfsanə kimi qəbul edilən layihə real gerçəkliyə çevrilmişdir. 2006-cı il iyulun 13-də Türkiyənin Ceyhan limanında

onun işə düşməsi münasibəti ilə Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan prezidentlərinin ABŞ və bir sıra digər dövlətlərin yüksək səviyyəli nümayəndələrinin iştirakı ilə təntənəli mərasim keçirilmişdir.

XX ƏSRİN ƏN GÜCLÜ İQTİSADI BÖHRANLARI

§ 1. XX əsrin birinci yarısında iqtisadi böhranlar

XX əsr iri iqtisadi böhranlarla da səciyyəvidir. Böhran bazar iqtisadiyyatının başlıca xüsusiyyətidir. Bu səbəbdən hələ XIX əsrin əvvəllərindən etibarən bazar iqtisadiyyatı ölkələrində vaxtaşırı iqtisadi böhranlar baş vermişdi. XX əsrdə o daha da güclənmişdi.

Dünya XX əsrə 1900 – 1903-cü illərdə təxminən eyni vaxtda Rusiya və ABŞ-da başlanan sənaye böhranı şəraitində daxil olmuşdu. Bu böhran əvvəl metallurgiya sənayesini, sonra isə kimya, energetika və tikinti sahələrini əhatə etmişdi. Sənaye böhranı Almaniyanı, İtaliyanı, Fransanı və b. sənaye ölkələrini də bürüyərək ümumi xarakter almışdı. O, əksər sənaye müəssisələrini iflasa uğratmış, işsizlərin sayı kütləvi olaraq artmışdı. Lakin dünya ölkələri tezliklə böhran vəziyyətindən çıxmışdılar. İstehsal normallaşmağa başlamış, sərmayə qoyuluşu yüksəlmişdi.

XX əsrin əvvəllərində dünya 1907-ci il iqtisadi böhranı və 1913 – 1914-cü illərin böhranqabağı vəziyyəti ilə də rastlaşmışdı.

Birinci dünya müharibəsinin başlanması ilə böhran vəziyyəti aradan qalxmışdı. Birinci dünya müharibəsindən sonra iki Dünya müharibəsi arasında 20 – 30-cü illərdə dünya üç ümumi istehsal artıqlığı böhranı – 1920 – 1921-ci illər, 1929 – 1933-cü illər, 1937 – 1938-ci illər böhranları ilə rastlaşmışdı.

1929 – 1933-cü illər dünya iqtisadi böhranı və onun qarşısını almaq tədbirləri. XX əsrin birinci yarısındakı iqtisadi böhranlar sırasında 1929 – 1933-cü illər dünya iqtisadi böhranı xüsusi yer tutmuşdu. O, daha uzun, ağır və çoxcəhətli olmuşdu. Bu böhrandan dünyanın bütün sənaye ölkələri, xüsusən ABŞ və Almaniya daha çox əziyyət çəkmişdi.

Böhran 1929-cu ilin payızında ABŞ-da başlayıb, sonra Avropa və Asiya ölkələrinə yayılmışdı. Böhran illərində sənaye istehsalı ABŞ-da 41.2 faiz, Almaniya-da 40.2 faiz, Fransada 30.9 faiz, İtaliya-da 33 faiz, İngiltərədə 16.2 faiz azalmışdı. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə istehsal daha aşağı düşmüşdü. Məsələn, sənaye istehsalı Yuqoslaviya-da 50 faiz, Polşada 45 faiz, Çexoslovakiya-da 40 faiz azalmışdı. Çində kənd təsərrüfatı istehsalı 72 faiz aşağı düşmüşdü. İşsizlərin sayı görünməz dərəcədə artmışdı. Rəsmi məlumatlara görə dünyanın təkcə 32 ölkəsində işsizlərin sayı böhranın üç ili ərzində (1929 – 1932-cü illər) 5.9 milyon nəfərdən 21.4 milyon nəfərə qalxmışdı. Təkcə ABŞ-da 17 milyon işsiz var idi.

Böhranın yaratdığı çətinliklər dünyada sosial qarşudurma da gücləndirmişdi. O, sənaye ölkələrində güclü fəhlə çıxışlarına səbəb olmuşdu.

Böhranla mübarizə, onu aradan qaldırmaq üçün yeni üsul və yollar axtarırdı. Siyasi qüvvələr, siyasi partiyalar və siyasi dövlət xadimləri bu məqsədlə müxtəlif təkliflər, ideyalar və yollar təklif edirdilər. Onlardan bəziləri, o cümlədən ABŞ prezidenti F.Ruzvelt liberal islahatlar, sosial-demokratiya liderləri geniş sosial islahatlar həyata keçirməyi, Almaniya nasistləri isə iqtisadiyyatı hərbişləndirmək, dövlətin tənziomedici rolunu artırmaq ideyalarını irəli sürürdülər.

Beləliklə, böhrandan çıxmaq üçün irəli sürülən təkliflər üç istiqamətdə qruplaşmışdı: liberal-islahatçılıq, sosial-islahatçılıq və totalitarizm. Birincidən ABŞ-da, ikincidən Skandinaviya ölkələrində, Fransada və üçüncüdən isə Almaniya, İtaliya və Yaponiyada istifadə olunmuşdu.

Böhrandan çıxmağın amerikan variantı öz əksini 1932-ci ilin payızında ABŞ prezidenti seçilmiş F.Ruzveltin təklif etdiyi “Yeni xətt” siyasətində tapmışdı.

Bu siyasət əsasən liberal iqtisadiyyat prinsipləri ənənələrinə söykənmişdi. Burada təsərrüfat və ictimai həyatın bütün sahələrinə təsir göstərəcək metodlara üstünlük verilirdi. “Yeni xətt”

siyasətinin əsasını bütün sahələri, xüsusən bank və maliyyə sistemini əhatə edən islahatlar təşkil edirdi. Bu məqsədlə konqres 70-ə qədər qanun qəbul etmişdi.

“Yeni xətt”in başlıca istiqamətini iqtisadi və sosial fəaliyyətin bütün sahələrində dövlətin tənzimedicisi rolunu artırmaq təşkil edirdi. 1933 – 1938-ci illəri əhatə edən bu siyasət dövlətin müdaxiləsi yolu ilə kapitalizmin əsaslarını möhkəmləndirmək və sosial prosesləri qaydaya salmaq mahiyyəti daşıyırdı. O, iki mərhələdə: 1933 – 1935-ci və 1935 – 1938-ci illərdə həyata keçirilmişdi.

Birinci mərhələdə dövlətin iqtisadiyyata nəzarətini gücləndirmək, iqtisadi inkişafda bank sisteminin rolunu artırmaq, azad və ədalətli rəqabəti gücləndirmək, iqtisadi inkişafda fəhlələrin iştirakını təmin etmək, kənd təsərrüfatı istehsalını səmərələşdirmək tədbirləri həyata keçirilmişdi. Sənaye istehsalını qaydaya salmaq məqsədilə “Milli bərpa idarəsi” yaradılması barədə qanun verilmişdi. Qanunda sahibkarlar tərəfindən həmkarlar ittifaqlarının tanınması, onlarla işçilərin haqlarını müdafiə etmək məqsədini güdən kollektiv müqavilələr imzalanması, işsizliyi aradan qaldırmaq üçün dövlət hesablı ictimai işlərin təşkil edilməsi kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi müəyyən olunmuşdu. Bu işlər üçün 12 milyard dollar vəsait ayrılmışdı. Xüsusi “Vətəndaş mühafizəsi korpusu” yaradılmışdı. 20-25 yaşlı gənclər üçün bütün ştatlarda əmək düşərgələri təşkil olunmuşdu.

Kənd təsərrüfatı istehsalını qaydaya salmaq məqsədilə də tədbirlər müəyyən olunmuşdu. Kənd təsərrüfatı üzrə qəbul edilmiş qanunda əkin sahələrini və mal-qaranın sayını azaltmaq, kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət tərəfindən satın alınması, onların emalı və saxlanması yolu ilə məhsul artıqlığına son qoyulması tədbirləri nəzərdə tutulmuşdu.

İkinci mərhələdə zəhmətkeşlərin sosial problemlərini qaydaya salmaq tədbirləri həyata keçirilmişdi. Sosial təminat barədə xüsusi qanun verilmişdi. Bu qanuna əsasən ABŞ-da ilk dəfə dövlət pensiya və müavinət sistemi həyata keçirilmişdi. Belə

ki, sosial sığorta, minimum əmək haqqı, işsizlərə, əlillərə və b. imkansızlara müavinət verilməsi, onların pulsuz yeməklə təmin olunması barədə tədbirlər həyata keçirilmişdi.

Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi sayəsində 1937-ci il üçün ABŞ iqtisadiyyatı böhrandan çıxarılmışdı. 1937-ci ildə o, böhrandan əvvəlki səviyyəyə çatmışdı.

Kapitalizmin inkişafında yeni mərhələ açan “Yeni xətt” siyasəti böhrandan çıxmaqda digər inkişaf etmiş ölkələr üçün də yararlı olmuşdu. Bu siyasətin prinsiplərinin həyata keçirilməsi sayəsində Böyük Britaniya və bir sıra başqa ölkələr 1929 – 1933-cü illərin ağır iqtisadi böhranından xilas olmuşdular. Artıq ikinci dünya müharibəsinin başlanğıcı üçün onlar iqtisadi böhranın nəticələrini tamamilə aradan qaldırmışdılar.

Böhrandan çıxmaq üçün sosial-islahatlar keçirməyi təklif edənlər dövlətin tənzimedicisi rolunu artırmağı və iqtisadiyyatı “sosialistləşdirməyi”, yeni bir sıra müəssisə və təsərrüfat sahələrini dövlətin ixtiyarına verməyi (milliləşdirməyi) nəzərdə tuturdular. Bu cəhətdən onlar SSRİ təcrübəsindən əxz etmişdilər. Sosial islahat ideyaları ən çox sol qüvvələrin (sosial-demokratların) hakimiyyətdə olduğu Skandinaviya ölkələrində gerçəkləşdirilmişdi. Artıq, 30-cu illərdə İsveçdə, Danimarkada, Norveçdə iqtisadiyyatda dövlət bölməsinin çəkisi xeyli artmışdı. Bu ölkələrin sosial-demokrat hökumətləri xarici ticarəti və kapital ixracını dövlət nəzarətinə almış, borc alma faizini aşağı salmaq yolu ilə istehsalı maliyyələşdirmək şəraitini yüngülləşdirmiş, əsaslı tikintiyə, kənd təsərrüfatı istehsalına kapital qoyuluşunu artırmışdılar. Sosial islahatlar şəraitində pensiya təminatını əsaslı surətdə yaxşılaşdırmaq, dövlət sığorta sistemi yaratmaq, anaları və uşaqları mühafizə edən qanunlar vermək, əmək qanunvericiliyini inkişaf etdirmək və nəhayət, mənzil tikintisini dövlət tərəfindən maliyyələşdirmək tədbirləri də həyata keçirilmişdi.

Dövlət tənzimlənməsində bu kimi meyillər sol antifaşist qüvvələr hakimiyyətə gəldikdən sonra Fransada və İspaniyada da mövcud olmuşdu.

Bu meyillər, burjuaziyanın müxtəlif səbəblərə görə sosial-iqtisadi manevlər etməyə geniş imkanları olmayan və eyni zamanda sol qüvvələri güclü olan ölkələr üçün səciyyəvi idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial-iqtisadi inkişafın bu variantı heç də tezliklə müsbət nəticələrə gətirib çıxarmamışdı. Belə ki, kəskin böhran şəraitində heç də bütün ölkələrdə islahatçılara optimal tədbirlər görmək və onları qoruyub saxlamaq, yəni müxtəlif sosial qruplardan olan vətəndaşların tələblərini ödəmək nəsb olmamışdı. Bu da, qeyri sabit daxili siyasi şəraitə, islahatların ardıcılığının pozulmasına və onların dayandırılmasına gətirib çıxarmaya bilməzdi. Sağların qələbəsi nəticəsində İspaniyada və Fransada yaranmış vəziyyət buna misal ola bilər.

Buna baxmayaraq böhrandan çıxmaq üçün sosial istlahatları keçirməyi təklif edənlərin Skandinqaviya təcrübəsi öz bəhrələrini verməkdədir. İsveç sosializm fenomeni buna parlaq misaldır.

Nəhayət, Almaniya kimi totalitarizm tətbiq olunan ölkələrdə vəziyyət başqa cür idi. Qeyd edək ki, liberal-islahatçı və sosial-islahatçı modelli ölkələr bazar münasibətləri sistemində əsaslandıqları halda, totalitar modelli dövlətlər bu münasibətləri əsasən qəbul etmirdilər. XX əsrin 30-40-cı illərində Almaniya, İtaliyada, Yaponiyada, general Franko qələbə çaldıqdan sonra İspaniyada və bir sıra digər ölkələrdə təşəkkül tapmış təsərrüfat sistemi buna misal ola bilər. Bu ölkələrdə təsərrüfat mexanizmi yüksək dərəcədə mərkəzləşdirilmə ilə səciyyələnirdi. Almaniya, İtaliya və Yaponiya iqtisadi böhrandan çıxmaq vəzifəsini həyata keçirməkdən çox, gələcəkdə silahlı yolla dünyanı yenidən bölüşdürmək məqsədini güdürdülər. Əslində onlar üçün dünyanı yenidən bölüşdürmək vəzifəsi böhrandan çıxmağın yol və metodlarını müəyyən edirdi.

Beləliklə, xalq təsərrüfatının ücdantutma hərbişdirilməsi böhran əleyhinə siyasətin başlıca cəhəti idi. Bu məqsədlə də faşist dövlətləri təsərrüfat işlərinə birbaşa qarışmaq metodlarına üstünlük verirdilər. Buna görə də adi çəkilən ölkələrdə iqtisadiyyatda dövlət bölməsi daim artırdı. Xüsusi hərbi sənaye müəssisələri ilə

yanaşı, xammal sahələri, istilik-enerji bazaları, nəqliyyat və b. sahələr milliləşdirilirdi (dövlətləşdirilirdi). Bunlarla yanaşı, bir sıra müəssisələr məcburi yolla dövlətlə sıx əlaqəsi olan iri inhisar birliklərinin tərkibinə daxil edilirdilər. Bunun əsasında dövlət sifarişləri daim artır, sərəncamlı iqtisadi planlaşma inkişaf edirdi.

Məhz bu siyasətin nəticəsində artıq bir ildən sonra Almaniyada işsizlik aradan götürülmüşdü. İqtisadiyyatda, xüsusən ağır sənaye sahələrində artım kəskin surətdə yüksəlmişdi. Bu model (totalitarizm) digər iqtisadi modellərdən fərqli olaraq daha tez müsbət sərəncam vermişdi.

Onu da qeyd edək ki, Almaniya və Yaponiya istisna olmaqla əksər ölkələr 1929 – 1933-cü illər böhranı bitdikdən sonra uzun müddət iqtisadi durğunluq vəziyyətində qalmışdılar.

Bununla belə, çox böyük iqtisadi artım əldə etməsinə baxmayaraq Almaniya iqtisadi fəlakət qarşısında qalmışdı. Belə ki, onun təsərrüfatında artım hərbi sənayenin süni olaraq inkişaf etdirilməsi əsasında baş vermişdi. İqtisadiyyatı hərbişdirmək siyasətinin davam etdirilməsi nəinki təsərrüfatın tarazlığını bərpa etmək, daxili və xarici bazarı genişləndirmək, maliyyə sistemini sağlamlaşdırmaq, sosial münasibətlərin ahəngdarlığını təmin etmək problemlərini həll etməyə imkan verirdi, hətta onları çıxılmaz vəziyyətə salırdı. İqtisadi fəlakətdən xilas olmağın yeganə yolunu xarici təcavüzə başlamaq təşkil edirdi. Ona görə də totalitar faşist dövlətləri 1931-ci ildən etibarən hərbi münacişələr, təcavüzlər təşkil etməyə başlamışdılar. Bu da, bəşəriyyəti ikinci dünya müharibəsi astanasına gətirib çıxarmışdı.

Faşist ölkələrinin hərbişməsi dünyada silahlanma prosesini gücləndirmişdi. Müharibə qabağı ABŞ, İngiltərə, Fransa və başqa ölkələrdə dövlət inhisarçı kapitalizmini gücləndirmək meyilləri artmışdı. Lakin bu onların təsərrüfat sistemini totalitar modelinə çevirə bilməmişdi.

§ 2. XX əsrin II yarısında iqtisadi böhranlar

Azad bazar iqtisadiyyatından doğan silsilə böhranlar ikinci dünya müharibəsindən sonra da səciyyəvi hal almışdı. Müharibədən sonra 1948 – 1949, 1953 – 1954, 1957 – 1958, 1960 – 1961, 1969 – 1970, 1974 – 1975, 1979 – 1982, 1990 – 1991- və XX əsrin son illərində iqtisadi böhranlar baş vermişdi. Onlardan 1974 – 1975-ci illər böhranı daha dərin və əhatəli olmuşdu.

Bu böhran ABŞ, İngiltərə və AFR-də başlamış, eyni vaxtda bütün kapitalist ölkələrini əhatə etmişdi. Böhranın belə əhatəli olması müharibədən sonra dünya iqtisadi inkişafında baş vermiş yeni meyillər ilə ədaqədər idi. Belə ki, ikinci dünya müharibəsindən sonra elmi-texniki tərəqqi nəticəsində kapitalizm dəyişilmiş, istehsalda beynəlmilləşmə artmış, beynəlxalq əmək bölgüsü və ixtisaslaşma dərinləşmişdi.

Bunun nəticəsində qabaqcıl kapitalist ölkələrinin texniki-iqtisadi oxşarlığı və milli iqtisadiyyatların bir-birindən güclü asılılığı yaranmışdı. Məhz bu amillər böhran dövründə “iqtisadi möcüzə” baş verən AFR və Yaponiya kimi ölkələrdə istehsalın çox aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu.

ABŞ-da böhran demək olar ki, sənayenin bütün sahələrini əhatə etmişdi. O, xüsusən investisiya fəaliyyətində, mənzil və istehsal tikintisi sahəsində daha dərin hal almışdı. Mənzil tikintisi 50% aşağı düşmüşdü. Böhran, kömürçıxarma istisna olmaqla sənayenin maşınqayırma, kimya, elektrotexnika kimi sahələrini bürümüşdü. Bu sahələrdə istehsal 20-30% aşağı düşmüşdü. ABŞ-da işsizlərin sayı 8,5 milyona çatmışdı. Əmək haqları azalmış, inflyasiya yüksəlmişdi, firmaların müflisləşməsinin miqdarı artmışdı. Böhranın doğurduğu itki 400 milyard dollara çatmışdı.

Müharibədən sonra “soyuq müharibə” şəraitində hərbi istehsalın artması böhran illərində inflyasiya prosesini gücləndirmişdi. Məlumdur ki, müharibə həmişə inflyasiyaya gətirib çıxarır. Bu da istehsal olunan məhsulun bazar üçün nəzərdə tutulmaması ilə əlaqədar idi. XX əsrin 50 – 60-cı illərində elmi-

texniki tərəqqi ilə əlaqədar təkcə ABŞ-da ordu 3-4 dəfə yenidən silahlandırılmışdı. Hərbi xərclər ildən ilə artmışdı. 50-ci illərdə o, 50 milyard dollar idisə, 70-ci illərin axırında 150 milyard dollara yüksəlmişdi.

Maliyyə sistemindəki nöqsanlar da inflyasiyaya səbəb olan amillərdən idi.

1974 – 1975-ci illərin silsilə böhranı istilik-enerji və xammal böhranı ilə çulğalaşmışdı. 50 – 60-cı illərdə kapitalist iqtisadiyyatının artım surətinin yüksəlməsi təbii enerji növlərinə tələbatın artmasına səbəb olmuşdu. Buna görə də 1950 – 1972-ci illərdə onun istehsalı üç dəfə çoxalmışdı. Enerji balansının strukturunda dəyişikliklər baş vermişdi, onun strukturunda neftin mövqeyi artmışdı. Həmin illərdə neft məsarifi beş dəfə çoxalmışdı. Neft istehsalının artması inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin enerji ehtiyatlarının idxalından asılılığını gücləndirmiş, idxalçı kimi vəziyyətlərini ağırlaşdırmışdı. Hətta, hələ XIX əsrin axırlarından etibarən ticarət balansında müsbət qalığı (saldosu) olan ABŞ-da XX əsrin 70-ci illərində bu sahədə çatışmamazlıq yaranmışdı.

Eyni zamanda dünyada qabaqcıl kapitalist ölkələri ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı münasibətlərdə də dəyişikliklər baş vermişdi. İndi müstəmləkəçilikdən azad olmuş neft istehsal edən ölkələr neftdən gəlirlərini artırmağa başlamışdılar. Bu məqsədlə də onlar daim neftin qiymətini yüksəltməyə cəhd göstərmişdilər.

Neftin qiymətlərinin kəskin surətdə yüksəlməsi şəraitində kapitalist ölkələri öz enerji siyasətlərinə yenidən baxmağa məcbur olmuşdular. Onlar enerjiyə qənaət etmək yolu ilə neft idxalını məhdudlaşdırır, öz enerji ehtiyatlarını artırır, nefti kömürlə, nüvə enerjisi ilə əvəz etməyə başlayır, enerjiyə qənaət edən dəzgah və texnologiyalar yaratmaq məqsədilə elmi tədqiqat işlərini və yeni enerji mənbələri axtarmaq səylərini gücləndirirdilər. Məsələn, İngiltərə və İsveç bu illərdə Şimal dənizinin dibindən neft çıxarmağa başlamış, Yaponiya yeni enerji mənbələri tapmağa məcbur olmuşdu.

Bu illərdə xammal çatışmamazlığı böhranı da özünü göstərmişdi. O, özünün təzahürünü xammal qiymətlərinin artmasında büruzə vermişdi. 1970 – 1974-cü illərdə xammal məhsullarının qiymətləri 87 faiz yüksəlmişdi. İnkişaf etmiş ölkələr xammal təchizatında keçmiş müstəmləkələrdən istifadə edirdilər. 70-ci illərdə xammal tədarükçüsü olan gənc milli dövlətlər öz gəlirlərini artırmaq addımları atmağa səy göstərmişdilər. Neft sahəsində olduğu kimi, onlar burada da vahid cəbhədə çıxış edə bilməmişdilər. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələri öz növbəsində xammal əvəedicilərinin yaradılması siyasətinə keçmişdilər.

Bu illərdə ərzaq məhsulları, xüsusən taxıl çatışmamazlığı üzündən ərzaq böhranı da yaranmışdı. 1972 – 1974-cü illərdə məhsulsuzluq üzündən baş verən qıtlıq iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirmişdi. Taxıl ehtiyatı 2 dəfə azalmış, qiymətlər isə 70-90% yüksəlmişdi.

Bu böhran, kapitalist iqtisadiyyatında vaxtaşırı baş verən struktur böhranları ilə də səciyyələnmişdi. Bu da, müəyyən istehsal sahələrinin və istehsal fəaliyyətinin inkişafı arasında uyğunsuzluqlar ilə əlaqədar idi. Bu səbəbdən 1974 – 1975-ci illər böhranı uzanmış və dərinləşmişdi.

XX əsrin II yarısında baş vermiş iqtisadi böhranlardan biri də 1980 – 1982-ci illər böhranıdır. Bu böhran üç il çəkmişdi. Bu böhran bütün kapitalist ölkələrini, istər inkişaf etmiş böyük və kiçik kapitalist ölkələrini, istərsə inkişaf etməkdə olan bir sıra ölkələri əhatə etmişdi.

Böhran nəticəsində 1982-ci ildə sənaye istehsalının həcmi 1979-cu illə müqayisədə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində 95.5%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 87.5%, Avropa iqtisadi birliyi ölkələrində 1.2% aşağı düşmüşdü.

Bu böhran iki mərhələdə keçmişdi. O, əvvəlcə Böyük Britaniyanı və Fransanı, sonra ABŞ və digər ölkələri əhatə etmişdi. Birinci mərhələdə böhran gündəlik istehlak malları istehsal edən sahələri, ikinci mərhələdə ağır sənayeni, o cümlədən metallurgiya sənayesini bürümüşdü. Enerji sahəsində də böhran əlamətləri qalmışdı.

Bu böhran, həm də kapitalist ölkələrinin mərkəzəqaçma siyasətinin – təsərrüfat həyatının beynəlmilələşdirilməsinin güclənməsi şəraitində davam etmişdi.

XX əsrin ikinci yarısında dünya sosializm ölkələrində, o cümlədən onların əsas dayacağı olan SSRİ-də də böhran halları baş vermişdi. 50-ci illərin ortalarından bu ölkələrdə başlanan böhran meylləri 70 – 80-ci illərdə daha dərinləşmişdi. 80-ci illərin ortaları üçün təkcə SSRİ-də istehsal və milli gəlir 2,5 – 3 dəfə aşağı düşmüşdü. SSRİ-də və ona müvafiq olaraq sosializm ölkələrinin əksəriyyətində həyata keçirilən «yenidənqurma» siyasəti də böhrandan çıxmağa kömək etməmişdi. Əksinə o, SSRİ-nin, dünya sosializm sisteminin iflasına gətirib çıxarmışdı.

XX əsrin 90-cı illərində də ən çox sosializmdən əl çəkmiş Cənub Şərqi Avropa ölkələrində, Rusiyada və SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqillik əldə etmiş ölkələrdə iqtisadi böhran özünü qabarıq göstərmişdi. Bir sistemdən – sosializmdən bazar iqtisadiyyatına keçid, iqtisadiyyatın dağılması, istehsalın heçə endirilməsi, yüksək dərəcədə inflyasiya həmin ölkələrdə böhranı daha da dərinləşdirmişdi. Üstəlik həmin ölkələrdə iqtisadi böhran siyasi böhranla müşayiət olunmuşdu.

1991-ci ilin oktyabrında öz müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanın təmsalında bunu çox aydın təsəvvür etmək olar. 1990 – 1995-ci illərdə Azərbaycanda iqtisadiyyat tam tənəzzül vəziyyətində idi, inflyasiya baş alıb gedirdi (o, 1600 faiz təşkil edirdi). Lakin 1995 – 1996-cı illərdən Azərbaycan iqtisadiyyatında dirçəlmə meyli güclənməyə başladı. Artıq iqtisadiyyatın inkişafında dinamiklik əldə edilmiş, inflyasiya demək olar ki, heçə endirilmişdir. Bunu, əsasən SSRİ məkanında olan digər ölkələr barəsində də demək olar.

§ 3. Böhran əleyhinə dövlət tənzimlənməsi

Müharibədən sonra iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin başlıca istiqamətini antiböhran tənzimlənmə siyasəti təşkil etmişdi. Bütün ölkələr bunu həm böhrandan çıxmaq üçün, həm də onun qarşısını almaq üçün tətbiq etmişdilər. O, əsasən dövlətin büdcə və pul kredit siyasəti vasitəsilə həyata keçirilmişdi. Məsələn, 50 – 60-

cı illərdə iqtisadiyyatdakı durğunluq hallarına qarşı kapitalist ölkələri dövlət xərclərini artırıb, vergiləri azaltmaq və başqa tədbirlər həyata keçirmişdilər. Bu da, ümumilikdə tələbatın artmasına, investisiyaların çoxalmasına və istehsalın genişlənməsinə səbəb olmuşdu.

Nəticədə, 50-60-cı illərdə böhran vəziyyətində olan sənayenin və digər sahələrin milliləşdirilməsi əsasında dövlət və yarım dövlət mülkiyyətinin artması meylləri güclənmiş, hərbi sənaye kompleksinə və sosial sahəyə böyük büdcə vəsaitləri ayrılması yüksəlmişdi.

Dövlət tənzimlənməsinin yeni formalarından biri də bəzi ölkələrdə (Hollandiyada, İspaniyada, Norveçdə, Fransada, İsveçdə) iqtisadiyyatın büdcə proqramları ilə möhkəmləndirilən planlaşmanın həyata keçirilməsidir.

Hətta müəyyən vaxtlarda böhran əleyhinə tədbirlər sırasında keynsçilik modelindən, yeni dövlətin tənzimləmə rolunu artırmaq konsepsiyasından imtina etmək, bazara geniş azadlıq verilməsi tədbirləri təşkil etmişdi.

Yeni keynsçiliyi əvəz edən konsepsiyada dövlətin əsas diqqəti pul-kredit sisteminin tənzimlənməsinə, silsilə sarsımların və aşınmanın qarşısının alınmasına və sabit iqtisadi yüksəlişin təmin edilməsinə yönəldilmişdi. Böhran əleyhinə müasir siyasətin əsas fərqləndirici cəhətini kreditin liberallaşdırılması, vergilərin aşağı salınması yolu ilə istehsalın səmərələşdirilməsi üçün şərait yaradılması təşkil edir.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı ölkələri XX əsr ərzində böhran hallarına qarşı zəngin mübarizə metod və vasitələrdən istifadə etmişdilər. Onlar böhrandan çıxmaq üçün böyük təcrübə qazanmışlar. Dünyada güclənən inteqrasiya prosesi, dünya siyasətində mərkəzəqaçma siyasəti meyllərinin güclənməsi, dünya ölkələrinin böhran halları əleyhinə birgə mübarizəsi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Çünki indiki şərait böhran əleyhinə mübarizədə ölkələrin birgə fəaliyyətinin razılaşdırılmasını tələb edir.

X mövzu

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ DÜNYANIN İNKİŞAFINDA BAŞLICA MEYLLƏR

XX əsrin ikinci yarısı dünyanın inkişafında baş vermiş başlıca meyllərlə də səciyyələnir. Bunlar elmi-texniki inqilabın yeni mərhələsinin başlanması və inkişafında, dünya kapitalizminin mahiyyətə dəyişməsində və dünya siyasətində mərkəzəqaçma meylinin daha da güclənməsində öz təzahürünü tapmışdı. Məhz bu meyllərin güclənməsi sayəsində dünyanın iqtisadi, sosial-siyasi, mədəni və mənəvi həyatında köklü dəyişikliklər baş vermişdir. İndi onlar dünya sivilizasiyasının inkişafını müəyyən edən istiqamətlərə çevrilmişlər.

§ 1. Üçüncü elmi-texniki inqilab və onun inkişaf mərhələləri

Elmi-texniki inqilabın mahiyyəti elm və texnikanın nailiyyətlərinin praktikaya, istehsalata tətbiq edilməsindən ibarətdir.

Birinci sənaye inqilabı XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində baş vermişdir. Onun başlıca əlamətləri texnika və demokratiya olmuşdur. Onlar tərəqqi üçün təkanverici amil olmuşdular.

İkinci elmi-texniki inqilab XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində baş vermişdir. Onun əsas əlamətlərini «elektrik», «neft» sahələrində tərəqqi təşkil etmişdi. Elmi-texniki tərəqqinin bu mərhələsi XX əsrin birinci yarısında sosial-iqtisadi və siyasi inkişafa təkan vermiş və sonrakı elmi-texniki tərəqqi üçün zəmin yaratmışdır.

XX əsrin ən mühüm ümumdünya tarixi proseslərindən biri elmi-texniki inqilabın yeni mərhələsinin başlanmasıdır. Elmi-texniki inqilabın bu mərhələsi dünya sivilizasiyasının inkişafına

çox dərin təsir göstərmiş, onun olmazın dərəcədə yüksəlməsinə güclü təkan vermişdir. Postsənaye sivilizasiyanın təşəkkülündə, iqtisadiyyatın beynəlmilləşməsində, iqtisadi və siyasi inteqrasiyanın inkişafında, informasiya inqilabının yaradılmasında üçüncü ETİ-nin çox müstəsna rolu olmuşdur.

Müasir elmi-texniki inqilabın ilkin şərtlərini XX əsrin birinci yarısında nüvə fizikası və kvant mexanikası, kibernetika, mikrobiologiya və biokimya, polimerlər kimyası sahələrində əldə edilmiş elmi kəşflər və nailiyyətlər, habelə onları təcəssüm etdirən ən yüksək səviyyəli istehsalın inkişafı təşkil etmişdi. Üçüncü elmi-texniki inqilabın əsası İkinci dünya müharibəsi dövründə qoyulmuşdur. Müharibənin gedişində tamamilə yeni silah və hərbi texnika: atom bombası, reaktiv təyyarə, reaktiv minaatan, ilk taktiki raketlər və s. yaradılmışdı. Bütün bunları yaradan çoxsaylı hərbi tədqiqat institutları və konstruktor büroları müasir ETİ-nin ilk istiqamətləndiriciləri olmuşdular.

Üçüncü ETİ öz inkişafında 2 mərhələdən keçmişdir: birinci, 40-cı illərin ortalarından 60-cı illərin sonuna kimi: ikinci, 70-ci illərdən sonrakı dövr. Birinci və ikinci mərhələlər arasında əsas sədd EHM-lərin dördüncü nəslinin yaradılması və tətbiq edilməsi hesab olunur. Bundan sonra kompleks avtomatlaşma başa çatmış və iqtisadiyyatın bütün sahələrinin yeni texnologiya əsasında qurulmasına keçilmişdi.

ETİ-nin mahiyyətini dərk etmək üçün, onun aşağıdakı nailiyyətlərini yada salmaq yerinə düşərdi:

Birinci mərhələ (40-60-cı illər):

40-cı illərdə-televizor, tranzistor, kompüter, radar, raketlər, atom bombası, sintetik liflər, penisillin; 50-ci illərdə-nüvə bombası, yerin süni peykiləri, reaktiv sərnişin təyyarələri, nüvə reaktoru ilə işləyən elektrik enerjisi dəzgahları, proqramlı idarəetmə dəzgahları; 60-cı illərdə-lazerlər, inteqral sxemlər, rabitə peykləri, sürətli ekspresslər.

İkinci mərhələdə (70-90-cı illər):

70-ci illərdə-mikroprosessorlar, məlumatların optik ötürücüləri, sənaye robotları, biotexnologiya; 80-ci illərdə-hədsiz böyük həcmli inteqral sxemləri, çox möhkəm keramika, kompüterlərin beşinci nəsli, gen mühəndisliyi, istilik nüvə analizi; 90-cı illərdə internet və b. yaradılmışdır.

Elmi-texniki tərəqqinin və onun naliyyətlərinin istehsalatda tətbiq olunmasının, inkişafının sürətlənməsini həvəsləndirən çox mühüm səbəblərdən biri müharibədən sonrakı yeni beynəlxalq və daxili rəqabət şəraitində istehsalın mənfəətinin dönməz yüksəlişini təmin etmək olmuşdur. "Soyuq müharibə" dövründə ABŞ və SSRİ-nin imper ambisiyalarının, hərbi blokların uzunmüddətli qarşıdurmasının da burada az rolu olmamışdı. Silahlanmada texnoloji cəhətdən yüksək üstünlük əldə etmək üçün yeni növ kütləvi qırğın silahları yaratmağa və onları təkmilləşdirməyə diqqət artmışdı. ABŞ-dan sonra SSRİ-də daha güclü atom bombası düzəldilmişdi. Strateji, kontinental bombardmançılar, silahlanmada inqilab sayılan kontinentlərarası ballistik və orta mənzilli raketlər yaradılmışdı. Rəqabət və yarış kosmosa keçirilmişdi. Burada da, kimin üstünlüyü uğrunda bəhs başlanmışdı.

Kapitalist ölkələrindən fərqli olaraq SSRİ-də xarici siyasət tələblərinə, qarşıdurmaya müvafiq olaraq, ETİ-nin nailiyyətləri əsasən hərbi sahədə tətbiq olunmuşdu.

Qabaqcıl kapitalist ölkələrində isə elmi texniki potensial xarici siyasət amilinə görə deyil, ən çox istehsalın artırılması nəzərə alınaraq inkişaf etdirilmişdi. Əgər 1955-ci ildə ABŞ-da cəmi 10 elektron hesablama maşını (EHM) var idisə, 1970-ci ildə onların sayı 56 minə çatmışdı. Bunların da əsasında proqramla idarə olunan yüksək məhsuldar dəzgahlar, kompleks avtomatlaşdırılmış sistemlər, sənaye robotları yaradılmışdı. Digər qabaqcıl kapitalist ölkələri də ABŞ-dan geri qalmırdı. 60-cı illərdə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində plastik kütlə istehsalı 4,5 dəfə, sintetik liflər istehsalı isə 6,5 dəfə artmışdı.

70-ci illərdən başlayan ikinci mərhələsində ETİ "yeni nəfəs" əldə etmişdi. Bu da 70-ci illərdə beynəlxalq gərginliyin yumşaldılması ilə əlaqədar idi. Artıq silahlanma yarışında iştirak edən ölkələr əvvəlki kimi hərbi-sənaye kompleksinə (HSK) böyük vəsait xərcləməkdən xilas olmuşdular. Bu vəsait indi sosial problemlərin: sosial ehtiyacların ödənilməsi, texniki təchizat və əməyin səmərəsinin yüksəldilməsi, zəhmətkeşlərin gəlirlərinin artırılması, əhalinin hər nəfərinə düşən istehlak mallarının çoxaldılması məsələlərinin həllinə yönəldilmişdi. Bu da sözsüz ki, kapitalist ölkələrində sosial qarşıdurmanın aradan qaldırılmasına, böhran vəziyyətindən yan keçməyə və ictimai durumun daha yüksək pilləsinə keçilməsinə imkan vermişdi.

Bu dövrdə mikroprosessorlar kəşf edilmişdi. ABŞ-da 1971-ci ildə yaradılmış mikroprosessor kibrit qutusu böyüklüyündə olmuşdu. Lakin onun hesablama gücü on tonlarla ağırlığında olan ilk EHM maşınların gücündə idi. Müasir mikrokompyuter kibrit qutusunun ¼-i həcmindədir. Lakin o, lampalı kompyuterlərdən 40 dəfə güclü, onlardan 10 dəfə üçüzdür. Mikroprosessorların kəşfi və elektron- məlumat texnikasının inkişafı, biotexnologiya və gen mühəndisliyi sahəsində naliyyətlər məhsuldar qüvvələrin təkmilləşdirilməsi və yaxud "yüksək texnologiya cəmiyyəti" mərhələsinə keçilməsini təmin etmişdi. Mikroprosessorların tətbiqi əsasında istehsalın kompleks avtomatlaşdırılması prosesi başlamışdı. Habelə, sayılı proqramla idarə edilən avtomat xətlər, avtomatlaşdırılmış sahələr, sexlər, dəzgahlar kimi əmək vasitələri inkişaf etdirilmişdi. Eyni zamanda informasiyanın avtomatlaşdırılması təsərrüfatın idarə edilməsi, maliyyə, konstruktor işi və b. sahələrdə də yayılmışdı. İnformasiya texnikası özü sənayenin xüsusi sahəsi olmuş, elm isə sənaye biliklərinə çevrilmişdi.

ETİ nəticələrindən biri çox şəbəkəli marketinqin inkişafıdır. İndi insanlar üçün çoxlu miqdarda keyfiyyətli məhsul istehsal etmək ən asan işə çevrilmişdir. İndi onların tez və səmərəli şəkildə istehlakçıya, bazara çatdırılması mürəkkəb problem olmuşdur.

Hazırda dünyanın 125 ölkəsində 1600-dan çox şəbəkə marketinqi vardır. Onların dövriyyəsi 20 milyard dollar təşkil edir və hər il 20-30% artır. XX əsrin 90-cı illərində ABŞ bazarında malların və xidmətin 50%-i çoxşəbəkəli marketinq vasitəsilə əldə edilmişdi. Əhalinin 10% belə bizneslə məşğul olmuşdu. Hazırda ABŞ-ın 1200 kompaniyasında 6 milyon adam məşğuldur. Yaponiyada bütün əmtəə və xidmətlərin 90% şəbəkəli marketinq vasitəsilə həyata keçirilir. 500-dən çox iri transmilli kompaniya öz fəaliyyətində şəbəkəli marketinqdən istifadə edir. Şəbəkəli marketinq XX əsrin biznesidir. İqtisadçıların əvvəlcədən xəbər verdiklərinə görə, bütün müəssisələrin 70% şəbəkə marketinqlə işləyəcəkdir. Bu geniş kütlələrin, adi adamların kiçik kapitalla biznesdə iştirak etmələrinə imkan verərdi.

Sosializm sistemində ETİ gec başlamış, çoxlu ziddiyyətləri və çətinlikləri olmuşdur. Ümumi dövlət istehsalında ETİ-nin yeri çox aşağı idi. İqtisadiyyatda ekstensiv inkişaf yoluna üstünlük verilirdi, inzibat-amirlik sistemi elmin və texnikanın yeniliklərindən istifadə marağı olmasına imkan vermirdi. ETİ-nin geri qalmasında normal bazarın və rəqabətin olmaması da mühüm rol oynamışdı. Bütün bunlar sosializm ölkələrində elmi-texniki tərəqqini ləngitmişdi.

ETİ də öz növbəsində inzibati-amirlik sisteminin və ekstensiv inkişafın yaramazlığını üzə çıxarmışdı.

§ 2. ETİ-nin sosial-iqtisadi və siyasi nəticələri

ETİ birinci növbədə, yuxarıda deyildiyi kimi, istər dinc, istərsə də hərbi sahələrdə yeni texnika və texnologiyanın yaradılması ilə səciyyələnir. Bu da, cəmiyyətdə çoxsaylı sosial-iqtisadi problemlərin həllinə təminat vermişdi.

ETİ nəticəsində təbiətsünaslıq elmləri sırasında biologiyanın yeri yüksəlmişdir. Alimlərin fikrincə, XXI əsrdə biologiya təbiətsünaslıq elmləri sırasında lider rolunu oynayacaqdır. Biotexnologiyanın yüksəlişi sayəsində gen mühəndisliyi inkişaf

etmişdi. O, seçmə heyvan və bitki növlərinin yaradılmasına, xəstəliklərə dözümlü bitki növlərinin yetişdirilməsinə imkan vermişdi. Nəticədə "Yaşıl inqilab" baş vermişdir. Bu da hibrid bitkilərin yetişdirilməsinə və onların becərilmə mühitinin yaxşılaşdırılmasına imkanlar yaratmışdı. Bu "üçüncü dünya" dövlətlərinin çoxunu bürüyən aclığı aradan qaldırmaqda ən yaxşı yoldur.

Təbabətdə böyük nailiyyətlər əldə edilmişdi. Təhlükəli xəstəliklərə qarşı təsirli preparatlar mənimsənilir, xəstəliklərin qeyri-cərrahiyyə yolu ilə müayinə və müalicə edilməsi yolları hazırlanmışdır. Ultrasəs zərbələri yolu ilə daxili (böyrək) daşlarının parçalanması üçün aparatlar hazırlanmış, daxili orqanların transplantasiyası, habelə bir çox ölkələrdə ürək cərrahiyyə əməliyyatları aparılması metodlarından istifadə edilir.

ETİ əlçatmaz kosmosun fəth edilməsinin gerçəkləşməsinə imkan vermişdir. 1957-ci ilin oktyabrında SSRİ-də yerin ilk süni peyki buraxılmışdı. Təxminən 4 il sonra, 1961-ci ilin aprelində dünyada ilk dəfə sovet vətəndaşı Yuri Qaqarin kosmik gəmidə fəzaya çıxarılmışdı. Altı ay ondan sonra amerikalı Con Qlein kosmosa çıxarılmışdı. ETİ-nin nailiyyətləri sayəsində Aya qədəm qoyulmuş, Mars və Venera planetlərinə kəşfiyyatçı mexanizmlər göndərilmişdi. 1969-cu ildə amerikalı kosmonavtları X.Armstrong və B.Oldrin Aya endirilmişdilər. 80-cı illərin əvvəlləri üçün kosmosa SSRİ və ABŞ 2 min süni peyk buraxmışdılar. Hindistan, Çin, Yaponiya da özlərinin süni peyklərini orbitə buraxmışdılar. SSRİ və ABŞ tərəfindən tək və ya çoxekipajlı kosmik gəmilər yaradılmışdı. Fəzaya uzunmüddətli elmi və texniki işlər aparmaq məqsədilə kosmik gəmilər göndərilmişdi. Kosmosa çıxmaq adı hala çevrilmişdi. 80-cı illərin ortaları üçün kosmosa SSRİ tərəfindən 59, ABŞ tərəfindən 55 pilotlu uçuş keçirilmişdi. Hətta 2001-ci ildə bir nəfər 60-dan yuxarı yaşı olan Amerika vətəndaşı 20 milyon dollar ödəyərək sovet gəmisində kosmik fəzaya səyahətə çıxmışdı.

Kosmik fəzanın fəthi yer elminin inkişafı üçün yeni üfüqlər açdı. Geologiya, geodeziya, metrologiya, kartoqrafiya və s. elmi sahələrin sürətli inkişafına təkan verdi. O, yerin təkinin mükəmməl öyrənilməsinə, təbii sərvətlərdən birgə istifadə edilməsinə əlverişli imkanlar yaratdı.

İnformasiya inqilabı baş verdi. Buna kompüter-informasiya inqilabı da deyilir. Universal kompüterlər nəslinin yaradılması informasiyanın saxlanması, verilməsi və yenidən işlənilməsinə imkan vermişdir.

Kosmosun fəthi ölkələrarası əlaqələr üçün də geniş imkanlar yaratmışdır. Yerin süni peyklərindən televiziya, radio verilişləri, beynəlxalq telefon əlaqələri üçün geniş istifadə olunmağa başladı. Təkcə SSRİ-də 1984-cü ildə yerətrafi orbitə çıxarılan 1910 kosmik aparatdan iqlim məlumatları almaq üçün dünyanın 50-dən çox ölkəsi istifadə etmişdi.

Kamil telekommunikasiya sistemi yaradıldı. İri dövlətlərin paytaxtlarını vahid şəbəkəyə qoşmağa imkan verən texnologiya quruldu. Yeni və geniş telefon əlaqələri yaradan sistem yaradıldı. Atlantik və Sakit okeanın içindən eyni vaxtda danışıqları min dəfə artırmağa imkan verən sualtı lif-optik kəbellər çəkildi. Əgər XX əsrin birinci yarısı "kino əsri" adlandırılırdısa, ikinci yarısı tarixə "televiziya əsri" kimi daxil olmuşdur. XXI əsr kompüter, internet əsridir.

ETİ nəticəsində elm məhsuldar qüvvələrin tərkib hissəsinə çevrildi. O, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində köklü dəyişikliklər yaratdı. Bunun nəticəsində 70-ci illərdə AFR qabaqcıl ölkələr sırasında 2-ci yere çıxdı. 1960-1970-ci illərdə ABŞ-ın ixracatı təqribən 2 dəfə artmışdısa, Avropa birliyi ölkələrində 3 dəfə, Yaponiyada 5 dəfə artmışdı.

ETİ kapitalizm cəmiyyətinin sosial strukturunda köklü dəyişikliklər yaratdı. Siniflər və sosial təbəqələr arasında sədlər demək olar ki, silindi. Şəhər əhalisinin sayının sürətlə artması ilə yanaşı xidmət, ticarət və informasiya sahəsində işləyənlərin sayı çoxaldı. Əgər 1950-ci ildə kapitalist dünyasında bu sahədə

çalışanların sayı işləyən əhalinin 33%-ni təşkil edirdisə 1970-ci ildə 44%-ə çatmışdı. İnformasiya sahəsində işləyənlərin sayı 50-75% arasında artmışdı. Qabaqcıl kapitalist ölkələrində artıq fəhlələr çoxluq təşkil etmir. ETİ-nin təsiri ilə onun siması dəyişmişdir. Onun ixtisas, ümumtəhsil və peşə səviyyəsi yüksəlmişdi. Sənaye fəhlələrinin ictimai vəzəyyəti qulluqçuların və mütəxəssislərin vəziyyətinə daha çox yaxınlaşmağa başlamışdı. Ağır işlərdə (dağ mədən sənayesində, ənənəvi yüngül sənayedə və b.) çalışanların sayı yeni sahələrdə (radioelektronikada, EHM, atom energetikasında, polimerkimya və b.) işləyənlərin sayından xeyli azalmışdır. Onların 2/3-si yeni sahələrdə çalışırlar.

Ümumən, sənaye əməyi yüksəlmişdi. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrində son 30-35 ildə o, 15-20% artmışdı. Bu vaxt ərzində kənd təsərrüfatında işləyənlərin sayı isə ABŞ-da 3,5%, Böyük Britaniyada 2,7%, Yaponiyada 9,7% azalmışdı.

70-ci illərdə əmək qabiliyyəti olan əhalinin 30%-i kənd təsərrüfatı sahəsində çalışmışdı. Azərbaycanda bu, 34% təşkil etmişdi. Orta təbəqələrin həyatında da dəyişikliklər baş vermişdi. Onlar əmək qabiliyyətli əhalinin 1/4 – 1/3-ni təşkil edirlər. Əvvəllər onların əksəriyyətini fermerlər, xırda sahibkarlar və inhisarçılar təşkil edirdisə, indi mühəndis-texniki kadrlar, menecerlər, dövlət məmurları, marketinq, informasiya xidmətində olan yaradıcı mütəxəssislər təşkil edir.

ETİ ictimai həyatın bütün sahələrinə öz təsirini göstərməkdədir. O, istehsal prosesində insan qruplarının qarşılıqlı münasibətlərində, adamların mənəviyyatında, psixologiyasında, xarakterində və əməli fəaliyyətində ciddi dəyişikliklər yaradır. O, insanın nəinki fiziki, eləcə də intellektual səviyyəsini yüksəldir. Əmək insan üçün daha yaradıcı olur. Texnika, avtomatlaşdırma insan beyninin aləti kimi çıxış edir. Çünki dərin elmi bilik və lazımi peşə hazırlığı olmadan ETİ-nin nailiyyətlərini mənimsəmək, onu təkmilləşdirmək qeyri-mümkündür. Bu da təhsil sahəsində yeni dövrün tələblərinə cavab verən islahatlar keçirilməsini tələb edir. İndi müxtəlif yaradıcı ixtisaslara və

fəaliyyət növlərinə artan tələb, özünütəhsil və özünütəbəyələndirmə vərdişlərinin aşılması kimi vəzifə bunu zəruri edir. Yüksək iqtisadi göstəricilər əldə etmiş qabaqcıl kapitalist ölkələrinin təcrübəsi bunu təsdiq edir.

ETİ təbiətin kortəbii qüvvələrinə qarşı mübarizə aparmaq, zəngin enerji mənbələrindən, təbii sərvətlərdən istifadə üçün geniş imkanlar açmışdır. İndi ucuz enerji almaq üçün günəş istiliyindən ABŞ-da 9%, İsraildə 27%, Avstraliyada 60% istifadə olunur.

ETİ-nin ən mühüm nəticələrindən biri də onun informasiya inqilabını yaratmasıdır. Onun nəticəsində postsənaye yaxud informasiya cəmiyyəti yaranmışdır. İctimaiyyətçilər hesab edirlər ki, orta əsrlər torpaq hökumranlığı, XIX əsr kapital hakimiyyəti dövrü olmuşdusa, XX əsrin axırında o, informasiya ağalığına keçmişdir.

ETİ-nin müsbət məziyyətləri ilə yanaşı çox mənfi nəticələri də vardır. Hələ ETİ-nin ilk vaxtlarında alimlər onun dəhşətli nəticələrə gətirəcəyini tamamilə dərk etmirdilər. Yalnız XX əsrin sonlarına yaxın ETİ haqqında daha dəqiq təsəvvür yaranmağa başladı. Amerika futuroloqları D.Neysbit və R.Eburden özlərinin "Meqatendensiya. 2000-ci il" adlı kitabında yazırdılar ki, "Texnologiya bizim bütün problemlərimizi həll edir deyə düşünməklə, daha dəqiq desək, buna ümid etməklə biz tələyə düşürük... Son nəticədə biz ümid edirik ki, texnologiya bizi şəxsi intizamdan, məsuliyyətdən azad edir. Lakin bu, heç vaxt belə olmamışdır və olmayacaqdır".

Hələ 1949-cu ildə A.Eynşteyn və B.Rasselin "Manifest"ində elmi tədqiqatların bəşəriyyətin taleyində təhlükəli nəticələr verəcəyi barədə danışılırdı. Uzun müddət heç kim buna diqqət vermirdi. Lakin o zaman güman edilirdi ki, elmin və texnologiyanın nailiyyətlərindən antihümanist məqsədlər üçün istifadə oluna bilər. 45-50 il keçəndən sonra artıq bu dərk edilmişdir. ETİ bəşəriyyəti məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qoyan dəhşətli kütləvi qırğın silahlarının, istilik nüvə silahlarının

yaradılmasına səbəb olmuş, dünyada işsizliyin artmasına gətirib çıxarmış, psixoloji, əsəb və digər təhlükəli xəstəliklərin yayılmasına səbəb olmuşdur. ETİ-nin nəticəsində şəhər əhalisi ilə kənd sakinləri arasında nisbət kəskin surətdə dəyişmiş, şəhərlərdə yaşayanların sayı çox artmışdır. O, bir sıra qlobal problemlər (müharibə təhlükəsi, ekoloji və b.) yaratmışdır.

ETİ-nin təsiri ilə indi dünya öz inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsinə daxil olmuşdur. Dünya miqyasında gedən proseslər bunu təsdiq edir. Əvvəla, elmi-texniki tərəqqinin informasiya mərhələsinə təsiri ilə dünyanın sənayecə inkişaf etmiş hissəsi tədricən informasiya, postsənaye cəmiyyətinə keçməkdədir; İkinci, avromərkəz dünyasının dağılması və bütün qitələri əhatə edən yeni dünya birliyinin formalaşması başlanmışdır; Üçüncü, dünyanın ideoloji-siyasi sistemlərə görə üç yerə parçalanması artıq arxada qalmışdır. SSRİ-nin dağılması ilə iki qütblüyə son qoyulması mərkəzəqaçma prosesini sürətləndirmişdir.

§ 3. Dəyişilmiş kapitalizm

XX əsrin 40-cı illərinin ortalarından başlamış üçüncü elmi-texniki inqilab kapitalizm cəmiyyətinin sosial məzmun və mahiyyətində, sosial strukturunda, ideya və nəzəriyyələrində dəyişiklər yaratdı. Qərb alimləri (R.Aron, D.Beli, C.Qelbreyt, U.Roston, E.Jak, P.Dakker və b.) «dövlət kapitalizmi», «ümumi xeyirxah dövlət», «yeni üfüqlər» və «post-sənaye» cəmiyyətləri barədə nəzəriyyələr irəli sürdülər. Onların fikrincə elmi-texniki inqilab müasir cəmiyyətin dəyişdirilməsində aparıcı amildir. Belə ki, texniki tərəqqinin sayəsində sosial münasibətlərdə dəyişikliklər baş verir, kütləvi tələbat artır və eyni zamanda onun ödənilməsi üçün zənginlik yaranır. Bununla, ictimailəşdirilmiş istehsaldan və tələbatdan imtina olunur, istehsalda və tələbatda fərdiyyətçilik prosesi canlanır. Beləliklə, əmək öz ictimai xarakterini itirir, çünki insanların çox hissəsi fərdi peşə seçmək əsasında qabiliyyətini göstərməyə və ixtisasını daim artırmağa imkan tapır. Başqa sözlə

“postsənaye cəmiyyəti”ndə əmək fəaliyyəti maddi zərurilikdən çox yaradıcı əmək xarakteri alır. Bax bu da, K.Marksın istehsalın getdikcə ictimai xarakter alması ilə mənimləmənin xüsusi xarakteri arasındakı sosial ziddiyyətin həllənməzliyi barədə fikrini rədd edir.

Təşəkkül tapmış postsənaye cəmiyyətinin simvolunu kompyuter, həlledici vasitəsinə informasiya, məqsədini isə insan fərdiyyətini hərtərəfli yüksəltmək təşkil edir. İnformasiya, informasiya texnologiyası indi insan yaşayışının bütün sahələrinə daxil olmuşdur. Daim fiziki və mənəvi aşınmalara məruz qalan maddi istehsal məhsullarından fərqli olaraq, informasiya istifadə prosesində cəmiyyət və keyfiyyətə daha da yüksəlir və zənginləşir. İkinci tərəfdən o, azad, aşkar və əlverişlilik məziyyətlərə malik olur. Məhz bu baxımdan o, demokratik şərait olmasını tələb edir və özü də ona xidmət edir.

Kapitalizmi dəyişdirən şərtlərdən biri də, hələ 30-cu illərdən əsas qoyulan özünütənzimləmə mexanizminin inkişaf etməyə başlamasıdır. Özünütənzimləmə mexanizminin əsasları məşhur ingilis iqtisadçısı D.M.Keyns tərəfindən hazırlanmışdır. Ona görə də həmin ideya və prinsiplərin məcmuu “keynsiançılıq” adlanır. Özünütənzimləmədə əsas rol dövlət oynayır. O, özünütənzimləmənin köməyi ilə büdcə və vergi siyasətini həyata keçirir, böhran və inflyasiya əleyhinə, sosial ziddiyyətlərin aradan qaldırılması məqsədilə tədbirlər görür. Kapitalizmin özünütənzimləmə siyasətində azad bazar mexanizmi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qabaqcıl kapitalist ölkələri özünütənzimləmə prosesində sosializmin yararlı prinsiplərindən (pulsuz təhsil, pulsuz səhiyyə, sığorta və s.) istifadə etməkdən çəkinmirlər.

Dəyişilmiş kapitalizmin ən mühüm şərtlərindən biri də liberalizm, sosial-demokratiya və mühafizəkarlıq ideyaları arasında konsesin, culğaşmanın baş verməsidir. Müharibədən sonra onlar bir-birinin dəyərlərindən daha çox istifadə etməyə başlamışlar.

Buna misal olaraq sosializmin Skandinaviya və Çin modellərini göstərmək olar.

Postsənaye cəmiyyətləri bərqərar olmuş ölkələrdə ideyaca müxtəlif istiqamətli cərəyanlar arasında geniş konsensus əldə edilmişdir. Bu sosial məsələlərdə, kasıb təbəqələrə kömək, iş yerləri yaratmaq, təhsil, səhiyyə, pensiya təminatı məsələlərində xüsusilə özünü göstərir. Dövlət əmək və kapital arasında münasibətləri qaydaya salmağa nüfuz etməyə başlayır. Dövlət orqanları sahibkarlar və həmkarlar arasında münaqişələrin həll edilməsində əsas rolü öz üzərinə götürür, onlar arasında kollektiv müqavilələrin imzalanmasına hər cür köməklik göstərir. Dövlət səhiyyənin, təhsilin, elmin inkişafına fəal köməklik edir. Başlıca yaşayış sahələrində sosial xidmətlər göstərməyi, sosial bərabərsizliyi azaltmağı nəzərdə tutur. Həmin xidmətlərə uşaqlara görə təqaüd vermək, pulsuz təhsil, yaşa görə, işsizliyə və iş qabiliyyətini itirdiyinə görə pensiyaların verilməsi daxildir.

Bu məziyyətlər tam şəkildə sosializmin Skandinaviya modelinin həyata keçirildiyi Danimarkada, Norveçdə və İsveçdə özünü göstərməkdədir. Həmin modelin əsas səciyyəvi əlamətləri qısa müddət ərzində səmərəli iqtisadiyyat yaratmaq, bütün əmək qabiliyyətli adamların məşğulluğunu təmin etmək, kasıblığın ləğvi, dünyada analoqu olmayan ən inkişaf etmiş sosial təminat sistemi yaratmaq, yüksək savadlılıq və mədəni səviyyəyə çatmaq və b. ibarətdir. Bu siyasət iqtisadi, sosial və siyasi xarakterli problemlərin həll edilməsində mühüm rol oynamışdır. Qərbin inkişaf etmiş ölkələrinin hakim dairələri sosial problemlərin həlli üçün dövlətdən istifadə etməklə sosial münaqişələri yumşaltmağa nail olmuşlar.

Avropa sosial demokratiyası Şərqi və Qərbi arasında gərginliyin aradan götürülməsinə nail olunmasında, Helsinki prosesinin genişləndirilməsində az rol oynamamışdı. Sosialistlər «inkişaf etmiş ölkələrdə tərksilah» ideyasını irəli sürmüş, ulduz müharibələri əleyhinə çıxmışdılar. Fransa sosialistləri Avropa kosmik tədqiqat sisteminin – «Evrifa»-nın yaradılması təklifini

irəli sürmüşdülər. Dünyada mütərəqqi proseslərin inkişafında V.Brandt, U.Palme, B.Krayski kimi görkəmli sosial-demokrat xadimləri mühüm rol oynamışdılar.

Bu o demək deyildir ki, həmin ölkələrdə hər şey qaydasındadır. Geniş sosial proqramlara baxmayaraq həmin ölkələrdə də müəyyən vaxtlarda sosial qarşıdurmalar, tətillər baş verməkdə, sosial bərabərsizliklərin dərinləşməsi özünü göstərməkdədir. Bunlar da XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərinə kimi inkişaf etmiş sənaye ölkələrində kommunist və fəhlə partiyalarının mühüm rol oynamalarına zəmin vermişdi. XX əsrin ortalarında dünyanın 100-ə qədər ölkəsində kommunist və fəhlə partiyası fəaliyyət göstərirdi. Onların sıralarında 80 milyona qədər adam birləşmişdi. Onlardan ancaq 5 milyonu qeyri-sosialist ölkələrində idi. Onların istiqamətləndirilməsində Kommunist və fəhlə partiyalarının 1957-ci, 1960-cı və 1969-cu il Beynəlxalq müşavirələrinin sənədlərinin mühüm rolu olmuşdu.

SSRİ-nin dağılması və dünya sosializm sisteminin iflası kommunist və fəhlə partiyalarının inkişaf etmiş ölkələrin ictimai-siyasi həyat meydanından çıxmasına gətirib çıxardı. Onların nüfuzu aşağı düşdü.

Hələ XX əsrin 70-ci illərində Qərbdə kommunist hərəkatında ikitirəlik əmələ gəlmişdi. Kommunistlər arasında «Avrokommunizm» barədə mübahisələr getməyə başlamışdı. Bəzi kommunist partiyaları cəmiyyətin inqilabi yolla dəyişdirilməsi xəttini qəbul etmirdilər. Onlar marksizmin proletariat diktaturası ideyasını rədd edirdilər, humanist demokratik sosializm ideyasını müdafiə edirdilər. Onlar göstərirdilər ki, Qərbi Avropa ölkələri sosializmə Şərqi Avropa ölkələrinin gətirdiyi yolla deyil, öz yolları ilə, dinc yolla, demokratik dəyişikliklər yolu ilə gedəcəklər. Bu ideya «yenidənqurma» dövründə SSRİ-də öz əks sədasını tapmışdı. Hətta, 1990-cı ildə Sov.İKP-nin XXVIII qurultayı «Humanist demokratik sosializmə doğru» adlı xüsusi qətnamə qəbul etmişdi.

Sərt mərkəzləşdirilmiş dövlət iqtisadiyyatına və vahid partiyalı quruluşa malik sosializm sistemindən fərqli olaraq Qərbdə sol, mühafizəkar və liberalizm ideya ünsürlərini özündə birləşdirən qarışıq iqtisadiyyat bərqərar olmuşdur. Bu iqtisadiyyat aşkarlıq, çeviklik və müxtəlif şəraitə uyğunlaşmaq kimi səciyyəvi cəhətlərə malikdir. Əksinə sosializmin ideyalarına əsaslanan iqtisadiyyat yeni şəraitə uyğunlaşmadığından XX əsrin 80-ci illərində böhran qarşısında qalmış, sol ideyalara əsaslanan Qərb sosial-demokratları isə çeviklik etməklə yeni şəraitə uyğun olaraq siyasətlərini dəyişdirmişdilər. Hakim sosial-demokratiya partiyaları milliləşdirmədən, dövlətləşdirmədən və sərt mərkəzləşdirmədən imtina etməyə başlamışlar. Onlar dövlətin sosial proqramları üzrə vəzifələrini ixtisar etməyə və bu funksiyaları yerli hakimiyyət orqanlarına, ictimai qurum və təşkilatlara verməyə başlamışdılar. Dövlət ümumi tənzimedicilik, çox mühüm xarici və daxili problemləri həll etmək vəzifələrini həyata keçirməyə başlamışdır.

XX əsrin 80-ci illərində çox ölkələrdə sağ və mühafizəkar qüvvələr də dəyişməyə başladılar. Qərbdə yeni mühafizəkarlıq dalğası gücləndi. Yeni mühafizəkarlığın proqramında iqtisadiyyatda dövlətin rolunun azaldılması, milliləşdirmədən əl çəkilməsi, özəlləşdirmə, fərdi təşəbbüskarlığın canlanması, rəqabət, iqtisadi və sosial sahələrdə bazar prinsiplərini həyata keçirmək məsələləri dururdu. 1980-ci ildə ABŞ-da Reyqanın hakimiyyətə gəlməsi, 1989-cu ildə onun ikinci müddətə prezident seçilməsi, M.Tetçer başda olmaqla mühafizəkarlar partiyasının İngiltərədə qələbəsi, M.Tetçerin üç dəfə dəlbadal baş nazir seçilməsi, AFR-də, İtaliyada, Fransada parlament və yerli seçkilərin nəticələri geniş xalq kütlələrinin bu qüvvələrin iqtisadiyyatda durğunluq hallarına, işsizliyə, durmadan artan infilyasiyaya, dövlət vəsaitlərini dağıtmağa, sosial həyatdakı neqativ hallara qarşı mübarizə şüarlarını müdafiə etdiklərinə dəlalət edirdi.

Liberal partiyalar da XX əsrin son onilliklərinin yeni şəraitinə uyğunlaşmışdılar. Onlar dövlətin cəmiyyətin iqtisadi və

sosial siyasət sahələrinə qarışmasının məhdudlaşdırılmasına tərəfdar çıxdılar. Bununla yanaşı, onlar, dövlətdən qanunlar qarşısında, sosial-iqtisadi sahədə vətəndaşların bərabərliyinin qarantı olmasını tələb etmişdilər. Bütün bunlar, XX əsrin sonu üçün dünyada hakim olan ideya cərəyanlarının yeni liberalizm, yeni mühafizəkarlıq və sosial demokratiya arasındakı fərqlərin getdikcə silindiyini göstərirdi. Bununla yanaşı, onların arasında demokratiya, azadlıq, bərabərlik və ədalətin hüdudları kimi məsələlər barədə mübahisələri də qalmaqda davam etməkdədir. Mühafizəkarlar və liberallar bunları siyasi nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirməklə kifayətləndikləri halda, sosial-demokratlar sosial ədalət və bərabərlik olmadan, iqtisadi hüquqlar mühafizə edilmədən bunların əldə olunmasını qeyri-mümkün hesab edirlər.

XX əsrin 70-ci illərinin ortalarından dünyada başlamış demokratikləşmə dalğası bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Yunanıstanda, İspaniyada, Portuqaliyada diktator rejimlərinin süqutuna gətirib çıxardı. Son 15-20 il ərzində dünyanın 3,5 milyard əhalisini əhatə edən ölkələrdə sosial islahatlar keçirilmişdir.

Latın Amerikasının ölkələrində də demokratiya böyük müvəffəqiyyət qazandı. Həmin ölkələrdə hərbi xuntaların yerini seçkili rejimlər tutdu.

Yaranmış yeni şərait 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində Şərqi Avropa ölkələrini və SSRİ-ni də demokratik dəyişiklər etmək zəruriyyəti qarşısında qoydu. Bir il yarım – iki il ərzində bütün Şərqi Avropa ölkələri demokratik yenidənqurma yolunu tutdular. Bu da SSRİ-nin və dünya sosializm sisteminin dağılması ilə nəticələndi.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Afrika qitəsinin bir sıra ölkələrində çoxpartiyalılıq əsasında seçkilər keçilirdi. Filippində, Tayvanda, Cənubi Koreyada, Pakistanda və Banqladeşdə avtoritar rejimlər demokratik yolla seçilmiş hökumətlərlə əvəz olundu. Yəməndə, İordaniyada, Albaniyada, Monqolustanda, Nepalda da belə irəliləyişlər baş verdi. Lakin bir sıra ölkələr var ki, onlarda hələ də yarımçıq demokratik və avtoritar rejimlər qalmaqdadır.

§ 4. Dünyada integrasiya meyllərinin güclənməsi. Üç güc mərkəzi

Siyasi və iqtisadi integrasiya

XX əsrin ikinci yarısı iqtisadi və siyasi integrasiyanın güclənməsi ilə səciyyələnir. O, birinci növbədə çoxlu beynəlxalq dövlətlərarası və qeyri hökumət təşkilatlarının yaranmasında özünü göstərmişdir. Əgər İkinci Dünya müharibəsindən onları sayı onlarla idisə, hazırda yüzlərlə dövlətlərarası, 2500-ə yaxın qeyri hökumət təşkilatları vardır. Onlar müharibədən sonra beynəlxalq münasibətlərin inkişafında mühüm rol oynamışdılar. İkinci dünya müharibəsi qurtarandan sonra az müddət ərzində BMT, NATO, BVF (Beynəlxalq Valyuta Fondu), DB (Dünya Bankı), Aİ (Avropa İttifaqı), indi öz fəaliyyətlərini dayandırmış QİYŞ (Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası), VMT (Varşava Müqaviləsi təşkilatı) və b. yaradılmışdı.

Beynəlxalq təşkilatların arasında BMT-nin (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı) müstəsna yeri vardır. Dünyada sülh və təhlükəsizliyi qorumaq məqsədi güdən bu təşkilat 1945-ci ilin aprelində San-Fransisko konfransında yaradılmışdır. BMT-nin başlıca məramı: “Yer kürəsində sülhün qorunması, millətlər arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin yaradılması və möhkəmləndirilməsi, insanların həyat səviyyəsinin və rifahının yaxşılaşdırılması, insanların hüquq və azadlıqlarının qorunub təmin edilməsidir”. Əgər yaranarkən BMT-nin 51 üzvü var idisə, indi onların sayı 200-ə qədərdir. BMT-də işləməyə 170 ölkədən 50 min adam cəlb olunmuşdur.

Təşkilatın fəaliyyəti altı əsas orqan: Baş Məclis, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şura, Hamilik Şurası, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi və Katiblik tərəfindən həyata keçirilir.

BMT-nin mərkəzi orqanı Baş Məclisdir. Burada bütün dövlətlər qeyd şərtsiz olaraq eyni səsvermə hüququna malikdirlər. O, ildə bir dəfə toplanır. Onun sədri hər il yenidən seçilir.

BMT-nin başlıca orqanlarından biri də Təhlükəsizlik Şurasıdır. O, yalnız sülh və təhlükəsizlik məsələləri ilə məşğul olur. Onun beş daimi üzvü (ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Çin, Rusiya) və Baş Məclis tərəfindən iki il müddətinə seçilən on üzvü (3-ü Afrikadan, 2-si Asiyadan, 2-si Latin Amerikasından, 2-si Qərbi Avropa, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiyadan və 1-i Şərqi Avropadan) vardır. TŞ-da mühüm qərarın qəbul olunması üçün doqquz üzv onun lehinə səs verməlidir. Lakin beş daimi üzvdən biri qətnamənin əleyhinə çıxış edərsə, (veto hüququ) qətnamə qəbul olunmur.

BMT-nin gündəlik fəaliyyətini Baş Katibin rəhbərlik etdiyi Katiblik həyata keçirir. BMT yarandığı vaxtdan bəri onun yeddi Baş Katibi olmuşdur. Treqvi Li (1946 – 1952, Norveç), Daq Hammerseld (1953 – 1961, İsveç), U.Tan (1961 – 1971, Birma), Kurt Valdhaym (1972 – 1981, Avstriya), Xavyer Peres de Kuelyar (1982 – 1991, Peru), Butros-Butros Qali (1992 – 1996, Misir), Kofi Annan (1996, Qana). BMT-də rəsmi olaraq ingilis, ərəb, çin fransız, rus və ispan dilləri işlənir.

BMT-nin Baş Qərargahı Nyu-York şəhərində yerləşir.

BMT-nin ali orqanları ilə yanaşı, sonradan beynəlxalq həyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən yeni xüsusi bölmələri yaradılmışdır. 1948-ci ildə mədəniyyət və elmin inkişafı ilə məşğul olan YUNESKO belələrindəndir. Nüvə silahını yaymağın qarşısını almaq və atom enerjisini qoruyub saxlamaq məqsədini güdən BMT-nin atom enerjisi üzrə Beynəlxalq nümayəndəliyi (MAQATE) xüsusi yer tutur.

Beynəlxalq təşkilatlardan biri də Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatıdır. O, 1975-ci ildə Helsinkidə yaradılmışdı. O, Stokholm (1986), Vyana (1989), Kopenhagen (1990), Budapeşt (1994), Lissabon, İstanbul sammitlərinin sənədləri əsasında daha da inkişaf etdirilib tamamlanmışdı. 1990-cı ildə Yeni Avropa üçün Paris xartiyası qəbul olunmuşdur. Budapeşt (1994) sammitində o, ATƏT adlandırılmışdı.

ATƏT-ə 53 dövlət daxildir. Onun başlıca orqanı dövlət başçılarıdır. ATƏT katibiyəti də vardır. ATƏT-in əsas məqsədi Avropada sülh və təhlükəsizliyi təmin etməkdir. Onun əsas vəzifələrindən biri də insan hüquqlarını qorumaqdır.

BMT insan hüquqlarını qorumaq işini özünün vacib vəzifəsi hesab etmiş və edir. Bu, BMT-nin Baş Məclisinin 1948-ci ildə qəbul etdiyi "İnsan haqlarının Ümumi Bəyannaməsi"ndə öz təcəssümünü tapmışdır.

BMT dövlətlərarası münaqişələrin həll edilməsi və qaydaya salınmasında mühüm rol oynayır. 1948-ci ildən 1991-ci ilə qədər olan dövrdə sülhü qorumaq sahəsində BMT tərəfindən 23 əməliyyat keçirilmişdir. BMT 1990-cı ildə İran körfəzində vəziyyətin sabitləşdirilməsində, Küveyti işğal edən İraqın cəzalandırılmasında mühüm rol oynamışdı. O, Namibiyada və Yuqoslaviyada münaqişələrin yoluna qoyulmasında fəal iştirak etmişdi. O, Dağlıq Qarabağla əlaqədar 4 qətnamə qəbul etmişdir.

XX əsrin ikinci yarısında müxtəlif ölkələrin siyasi partiyalarının da transmilli əməkdaşlığı geniş miqyas almışdı. 1961-ci ildə tərkibinə müxtəlif ölkələrin mərkəzçi partiyalarının daxil olduğu Ümumdünya Xristian-Demokratik İttifaqının əsası qoyulmuşdu. 1983-cü ildə Qərbi Avropanın mühafizəkarlar partiyalarını, ABŞ-ın Respublikaçılar partiyasını, Yaponiyanın Liberal-demokratik partiyasını, habelə Avstriyanın Mühafizəkarlar partiyasını birləşdirən Beynəlxalq Demokratik İttifaq yaradılmışdı.

Dünya siyasətində mərkəzəqaçma meyli iqtisadi inteqrasiya, iqtisadiyyatın beynəlmilləşdirilməsi prosesində də özünü göstərir. O, təkcə inkişaf etmiş ölkələri deyil, inkişaf etməkdə olan ölkələri, hətta regionları da əhatə etməkdədir.

İqtisadiyyatın beynəlmilləşdirilməsinin ən vacib formalarından biri istehsalın dünya səviyyəsində ixtisaslaşması və kooperasiyası prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən çoxsahəli komplekslərin-transmilli və çoxmilli korporasiyaların (TMK və ÇMK) yaradılmasıdır. İndi onlar dünya təsərrüfat əlaqələrinin başlıca hərəkətverici qüvvələrinə çevrilmişlər. Onlar müxtəlif

ölkələrdəki müəssisələr arasında birbaşa istehsal-texniki və iqtisadi əlaqələr yaratmaq vasitəsilə əmtəə, kapital və işçi qüvvəsi üzrə milli bazarlar arasındakı sədləri qırır atır, iqtisadiyyatın beynəlmilləşdirilməsinin səmərəsini təzahür etdirirlər.

Bununla yanaşı onlar informasiya bazarının ("nou-xau", lisenziya, patentlər) və elmi texniki xidmətlərinin (injiniring, lizing) formalaşmasına kömək edirlər.

Beynəlmilləşdirilmənin formalarından biri də milli təsərrüfatların dövlətlərarası inteqrasiyasıdır. O, regional qurumlar hüdudlarında ixtisaslaşma və kooperativləşmə proseslərinə, həvəsləndirmə hesabına milli təsərrüfatların böyük səmərə əldə etməsinə, istehsal, ticarət, valyuta münasibətləri və b. sahələrdə iştirakçı ölkələrin əməkdaşlığının inkişafına xidmət edir.

İnteqrasiya prosesinin inkişafında ümumdünya və regional təşkilatlar mühüm rol oynayır. NATO, Avropa ittifaqı (Aİ), Amerika dövlətləri təşkilatı (ADT), Neft ixrac edən ölkələr təşkilatı (OPEK), Afrika birliyi təşkilatı (ABT), "İslam konfransı" təşkilatı (İKT), beynəlxalq bank, beynəlxalq valyuta fondu, iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı (İƏİT), Avropa təhlükəsizlik və əməkdaşlıq təşkilatı (ATƏT), "Böyük səkkizlər" birliyi, Asiya-Sakit okean iqtisadi şurası (APK), Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri assosiasiyası (ASEAN), Asiya inkişaf bankı (AİB) və b. kimi ümumdünya və regional qurumlar bu qəbildəndirlər.

1994-cü ildə Ümumdünya Ticarət təşkilatı yaradılmışdır. Onun işində dünyanın 150 ölkəsi iştirak edir. O, dünya ticarətinin 80 – 90 faizinə nəzarət edir.

Sənayecə inkişaf etmiş ən iri dövlətlərin siyasətinin razılaşdırılmasında, maliyyə-iqtisadi, xarici və ideoloji strategiyasının əlaqələndirilməsində 1975-ci ildən etibarən hər il keçirilən "Böyük yeddi"nin (ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Fransa, AFR, İtaliya və Yaponiya) hökumət başçıları arasında müəssisələrinin mühüm rolu vardır. 1997-ci ildən Rusiya da burada iştirak edir, indi o, "Böyük səkkizlər" adlanır.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın ən inkişaf etmiş formalarından biri Avropa Birliyidir (AB). Onun əsası 1951-ci ildə Avropa kömür və polad birliyinin (AKPB) yaradılması ilə qoyulmuşdur. 1957-ci ildə Qərbi Avropada atom energetikasını koordinasiya etmək məqsədilə Atom enerjisi üzrə Avropa birliyi (Avratom) yaradıldı. Nəhayət, 1957-ci ildə o, Avropa iqtisadi Birliyi (AİB) adı ilə rəsmən formalaşdı. Onun yaradılması barədə müqavilə 1957-ci ildə AFR-in, Fransanın, İtaliyanın, Belçikanın, Niderlandın və Lüksemburqun nümayəndələri tərəfindən Romada imzalandı. O, 1958-ci ilin əvvəllərindən əməli fəaliyyətə başlamışdı. Sonradan birliyə Böyük Britaniya, İrlandiya və Danimarka (1973), Yunanistan (1981), İspaniya və Portuqaliya (1986), Avstriya, Finlandiya və İsveç (1995) daxil olmuşdular. O, bəzən "Ümumi bazar" da adlandırılır. Avropa Birliyinin ümumi büdcə və rəhbər orqanları Brüsseldə, Lüksemburqda və Strasburqda yerləşirlər.

AİB hüdudlarında Avropa kömür, polad, atom enerjisi birlikləri, Avropa investisiya bankı fəaliyyət göstərir. AİB-nin Şura (Avropa İqtisadi Şurası), Komissiya (Avropa Birliyi Komissiyası), Məclis (Avropa Birliyi parlamenti), Məhkəmə kimi idarəedici rəhbər orqanları vardır.

Birliyin ali qanunverici orqanı, üzv olan dövlətlərin hökumət başçılarından ibarət Avropa Şurasıdır. O, 1974-cü ildə yaradılmışdı. 1979-cu ildə Avropa Parlamentinə ilk seçkilər keçirildi. 1983-cü ilin dekabrında Lüksemburqda «Vahid Avropa aktı» qəbul edildi.

AİB-nin yaradılmasında başlıca məqsəd birlik hüdudlarında "dörd azadlığa": əmtəə, kapital, xidmət və işçi qüvvəsinin gediş-gəlişi azadlıqlarına nail olmaq yolu ilə vahid əmtəə, xidmət, işçi qüvvəsi bazarı yaratmaqdan ibarətdir. Siyasi məqsəd Avropa burjuva demokratik qüvvələrini birləşdirməkdir.

Avropa ölkələrinin birləşdirilməsi ideyası hələ XIX əsrin ortalarında yayılmışdı. Onun fəal tərəfdarlarından biri olan məşhur fransız yazıçısı Viktor Hüqo 1872-ci ildə peyğəmbərcəsinə

yazmışdı: "Biz Böyük Avropa Birləşmiş Ştatlarının yaradılmasına nail olacağıq... Biz sərhədsiz vətənə, gömrüksüz ticarətə, maneəsiz hərəkətə, tıxacsız sözə, azad vicdana, ehkamsız həqiqətə nail olacağıq".

Sonradan (1914-cü ildə), sosialistlər, o cümlədən Trotski bu ideyaya əsaslanaraq "Avropa Birləşmiş Ştatları" şüarını irəli sürmüşdülər. Rusiyada hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən V.Lenin 1915-ci ildə bu şüarın qəti əleyhinə çıxmışdı. İndi Avropa iqtisadi və siyasi birliyinin yaradılması hələ vaxtilə Viktor Hüqo tərəfindən irəli sürülən "Avropa Birləşmiş Ştatları" ideyasının gerçəkləşməsində mühüm addımdır.

1993-cü ildən AİB-i Avropa İttifaqı adlanır. 1993-cü ilin yanvarından etibarən Aİ-da vahid daxili bazar əməli fəaliyyətə başlamışdır. Vahid bazar hüdudlarında əmtəə, xidmət, kapital və vətəndaşların hərəkəti sahəsində məhdudiyyət və maneələr aradan qaldırılmış, çox məhsullara vahid standartlar qoyulmuşdur. 1990-cı ilin əvvəli üçün dünya əhalisinin 7 faizi, dünya sənaye istehsalının 24 faizi, dünya ticarətinin 40 faizi, valyuta ehtiyatlarının 37 faizi Avropa Birliyinin payına düşmüşdü. 1993-cü ilin noyabrından isə AİB 12 ölkənin imzaladığı Maastrix (Niderland) müqaviləsi qüvvəyə minmişdir. Sözügedən müqaviləyə görə 90-cı illərin sonu üçün Avropa İttifaqı vahid xarici siyasəti, vətəndaşlığı və valyutası olan siyasi ittifaqa çevrilməli idi. Maastrix müqaviləsi Avropa inteqrasiyasının son 40 illik tarixində yeni mərhələ açan ən böyük siyasi və hüquqi sənədlərdən biridir. Artıq 2002-ci ildən Avropanın 12 ölkəsində vahid pul-avro işləməkdədir. Avropa İttifaqı digər ölkələrin inteqrasiyası üçün birliyə daxil olmasına qadağa qoymur. O, Aİ-nin üzvü olmaq üçün müəyyən şərtlər qoyur: Avropa İttifaqına girmək istəyən ölkə birinci növbədə, Avropa qitəsindən və demokratik ölkə olmalı, insan hüquqlarına hörmət etməlidir; ikinci, bazar iqtisadiyyatına malik olmalı, habelə AİB-nin qanunlarını qəbul etməlidir; üçüncü, Birliyin birgə xarici

siyasətini, o cümlədən təhlükəsizlik məsələlərində siyasətini həyata keçirməlidir.

Sözəgedən şərtlər əsasında 1992-ci ildə Bolqarıstan və Rumıniyanı, 2004-cü ildə isə 10 dövlət: Polşa, Litva, Latviya, Estoniya, Çexiya, Slovakiya, Macarıstan, Sloveniya, Kipr, Malta Aİ-nin üzvü oldular. İndi bir sıra dövlətlərin, o cümlədən Türkiyənin Birliyə qəbul edilməsi barədə müzakirələr aparılır.

Mərkəzəqaçma meylinin gücləndiyi məkanlardan biri Amerika qitəsidir.

Amerika qitəsində inteqrasiya prosesi hələ 40-cı illərin sonu–50-ci illərdə başlamışdı. Qitədə ən böyük siyasi və iqtisadi təşkilat 1948-ci ildə Panamerika ittifaqı (1890) zəminində yaradılmış Amerika dövlətləri təşkilatıdır. Qitədə inteqrasiyanın inkişafında 50-ci illərdə yaradılmış Mərkəzi Amerika müştərək bazarı (MAMB) və 1981-ci ildə fəaliyyətə başlamış Latın Amerikasının azad ticarət Assosiasiyası (LAATA) birlikləri mühüm rol oynamışdılar. Ticarət assosiasiyası 1981-ci ildə Latın Amerikasının inteqrasiya Assosiasiyasına (LAİA) çevrilmişdi. LAİA-nın tərkibinə Argentina, Boliviya, Braziliya, Venesuela, Kolumbiya, Meksika, Paraqvay, Peru, Uruqvay, Çili, Ekvador daxil idi.

1975-ci ildə 25 dövlətin iştirakı ilə Latın Amerikasını İqtisadi Sistemi (LAİS) yaradılmışdı. Onun başlıca məqsədi təşkilatın üzvü olan dövlətlərin perspektiv planlarını əlaqələndirmək, inteqrasiya prosesinə yardım etməkdir.

Bu bölgədə gedən inteqrasiya prosesində ABŞ-ın müstəsna yeri vardır. ABŞ-ın 1989-cu ildə Kanada ilə azad ticarət zonası yaratmaq barədə imzaladığı müqaviləyə Meksika, Çili, Qvatemala, Qonduras, Salvador, Nikaraqua (1991), Kosta-Rika da qoşulmuşdu. Amerika inteqrasiya qrupu 370 milyon əhalini əhatə edir. Onun istehsal həcmi 8 trilyon dollara çatır.

Güclü inteqrasiya prosesinin gətirdiyi məkanlardan biri də Cənub-Şərqi Asiya bölgəsidir. Bu bölgədə dünya əhalisinin 1/3-i ,

yəni – 2 milyard adam yaşayır. Dünyanın atoma malik 5 ölkəsindən 3-ü bu regiondadır. Cənub-Şərqi Asiya ölkələri 1976-cı ildə ASEAN-da birləşmişdilər. Bu təşkilata İndoneziya, Malayziya, Sinqapur, Tailand, Filippin və Bruney daxil idi. Sonradan ona Laos, Vyetnam da daxil olmuşdu. Onun qərargahı Cakarta da yerləşir. 1996-cı ildə Rusiya və Çin də bu təşkilata daxil olmuşdular.

Asiya – Sakit Okean inteqrasiya blokuna (APEK-ə) daxil olan ölkələrdə 2,5 milyard əhali yaşayır, dünya sənaye məhsullarının 57 faizi, dünya ticarət və xidmətinin 46 faizi onların payına düşür. Onun qərargahı Sinqapurdadır.

Ərəb ölkələri bölgəsində də inteqrasiya prosesi gedir. Burdakı dövlətlər Ərəb ölkələrinin liqasını təşkil etmişlər. Liqaya 22 dövlət daxildir.

İnteqrasiya prosesinin gətirdiyi məkanlardan biri də MDB-dir. O, 1991-ci ildə yaradılmışdır. 1998-ci ilin yanvarında Minskə onun Nizamnaməsi qəbul edilmişdir. Nizamnamədə MDB ölkələrinin müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığı, insan hüquq və azadlıqlarını müdafiəsi, sülh və təhlükəsizliyin qorunması, mübahisəli məsələlərin və münaqişələrin həlli və s. əməkdaşlıq etmək məqsədləri müəyyən edilmişdir. 1993 – 1994-cü illərdə ona kimi mövcud olan dövlət başçıları Şurası ilə yanaşı MDB İcraiyyə katibliyi, xarici işlər nazirləri Şurası, hökumət başçıları Şurası, Müdafiə Nazirləri Şurası, Parlamentlərarası assambleya, İqtisadi Məhkəmə kimi orqanlar yaradılmışdır. MDB-nin sədri, dövlətlərarası iqtisadi komitə vəzifələri müəyyən olunmuşdur. 1993-cü ilin sentyabrında tərəflər MDB ölkələrinin iqtisadi ittifaqını yaratmaq barədə Müqavilə imzaladılar. 1992 – 1996-cı illərdə MDB çərçivəsində 600-dən çox müqavilə və saziş imzalanmışdır. MDB daxilində də inteqrasiya prosesi gedir. 1993-cü ildə Orta Asiyanın üç respublikası və Qazaxıstan bölgə üzrə ümumi bazar yaratmağı nəzərdə tutan saziş bağladılar. 1999-cu il dekabrın 8-də Rusiya ilə Belarusiya arasında İttifaq Dövləti yaratmaq barədə Müqavilə imzalandı. O, 2000-ci ilin dekabrından

(26) qüvvəyə minmişdi. 2003-cü ilin aprelində Düşənbə şəhərində 7 dövlətin (Rusiya, Ukrayna, Belorusiya, Tacikistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Ermənistan) daxil olduğu kollektiv təhlükəsizlik barədə Müqavilənin imzalanması MDB daxilində integrasiyanın sürətləndiyinə sübutdur. Lakin MDB daxilində integrasiya prosesi hələ arzu olunan tərzdə getmir. MDB daxilində fikir ayrılıqları, münaqişələr, bir sıra məsələlərdə münasibətlərin ikili standart xarakter daşması buna ciddi mane olur. Keçmiş ittifaq dövlətlərinin qruplaşması da bu prosesin səmərəliliyinə mane olur. Həmin ölkələr 11 dövlətin daxil olduğu Qara dəniz iqtisadi Əməkdaşlığı (1992), 10 dövlətin daxil olduğu Baltik dənizi dövlətlərinin Soveti, 4 dövlətin daxil olduğu GUAM kimi təşkilatlarda qruplaşmışlar.

İntegrasiyalaşmanın mühüm istiqamətlərindən biri də azad iqtisadi zonalar yaradılmasının genişlənməsidir. 90-cı illər üçün dünyada 700-ə qədər belə zona mövcud idi. Onlardan 300-ə qədəri Qərbin inkişaf etmiş ölkələrində, 400-ə qədəri Şərqi Avropa ölkələrində idi. ABŞ və Yaponiyada azad sahibkarlıq və elmi-texniki tətbiq zonaları daha çox yayılmışdı. 80-ci illərin sonu üçün ABŞ-da 130-dan çox belə zona var idi. Keçmiş SSRİ-də ilk dəfə 1988-ci ildə üç azad iqtisadi zonanın yaradılması qərara alınmışdı. 1994-cü ildə Rusiyada 15 belə zona var idi.

Beynəlxalq maliyyə-kredit münasibətlərini nizamlamaq məqsədilə son zamanlar BMT-nin Dünya bankı sistemində daxil olan bir sıra dövlətlərarası qurumlar yaradılmışdır. Onlardan 180-a qədər dövlətin daxil olduğu Dünya valyuta fondunu (DVF), Beynəlxalq yendənqurma və inkişaf bankını (BUİB) göstərmək olar. 90-cı illərin əvvəllərində MDB ölkələri, o cümlədən Azərbaycan da bu quruma qəbul edilmişdir. 1990-cı ildə Şərqi Avropa və MDB ölkələrinə kömək məqsədilə Avropa yenidənqurma və inkişaf bankı yaradılmışdır. O, 1991-ci ilin aprelində Londonda açılmışdır. Onun tərkibinə 60 ölkə, o cümlədən MDB dövlətləri daxil olmuşdur. Onun işində 60 ölkədən 1500 bank iştirak edir.

Zəmanəmizdə dünya təsərrüfat əlaqələrinin başlıca hərəkətverici qüvvəsini transmilli korporasiyalar (TMK) və çoxmilli korporasiyalar (ÇMK) təşkil edir. Hazırda dünyada 40 min belə korporasiya vardır. Onlar milli bazarlar, kapital və işçi qüvvələri arasındakı milli sədləri dağıdır, dünyada iqtisadi-texniki integrasiyanı gücləndirir, iqtisadiyyatın beynəlmilləşməsinə vüsət verirlər. Məsələn, TMK dünya neftinin dənizlə daşınmasının 60%-ə, neft məhsullarının daşınmasının 40%-ə, boksitlərin daşınmasının 50%-ə, dəmir filizinin daşınmasının 55%-ə nəzarət edir. Transmilli korporasiyalar inkişaf etmiş ölkələrin sənaye istehsalının 2/5-nə və xarici iqtisadi əlaqələrinin 1/2-nə nəzarət edirlər. Son on illiklərdə TMK-lar Qərbin yeni texnologiyadan istifadə olunan «yeni sənayeləşmə» ölkələrində elektron sənayesini inkişaf etdirirlər.

İqtisadi integrasiya prosesi Azərbaycanda da getməkdədir. Buna misal olaraq 1994-cü ilin sentyabrında xarici neft şirkətləri ilə imzalanmış «Əsrin kontraktı» adlandırılan neft sazişlərinə göstərmək olar. On il sonra dünyanın 14 dövlətindən olan 30 neft şirkətləri ilə 20-dən çox belə saziş imzalanmışdı.

İntegrasiya prosesi dünya təsərrüfatının üç başlıca mərkəzi (ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiya) arasında kəskin rəqabət ilə müşayiət olunur. «Soyuq müharibə» sona yetdikdən sonra bu, yeni məzmun və mahiyyət kəsb etmişdir. İndi ən çox iqtisadi, elmi və texniki inkişafa yer verilir. Ölkənin qüdrəti bununla ölçülür. Hazırda ABŞ-ın iqtisadi gücü daha qüdrətlidir. Dünya məhsul istehsalının 26% onun payına düşür. ABŞ TMK-ı ölkə hüdudlarından kənarında olan «İkinci iqtisadiyyat» rolunu oynayır.

İkinci güc mərkəzi Qərbi Avropadır. 1990-cı ildə 344,8 milyon əhalini təmsil edən Avropa birliyi əmtəə istehsalı və xidmət sahəsində ABŞ-ı geridə buraxmışdır (5,47 trilyona qarşı 5,53 trilyon olmuşdur).

Rəqabətdə olan üçüncü mərkəz Yaponiyadır. Xarici və daxili texnologiyadan çox səmərəli istifadə edən Yaponiya öz iqtisadi qüdrətini artırmaqdadır. Yaponiya 90-cı illərin ikinci yarısında

istehsalın ümumi həcminə görə artıq dünyada ikinci yerə çıxmış, ixracatın həcminə görə ABŞ-a bərabərləşmiş, hər adam başına sənaye istehsalına görə onu ötüb keçmişdir.

Dünyada böyük iqtisadi və siyasi qüvvə kimi Çin də özünü göstərməkdədir. Bəzi iqtisadçılar onu «dünya iqtisadiyyatının lokomotivi» kimi qiymətləndirirlər. İndi Çin, Honkonq, Makao, Tayvan, Sinqapur daxil olmaqla «Böyük Çin» yaratmaq prosesi gedir. Onların ixracat potensialı artıq Yaponiyayı ötüb keçməkdədir. Çinlilərin hesablamalarına görə 2011-ci ildə Şərqi Asiya daxili istehsalın həcminə görə ABŞ və Kanadanı, 2016-cı ildə isə Qərbi Avropanı ötüb keçəcəkdir.

Qeyd edək ki, müharibədən sonrakı 40 il ərzində təməli SSRİ olan dünya sosializm mərkəzi də mövcud olmuşdu. Lakin dünya kapitalizmi ilə, xüsusən ABŞ-la hərbi iqtisadi rəqabətə dözə bilməyən SSRİ-nin, dünya sosializminin dağılması nəticəsində bu mərkəz artıq öz əhəmiyyətini itirmişdir. Lakin indi Rusiya və MDB ölkələri də dünya iqtisadiyyatında mühüm rol oynayırlar.

Beləliklə, dünya XXI əsrə belə çoxqütblülük şəraitində daxil olmuşdur. İndi getdikcə bu və ya digər bir tək ölkənin dünya işlərinə nəzarət etməsi imkanları aradan qalxmaqdadır. Söz yox ki, dünya birliyi elmi-texniki tərəqqi, iqtisadi və siyasi beynəlmilləşmə şəraitində ziddiyyətlərin aradan qaldırılması və ədalətli dünya qaydaları yaradılması üçün mümkün yolları tapacaqdır. Hələ 1992-ci ildə BMT-nin Baş Məclisinin sessiyasında qəbul etdiyi «Gündəlikdə XXI əsrdir» sənədində cəmiyyətin tarazlaşdırılmış və uzun müddətli, yəni «səbatlı» inkişafı konsepsiyası irəli sürülmüşdür. Artıq dünya birliyi bu yolla getməkdədir.

XI mövzu

ZƏMANƏMİZİN QLOBAL PROBLEMLƏRİ

Müasir sivilizasiya XX əsrin ikinci yarısında ictimai inkişafın bütün sahələrində (elmdə, texnikada, mədəniyyətdə) çox böyük nailiyyətlər əldə etməklə yanaşı həlli vacib olan qlobal (ümumdünyəvi) problemlərlə də üz-üzə qalmışdır. (Qlobal sözü ilk dəfə XX əsrin 60 – 70-ci illərində işlədilməyə başlamışdır). Onlardan: nüvə müharibəsi təhlükəsi, maddi ehtiyatların tükənməsi və ekologiya, demoqrafiya və ərzaq problemi, təhlükəli xəstəliklərin artması, beynəlxalq terrorizm və b. göstərmək olar. Onlar bəşəriyyət üçün çox ciddi təhlükə yaradan problemlərdir. Onlara qarşı mübarizə üçün bəşəriyyətin bütün qüvvələrini birləşdirmək çox vacibdir.

§ 1. Nüvə müharibəsi təhlükəsi

Zəmanəmizin ən mühüm qlobal problemlərindən biri nüvə müharibəsinin qarşısının alınması məsələsidir.

Kütləvi qırğın silahları arasında nüvə silahının xüsusi yeri vardır. Kütləvi qırğın silahlarından ilk atom silahı ABŞ tərəfindən 1945-ci ildə, SSRİ-də isə 1949-cu ildə sınaqdan keçirilmişdir.

“Soyuq müharibə” şəraitində silahlanma yarışı güclənmişdi. 1952-ci ildə nüvə silahı kəşf olunmuşdu. 50-ci illərdə kontinentlərarası strateji bombardmançılar flotu və ilk raketlər daşıyan atom sualtı qayıqları düzəldilmişdi. 60-cı illərdə ABŞ-da nüvə silahları daşıyan atom avianosları və ilk dəfə fərdi nişan alıcı baş hissələri ayrılan raketlər, 80-cı illərin ortalarında uzaq mənzilli qanadlı raketlər, sonra isə neytron və binar kimyəvi silahlar yaradılmışdı.

Buna müvafiq ABŞ-la yarışda olan SSRİ-də də sürətlə silahlanma getmişdi. SSRİ-də də müxtəlif yönümlü, daha güclü kütləvi qırğın silahları yaradılmışdı.

Artıq 70-ci illərin ortalarında silahlanma sahəsində ABŞ və SSRİ, NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı arasında tarazlıq yaranmışdı.

80-ci illərin əvvəllərində amerika hakim dairələrinin SSRİ-nin silahlanma sahəsində ABŞ-ı ötməsi barədə hay-küyləri silahlanmada yeni dalğanın başlanmasına səbəb olmuşdu. ABŞ silahlanmada daha geniş proqram həyata keçirməyə başlamışdı. Bu proqrama MX tipli güclü kontinentlərarası ballistik raketlər, çoxlu kiçik kontinentlərarası "Micitmen" raketləri, minlərlə yüksək dəqiqliyə və böyük radiusa malik qanadlı raketlər, hər biri "Traydent" raketlərində yüzlərlə nüvə silahı aparmağa qabil raketdaşıyıcı atom sualtı qayıqları, B-1 və "Stels" tipli strateji bombardmançıların yeni nəslinin yaradılması daxil idi. Neytron silahlarının iri cəbbəxanaları təşkil olunmuşdu. ABŞ bütün bəşəriyyəti zəhərləmək səviyyəsində kimya silahlarına malik olmasına baxmayaraq onun ən güclü ölüm gətirən tipini – binar kimya silahını yaratmağa başlamışdı. Bunu yaratmaq məqsədilə Pentaqon 1988-1992-ci illər üçün 1,7 milyard dollar vəsait tələb etmişdi. Hətta, 1983-cü ildə «Strateji müdafiə təşəbbüsü» silahlarının yaradılması (SOİ) irəli sürülmüşdü. Belə silahların 2 əsas növü – enerjini səmtili ötürmə silahı (ESÖS) və kinetik silah (KS) mövcuddur. Yer kürəsini əhatə edən bu sistemin məqsədi bütün uçuş hüdudlarında sovet peyklərini və ballistik raketlərini məhv etmək idi. Bunun üçün yerüstü lazerlərdən, raket əleyhinə silahlardan və müxtəlif sistməli zərbə endirici silahları olan (lazer şüaları, qamma-lazer, elektromaqnit qüvvələrindən sürət alan raketlər (KS) və b.) xüsusi düzəldilmiş kosmik platformalardan istifadə olunması nəzərdə tutulmuşdu. Bu da, nüvə müharibəsinin baş verməsi təhlükəsini artırırdı. Əsrin əvvəllərində nüvə silahına malik olan dövlətlərin sərəncamında 15 min meqaton gücündə 50 mindən artıq nüvə silahı var idi. Atom, hidrogen və nüvə silahlarının gücü indiye qədər dünyada baş vermiş müharibələrdə işlədilən silahların gücündən 5 min dəfə çoxdur. Dünyada hərbi

xərclər səhiyyəyə qoyulan vəsaitdən 50 dəfə, təhsilə çəkilən xərclərdən 100 dəfə çox idi.

90-cı illərdə dünyada hərbi xərclər ildə bir trilyon dollar olmuşdu. Hərbi istehsal sahəsində 45 milyon adam çalışmışdı.

Nüvə müharibəsi təhlükəsinin qarşısını almaq bəşəriyyətin ən mühüm vəzifəsidir. Hələ 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq bu istiqamətdə müəyyən işlər görülməyə başlanmışdı. 1972-1974-cü illərdə yüksək səviyyədə Amerika-Sovet danışıqları keçirildi. SSRİ-ABŞ arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsasları barədə Bəyənəmə imzalandı. Burada yüksək səviyyədə ikitərəfli münasibətləri qaydaya salmaq, onu dinc yanaşı yaşamaq əsasında qurmaq başlıca vəzifə hesab edilirdi. 1970-ci ilin martında nüvə silahının yayılmaması haqqında müqavilə qüvvəyə mindi. 90-cı illərin əvvəlləri üçün onu 135-dən çox ölkə imzalamışdı. Bu müqavilə nüvə silahının gələcəkdə yayılmasına çox ciddi sədd çəkirdi.

1973-cü ildə SSRİ və ABŞ arasında raketdən müdafiə sisteminin (RMS) və strateji hücum silahlarının (SSM-1) məhdudlaşdırılması sahəsində bəzi tədbirlər haqqında müvəqqəti müqavilə imzalandı. Bu müqavilə nüvə müharibəsi təhlükəsinin zəifləməsinə və sürətlə silahlanmanın qarşısının alınmasına xidmət edirdi. Altı il sonra, 1979-cu ildə ABŞ və SSRİ arasında strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması haqqında (SSM-2) müqavilə imzalandı. Lakin o, hər iki tərəfdən təsdiq olunmadı. Bu da 70-ci illərin sonlarından ABŞ-SSRİ münasibətlərinin soyuması ilə əlaqədar idi.

SSRİ-də "yenidənqurma" dövrünün başlaması nüvə müharibəsinə yol verməmək səylərini gücləndirdi. SSRİ-nin beynəlxalq münasibətlərdə "yeni təkəkkür" xətti nüvə müharibəsi təhlükəsinin qarşısının alınmasında yeni mühüm addım oldu. ABŞ və SSRİ arasında ikitərəfli münasibətlər yeni mərhələyə daxil oldu. Tərəflər heç vaxt nüvə müharibəsinə başlamamaq razılığına gəldilər. Onlar SSRİ ilə ABŞ arasında hər hansı müharibənin – istər nüvə, istərsə də adi müharibənin qarşısının alınmasının

vacibliyini qeyd etdilər və hərbi üstünlüyə nail olmağa səy göstər-məyəcəklərini öhdələrinə götürdülər.

Cenevrə (1985), Reykyavik (1986), Vaşinqton (1987, 1990) və Moskvada (1988, 1991) yüksək səviyyəli Amerika – Sovet danışıqları nüvə silahlarının real azaldılması sahəsində çox mühüm addımlar oldular. ABŞ və SSRİ arasında orta və yaxın mənzilli raketlərin ləğv edilməsi, strateji hücum silahlarının (SMHS-1) tək-cə məhdudlaşdırılması deyil, həm də ixtisar olunması, kimyəvi silahların böyük hissəsinin ləğv olunması və onun istehsalından imtina olunması barədə və s. müqavilələr bu qəbildən idilər. Strateji hücum silahlarının ixtisar olunması haqqında müqaviləyə əsasən tərəflərdən hər birinin hədəfə daşıyıcı vasitələrin 28-36%, döyüş növlərinin 42% ixtisar etməsi müəyyənləşdirildi.

1992-ci ilin yanvarında, 20 ildən çox danışıqlardan sonra kimyəvi silahların istehsalı, toplanması və işlənilməsinin qadağan edilməsi barədə Beynəlxalq konvensiya imzalandı.

Sosializm birliyinin süqutu və SSRİ-nin dağılması nüvə müharibəsi təhlükəsinin qarşısının alınması üçün çox əlverişli şərait yaratdı. Lakin, hələ də əsas nüvə silahlarını, onun ehtiyatlarını öz əlində saxlayan ABŞ və Rusiya, habelə nüvə silahlarına malik olmağa can atan ölkələrin mövcudluğu bu təhlükənin aradan qaldırılmasına imkan vermir. İndi bəşəriyyətin qarşısında sözügedən təhlükə əleyhinə mübarizəni davam etdirmək kimi vacib vəzifə durur.

§ 2. Maddi ehtiyatların tükənməsi və ekoloji problem

Maddi ehtiyatların getdikcə tükənməsi çox mühüm global problemdir. Bəşəriyyətin həyat fəaliyyətini saxlamaq üçün zəruri olan ehtiyatların çatışmamazlığı məsələsi bu sahədə birinci yerdə durur. Bərpa olunan mühüm ehtiyatların istifadəsi indi özünün son həddinə çatmışdır. Həm də bu ehtiyatlar eyni dərəcədə istifadə

olunmur: bəzi ölkələrdə milyonlarla hektar aşınmaya uğramış torpaqlar tamamilə məhv edilmiş, böyük meşə sahələri zəhərlənmiş, çay və su hövzələri istifadədən çıxmış, digərlərində həm çaylar, həm meşələr və torpaqlar təqribən təmiz, əldəyməmiş halda qalmışdır. Hesablamalara görə əkinçilik və heyvandarlıq meydana çıxan vaxt yer üzü 62 milyard hektar meşə ilə örtülmüşdü. 10 min il ərzində onun sahəsi 40 milyard hektara enmişdi. İndi yer üzündə 15 milyard hektar meşə sahəsi vardır. VII əsrə qədər Avropa ərazisinin 70-80 faizini meşə təşkil edirdisə, indi o, 30 – 35 faizə enmişdir.

Bu planetdə xoşagəlməz dəyişikliklər prosesini sürətləndirir, biosferanın tarazlığını pozur.

Sözügedən problemlərdən ən ağırlısı torpaq (yer) məsələsidir. Hesablamalara görə hazırda yer kürəsində 1,5 milyard hektar, yəni yerin bütün quru hissəsinin 10-11%-dən kənd təsərrüfatında istifadə olunur. Qitənin quru hissəsinin 78 faizi kənd təsərrüfatına yararsızdır. Ondan 10 faizi buzla örtülmüş, 15 faizi saxtalı, 17 faizi quraqlıq, 18 faizi daş-qayalıq, 9 faizi az yararlı olan, 5 faizi münbit olmayan, 4 faizi isə ifrat yağıntılı yerlərdir. Bundan başqa hər il dünyada, hər nəfərə düşən torpaq ehtiyatları sahəsinin 2%-i, məhsuldar torpaq sahəsinin isə 6-7% itirilir. Bu itkilərsə real olaraq geri qayıtmır, çünki onların bərpası üçün bir sıra qaydaların gözlənilməsi şərtilə bir neçə əsr vaxt lazımdır.

Yenidən bərpa olunmayan ehtiyatların vəziyyəti məsələsi daha kəskin həyəcan doğurur. Hesablamalara görə faydalı qazıntıların çıxarılması və istifadəsi çox sürətlə gedir. Bu da onların ehtiyatlarının tükənməsinə gətirib çıxarmışdır. Təqribən müəyyən olunmuşdur ki, alüminium ehtiyatı 570 il (ikinci dəfə istifadə olunan ehtiyatlar hesaba alınmamaq şərtilə), dəmir 250 il, sink 23 il, mis 29 il, qurğuşun 19 il, qalay 35 il üçün kifayət edər. Bəzi hesablamalara görə bəşəriyyət 2500-ci ilə kimi bütün metallar üzrə ehtiyatları sərf edib qurtaracaqdır.

Enerji ehtiyatlarının vəziyyəti də diqqəti cəlb edir. Aydınır ki, iqtisadi inkişaf, istənilən ölkənin müdafiə qüdrətinin

möhkəmləndirilməsi, ətraf mühitin qorunması, müasir kənd təsərrüfatı istehsalı enerjisiz qeyri mümkündür. Ona görə də enerji problemi indi ən kəskin şəkildə durmaqdadır. Deməli, "enerji böhranı" məhfumunun tez-tez hallandırılması təsadüfüdür deyildir..

70-ci illərə qədər enerjiyə olan tələbat başlıca olaraq iri neft və qaz yataqlarının mənimlənməsi hesabına ödənilirdi. Ucuz neft başqa enerji ehtiyatlarını sıxışdırırdı. Dünyanın enerji balansında o, təqribən 60%-i təşkil edirdi. Ucuz enerji dövrü çox çəkmədi. Daş kömür və nüvə enerji ehtiyatlarından istifadə olunmağa başlandı.

Hesablamalar göstərir ki, yaxın 50-60 ildə dünya enerji balansı strukturunda köklü dəyişikliklər gözlənilir. Belə ki, dünya neft ehtiyatları tükənmək üzrədir – Küveytdə – 129 illik, İraqda – 128 illik, Səudiyyə Ərəbistanında – 80 illik, Azərbaycanda – 67 illik, Rusiyada – 20 illik, Amerikada – 10 illik neft ehtiyatı qalmışdır, ona görə də energetikada praktiki olaraq tükənməz ehtiyatlar bazasına keçiləcək və onun səviyyəsi indikindən xeyli artacaqdır. Neftin daş kömürlə, bəzi ölkələrdə nüvə enerjisi və təbii qazla, hətta günəş enerjisi ilə əvəz olunmasına keçiləcəkdir. Son məlumatlara görə hazırda ucuz enerji almaq üçün günəş istiliyindən istifadə ABŞ-da 9%, İsraildə 27% və Avstraliyada 60% təşkil edir.

Bəşəriyyəti daha çox narahat edən məsələlərdən biri də **ekologiya problemidir**. İndi ekoloji təhlükə o qədər böyük və genişdir ki, onu tam əsasla nüvə mühəribəsi təhlükəsi ilə eyni sıraya qoymaq olar. Ekoloji problem dedikdə ətraf mühitin: havanın, suyun, torpağın çirkləndirilməsini, zəhərli maddələrlə dolu kənd təsərrüfat məhsullarının, süni sənaye mallarının istehsalını, insanların təbiətə qarşı insafsızlığını və qəddarlığını, onun qanunauyğunluqlarına təcavüz etməklərini, onları pozmağa çalışmalarını və s. başa düşürük.

Hesablamalara görə Yer atmosferinə hər il 250 milyon ton toz, 70 milyon kub metr (m³) yaxın qaz, 145 milyon ton 4-oksidlilikükürd, 1 milyon ton qurğuşun birləşmələri, 10 minlərlə ton xlorlu və oksidlilik birləşmələr buraxılır. Nəticədə nəinki bütün canlıları

yaşadan hava zəhərlənir, habelə günəş radiasiyası üçün sanki ekran yaranır, atmosferin şəffaflığı azalır. Tozların Arktika və Antarktida üzərinə çökməsi onların qismən eriməsinə gətirib çıxarar, Yer albedasını (dəfətmə qabiliyyətini) dəyişdirir. Daimi və gərgin toz çökmə rejimi havanın soyumasına, hətta buzlaşmaya, ya da atmosferdə karbon qazının toplanmasına səbəb olar: günəş şüasını buraxar, infraqırmızı şüaları isə geri buraxmaz: "pərnik səmərəsi" yaranar. Bunların da hər ikisi bütün planetdə vəziyyəti pisləşdirir – deməli bəşəriyyətin yaşaması şəraitini dəyişir.

Ekologiyada baş verən ən ciddi dəyişikliklərdən biri də çoxlu müxtəlif istehsal tullantılarının hidrosferə, okeanlara, dənizlərə, çaylara, göllərə, yeraltı sulara axıtılmasıdır.

Məlumat üçün bildirik ki, planetimizdə olan suyun həcmi 1,4-1,6 milyard kubkilometrə bərabərdir. Onun 94%-i dünya okeanlarındadır, müəyyən hissəsi buzlaqlarda və atmosferdədir. Birinci növbədə lazım olan içməli su bütün hidrosferin ancaq 2%-ni təşkil edir. Bu da sənaye tullantıları və digər zərərli maddələrlə çirkləndirilir. Bəzi sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə çay sularının 25%-ə qədər çirkləndirilir. Planetimizdə 2 milyard adam içməli su mənbələrinə malik deyillər.

Mərkəzi Asiya üçün həyati əhəmiyyətə malik Aralın həcmi son 30 – 35 ildə 40 faiz, suyu 60 faiz azalmışdır. Dünyanın bir çox yerlərində, xüsusən Asiya, Afrika və Latın Amerikasında əhali suyun keyfiyyətindən əziyyət çəkirlər. Çirkli sudan istifadə üzündən bu bölgələrdə xəstəliklər çoxalmışdır. Bütün xəstəliklərin 4/5-i bu bölgələrdədir.

Dünya okeanlarının vəziyyəti bu mənada daha acınacaqlıdır. Onlar haqlı olaraq su axıtma çuxuru adlandırılır. Çünki bütün su axıntıları əvvəl-axır okeanlarda toplanır. Qurudan axınla dünya okeanına hər il 13-14 milyon ton neft, atmosferdən isə 90 milyon tona kimi neft məhsulları daxil olur. Əslində dünya okeanı təkə "böyük su yığnağı yeri" deyil, o, planetin "ciyəri" rolunu oynayır. Habelə o, istiliyi tənzim edən, insanlar üçün ərzaq istehsal edən

böyük zavod və bütün planeti əhatə edən nəqliyyat arteriyasıdır. Buna görə də onu çirkəndirmək çox təhlükəlidir.

Ekoloji tarazlığın pozulmasına planetimizin yaşıl örtüyünün getdikcə azalması da güclü təsir göstərir. Müəyyən səbəblər – quraqlıq, yanğınlar, tufanlar, daşqınlar, enerji çatışmamazlığı, meşələrə qəddarcasına münasibət, yeni meşələr salınmasına diqqət yetirməmək, meşələrin və ya ağacların qırılıb yerində şəhərlər salınması və ya binalar tikilməsi və s. meşələrin, ağacların getdikcə məhv olmasına doğru aparır.

Elmi-texniki inqilab, onun nəticələri insanların səhhətinə, yaşayış tərzinə və psixologiyasına da təsir göstərir. 1986-cı ildə Çernobılda (Ukrayna) atom elektrik stansiyasının 4-cü enerji blokunda baş verən qəza buna misal ola bilər. Qəza nəticəsində keçmiş SSRİ-nin 17 milyon əhali yaşayan 11 vilayəti zərər çəkmişdi. Qəza on minlərlə adamın ölməsinə, yaralanması və əlil olmasına səbəb olmuşdu. Ekoloji vəziyyətin pisləşməsi biosferada tarazlığın pozulması, kimyanın sürətlə inkişafı sənayeləşmə və urbanizasiya (şəhərlərə axın) insanlar arasında ənənəvi olmayan təhlükəli xəstəliklərin (ürək-damar, xərçəng, SPİD və b.) meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. İndi sözügedən xəstəliklərin qarşısının alınması qlobal problemə çevrilmişdir. 1980 – 1990-cı illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ekoloji qaçqınların sayı 10 – 25 milyona çatmışdı.

Biosferada yaranan əlverişsiz şərait nəinki insanlara, habelə heyvan aləminə də mənfi təsir göstərir. Heyvanat aləmində də köklü dəyişikliklər baş verir. Bir çox vəhşi heyvanlar artıq qırmızı kitaba düşmüşlər. 63 növ böcək və 94 növ quş cinsi tamamilə yox olmuşdur. Çoxlu quş və heyvan növləri yox olmaq dərəcəsinədir. 236 növ xırda böcəyin, 287 növ quşun adları Beynəlxalq Qırmızı kitaba düşmüşdür. Beləliklə, «ekoloji imperializm» bütün Yer kürəsini əhatə etmişdir.

§ 3. Demografiya və ərzaq problemi

Qlobal problemlərdən biri də əhali artımı, demografiya probleimidir. Bir sıra ədəbiyyatda əhali artımında baş verən köklü dəyişikliklər «demoqrafik inqilab» (1934-cü ildə A.Landari) və ya «demoqrafik sıçrayış» (1950-ci ildə F.Montstan) adlandırılmışdır. Alimlərin rəyinə görə bəşər sivilizasiyası tarixində üç demoqrafik inqilab, sıçrayış olmuşdur. Birinci neolit inqilabı dövründə – yeni mənimşəmədən istehsalə keçid dövründə olmuşdur. Bunun nəticəsində dünyada əhali 5-10 milyondan 50 milyona kimi artmışdı; ikinci, XVII – XIX əsrlərdə aqrar iqtisadiyyatından sənaye iqtisadiyyatına keçilməsi, Avropada sənaye çevrilişinin baş verməsi ilə əlaqədar baş vermişdi. Dünyada səhiyyənin inkişafı sayəsində ölüm azalmış, əhalinin təbii artımı çoxalmışdı. Üçüncü, XX əsrin 50-ci illərində başlamışdı. O, əvvəlcə inkişaf etmiş ölkələri əhatə etmiş və sonra dünyanın çox hissəsinə yayılmışdı. Bu dövrdə səhiyyənin yüksək inkişafı, xəstəliklərin qarşısını almaq tədbirləri insan ölümünü 2 – 3 dəfə azaltmışdı. Bu ədəbiyyatda «Demoqrafik partlayış» kimi də qiymətləndirilir. Dünya əhalisinin sayı 1950- ci ildəki 2 milyard 515 milyondan əsrin sonuna (2000-ci ilə) 6 milyard 261 milyona çatmışdır. Əhali artımının 50-ci illərdə 79 faizi, 60-cı illərdə 84 faizi, 70-ci illərdə 88 faizi, 80-ci illərdə 92 faizi inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşmüşdü. 1950-1989-cu illərdə Asiyada əhalinin sayı 1.326 milyondan 3 milyarda, Afrikada 224 milyondan 626 milyona, Latın Amerikasında 164 milyondan 441 milyona çatmışdı. Hesablamalara əsasən 2025-ci ildə əhalinin artımına görə inkişaf etməkdə olan ölkələrin birinci onluğunun sırasına Çin (1493 mln.), Hindistan (1448 mln.), Nigeriya (301 mln.), Pakistan (267 mln.), İndoneziya (263 mln.), Braziliya (246 mln.) və Banqladeş (265 mln.) daxil olacaqdır. 2050-ci ildə isə ilk onluğun sırasına Hindistan (1640 mln.), Çin (1606 mln.), Pakistan, Nigeriya, İndoneziya, Braziliya, Banqladeş, Efiopiya, Zair daxil olacaqdır.

Hesablamalara görə 2000 – 2025-ci illərdə dünyada əhalinin artımı 1,2 faiz, Avropada 0,1 faiz, Asiyada 1,0 faiz, Afrikada 2,5 faiz, Şimali Amerikada 0,6 faiz, Latın Amerikasında 1,4 faiz, Avstraliya və Okeaniyada 0,9 faiz, Rusiya Federasiyası və MDB-də 0,6 faiz təşkil edəcəkdir. Ümumən dünyada əhalinin sayı 2025-ci ildə 8 milyardan çox, 2050-ci ildə 10 milyarda yaxın, 3000-ci ildə 14 trilyon, 5000-ci ildə 27 trilyon olacaqdır. İndi dünyada əhalinin xalis gündəlik artımı 200 – 250 min nəfər təşkil edir. Demografların proqnozuna görə yaxın gələcəkdə inkişaf etmiş ölkələrdə demoqrafik sabitlik, hətta əhalinin azalması, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə əhalinin artması sürəti çox yüksək olacaqdır.

Hazırda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhalinin artımı ilə ərzaq təminatı arasında tərs mütənəsiblik vardır. Əhali həndəsi silsilə yolu ilə, istehsal, xüsusən ərzaq istehsalı arifmetik silsilə yolu ilə artır. Məsələn, son 30 ildə 170 inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhali 2,2 dəfə artdığı halda, ərzaq istehsalı cəmi 43 faiz çoxalmışdı. Məhz buna görə də həmin ölkələrdə aclıq, dilənçilik, xəstəlik və ölüm adi hala çevrilmişdir. XX əsrin sonlarında dünyada 1225 milyon adam yoxsulluq və aclıq həddində yaşamış, 8 – 9 milyon adam malyariyadan ölmüş, 25 milyon adam əsrin xəstəliyi olan SPİD-ə yoluxmuşdur. BMT-nin hesablamalarına görə, indi dünyada ərzaq çatışmamazlığı üzündən, aclıqdan ildə milyonlarla adam tələf olur.

Qlobal problemlər Azərbaycanda da özünü göstərir. ETİ şəraitində yararlı torpaqların sıradan çıxması, aşınma nəticəsində yararsız torpaqların artması Azərbaycanda da ekoloji tarazlığa ciddi təsir göstərmişdir. Son 70 ildə Azərbaycanda adambaşına yararlı torpaq sahəsinin həcmi 2,5 dəfədən çox azalmışdır.

Azərbaycanın əvəzsiz sərvəti olan Xəzərin ekoloji vəziyyəti çox narahatlıq doğurur. Xəzərin əsil neftçixarma meydançasına çevrilməsi, buraya Rusiyadan, Ermənistandan, Gürcüstandan, İrandan çirkab və zəhərli tullantıların axıdılması Xəzərdə ekoloji tarazlığı tamamilə pozmuşdur.

Vaxtilə Sovet mərkəzinin iradəsi ilə, xüsusən SSRİ kimya sənaye naziri erməni A.Kostandyanın təşəbbüsü ilə Sumqayıtın kimya şəhərinə çevrilməsi Azərbaycanın, Xəzərin ekologiyasına ciddi mənfi təsir göstərmişdir. Sumqayıt Azərbaycanın "ölüm zonasına" çevrilmişdi.

Azərbaycanda ətraf mühitin, ekologiyanın pisləşməsinə Rusiyanın Azərbaycan ərazisindəki Qəbələ RLS-nin böyük təsiri vardır. Stansiyanın yerləşdiyi zonada, onun ətrafında meşələr, torpaqlar, çəmənlilər sıradan çıxır, radiasiyanın təsiri ilə təhlükəli xəstəliklər artmış, ölü və xəstə körpələr dünyaya gəlməyə başlamışdır.

Ermənistan və Gürcüstan ərazisindən axıb gələn Araz və Kür çaylarının gətirdiyi zəhərli maddələr və çirkablar Azərbaycanın ekologiyasını daim korlayır. Sudakı canlılara, habelə insanlara və təsərrüfata ciddi zərər vurur.

Azərbaycanda ekologiyanın pisləşməsinə Dağlıq Qarabağla əlaqədar Azərbaycan-Ermənistan müharibəsinin də böyük təsiri olmuşdur. Ermənilər tərəfindən Qərbi Azərbaycandan qovulanlarla yanaşı Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə hər şey dağıdılmış, bir milyona qədər adam didərgin salınmış, 15 ilə yaxındır ki, çadırlarda yaşamağa məcbur olmuşlar. Rəsmi bəyanatlara görə, Ermənistan radiasiya tullantılarını işğal etdiyi ərazilərdə yerə basdırır.

Azərbaycanda ekoloji tarazlığı pozan səbəblərdən biri də Ermənistanın təcavüzü və digər amillərlə əlaqədar Abşeron yarımadasında, xüsusən Bakıda əhalinin normadan çox artmasıdır. Bu da şəhərdə yaşayış şəraitini çox-çox ağırlaşdırır.

Müstəqillik şəraitində hələ də davam edən çətinliklər xüsusən enerji çətinliyi ətraf mühitin, xüsusən meşələrin sıradan çıxması təhlükəsini törətmişdir.

§ 4. Beynəlxalq terrorizm problemi.

Qlobal problemlərdən biri də çox təhlükəli olan beynəlxalq terrorizmdir. Əsrimizdə bu daha təhlükəli hal almışdır. O, dünyanın hər yerini əhatə etmişdir. Antisemitizm və irqçilik siyasəti nəticəsində təkcə XX əsrdə milyonlarla insan məhv edilmişdir. Təkcə İkinci Dünya müharibəsi dövründə 6 milyon yəhudi faşistlərin irqçilik siyasətinin qurbanı olmuşdu. 80-90-cı illərdə Türkiyədə on minlərlə adam kürd terrorçuları tərəfindən qətlə yetirilmişdi.

Hazırda dünyada 27 iri terrorçu təşkilat mövcuddur. Ondən 14-ü müsəlman ölkələrindədir. 2000-ci ildə onlar tərəfindən 200-dən çox terrorçuluq aktı həyata keçirilmiş, 1159 adam terrora məruz qalmışdır. Ondən 400-dən çoxu öldürülmüş, qalanları yaralanmışdır.

2001-ci il sentyabrın 11-də Nyu-York və Vaşinqtonda terrorçuların törətdikləri dəhşətli hadisələr terrorizmin bəşəriyyətə müharibə çağırışı olmuşdu. Bu hadisələr zamanı 6 mindən çox adam öldürülmüş, minlərlə insan yaralanmış və itkin düşmüşdür. Gumana görə o, məşhur bir nömrəli terrorçu Üsamə bin Ladenin terrorçu "Əl Qaida" ("Mərkəzi komandanlıq") təşkilatı və adamları tərəfindən törədilmişdi. Bu hadisə bəşəriyyətə qarşı ağır cinayət idi.

Dünya daim erməni terrorundan da əziyyət çəkmişdir. XIX əsrin 80-cı illərinin sonunda "Daşnakstyun" partiyasının yaradılması ilə o, mütəşəkkil xarakter almışdı. Erməni terrorunun ən çox qurbanı türklər və azərbaycanlılar olmuşdur. Erməni terrorçuları 1905-1906-cı, 1914-1915-ci, 1918-1920-ci, 1948-1952-ci, 1966-1967-ci, 1988-2003-cü illərdə on minlərlə günahsız türk və azərbaycanlıyı qətlə yetirmişlər. Erməni "Asala" terrorçu təşkilatı xüsusilə fərqlənmişdir. 90-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı 32 terror aktı, o cümlədən Xocalı soyqırımını törədilmişdir. 1988-1992-ci illərdə ermənilər bir milyondan artıq azərbaycanlıyı

doğma yurdlarından qovub çıxararaq qaçqın vəziyyətinə salmışlar. Onlar ermənilərin terrorçu siyasəti nəticəsində min cür əziyyətə və ölümə məhkum edilmişlər. Onların isti ocaqları dağıdılmış, var-yoxları talan edilmişdir. Budur ermənilərin azərbaycanlılara qarşı qatı terrorunun nəticələri!

Beynəlxalq terrorizmin bir növü də informasiya inqilabının nailiyyətlərini məhv etmək cəhdləridir. İndi bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə kompyuterlərin, internetlərin yaddaşlarını sıradan çıxarmaq, məhv etmək üçün xüsusi virusların hazırlanması yayılmasını buna misal göstərmək olar.

§ 5. Qlobal problemlərin həlli uğrunda mübarizə

Qlobal problemlərin həlli indi bəşəriyyət qarşısında duran ən vacib vəzifələrdəndir. Bu sahədə beynəlxalq təşkilatların üzərinə çox böyük məsuliyyət düşür.

Bunlar arasında BMT-nin mühüm rolu vardır. Sülhün qorunması, təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, tərksilah məsələləri ilə yanaşı ətraf mühitin mühafizəsi, ərzaqla əlaqədar şəraitin normalaşdırılması, səhiyyə və b. problemlər onun fəaliyyətində mühüm yer tutur.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində BMT-nin 1972-ci ildə yaradılmış «Ətraf mühit üzrə BMT proqramı» (UNEP) təşkilatı geniş iş aparır. O, atmosferin, regional dənizlərin, qurudakı canlılar ehtiyatının mühafizəsi, yaşayış məntəqələrinin və səhiyyənin planlaşdırılması, torpağın aşınmasına qarşı mübarizə, qlobal monitorinqin həyata keçirilməsi, ətraf mühiti mühafizə üzrə müxtəlif beynəlxalq hüquqi normativlərin hazırlanması, təbiəti mühafizə təhsilinin inkişafı və lazımi kadrların hazırlanması kimi məsələlərlə məşğul olur.

UNEP qeyri hökumət beynəlxalq təşkilatlarla, birinci növbədə Beynəlxalq təbiəti və təbiət ehtiyatlarını mühafizə ittifaqı və ətraf mühit üzrə elmi ittifaqların Beynəlxalq şurasının elmi komitəsi ilə bir sıra birgə iş aparır.

BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası yanında fəaliyyət göstərən elm və texnika komitəsi də qlobal problemlərin, xüsusən ətraf mühitin mühafizəsi naminə elm və texnikanın nailiyyətlərinin tətbiqində lazımı qayda yaradılması sahəsində mühüm işlərlə məşğul olur. BMT-nin Afrika və Latin Amerikasını üzrə İqtisadi komissiyaları fəaliyyət göstərir.

Sağlam ətraf mühit uğrunda mübarizədə 80-ci illərdə meydana çıxan "Yaşillər" hərəkatının mühüm rolu olmuşdu. 1984-cü ildə Avropada və Kanadada "Yaşillər" Partiyası yaradılmışdı. 1989-cu ildə onlar Avroparlamentdə 38 mandat qazanmışdılar.

BMT-nin inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə strategiyasında da dəyişikliklər edilmişdir. Beynəlxalq inkişaf strategiyasına hər ölkə qarşısında yoxsulluğun azaldılması, məşğulluğun genişləndirilməsi, iqtisadi yüksəliş yolu ilə əmək hüququnun həyata keçirilməsi kimi vəzifələr müəyyən edən xüsusi "Sənaye inkişaf" bölməsi daxil edilmişdir.

1974-cü ildə BMT tərəfindən yeni beynəlxalq iqtisadi qaydalar qurulması üzrə Bəyənəmə və fəaliyyət Proqramı (YBİQ) qəbul olunmuşdur. YBİQ Proqramında dünya xammal bazarının stabiləşdirilməsi məqsədilə 18 xammal növləri üzrə beynəlxalq müqavilələr imzalanması nəzərdə tutulurdu. Habelə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafı və sənayeləşməsi üçün başlıca amil kimi onlara müasir texnologiya verilməsi, dünya əmək bölgüsünün yenidən qurulmasını genişləndirmək və asanlaşdırmaq nəzərdə tutulurdu. Əsas məqsəd yaxın zamanlar üçün dünya sənaye istehsalında inkişaf etməkdə olan ölkələrə düşən hissəni 7%-dən 25%-ə qaldırmaq idi.

BMT-yə daxil olan təşkilatlar ərzaq problemləri ilə də məşğul olurlar. Onlardan BMT-nin ərzaq və kənd təsərrüfatı təşkilatını (TAO), İqtisadi və Sosial Şurasını və onun bölgə təşkilatlarını göstərmək olar.

BMT dünyada əhali artımını qaydaya salmaq barədə də tədbirlər görür. 1954-cü ildə Romada, 1974-cü ildə Buxarestdə, 1985-ci ildə Belqradada və 1994-cü ildə Qahirədə bu məqsədlə

Ümumdünya konfransları keçirilmişdi. 1989-cu ildə Amsterdanda «XXI əsrdə əhalinin artımı» beynəlxalq forumu keçirilmişdi.

Enerji probleminin həllində BMT-nin atom enerjisi üzrə Beynəlxalq nümayəndəliyinin (MAQATE) mühüm rolu vardır. Hazırda dünyada 450 atom elektrik stansiyası işləyir. Onlar dünya enerjisinin 17 faizini verirlər.

Beynəlxalq təşkilatlar ekologiya üzrə ciddi tədbirlər aparırlar. 1979-cu ildə Helsinki protokolu ilə 1998-ci ildə CO₂ tullantılarını 1980-cı ilə nisbətən 30 faiz azaltmaq nəzərdə tutulmuşdu. Toronto konfransında (1988) belə tullantıların 2005-ci ildə 20 faiz, XXI əsrdə isə 50 faiz azaldılması irəli sürülmüşdü. 1988-ci ilin iyununda İranda Xəzəryanı dövlətlərin Xəzər Ekoloji Proqramının milli əlaqələndiriciləri, Dünya Bankı, BMT-nin İnkişaf Proqramı və Ətraf Mühitə dair Proqram, Qlobal ekoloji Fond, Ümumdünya Meteoroloji Təşkilatı və b. beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin iştirakı ilə Xəzər üzrə əlaqələndirmə mərkəzinin yaradılmasına dair konfrans keçirilmişdir. Konfransın qərarı ilə Xəzər Ekoloji Proqramının vahid əlaqələndirmə mərkəzi birinci dörd ildə Azərbaycanda, sonrakı dörd ildə isə İranda fəaliyyət göstərəcəkdir.

BMT missiyası və BMT İnkişaf Proqramı Azərbaycanda bir sıra beynəlxalq təşkilatları ekologiya sahəsində əməkdaşlığa cəlb etmişdir. Qısa müddətdə BMT, UNEP, YUNESKO, Dünya Yenidənqurma və İnkişaf Bankının nümayəndələri, ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Türkiyə, İran və MDB dövlətlərinin təbiəti mühafizə təşkilatları ilə bir sıra danışıqlar aparılmışdır. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Azərbaycanla Türkiyə, Qazaxıstan, Gürcüstan arasında ikitərəfli müqavilələr imzalanmışdır. Dövlət Ekologiya Nazirliyi və Böyük Britaniya Ətraf Mühitin Mühafizəsi Nazirliyi və Norveç Krallığı Təbiəti Mühafizə Nazirliyi arasında "Ekologiya və ətraf mühitin qorunması sahəsində əməkdaşlıq protokolları" imzalanmış, bir sıra xarici şirkətlərlə ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq müqavilələri bağlanmışdır. Dünya Ekologiya Komitəsi

və Dünya Bankının ekspertləri tərəfindən ölkənin "Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Milli fəaliyyət planı" tərtib olunub təsdiq edilmişdir.

2001-ci il 11 sentyabr terror hadisələrindən sonra beynəlxalq terrorizmə qarşı ABŞ başda olmaqla ümumdünya mübarizəsi başlamışdır. Əfqanıstanda və İraqda başlanan bu mübarizə davam etməkdədir. Bəziləri onu islam dünyasına qarşı mübarizə kimi qələmə verməyə çalışırlar. Lakin o, əslində milləti, dini və cinsi olmayan terrorizmə qarşı müharibədir. Məhz buna görə də dünya ölkələri onu haqlı olaraq müdafiə edirlər.

Digər dövlətlər sırasında Azərbaycan Respublikası da terrorizmə qarşı ABŞ-ın başladığı müharibəni müdafiə etdiyini, ona tərəfdar çıxdığını və hər cür yardım etməyə hazır olduğunu bəyan etmişdir.

Bir sözlə, indi yaşadığımız XXI əsrdə hələ XX əsrdən toplanıb qalmış qlobal problemlərin, o cümlədən ekoloji problemlərin həlli üçün ciddi addımlar atılmaqdadır.

NƏTİCƏ

DÜNYA MÜASİR DÖVRDƏ

Dünya sosializm sisteminin iflasından sonra

SSRİ-nin və dünya sosializm sisteminin dağılması bir-birinə zidd olan müxtəlif ictimai quruluşlu şəraitinə son qoydu. Vahid dünya birliyi bərpa olundu. Dünyada əməkdaşlıq, həmrəylik, ahəngdarlıq, bir-birinə güzəştə getmək və birgə hərəkət etmək təcrübəsi daha geniş surətdə tətbiq edilməyə başladı.

SSRİ və dünya sosializm sisteminin dağılmasının bir nəticəsi də beynəlxalq səhnəyə yeni müstəqil demokratik dövlətlərin çıxmasıdır. 1992-ci il iyulun 10-da qəbul edilmiş "Dəyişikliklər dövrünün ümidləri və problemləri" adlı Helsinki Bəyannaməsində deyilirdi: "Xalqların öz daxili və siyasi statusunu azad surətdə müəyyənləşdirmək əzmi demokratiya dairəsinin genişlənməsi ilə nəticələnmiş və öz ifadəsini bu yaxınlarda bir sıra yeni suveren dövlətlərin meydana gəlməsində tapmışdır".

SSRİ-nin dağılması fəvqəldövlət kimi ABŞ-ın nüfuzunu artırdı. İndi artıq dünyada ona qarşı duracaq ikinci super dövlət yoxdur.

SSRİ-nin və dünya sosializm sisteminin dağılması NATO-nun və ATƏT-in fəaliyyətinə yeni geniş imkanlar yaratmışdır. Varşava Müqaviləsi Təşkilatı dağıldıqdan sonra hərbi-siyasi blok kimi Avropada tək qalan NATO Şərqi doğru istiqamət götürmüşdür. Artıq, Baltıyanı dövlətlər – Latviya, Litva, Estoniya və bir sıra başqa dövlətlər – Bolqarıstan, Rumıniya, Slovakiya, Sloveniya bu müqaviləyə daxil olmuşlar.

Təhlükəsizlik və əməkdaşlıq mühiti yaratmaq məramlı təşkilat kimi ATƏT-in də rolu artmışdır. O, dünyada baş verən regional münasibətləri yoluna qoymağa çalışır. Bu təşkilata 54 dövlət daxildir. 1994-cü il dekabrın 5-6-da Budapeştdə keçirilmiş zirvə toplantısında o, sülhü, demokratiyanı və insan hüquqlarının qorunmasını təmin edən Ümumavropa təşkilatı kimi çıxış etmişdi.

Bu zirvə toplantısında ilk dəfə olaraq ATƏT-in Avropanın ümumtəhlükəsizlik tədbirlərində iştirak edə biləcək sülh məramlı qüvvələrinin yaradılması və münaqişə ərazilərinə göndərilməsi qərara alınmışdı.

ATƏT-in 1996-cı il dekabrın 2-3-də Lissabonda keçirilən Zirvə toplantısında da Avropada təhlükəsizliyi və əməkdaşlığı təmin etməyə xidmət edən sənədlər qəbul olundu. Bura XXI əsr Avropa evi üçün ümumi və hərtərəfli təhlükəsizlik modeli haqqında Bəyannamə də daxil idi.

ATƏT-in növbəti Zirvə toplantısı 1999-cu ilin noyabrında İstanbulda olmuşdu. Burada Avropa təhlükəsizliyi Xartiyası qəbul edilmişdi.

SSRİ və sosializm sisteminin dağılması türk dünyasının, xüsusən sovet məknında yaşayan türk xalqlarının ictimai-siyasi həyatında da kəskin dönüş yaratdı. Onlardan bir çoxu (Azərbaycan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkmənistan) milli müstəqillik əldə etdilər. Onların müstəqil dövlət kimi inkişaf etməsinə, dünyanın bərabərhüquqlu subyektlərinə çevrilmələrinə şərait yarandı.

Türk dünyası birliyinin yaranması və möhkəmləndirilməsi ideyalarının gerçəkləndirilməsi söylərinin həyata keçirilməsində də SSRİ-nin və dünya sosializm sisteminin dağılması mühüm şərt olmuşdur.

Yeni əlverişli tarixi şəraitdən istifadə edən türk dövlətləri siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri genişləndirməyə başladılar. Onlar dövlət başçıların 7 zirvə toplantısı keçirmişlər. İlk toplantı 1992-ci il oktyabrın 30-31-də Ankarada olmuşdu. Görüşün nəticəsində Bəyannamə imzalandı. 1994-cü ilin oktyabrında İstanbulda keçirilən ikinci toplantıda isə türk dövlətlərinin iqtisadi və siyasi vəziyyəti müzakirə olunaraq "İstanbul Bəyannaməsi" qəbul edilmişdi. 1995-ci ilin avqustunda Bişkekə keçirilən türk dövlətlərinin üçüncü zirvə toplantısında tərəflər beynəlxalq birlik tərəfindən qəbul olunmuş normalara hörmət etdiklərini, BMT və ATƏT prinsiplərinə sadıq olduqlarını nümayiş etdirdilər. Onlar dil,

tarix, mədəniyyət, elmi-texniki və humanitar sahədə əməkdaşlığı genişləndirmək əzminə olduqlarını bildirdilər.

Türk dövlətinin sonrakı zirvə toplantıları Daşkənddə və Astanada olmuşdu. Qazaxıstanın yeni paytaxtı Astananın təqdimat mərasimi ilə əlaqədar 1998-ci il iyunun 9-da keçirilmiş toplantının qəbul etdiyi Bəyannamədə Ankara bəyanatının, İstanbul, Bişkek və Daşkənd bəyannamələrinin varisliyi bir daha təsdiq olundu. Astana zirvə toplantısında iştirak edən dövlət başçıları "Avropa – Qafqaz – Asiya" nəqliyyat dəhlizinin inkişafına dair Bakı şəhərində beynəlxalq konfrans keçirilməsi haqqında və nəqliyyata dair yeni çoxtərəfli baza sazişləri, alternativ nəqliyyat şəbəkələrinin inkişafına kömək edən sazişlərin qəbul olunması haqqında Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin təşəbbüsünü bəyənmiş və yüksək qiymətləndirmişdilər.

2000-ci ilin aprel ayında Bakıda Türkdilli dövlət başçılarının altıncı zirvə toplantısı keçirilmişdi. Burada qəbul olunmuş Bəyannamədə Türkdilli dövlət başçıları bir daha təsdiq etdilər ki, tarixi Böyük İpək Yolunun bərpası iqtisadi potensialın inkişafında mühüm rol oynayacaq və region dövlətlərinin qarşılıqlı surətdə faydalı iqtisadi əməkdaşlığını möhkəmləndirəcəkdir. 2006-cı ilin iyulunda Bakı-Tiflis-Ceyhan (BTC) neft kəmərinin istifadəyə verilməsi bu yolda çox mühüm addım olmuşdur.

Türk dünyasında özünəməxsus yeri olan Azərbaycan da SSRİ dağıldıqdan sonra milli müstəqillik əldə etdi. Onun, öz müstəqilliyini bərpa etmək, möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək uğrunda mübarizə yolu çox çətin və ağırlı olmuşdur. Bədnam qonşumuz Ermənistanın torpaq iddiaları, daxili çəkişmələr, Azərbaycanın müstəqilliyini çox kövrək etmişdi. Xalqın tələbi ilə Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gətirilməsi müstəqil respublikanı parçalanmağa, dağılmağa aparan vətəndaş müharibəsindən, çox çətinliklə əldə edilmiş istiqlalı itirmək təhlükəsindən xilas etdi. Respublikada sosial-siyasi sabitlik, müstəqilliyimizin inkişafı, möhkəmləndirilməsi və əbədiliyi üçün əlverişli şərait yarandı.

Xalqımızı daim narahat edən Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə əlaqədar Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin dinc yolla həll edilməsi sahəsində də addımlar atılmağa başlandı. BMT Təhlükəsizlik Şurasında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi məsələsi dəfələrlə müzakirə edildi. Onların qəbul etdiyi qətnamələrdə işğal olunmuş ərazilərdən Ermənistan silahlı qüvvələrinin qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb olunurdu. Lakin BMT-nin qərarlarına məhəl qoymayan Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını işğalda saxlamaqdadır. Bundan sonra məsələnin həlli ilə ATƏT məşğul olmağa başladı. Bu məsələ ATƏT-in Budapeşt (1994-cü il 5-6 dekabr) və Lissabon (1996-cı il 2-3 dekabr) Zirvə toplantılarında müzakirə edilmişdi. Budapeşt Zirvə toplantısında Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi faktı ilk dəfə vurğulanmışdı. Lissabon Zirvə toplantısında isə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin müdrik və cəsarətli diplomatik gedişi sayəsində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli prinsipləri barədə ATƏT sədrinin 53 dövlətin tərəfdar çıxdığı Bəyanatı verildi. Bu prinsiplər: Azərbaycanın və Ermənistanın ərazi bütövlüyünün tanınması, Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində yüksək dərəcəli özünüidarəetmə statusu verilməsi və Dağlıq Qarabağın əhalisinin – həm erməni, həm də azərbaycanlı əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi tələblərindən ibarət idi.

ATƏT-in hələ 1992-ci ilin mart ayından fəaliyyətə başlayan Minsk qrupuna Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini, Dağlıq Qarabağ problemini nizama salmaq vəzifəsi həvalə edilmişdi. Bu qrupa 11 dövlət – ABŞ, Almaniya, Fransa, İtaliya, İsveç, Çexiya, Türkiyə, Belarus, Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan daxildir. Hazırda bu işlə ABŞ, Fransa və Rusiya nümayəndələrindən ibarət həmsədrlər məşğul olurlar. Lakin müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən onların söyləri hələlik heç bir nəticə vermir.

XX əsrin başlıca yekunları XX əsr tariximizin, hadisələrin zənginliyinə, mürəkkəb və ziddiyyətliyinə, ictimai-siyasi, iqtisadi və elmi-texniki nəticələrinə görə analoqu olmayan

ibretimiz dövrüdür. XX əsr bəşəriyyətə çox ağır fəlakətlər və məhrumiyətlərlə yanaşı, böyük nailiyyətlər, qurmaq, yaratmaq, tarixin taleyüklü səhvlərini düzəltmək ənənələri bəxş etmişdir.

XX əsr dünyada köklü ictimai və geosiyasi dəyişikliklərə səbəb olmuş iki dünya müharibəsi, bolşevizmin və faşizmin meydana gəlməsi və iflası, müstəmləkə sisteminin dağılması, iki dünya sisteminin qarşıdurması və onun aradan qaldırılması, "soyuq müharibə" və onun sona yetməsi, elmi-texniki inqilab, demokratiya və sosial-ədalət uğrunda inadlı mübarizə yüzilliyi olmuşdur.

Məhz XX əsrdə dünyanın siyasi xəritəsində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdi. XX yüzillikdə dağılmış imperiyaların və azad olmuş müstəmləkə mülkləri məkanında indi 200-dən çox suveren dövlət bərqərar olmuşdur. XX yüzillikdə milli və sosial azadlıq uğrunda mübarizə bütün qitələri bürümüşdü. O, yeni dövlətlərin və ictimai sistemlərin meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdı. Sosial-iqtisadi və siyasi-ideoloji münasibətlərin müxtəlifliyi dünya həmrəyliyi parçalayan "soyuq müharibə" siyasəti, "kapitalist" Qərb və "sosialist" Şərq arasında kəskin qarşıdurma yaratmışdı. Bir neçə onilliklər ərzində dünya inkişafının əsas ziddiyyətləri sanki bu qarşıdurmada cəmləşmişdi. SSRİ-nin süqutu ilə buna son qoyulmuşdur. Müstəmləkə sisteminin dağılması "üçüncü dünya" dövlət qrupunun meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Bloklara qoşulmayan Latin Amerikas, Asiya və Afrikanın əksər ölkələri "üçüncü dünya dövlətləri" adlandırılmışdılar. Dünya ərazisinin yarıya qədərini, dünya əhalisinin yarıdan çoxunu təşkil edən "üçüncü dünya" dövlətlərinin payına sənaye məhsullarının 18%-i, dünya ixracatının 23%, elektrik enerjisi istehlakının 15%, taxıl istehsalının 30%, təhsilə ayrılmış dünya xərclərinin 17%-i və səhiyyə xərclərinin 6%-i düşürdü.

XX əsrin ikinci yarısında inkişaf etmiş sənaye ölkələri ilə Asiya, Afrika və Latin Amerikasının inkişaf etməkdə olan ölkələri – "Şimal"la "Cənub" arasında ziddiyyət daha da dərinləşdi. Bu, onların inkişaf səviyyəsi arasındakı qeyri-bərabərliyin olması ilə

əlaqədar idi. 1990-cı ildə hər nəfərə düşən daxili məhsul istehsalının ümumi həcmi inkişaf etmiş sənaye ölkələrində 12490 dollar, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 980 dollar təşkil etmişdi. XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında dünyanın ən təmin olunmuş təbəqələrinə məxsus əhalisinin 20%-i dünya sərvətlərinin 58%-nə malik idisə, yoxsul əhalinin 20% dünya sərvətlərinin cəmi 4%-nə malik idi. Bunlar əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşayırdılar. Latın Amerikasını və Asiya əhalisinin 40-60%-ə qədər, Afrika əhalisinin 70%-ə qədər yoxsulluq həddində idi. “Üçüncü dünya” dövlətlərində uşaqların 70% aclıqdan əziyyət çəkirdi. 80-ci illərin sonlarında Afrikada orta ömür 49.4 il idi. Afrikanın əksər ölkələrində əhalinin 50%-dən çoxu, bəzilərində isə 90% savadsız idi. Hesablamalara görə indi dünyada bir milyard əhali oxuyub-yazmağı bilmir.

XX əsr bəşəriyyətə millətlərarası münasibətlərin nizama salınması, yeni milli dövlətlərin yaradılması, onların inkişafının təmin edilməsi təcrübəsi bəxş etmişdir. Bununla yanaşı, o, bir sıra dövlətlərdə milli, etnik və dini zəminlərdə vaxtaşırı meydana çıxan problemlər də miras qoymuşdur. Bunlar çox vaxt kəskin, uzun çəkən münaqişələrə gətirib çıxarmışdı. İngiltərədə Olster, Yuqoslaviyada Kosovo və b. buna misal olaraq göstərmək olar. XX əsrin ikinci yarısında separatizm hərəkatı güclənmişdi. Azərbaycanda Dağlıq Qarabağ ermənilərinin, Gürcüstanda abxazların və cənubi osetinlərin, Moldaviyada dnestriyanı rusların, İspaniyada baskların, Hindistanda sinqlərin və tamillərin, Türkiyədə kürdlərin seperat hərəkatları bu qəbildəndirlər. Onlar çox vaxt uzun sürən qantökməyə səbəb olmuş, açıq və gizli terrorizmə gətirib çıxarmışdılar.

XX əsrdə göstərilən ciddi səylərə baxmayaraq bir sıra ölkələr (İran, Əfqanıstan, Əlcəzair, Pakistan, Hindistan və b.) hələ də fundamentalizm, etnik və dini zəmində meydana çıxan münaqişələrdən xilas olmamışdılar. Bunlar, Afrika qitəsində özünü daha açıq göstərməkdədir. Afrikanın bir sıra ölkələrində ailə, icma, tayfa cəmiyyətin mühüm özəyi olması kimi ənənəsi hələ də

qalmaqdadır. İqtidar və müxalifət bölgüsü də tayfalar, qəbilələr üzrə müəyyən edilməkdədir. Adamları traybalizm, yəni tayfa qohumluğu əsasında parçalamaq, ayırmaq Afrika dövlətlərində çoxlu münaqişələrin, vətəndaş müharibələrinin başlıca səbəbi olmuşdur. 250-dən çox xalqı birləşdirən Nigeriyada, 300-dən çox tayfa və xalq yaşayan Zairdə belə ənənə hələ də yaşamaqdadır.

XX əsr bəşəriyyətə cəmiyyətdə köklü sosial-iqtisadi, siyasi, texnoloji, psixoloji dəyişikliklərə gətirib çıxaran elmi-texniki inqilab bəxş etmişdir. Onun sayəsində kosmik fəza fəth olunmuş, o, elmi təcrübə və səyahət meydanına çevrilmişdir. Digər yaxın planetlərin öyrənilməsi üçün imkan yaratmışdır.

XX əsrdə elmi-texniki tərəqqi özünün ən yüksək pilləsinə, heç bir sərhəd tanımayan informasiya inqilabı mərhələsinə daxil olmuşdur.

XX əsrdə vahid avromərkəz dünyasına son qoyulmuşdur. Avropa ilə yanaşı dünyada yeni güc mərkəzləri (ABŞ, Yaponiya) formalaşmışdır.

XX əsr yeni yüzillik üçün bir sıra global problemlər də miras qoymuşdur. Onlardan nüvə müharibə təhlükəsinin qalması, maddi ehtiyatların tükənməsi, ekologiya, demografiya və ərzaq çatışmamazlığı, təhlükəli xəstəliklərin aradan götürülməsi, miqrasiya, beynəlxalq terrorizm, separatizm və b. göstərmək olar.

Dünyada əhali artımının qeyri mütənasibliyi – yeni Afrikada, Asiyada və Latın Amerikasında onun çox sürətli və Avropada və ABŞ-da isə artımın olmaması dövlətlərarası miqrasiyanın xarakterini dəyişmişdir. Belə ki, əvvəllər miqrasiya inkişaf etmiş ölkələrdən yer kürəsinin “boş”, istifadə olunmayan, az istifadə olunan, zəif inkişaf etmiş yerlərinə olurdu. İndi əksinə, zəif inkişaf etmiş bölgələrdən inkişaf etmiş bölgələrə əhali axını baş verir: Asiya və Afrika ölkələrindən Avropaya və Şimali Amerikaya, Latın Amerikasını ölkələrindən ABŞ-a, MDB ölkələrindən Rusiyaya, Çindən inkişaf etmiş ölkələrə, Rusiyaya və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə və s. güclü miqrasiya vardır. Hazırda ancaq Qərbi Avropada digər ölkələrdən, əsasən inkişaf etməkdə olan

ölkələrdən 20 milyondan çox adam yaşayır. Bu da çox ciddi problemlər yaratmaya bilməz.

Əhalinin artımı öz növbəsində ərzaq təminatını çətinləşdirir, ərzaq prolemi yaradır. Əsrin sonunda 150 milyon adam aclıqdan əziyyət çəkirdi. Onların əksəriyyəti Asiya, Afrika, Latın Amerikasına ölkələrindən idi. Dünyada hər il acından 13 milyon adam ölmüşdü. 1990-cı ildə dünyada bir milyard adam yoxsulluq və aclıq həddində yaşamışdı.

XX əsrdə beynəlxalq xarakter almış terrorizm də zamanın qlobal problemlərindən biri olmuşdur. Türklərə, habelə azərbaycanlılara qarşı erməni terroru beynəlxalq terrorizmin tərkib hissəsidir. Ermənilər, onların terrorçu Asala təşkilatı XX əsrdə dəfələrlə türklərə və azərbaycanlılara qarşı kütləvi terror təşkil etmişlər.

Dünya yeni yüzillik yolunda Dünya artıq üçüncü minilliyin ilk onilliyini yaşayır. O, özü ilə XX əsrin əldə etdiyi nailiyyətləri və yaratdığı problemləri daşıyır. Nailiyyətlər onun inkişafına təminat verirsə, problemlər ondan öz həllini tələb edir.

XX əsrin XXI əsrə miras olaraq qoyduğu başlıca dayaq-töhfə vahid ictimai təmələ malik dünya birliyidir. Yeni əsrin ən vacib vəzifəsi onu qoruyub möhkəmləndirmək, yenidən ictimai qütbləşməyə yol verməməkdir.

Keçən əsrin yeni yüzilliyə verdiyi ən başlıca töhfə planetin gələcəyindən xəbər verən liberal demokratizmdir. Keçən əsrdə totalitarizm və avtoritarizm, faşizm, sovetizm və militarizm qarşı mübarizədə möhkəmlənib inkişaf edən bu ictimai quruluş güman ki, yeni yüzilliyin əbədi istiqaməti olacaqdır.

Yeni əsrin elmi-texniki tərəqqinin də yeni, ən yüksək mərhələsi olacağına şübhə yoxdur.

XX əsrin yeni yüzilliyə miras olaraq verdiyi qlobal problemlərin həll olunması da XXI əsrin ən zəruri vəzifələrindəndir. Ancaq bu problemləri həll etməklə bəşəriyyəti

məhv olmaqdan xilas etmək, yaşatmaq və ən yüksək səviyyəyə çatdırmaq olar.

Nüvə müharibəsi təhlükəsinin qarşısını almaq, xüsusən kütləvi qırğın silahlarını ləğv etmək məqsədilə iri dövlətlərin XX əsrin 80-90-cı illərində və XXI əsrin başlanğıcında atdıqları addımları nəzərə aldıqda yeni yüzilliyin sülh əsri olacağına şübhə qalmır.

Dünya inkişafının təhlili göstərir ki, ekoloji, demoqrafik və miqrasiya problemləri yeni yüzillikdə də qlobal problem kimi qalacaqdır.

Əsaslı hələ XIX əsrdə qoyulmuş terrorizm yeni yüzillikdə tam mənası ilə beynəlxalq hadisə olmuşdur. 2001-ci il sentyabrın 11-də Nyu-York və Vaşinqtonda minlərlə insanın tələfatına səbəb olmuş terror aktı demokratiyaya qarşı müharibə addımı olmuşdu. Dünya ictimaiyyətinin, BMT başda olmaqla beynəlxalq təşkilatların, xüsusən ABŞ və onun tərəfdaşlarının terrorizm əleyhinə müharibə cəbhəsi təşkil etməsi bu xəttin gələcəkdə də davam etdiriləcəyinə əsas verir.

Şübhə yoxdur ki, yeni yüzillik – XXI əsr əmin-amanlıq, demokratiya, tərəqqi, əməkdaşlıq, həmrəylik əsri, vahid dünya birliyini daha da möhkəmlətmək əsri olacaqdır.

XRONOLOJİ GÖSTƏRİCİ

1825-ci il 14 dekabr 1825 – 1861-ci illər	Dekabristlər üsyanı Rusiyada azadlıq hərəkatının za- dəganlar dövrü
1828-ci il	ABŞ-da Demokratlar Partiyasının yaradılması
1832-ci il	İngiltərədə Liberallar Partiyasının yaradılması
1834 – 1837-ci illər 1838 – 1847-ci illər 1847 – 1852-ci il noyabr	Parisdə «Səfillər İttifaqı»nın fəaliyyəti «Ədalətlilər İttifaqı»nın fəaliyyəti «Kommunistlər İttifaqı»nın yara- dılması və fəaliyyəti
1854-cü il	ABŞ-da Respublikaçılar Partiyası- nın yaradılması
1861-ci il 19 fevral	Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləğvi
1861 – 1895-ci illər	Rusiyada azadlıq hərəkatının raz- noçinlər dövrü
1964 – 1876-cı illər	Fəhlələrin Beynəlxalq Birliyinin (I İnternasionalın) fəaliyyəti
1867-ci il	İngiltərədə mühafizəkarlar parti- yasının yaradılması
1869-cu il	Almaniyada ilk milli sosial-demok- ratiya partiyasının yaradılması
1876 – 1879-cu illər	Rusiyada xalqçı «Zemlya i volya» təşkilatının fəaliyyəti
1879 – 1882-ci illər 1883-cü il	«Üçlər İttifaqı»nın yaradılması «Əmək azadlığı» qrupunun yaradılması
1889 – 1914-cü illər 1898-ci il mart 1900 – 1903-cü illər 1902-ci il	II İnternasionalın fəaliyyəti RSDFP-nin yaradılması Ümumdünya sənaye böhranı RSDFP-nin Bakı Komitəsinin yara- dılması
1902-ci il	M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən "Müsəl- man gənclik təşkilatı"nın yaradılması
1902-ci il	Rusiyada sosialist inqilabçılar (eser) partiyasının yaradılması
1903-cü il	Rusiyada bolşevik və menşevik siyasi cərəyanlarının meydana

1903-cü il 1 – 22 iyul
1904-cü il 10 fevral –
1905-ci il 5 oktyabr
1904-cü il oktyabr

1904-cü il 13 – 31 dekabr

1904 – 1907-ci illər
1905-ci il 9 yanvar

1905 – 1907-ci illər
1905-ci il may – iyun

1905-ci il 17 oktyabr
1905-ci il oktyabr – noyabr

1905 – 1906-cı illər
1905 – 1911-ci illər
1906-cı il mart – aprel

1906-cı il yanvar

1906-cı il avqust – sentyabr
1907-ci il fevral

1907-ci il 3 iyun

1908 – 1913-cü illər
1908-ci il 28 iyun

1910 – 1917-ci illər
1911-ci il
1911-ci il oktyabr
1914-ci il 1 avqust
1915-ci il sentyabr
1916-cı il
1917-ci il mart

gəlməsi
Bakı fəhlələrinin ilk ümumi tətili
Rusiya – Yaponiya müharibəsi

Müsəlman sosial-demokrat –
«Hümmət» təşkilatının
yaradılması
Bakı neft fəhlələrinin ümumi
tətili.«Mazut Konstitusiyası»
adlanan müqavilənin imzalanması
«Antanta» İttifaqının formalaşması
Peterburqda qanlı bazar günü –
I rus inqilabının başlanması
Birinci Rusiya inqilabı
Fəhlə deputatları sovetinin mey-
dana çıxması
Çar Manifestinin verilməsi
Oktyabristlər və kadetlər
partiyalarının yaranması
Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı
İranda «Məşrutə» inqilabı
Rusiyada birinci dövlət Dumasına
seçkilər
«Müsəlman Konstitusiyası» parti-
yasının yaradılması
«Difai» partiyasının yaradılması
Rusiyada İkinci dövlət Dumasının
çağırılması
II dövlət Dumasının qovulması.
İyun dövlət çevrilişi.
«Gənc türklər inqilabı»
Səttarxanın başçılığı ilə Təbrizdə
xalq üsyanı
Meksika İnqilabı
«Müsavət» partiyasının yaradılması
Çində «Sinxay» inqilabının başlanması
I Dünya müharibəsinin başlanması
«Dördlər İttifaqı»nın formalaşması
«Ədalət» qrupunun yaradılması
«Türk ədəmi-mərkəziyyət parti-
yasının yaradılması

1917-ci il 27 – 28 fevral	Rusiyada fevral inqilabı	1919-cu il mart	buraxılmışdır.
1917-ci il mart	Bolşevik «Hümmət» təşkilatının yaradılması	1919-cu il 21 mart – 1 avqust	İtaliyada faşist partiyasının yaradılması
1917-ci il aprel	ABŞ-ın I dünya müharibəsinə qatılması	1919-cu il 13 aprel – 1 may	Macarıstan Sovet Respublikası
1917-ci il iyun	«Türk ədəmi-mərkəziyyət» partiyasının «Müsavət» partiyası ilə birləşməsi	1920-ci il 11 – 12 fevral	Bavariya Sovet Respublikası
1917-ci il 25-30 avqust	General Komilovun Rusiyada dövlət çevrilişi etmək cəhdi və onun baş tutmaması	1920-ci il 7 aprel	Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaradılması
1917-ci il sentyabr	«İttihad» partiyasının yaradılması	1920-ci il 27-28 aprel	Təbrizdə M.Xiyabaninin başçılığı ilə üsyan. Cənubi Azərbaycanın «Azadistan» elan edilməsi
1917-ci il 25 oktyabr	Rusiyada Oktyabr çevrilişi. Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi	1920-ci il 25 – 31 may	XI Qızıl Ordu tərəfindən Azərbaycanın işğal edilməsi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu
1918-ci il 23 fevral	Zaqafqaziya Seyminin çağırılması	1920-ci il iyun	Gəncədə sovet rejiminə qarşı üsyan
1918-ci il 3 mart	Brest-Litovskidə Rusiya ilə Almaniyaya arasında birtərəfli sülh bağlanması	1920-ci il iyun	Qarabağda sovet rejiminə qarşı üsyan
1918-ci il 30 mart – 01 aprel	Bakıda azərbaycanlıların soyqırımını Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (Bakı Kommunasının) yaradılması	1921-ci il 22 – 27 fevral	2 ½ İnternasionalın yaradılması
1918-ci il 25 aprel	Zaqafqaziya Seyminin dağılması	1921-ci il mart	Rusiyada yeni iqtisadi siyasətə keçid
1918-ci il 26 – 28 may	Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunması	1922-ci il 16 aprel	Rappolloda (İtaliya) Almaniyaya ilə RSFSR arasında müqavilə imzalanması
1918-ci il 28 may	Bakı Kommunasının süqutu	1922-ci il 28 – 31 oktyabr	İtaliyada faşistlərin hakimiyyətə gəlməsi
1918-ci il 31 iyul	Almaniyada burjuva inqilabı. Veymar Respublikasının yaradılması	1922-ci il 13 dekabr	ZSFSR yaradılması
1918-ci il 9 noyabr	Kompyen məşəsinə Antanta ilə Almaniyaya arasında bəşşiq aktının imzalanması. I Dünya müharibəsinin qurtarması	1922-ci il 30 dekabr	SSRİ-nin yaradılması
1918-ci il 11 noyabr	Araz – Türk Respublikasının fəaliyyəti	1923-cü il 7 iyul	Azərbaycanın tərkibində DQMV-nin təşkili.
1918-ci il noyabr – 1919-cu il aprel	Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışı	1923-cü il 29 oktyabr	Türkiyə Respublikasının elan olunması
1918-ci il 7 dekabr	Rusiyada vətəndaş müharibəsi	1924-cü il 9 fevral	Naxçıvan MSSR-in yaradılması
1918 – 1920-ci illər	Paris (Versal) sülh konfransı	1925-ci il 19 mart	N.Nərimanovun vəfatı
1919-cu il 18 yanvar – 28 iyun	«Alman nasional-sosialist fəhlə partiyası»nın yaradılması	1925-ci il dekabr	SSRİ-də sənayeləşdirmə xəttinin irəli sürülməsi
1919-cu il yanvar	«Millətlər Cəmiyyətinin yaradılması: 1946-cı ildə buraxılmışdır.	1926-cı il noyabr	İtaliyada faşist diktaturasının yaranması
1919-cu il	III (Kommunist) İnternasionalın yaradılması 1943-cü ilin mayında	1927-ci il dekabr	SSRİ-də kollektivləşdirmə xəttinin irəli sürülməsi
1919-cu il 2 – 6 mart		1928-ci il dekabr	Azərbaycanda latın qrafiki ilə əlifbaya keçilməsi barədə qərar verilməsi
		1928-ci il 22 iyul	SSRİ-nin Kelloq-Brian paktına qoşulması
		1928-ci il avqust	Kütləvi kollektivləşdirmənin başlanması. Qolçomaqları bir sinif kimi ləğv etmək siyasəti
		1929-cu ilin ikinci yarısı	Dünya iqtisadi böhranı
		1929 – 1933-cü illər	

1931-ci il 18 sentyabr	Yaponiyanın Mancuriyaya hücumu	1938-ci il 10 fevral	Rumıniyada faşist diktaturasının qurulması
1932-ci il 4 mart	F.Ruzveltin ABŞ prezidenti seçilməsi	1938-ci il 11-12 mart	Avstriyanın dinc yolla Almaniya-ya birləşdirilməsi (anşlyus)
1933-cü il 30 yanvar	Nasistlərin Almaniya hakimiyyə- yə gəlməsi	1938-ci il 29 iyul – 11 avqust	Həsən gölü yaxınlığında Sovet qo- şunları ilə Yapon qüvvələri ara- sında toqquşma
1933-cü il 27 mart	Yaponiyanın Millətlər Cəmiyyə- tindən çıxması	1938-ci il 29-31 sentyabr	Dörd dövlət (Fransa, Almaniya, İngiltərə və İtaliya) başçıların Münhen sövdələşməsi
1933-cü il 16 iyul	ABŞ-da F.Ruzveltin «Yeni xətt» siyasətinin irəli sürülməsi	1939-cu il 1 aprel	İspaniya Respublikasının süqutu. Frankonun faşist diktaturasının yaradılması.
1933-cü il 14 oktyabr	Almaniyanın Millətlər Cəmiyyə- tindən çıxması	1939-cu il 7 aprel	İtaliyanın Albaniyanı zəbt etməsi
1933-cü il 16 noyabr	SSRİ ilə ABŞ arasında diplomatik əlaqələrin yaranması	1939-cu il 11 may – 31 avqust	Halxin – qol çayı rayonunda ya- ponların sovet-monqol qoşunları ilə toqquşması
1933-cü il dekabr	Almaniya «partiya ilə dövlətin birliyinin təmin olunması haqqın- da» qanunun qəbul edilməsi	1939-cu il 22 may	İtaliya və Almaniya arasında hər- bi-siyasi ittifaqın yaradılması haq- qında müqavilə («polad paktı»)n imzalanması
1934-cü il 18 sentyabr	SSRİ-nin Millətlər Cəmiyyətinə daxil olması	1939-cu il 23 avqust	SSRİ ilə Almaniya arasında hü- cum etməmək haqqında müqavilə imzalanması
1934-cü il 1 dekabr	S.M.Kirovun öldürülməsi	1939-cu il 1 sentyabr	Almaniyanın Polşa üzərinə hücu- mu. İkinci dünya müharibəsinin başlanması
1935-ci il 31 avqust	ABŞ-da bitərəflik barədə qanunun verilməsi	1939-cu il 3 sentyabr	Fransa ilə İngiltərənin Almaniya- ya müharibə elan etməsi
1935-ci il 3 oktyabr	İtaliyanın Həbəşistana (Efiopiyaya) hücum etməsi.	1939-cu il sentyabr – 1942-ci il iyun	İkinci dünya müharibəsinin ilk mərhləsi
1936-cı il 9 may	Həbəşistanın (Efiopiyanın) İtaliya birləşdirilməsi. İtaliyanın imperiya elan olunması.	1939-cu il 3 sentyabr – 1940-cı il may	Qərbdə «Qərribə müharibə»
1936 – 1939-cu illər	İspaniyada vətəndaş müharibəsi	1939-cu il 17 sentyabr	Sovet qoşunlarının Polşa sərhəd- lərini keçməsi. Qərbi Ukrayna və Qərbi Belorusiyanın SSRİ-yə bir- ləşdirilməsi
1936-cı il avqust	Moskvada «Trotski-Zinovyevçi qəsdçi qrup» adlandırılan siyasi xadimlərin mühakiməsi	1939-cu il 28 sentyabr	Moskvada «Dostluq və sərhədlər haqqında» sovet-alman müqaviləsinin imzalanması
1936-cı il 25 oktyabr	Almaniya ilə İtaliya arasında əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalanması (Berlin-Roma oxu)		
1936-cı il 25 noyabr	Almaniya və Yaponiya arasında «An- tikomintern» paktının imzalanması		
1936-cı il 5 dekabr	SSRİ-də «qalib sosializm» Kon- stitusiyasının qəbulu		
1937-ci il yanvar	«Antisovet trotskiçi mərkəz» deyilən qrupun mühakiməsi		
1937-ci il noyabr	İtaliyanın «Antikomintern» paktı- na qoşulması		

1939-cu il 30 noyabr – Sovet-fin müharibəsi
 1940-cı il 12 mart
 1940-cı il 1 yanvar
 1940-cı il 22 iyun
 1940-cı il 28 – 30 iyun
 1940-cı il 3 – 6 avqust
 1940-cı il 27 sentyabr
 1940-cı il 18 dekabr
 1941-ci il 11 mart
 1941-ci il 13 aprel
 1941-ci il 22 iyun
 1941-ci il 12 iyul
 1941-ci il 14 avqust
 1941-ci il 24 sentyabr
 1941-ci il
 28 sentyabr – 1 oktyabr

Azərbaycanda kiril qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçilməsi
 Fransanın faşist Almaniyası qarşısında təslim olması
 Bessarbiya və Şimali Bukovina-nın SSRİ tərkibinə daxil edilməsi
 Litva, Latviya və Estoniyanın SSRİ tərkibinə daxil edilməsi
 Berlində Almaniya, İtaliya və Yaponiya arasında hərbi ittifaq («Üçlər İttifaqı») haqqında müqavilə imzalanması
 SSRİ üzərinə hücum planının («Barbarossa planı») Hitler tərəfindən təsdiq edilməsi
 ABŞ senatı tərəfindən lend-liz haqqında qanunun qəbul edilməsi
 SSRİ və Yaponiya arasında bitərəflik haqqında müqavilə imzalanması
 Almaniyanın SSRİ üzərinə hücumu. SSRİ-nin müharibəyə qatılması
 SSRİ və İngiltərə arasında Almaniya qarşı müharibədə birgə hərəkət barədə saziş imzalanması
 Atlantika xartiyasının imzalanması
 SSRİ-nin Atlantika xartiyasına qoşulması
 SSRİ, İngiltərə və ABŞ nümayəndələrinin Moskva konfransı

1941-ci il 7 noyabr
 1941-ci il 7 dekabr
 1941-ci il 5 dekabr
 1942-ci il 7 yanvar
 1942-ci il iyun –
 1944-cü il yanvar
 1942-ci il 4 – 6 iyun
 1942-ci il 17 iyul –
 1943-cü il 2 fevral
 1942-ci il 23 oktyabr
 1943-cü il 5 iyul – 25 avqust
 1943-cü il 3 oktyabr
 1943-cü il
 28 noyabr – 1 dekabr
 1944-cü il yanvar –
 1945-ci il sentyabr
 1944-cü il 18 may
 1944-cü il 6 iyun
 1944-cü il 21 avqust –
 7 oktyabr
 1945-ci il 12 yanvar
 1945-ci il 4 – 11 fevral

ABŞ-ın lend-liz haqqında qanunun SSRİ-yə şamil edilməsi barədə qərarı
 ABŞ-ın müharibəyə qatılması
 Sovet qoşunlarının Moskva altında əks hücumu keçməsi
 Vaşinqtonda faşist blokuna qarşı müharibə haqqında 26 dövlətin Bəyennaməsinin imzalanması
 II Dünya müharibəsinin gedişində əsaslı dönüş dövrü
 Sakit Okeanın Miduey adası yaxınlığında ABŞ donanmasının yaponlara qarşı döyüşləri Əsaslı dönüşün ilk addımları.
 Stalinqrad (indi Volqoqrad) döyüşü
 Əl-Ələmeyn döyüşü
 Kursk döyüşü
 İtaliyanın danışıqsız təslim aktını imzalaması
 ABŞ, İngiltərə və SSRİ hökumət başçılarının Tehran konfransı
 İkinci dünya müharibəsinin son mərhələsi
 Krım tatarlarının öz doğma yurdlarından sürgün edilməsi
 Avropada ikinci cəbhənin açılması
 Vaşinqton yaxınlığında Dumbarton – Oks malikanəsində sülh və təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə beynəlxalq təşkilatın (BMT) ya-radılmasına dair konfrans
 Sovet qoşunlarının bütün cəbhə boyu hücumunun başlanması
 SSRİ, ABŞ və İngiltərə hökumət

1945-c il 16 aprel – 2 may	başçılarının Kırım (Yalta) konfransı
1945-ci il 25 aprel – 26 iyun	Berlin əməliyyatı San-Fransisko konfransı. BMT Nizamnaməsinin qəbul edilməsi
1945-ci il 30 aprel	Hitlerin intihar etməsi
1945-ci il 2 may	Sovet qoşunları tərəfindən Berlinin tutulması
1945-ci il 8 may	Almaniyanın danışıqsız təslim olması barədə aktı imzalaması
1945-ci il 16 iyul	ABŞ-da atom bombasının ilk dəfə sınaqdan keçirilməsi
1945-ci il 17 iyul – 2 avqust	SSRİ, ABŞ və İngiltərə hökumət başçılarının Potsdam konfransı
1945-ci il 6 avqust	ABŞ tərəfindən Herosima şəhərinə atom bombası atılması
1945-ci il 8 avqust	SSRİ-nin Yaponiyaya müharibə elan etməsi
1945-ci il 9 avqust	ABŞ-ın Yaponiyanın Naqasaki şəhərinə atom bombası atması.
1945-ci il 2 sentyabr	Yaponiyanın danışıqsız təslim olma haqqında aktı imzalaması
1945-ci il 3 sentyabr	Təbrizdə Azərbaycan Demokratik Firqəsinin yaradılması
1945-ci il 24 oktyabr	BMT nizamnaməsinin qüvvəyə minməsi
1945-ci il 12 dekabr	Güney Azərbaycanda Milli hökumətin yaradılması («21 Azər hərəkatı).
1946-cı il 5 mart	«Soyuq müharibə»nin başlanması
1946-cı il noyabr – dekabr	«21 Azər hərəkatı»nın vəhşicəsinə boğulması
1947-ci il 12 mart	Trümen prinsipinin irəli sürülməsi
1947-ci il 5 iyun	Marşall planının irəli sürülməsi
1947-ci il 29 noyabr	BMT Baş Məclisi Fələstin torpaqlarının iki dövlətə parçalanması planını irəli sürməsi
1948-ci il 30 aprel	Boqotada (Kolumbiya) Amerika

1948-ci il 15 may	dövlətləri təşkilatının yaradılması Müstəqil İsrail dövlətinin yaradılması
1949-cu il 25 yanvar	Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının (QİYŞ) yaradılması
1949-cu il 5 may	Avropa Şurasının yaradılması
1949-cu il 4 aprel	Vaşinqtonda 12 dövlət tərəfindən Şimali Atlantika paktının (NATO) imzalanması
1949-cu il 29 avqust	İlk sovet atom bombasının sınaqdan keçirilməsi
1949-cu il sentyabr	Almaniya Federativ Respublikasının yaradılması
1949-cu il 1 oktyabr	Çin Xalq Respublikasının yaradılması
1949-cu il 7 dekabr	Almaniya Demokratik Respublikasının yaradılması
1951-ci il iyun	Sosialist İnternasionalının yaradılması
1953-cü il 5 mart	İ.V.Stalinin ölümü
1953-cü il iyul	Misirin Respublika elan olunması
1953-cü il dekabr	N.S.Xruşşovun Sov.İKP MK-nın birinci katibi seçilməsi
1954-cü il 8 sentyabr	SEATO-nun yaradılması
1955-ci il 24 fevral	Bağdad paktının imzalanması.
1955-ci il 6 mart	1959-cu ildə SENTO adlanmışdır. Məmməd Əmin Rəsulzadənin Ankarada vəfat etməsi
1955-ci il 18 – 24 aprel	Bandunq konfransı
1955-cü il 14 may	Varşava müqaviləsinin imzalanması (VMT)
1955-ci il 18 – 23 iyul	Cenevrədə ABŞ, SSRİ, İngiltərə və Fransa hökumət başçılarının müşavirəsi
1956-cı il 4 noyabr	Sovet qoşunlarının Macarıstanda başlayan azadlıq hərəkatına divan tutması

1957-ci il 25 mart Avropa iqtisadi Birliyinin yaradılması

1957-ci il 14 – 19 noyabr Kommunist və Fəhlə partiyalar nümayəndələrinin Moskva müşavirəsi

1959-cu il 1 yanvar F.Kastronun Kubada hakimiyyətə gəlməsi

1959-cu il 15 – 27 sentyabr N.S.Xruşşovun ABŞ-a səfəri

1960-cı il noyabr Kommunist və fəhlə partiyalarının Moskva müşavirəsi

1961-ci il 12 aprel Y.Qaqarinin dünyada ilk dəfə kosmosa uçuşu

1961-ci il 1 – 6 sentyabr Bloklara qoşulmayan dövlət başçılarının Belqrad konfransı

1961-ci il 17 – 31 dekabr Sov.İKP-nin XXII qurultayında Kommunizm quruculuğu proqramının qəbul edilməsi.

1962-ci il oktyabr - noyabr Karib böhranı

1963-cü il 5 avqust Moskvada SSRİ, ABŞ və İngiltərədə arasında atmosferdə, kosmosda və su altında nüvə silahları sınaqlarının ləğv edilməsi haqqında müqavilə imzalanması

1963-cü il 17 oktyabr BMT Baş Məclisinin kosmosa nüvə silahı çıxarılmasının qadağan edilməsi haqqında qərarı

1964-cü il 5 – 10 oktyabr Bloklara qoşulmayan dövlət başçılarının II (Qahirə) konfransı

1964-cü il 14 oktyabr L.İ.Brejnevin Sov.İKP MK-nın Baş katibi seçilməsi

1968-ci il 1 iyul Nüvə silahlarının yayılmaması haqqında müqavilə imzalanması

1968-ci il 21 avqust Çexoslovakiya müxalifətinə divan tutulması

1969-cu il 2 – 16 mart SSRİ – Çin arasında (Damanski adası ətrafında)sərhəd münaqişəsi

1969-cu il 5 – 17 iyun Kommunist və fəhlə partiya nümayəndələrinin Moskva müşavirəsi

1969-cu sentyabr İslam Konfransı təşkilatının yaradılması

1974 – 1975-ci illər Enerji və xammal böhranı

1975-ci il 30 iyul – 1 avqust ATƏM-in(indi ATƏT)yaradılması

1977-ci il 30 iyul SEATO-nun buraxılması

1977-ci il 7 oktyabr SSRİ-də yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsi

1979-cu il Avropa Parlamentinin yaradılması

1979-cu il 9 – 12 fevral İran İslam İnqilabı

1979-cu il aprel İran İslam Respublikasının elan edilməsi

1979-cu il iyun OSV-2(strateji silahların məhdudlaşdırılması) sazişinin imzalanması

1979-cu il dekabr SSRİ qoşunlarının Əfqanıstana təcavüzü

1982-ci il 12 noyabr Y.V.Andropovun Sov.İKP MK-nın Baş Katibi seçilməsi

1983-cü il 6 noyabr Türkiyədə parlament seçkilərində T.Ozalın «Ana Vətən» partiyasının qələbəsi

1983-cü il 15 noyabr Kibris Türk Respublikasının elan olunması

1984-cü il 13 fevral K.U.Çernenkonun Sov.İKP-nin Baş katibi seçilməsi

1985-ci il 11 mart M.S.Qorbaçovun Sov.İKP MK-nın Baş katibi seçilməsi

1985-ci il aprel SSRİ-də yenidənqurmanın başlanması

1986-cı il aprel Çernobil faciəsi

1988-ci il 21 fevral	DQMV Sovetinin Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə keçməsi haqqında qərar çıxarması	1991-ci il 8 sentyabr	A.Mütəllibovun Azərbaycanın ilk prezidenti seçilməsi
1988-ci il may	K.M.Bağirovun Azərbaycan KPMK-nın birinci katibi vəzifəsindən azad olunması, onun yerinə Ə.Vəzirovun seçilməsi.	1991-ci il 18 oktyabr	Azərbaycan Ali Soveti tərəfindən «Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında Konstitusiyaya aktı»nın qəbul edilməsi
1988-ci il 17 noyabr – 5 dekabr	Bakının Azadlıq meydanında fasiləsiz mitinq. Milli dirçəliş günü	1991-ci il 7 – 8 dekabr	«Belovejskaya Puş»da MDB yaradılması haqqında Rusiya, Belarusiya və Ukrayna arasında sazişin imzalanması
1989-cu il 9 aprel	Tbilisidə dinc nümayişə divan tutulması	1991-ci il 25 dekabr	M.S.Qorbaçovun SSRİ prezidentliyi vəzifəsindən istefa verməsi
1989-cu il 16 iyul	Bakıda yarıleqal olaraq Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin konfransının keçirilməsi	1991-ci il 26 dekabr	SSRİ-nin buraxılması barədə qərar qəbul edilməsi
1989-cu il 9 noyabr	Berlin səddinin dağılması	1991-ci il 29 dekabr	Türkdilli xalqların Alma-Ata toplantısı
1990-cı il 19-20 yanvar	Bakıda Qanlı yanvar faciəsi		Latın qrafikasına keçmək barədə qərar qəbul edilməsi
1990-cı il 11 mart	Litvanın dövlət müstəqilliyi haqqında qərar qəbul etməsi	1992-ci il 26 fevral	Xocalı soyqırımı
1990-cı il 27 iyul	Belorusiyanın dövlət müstəqilliyi haqqında Bəyannamə elan etməsi	1992-ci il 2 mart	Azərbaycan Respublikasının BMT-yə qəbul edilməsi
1990-cı il 3 oktyabr	Almaniyanın birləşdirilməsi	1992-ci il mart	A.Mütəllibovun Prezidenti vəzifəsindən istefa verməsi
1990-cı il 19 – 20 noyabr	ATƏM iştirakçılarının Paris Xartiyası. «Soyuq müharibə»nin sonu	1992-ci il 8 may	Şuşanın erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi
1991-ci il 1 yanvar	Çexoslovakiyanın iki dövlətə (Çex və Slovak) bölünməsi	1992-ci il 15 may	AXC – Müsavat blokunun hakimiyyətə gəlməsi
1991-ci il 12 iyun	B.N.Yeltsinin RSFSR ilk prezidenti seçilməsi	1992-ci il 18 may	Laçının erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunması
1991-ci il 30 iyun	QİYŞ-nin fəaliyyətinin dayandırılması	1992-ci il may	Azərbaycan Respublikasının dövlət himninin təsdiq edilməsi
1991-ci il 1 iyul	VMT-nin ləğv edilməsi	1992-ci il 7 iyun	Əbülfəz Elçibəyin (Əliyevin) Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilməsi.
1991-ci il 19 – 21 avqust	Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsinin (QKÇP) elan edilməsi	1992-ci il oktyabr	Ankarada Türk dövlətləri başçılarının birinci zirvə toplantısı
		1993-cü il 2-3 aprel	Kəlbəcərin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal

1993-cü ilin əvvəlləri	edilməsi Azərbaycan Respublikasının dövlət gerbinin təsdiq edilməsi	1996-cı il 2 – 3 dekabr	ATƏT-in Lissabon sammiti
1993-cü il 4 – 5 iyun	S.Hüseynovun başçılıq etdiyi 709-cu alayın qiyamı	1998-ci il 11 oktyabr	Heydər Əliyevin yenidən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi
1993-cü il 15 iyun	Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilməsi	2001-ci il 25 yanvar	Azərbaycanın Avropa Şurasına daxil edilməsi
1993-cü il 23 iyul	Ağdamın erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunması	2000-ci il 26 mart	V.Putinin Rusiya Federasiyasının prezidenti seçilməsi
1993-cü il 7 avqust	Talış-Muğan Respublikasının elan edilməsi	2000-ci il 5 may	Əhməd Nəcədin Sezər Türkiyə Respublikasının Prezidenti seçilməsi
1993-cü il 18 avqust	Cəbrayılın erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı	2000-ci il 12 dekabr	Corc Buşun (kiçik Buş) ABŞ-ın prezidenti seçilməsi.
1993-cü il 23 avqust	Füzulinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunması	2003-cü il 15 oktyabr	İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi
1993-cü il 31 avqust	Qubadlı rayonunun erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunması	2003-cü il 12 dekabr	Eks prezident Heydər Əliyevin vəfat etməsi.
1993-cü il 3 oktyabr	Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi	2004-cü il 11 fevral	Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər) haqqında fərmanın verilməsi
1993-cü il 30 oktyabr	Zəngilan rayonunun erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunması	2004-cü il 1 may	Polşa, Çex Respublikası, Macarıstan, Latviya, Litva, Estoniya, Slovakiya, Sloveniya, Malta, Kipr Al-ə qəbul edilmişdir.
1994-cü il 9 – 12 iyun	Avropa Parlamentinə seçkilər	2005-ci il 6 noyabr	Azərbaycan Respublikasının milli məclisinə seçkilərin keçirilməsi
1994-cü il 20 sentyabr	«Əsrin Müqaviləsi»-nin imzalanması	2006-cı il 13 iyul	Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin işə düşməsi münasibəti ilə Ceyhan terminalında təntənəli mərasim keçirilməsi
1994-cü il 18 – 19 oktyabr	Türkdilli dövlətlərin başçılarının İstanbulda ikinci zirvə toplantısı		
1995-ci il 1 iyul	Avropa birliyi ölkələri arasında sərhədlərin götürülməsi		
1995-ci il 12 noyabr	Müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi		
1996-cı il 21 oktyabr	Türkdilli dövlət başçılarının Daşkənddə dördüncü zirvə görüşü.		

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. Актуальные проблемы национально-освободительного движение в странах Азии и Африки. М. 1982.
2. Александров В.В. Новейшая история стран Европы и Америки 1945-1986. М. 1988.
3. Armaoğlu Fahir. 20 yüzil siyasi tarihi. I cild, Ankara, 1993, II cild, Ankara, 1997.
4. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I-III cildlər. Bakı, 1996-1998.
5. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, V, VI, VII, cildlər. Bakı, 2000, 2001, 2003.
6. Чернявский С.И. Новый путь Азербайджана. М, 2002.
7. Данилов А.А., Касилина Л.Г. История России XX век. М. 1995.
8. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 1997.
9. Əliyev H.Ə. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV-V kitablar. Bakı, 1997.
10. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin Vəyanatı. "Yeni Azərbaycan" 13 sentyabr 2001-ci il.
11. Желев Н. Фашизм. Тоталитарное государство. М. 1994.
12. Кальвокоресси Питер. Мировая история. После 1945 года. В двух книгах. Перевод с английского. М.2000.
13. Капустин Б.Г. Глобальные проблемы мирового общественного развитие. М. 1991.
14. Кредер А.А. Новейшая история XX век. М. 1996.
15. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. М. 1987.
16. Гренвилл Дж. История XX века. Люди, событие, факты. Аквариум, 1999. Перевод с английского языка.
17. Максаковски В.П. Географическая картина мира. Часть III. М., 1998.
18. Минчаев Ш.М., Устинов В.М. История России. М.1997.
19. Məmmədov İ.M., Nəcəyeva A.H. 20-ci illərin siyasi tarixindən. B. 1992.
20. Məmmədov İ., Məmmədov Ç. XX əsr: Ümumdünya-tarixi proseslər. Bakı, 2001.
21. İsaq Məmmədov, Çingiz Məmmədov. Ümumdünya ictimai-siyasi proseslər. XX əsr. Bakı, 2002-ci il.
22. Məmmədov Ç. İ. Azərbaycanın siyasi tarixi. (XIX-XX əsrlər). Bakı, 2006.
23. Mustafazadə T. Ümumi tarix. IV cild. B. 1998.
24. Научно-техническая революция. Краткий словарь. М. 1987.
25. Новейшая история отечества. XX век. Т.І. М. 1977, Т.ІІ. М.1998.
26. Новейшая история зарубежных стран XX век. Часть I и II. М. 1998.
27. Новейшая история XX век. М. 2000.
28. Новейшая история зарубежных стран XX век. М. ВЛАДОС, 2001.
29. Опитц Д.М. Фашизм и неофашизм. М.1990.
30. От оттепели до застоя. М.1990.
31. Политическая история России. Учеб. пособие. М.1988.
32. Пономарев М.В., Смирнова С.Ю. Новая и новейшая история Стран Европы и Америки. В 3 книгах. М. ВЛАДОС. 2000.
33. Проэктор Д.М. Мировые войны и судьба человечества. М. 1986.
34. Проэктор Д.М. Фашизм: Путь агрессии и гибели. М. 1989.
35. Герберт Дж. Уэллс, Краткая Всемирная история, Амфора,2005, (пер. с англ. языка).
36. Самсонов А.М. Вторая мировая война. М. 1985.

37. Семирега Г.М. Тюремная империя фашизма и ее крах. М. 1991.
38. Siyasi tarix (mühazirə kursu), I, II hissə. B. 1995.
39. Siyasi tarix. Dərs vəsaiti. I hissə, Bakı. 1995, II hissə, B. 1998.
40. Страницы истории Советского общества. М. 1989.
41. Сюжеты из истории нового времени: Западная Европа и США. 1918 г. М. 2001.
42. Верт Н. История Советского государства. Перевод с французского. М. 1995.
43. Всемирная история. Учебник. М. 1997.
44. Всемирная история. В 24-х томах. Т.Т. 18-24. Минск. 1997, 1998.
45. Языков Е.Ф. История стран Европы и Америки в новейшее время (1918-1945).М. 2000.
46. Зуев М.Н. Отечественная история. Кн.2. Россия в XX – начале XXI века. М., 2003.

MÜNDƏRİCAT

	Ön söz	
I mövzu .	XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində dünyanın ictimai-siyasi mənzərəsi	
	§ 1. Avromərkəz dünyasının formalaşmasının başa çatması.....	6
	§ 2. Kapitalizmin inkişafında yeni mərhələ.....	10
	§ 3. İctimai hərəkatlar, siyasi partiyalar və təşkilatlar.....	14
	§ 4. Burjua-demokratik və milli-azadlıq inqilablarının yeni dalğası.....	24
II mövzu	Birinci dünya müharibəsi və onun ictimai-geosiyasi nəticələri	
	§ 1. Birinci dünya müharibəsinin başlanması.....	59
	§ 2. Siyasi partiyaların müharibəyə münasibətləri.....	62
	§ 3. Müharibənin gedişi.....	68
	§ 4. Birinci dünya müharibəsinin iqtisadi və ictimai-geosiyasi nəticələri.....	75
III mövzu	Sovet cəmiyyətinin qurulması və onun süqutu.	
	§ 1. Rusiyada sovet rejiminin yaradılması.....	113
	§ 2. Vətəndaş müharibəsi və xarici hərbi müdaxilə.....	116
	§ 3. Sosialist islahatları, onların sosial-iqtisadi və siyasi nəticələri.....	119
	§ 4. Azərbaycan Sovet rejimi şəraitində(1920-1940-cı illər).....	130
	§ 5. İki dünya müharibəsi arasında sovet xarici siyasəti.....	139
	§ 6. Sovet cəmiyyətinin süqutu.....	142
IV mövzu	Faşizmin meydana gəlməsi, onun beynəlxalq faktora çevrilməsi və iflası	
	§ 1. Faşizmin meydana gəlməsi.....	150
	§ 2. Faşizmin beynəlxalq faktora çevrilməsi.....	155

§ 3. Faşizmin yeni dünya müharibəsi təhlükəsi yaratması.....	161
§ 4. Faşizmin iflası.....	165

V mövzu İkinci dünya müharibəsi (1939 – 1945-ci illər)

§ 1. Müharibənin başlanması.....	169
§ 2. Müharibənin ilk mərhələsi. “Qərribə müharibə”.....	171
§ 3. Müharibənin ikinci mərhələsi. Əsaslı dönüş.....	185
§ 4. Müharibənin son mərhələsi. Müharibənin başa çatması...188	
§ 5. Azərbaycan müharibə illərində	182
§ 6. Müharibənin yekunları və dərsləri.....	199

VI mövzu “Soyuq müharibə” və onun sona yetməsi

§ 1. “Soyuq müharibə”nin başlanması.....	201
§ 2. “Soyuq müharibə”nin mərhələləri.....	203
§ 3. “Soyuq müharibə”nin sona yetməsi.....	212
§ 4. Dünya birliyini bərpa etmək meylinin güclənməsi.....	215

VII mövzu Müstəmləkə sisteminin dağılması

§ 1. Müstəmləkə sisteminin formalaşması.....	219
§ 2. Milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi. Müstəmləkə sisteminin süqutu.....	221
§ 3. “Üçüncü dünya” dövlətlərinin meydana gəlməsi.....	226
§ 4. Beynəlxalq inkişafda “Üçüncü dünya” dövlətlərinin yeri.....	229

VIII mövzu Dünya sosializm sistemi, onun inkişaf mərhələləri və iflası

§ 1. Dünya sosializm sisteminin yaranması.....	232
§ 2. Dünya sosializm sistemində SSRİ-nin yeri.....	235
§ 3. Dünya sosializm sisteminin inkişaf mərhələləri.....	237
§ 4. Dünya sosializm sisteminin dağılması.....	240
§ 5. Müstəqil Azərbaycan Respublikası.....	245

IX mövzu XX əsrin ən güclü iqtisadi böhranları

§ 1. XX əsrin birinci yarısında iqtisadi böhranlar.....	262
§ 2. XX əsrin ikinci yarısında iqtisadi böhranlar.....	268

§ 3. Böhran əleyhinə dövlət tənzimlənməsi.....	271
--	-----

X mövzu Müasir mərhələdə dünyanın inkişafında başlıca meyllər

§ 1. Üçüncü elmi-texniki inqilab və onun inkişaf mərhələləri.....	273
§ 2. ETİ-nin sosial-iqtisadi və siyasi nəticələri.....	277
§ 3. Dəyişilmiş kapitalizm.....	282
§ 4. Dünyada inteqrasiya meyllərinin güclənməsi. Üç güc mərkəzi.....	288

XI mövzu Zəmanəmizin qlobal problemləri

§ 1. Nüvə müharibəsi təhlükəsi.....	299
§ 2. Maddi ehtiyatların tükənməsi və ekoloji problem.....	302
§ 3. Demografiya və ərzaq problemi.....	307
§ 4. Beynəlxalq terrorizm problemi.....	310
§ 5. Qlobal problemlərin həlli uğrunda mübarizə.....	311

Nəticə. Dünya müasir dövrdə.....	315
Xronoloji göstərici.....	324
İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı.....	340